

पश्चिमतन्त्रपति
श्रीजीवामन्दविद्यासागरभट्टाचार्य वि, ए,

सांख्यसूत्रवृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विनायकं नमस्कृत्य विष्णुं सूर्यं सरस्वतीम् ।

लक्ष्मीं गङ्गा महेशान वृत्तिं कर्तुं समारभे ॥ १ ॥

पुरुषः खलु वैराग्यात् मोक्षशास्त्रे प्रवर्तते । वैराग्यं च
द्वेषा स्यात्, शोकदिना वा जन्मान्तरीयदुरितक्षयाद्वा । तथा
च श्रुतिः 'यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति । शास्त्रे
प्रवृत्तश्च परवैराग्यात् मुच्यते । तथाह पतञ्जलिः "दृष्टानुश्रवि-
कविषयविद्वेषस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं, तत्परं पुरुषख्याते-
गुणवैद्वेषात्प्रम्" । तदेव परवैराग्यं वक्तुम् अतिपरमकारुणिक
सद्वासुनि' जगदुद्दिधीर्षु' कपिलो मोक्षशास्त्रमारभमाण
प्रथमसूत्रं चकार ॥

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

अथ इति अयं मङ्गलार्थो, न तु कर्मानन्तर्यार्थः, 'यदहरेव'
इत्यादिश्रुतेरानन्तर्यस्य अप्रयोजनत्वात् । कर्मारम्भे च मङ्गल-
करणं न्याय्यं, अथशब्दश्च मङ्गलवाचको दृश्यते ।

श्रीङ्कारस्याथशब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिक्ष्वा विनिर्याती तस्मात् माङ्गलिकावुभौ ॥ इति ।

'त्रिविधदुःखे'ति शारीरमानसिकयोः आध्यात्मिकत्वेन समग्र-

यात् एवञ्चम् । आधिभौतिकं पशुपञ्चादिजनितम्, आधिदै-
 विकं घटमृतादिजनितम् । ननु एव तेषां निवृत्तिः अत एव
 मपत्तिः । यतः सुखदुःखाणां द्विविधभावत्वात्किन्वात्, अतः
 पाद 'एवञ्चम्' इति । न दुःखविशेषाणां निवृत्तिः अभिमता
 किन्तु दुःखजातीयानाम् । भविष्यतामपि हि निवृत्तिः अत्यन्त-
 यद्दार्ढ्यं । समार्यंवासमोक्षाणां पुरुषार्थत्वं न तु मयाचाम्
 अत्यन्तत्वं अयित्वात् विषयसमुच्चयात् वा । मोक्षश्च च न
 तथा निवृत्त्याप्यव्याशङ्क्यत्वात् । अत उक्तं 'अत्यन्तपुरुषार्थ-
 इति ।

भवतु दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः तथापि वृष्टादेव सुखरो-
 पामात् तद्विधेः शास्त्रसाध्ये दुःखरोपादे भवितव्यमप्यपरम्यरा-
 यास्यसम्यायेचित्तनिरोधादौ च । अस्यापि प्रवर्तते । तथा च
 अर्थे चेन्ननु विन्देत किमर्थं पर्यंतं व्रजेत् ।

इदञ्चार्थस्य संविद्धौ को विद्वान् पुरुषमाचरेत् ।

तथा हि धारोरेदुःखनिवृत्तये शौचवाद्यः सन्ति मान-
 सदुःखनिवृत्तये प्रवरञ्चीमिहावाद्यः सन्ति आधिभौतिकं
 दुःखनिवृत्तये च नौतिशास्त्रार्थवादिभिः प्रीक्षा नामाप्रकारा-
 त्प्रायाः सन्ति आधिदैविकदुःखनिवृत्तये च यान्तिमधि-
 मन्वादेव सन्ति इत्यत्र उत्तरसूत्रम् ॥ १ ॥

न वृष्टात्तद्विद्विनिवृत्तेरप्यमुष्टित्तिदशनात् ॥ २ ॥

न अर्थं निवृत्तिमात्रं पुरुषार्थं इति ब्रूमः, किन्तु उत्पत्ति-
 निवृत्तिः । शौचवादिना च नावश्यं दुःखं निवर्तये, यदि वा
 अर्थसिद्धिरित्येतत् पुनरुच्येन न भवितव्यमिति नास्ति निवृत्तिः ॥ २ ॥

भवतु दुःखनिवृत्तिश्चापि न पुरुषार्थः पुनःपुनस्तथा
 विषयप्रतीकारकारवादिभ्यस्तथा पादः ।

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात्
पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

यथा प्रत्यह क्षुत्प्रतीकाराय वरान्नभक्षणादिना तप्तस्य
पुरुषार्थता, तथा दुःखनिवृत्तये शौषधादिना पुनःपुनःप्रती-
कारात् पुरुषार्थतेति ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्तासम्भवाद्देयः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

न हि सर्वदेशे सर्वकाले वा वैद्यादयः वसन्ति । सम्भवेऽपि
वा न अत्यन्तत्रिविधदुःखनिवृत्तिः स्यात् । अवश्य हि देह-
निबन्धनात् रागादीना सम्भवः, देही सुखीति न दृष्टमिति ।
तस्मादेष पुरुषार्थ विज्ञैः हेयः, शास्त्रगम्यश्च उपादेयः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥ ४ ॥

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथवा दुःखत्रयनिवृत्ते अन्योऽन्यमुत्कर्षो दृष्टो, मोक्षश्च
सर्वोत्कर्षो, नित्यत्वादेकत्वात्सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वात् ॥ ५ ॥

ननु नास्त्येव तद्दर्शनं यत्र मोक्षो न पुरुषार्थः, न च शौषधा
दिना दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । तस्माद् यस्तव सिद्धान्त
सोऽस्माकं भविष्यति इत्यत आह ॥

अविशेषस्त्रीभयोः ॥ ६ ॥

स्वपक्षसिद्ध्या परपक्ष उपास्यते, न त्वन्यथा । उक्तञ्च
यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ ६ ॥

निं सभावतो वक्ष्य मोक्षसाधनोपदेशोऽप्यवा वा इम
वाह ॥

न सभावतो वक्ष्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥७॥

सभावनायात् स्वरूपनायप्रसङ्गात् । उक्तं

वस्तुस्त्वित्या न वस्वीऽस्ति तदभावाच्च सुखाता ।

विकल्पवद्वितावेतापुभावपि न क्विचन ॥

एतदेव द्रढयति ॥ ७ ॥

सभावस्थानपायित्वाद्गनुष्ठानसखयसप्र-
माथ्यम् ॥ ८ ॥

नित्यसमावप्य बन्धव्यापयवात्तवाशाबंमनुष्ठानमगव-
मिति ॥ ८ ॥

कचिद्विप्रसथाय अगवमपि उपदिशित्, यथा अङ्गुल्यपे
करियूपयतमित्यत आह ॥

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

अगवकार्येण उपदेशः न सम्भवति । उपदिष्टेऽपि न
अपदेशः, निष्कलीभवति इत्यर्थः ॥

अत्र यद्वैते । ९ ॥

शुक्लपटवद्वौखवसेत् ॥ १० ॥

समावप्यापि भाषो दृग्गते यथा पटे शुक्लत्वस्य रागा
दिभिः बीजस्य वा अन्य तायात् अङ्गुरखननगणे ॥ १० ॥

सिद्धान्तमाह ।

गत्तयुद्धवानुद्धवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

सत्त्वायमिदं पटस्य मोक्षा नष्टं किन्तु रागादिना अभि
भूतं चाप्यनात् पुनःकृतम् । अङ्गुरखननगद्विपि बीजं क कष्टं

किन्त्वभिभूत, तस्य च पुनरुद्भवो न दृश्यते इति वस्तुवैचित्र्यात्
अथवा योगिसङ्ख्यादिभिः तच्छक्त्याविर्भावात् ॥ ११ ॥

नन्वात्मा स्वभावतो न बद्ध, किन्तु कालवशाद्बद्धो
भविष्यतीत्यत आह ॥

**न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्ब-
न्धात् ॥ १२ ॥**

भवतु अय, यदि तस्य कदापि कालयोग स्यात् न न्याहा।
नित्यस्य व्यापिनः सर्वकालसम्बन्धोपाधित्वात्। नित्यस्येति
सर्वकालसम्बन्धे प्राप्ते। व्यापिन इत्युत्तरसूत्रपर्यालोचनया
सम्बन्धात् ॥ १२ ॥

देशवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यत आह ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

व्यापिनो नित्यस्य सर्वदेशसम्बन्धादिति ॥ १३ ॥

अथावस्थातो बद्धो भविष्यतीत्यत आह ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ॥ १४ ॥

तस्या अवस्थायाः। देहधर्मत्वादित्युपलक्षण, अपरिणा-
मित्वादिति परमार्थ ॥ १४ ॥

आत्मनोऽप्यवस्था भविष्यतीत्यत आह ॥

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

असङ्गोऽयं पुरुष इति श्रुतिरस्ति, सा बाधिता स्यात् ॥ १५ ॥

कर्मवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यतद् दूषयति ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेः ॥ १६ ॥

निर्गुणत्वादात्मनः कर्मणोऽनात्मधर्मत्वम्। किन्तु अन्यधर्मे-
णापि कर्मणा बद्धो भविष्यति। तदयुक्त, नहि अन्यधर्मेण

अन्यत्र विधिदायीयते विस्तार वैचित्र्यानुपपत्तेः, अतिप्रस
 त्तश्च इति । सुखात्मनामपि बन्धप्रसङ्गोऽन्यत्वाविशेषादिति ।
 दूषणान्तरमाह ॥ १६ ॥

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधमत्वे ॥ १० ॥

इत्यतः केचित् सुखिनः केचित् दुःखिनः । न च अनादौ
 संसारे केनापि सुखहेतु बन्ध दुःखहेतु कर्म वा न कृतं अन्य
 धर्मे च अन्यत्र व्याप्यजनने सर्वे सुखिनो दुःखिनो वा स्युः ॥ १७ ॥

अन्यधर्मे च अन्यत्र व्याप्यजनने प्रकृतिर्भ्रामिष्ठा भवि
 श्यति यं पुरुषं प्रति सा प्रवर्तते तत्र बन्धो भविष्यतीत्यत
 आह ।

प्रकृतिनिवन्धना चिन्न तस्या अपि पारत-
 न्याम् ॥ १८ ॥

प्रकृतेरपि व्यापित्वात् सबपुरुषसम्बन्धाविशेषात्प्रमत्ता
 विना न नियम इति तस्या अपि कर्मपारतन्त्र्यात् । तत्र
 च बन्धो दोषः ॥ १८ ॥

यदि प्रकृत्यादिनिवन्धन धामनो बन्धो नास्ति स्वभावेनापि
 नास्ति तच्च मोक्षमात्रोपदेशो बन्ध आत् इत्यत आह ।

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्यद्वो-
 गाहते ॥ १९ ॥

युद्धेति गुणासङ्गो । बुद्धेति स्वच्छः । तद्योगः बन्धयोगः ।
 तद्योगाहते प्रकृतियोगाहते । अविबेद्यं विना न धामनं
 एतापि बन्धः किन्तु अविबेद्याद् बन्ध इत्यभिप्रायः । स च
 मात्रोपदेशात् नाम वेदितव्यः ॥ १९ ॥

एव च विद्यया तस्य बन्धो भविष्यति इत्यत आह ।

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अविद्या हि विद्याप्रागभावः प्रध्वसाभावो वा । उभ-
यथापि अवस्तु । न च अवस्तुना वस्तुन आत्मनः सम्भवति-
बन्ध । तस्मादविद्यया बन्ध इति व्यपदेशमात्र, न तत्त्वम् ॥२०॥

विद्यातोऽन्याऽविद्या वस्तुभूता भविष्यतीत्यत आह ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अस्माकं तावदविद्यायाः सद्रूपत्वे नाशाभावात् अनिर्मोच-
अद्वैतिना तु अविद्या न तात्त्विकी । द्वैतवादिना तु अनादे-
र्वस्तुभूतस्य नाशाभावात् उपदेशानर्थक्यम् ॥ २१ ॥

दूषणान्तरमाह ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

यद्यविद्या वस्तुभूतादि अनादिस्तदा नित्या आत्मतुल्या ।
अनात्मत्वे विजातीयद्वैतत्वम् ॥ २२ ॥

अथान्यपदार्थानामीदृशी गतिः । अविद्या तु वस्तुभूता-
नादिरपि विनङ्क्ष्यतीत्याह ॥

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

अन्योऽन्यविरुद्धरूपा अनादिरपि नाशात् प्रागभावरूपा ॥२३॥
उत्तरमाह ॥

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

न कुत्रापि केनापि तादृक् पदार्थं प्रतीतः ॥ २४ ॥
यद्येव, प्रकृत्यादीना षट्पदार्थवैधर्म्यात् कुत्र प्रवेश इत्यत्राह ॥
न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥२५॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

यद्यनियता. पदार्थाः, कथं पञ्चविंशतितत्त्वमित्यत्राह ॥

अनियतस्वेऽपि नरयौत्सिकस्य संयज्ञोऽन्यथा
बाह्योन्मत्तादिसमत्वम् ॥ १९ ॥

पठेत् पदार्था इति न क्रमो न तु बुद्धिसिद्धमपि नाहो
कुर्म । पथ्यथा बाह्योन्मत्ततुल्यत्वम् । तथा च
न ह्यातवादाक्रमसो निपतन्ति महापुरा ।
बुद्धिमद्वयं चाह मयाश्वेष भवद्विधे ॥ १९ ॥
बोधपथं निरूपति ॥

जानादिविषयोपरागनिमित्तोऽप्यस्य ॥ २० ॥

अध्यात्मनोऽनादिविषयबाधनानिमित्तो बन्धो मन्विष्य
तीति न । अध्यात्मं तावदाधनया सह आत्मन सम्बन्धाभावाद्
बन्धाभाव । बोधनवे विरप्रात्मनोऽवच्छादासभाया अपि
तावत्त्वात् विषयभावात् यो बन्ध इति ॥ २० ॥

बाह्यवस्तुपरागात् बाधनासन्तानिन आत्मसन्तानस्य बन्धो
न विच्यतीत्यत आह ॥

न चाद्याम्यन्तरयोरुपरक्त्वोपरक्त्वकभावोऽपि
देशव्यवधानात् शुभ्रस्यपाटलिपुत्रस्ययोरिव ॥ २१ ॥

यद्युच्येत रविबसभात्मनोरपि हृद् उपरश्चोपरश्चक
भाव तत्र रश्मिबस्यभ्यादुपरानः, चक तस्यस्यन्धो नास्ति ।
बाधनादारीय चेत् न तावत्त्वात्तासत्त्वात् सर्वं सम्बन्ध ।
सन्तानस्य चेत् यदि सन्तानो अतिरिक्तः, मिश्रात्महानि ।
अथ अत्यतिरिक्तप्रायापि तेन विधिन्तु चाधेयम् । चाधानं
त्वयस्य अविषयत्वात् । अनाधामि किं तेनामत्त्वस्येति ॥ २१ ॥

भा भूदाधनया आन्तरोपरानः । आत्मनो व्यापित्वाद्वा
सौकर्येभ्यः आत्मसम्बन्धात् उपरानो मन्विच्यतीत्यत आह ॥

द्वयोरैकदेशत्वोपरागान्न व्यवस्था ॥ ३६ ॥

यो २

एकात्मवादिनां सर्वदा लक्षविषमोपरागादनिर्गच्छ इति
मास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनान्तु सर्वेषा सर्वेषु सम्बन्धात्
एकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्था ॥ २६ ॥

अत्र शङ्कते ॥

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

यद्यपि सर्वदा सम्बन्धात् सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत, तथापि
यस्य अदृष्टेन यत्ज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति न सर्वत्र
ज्ञानम् ॥ ३० ॥

दूषणमाह ॥

न द्वयोरैककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

द्वयोः कर्तृभोक्तो एककालायोगात् एककालिकासत्त्वेन
न उपकार्योपकारकभावः सम्भवति ॥ ३१ ॥

शङ्कते ॥

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

यथा पुत्रेष्ट्यादिनाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य सस्कारहारोप-
कारः क्रियते, तथा अत्रापि भविष्यति ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो
गर्भाधानादिकर्मणा संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

आत्मा अनादिर्नित्यश्चबुद्धः, तदुद्देशेन हविस्त्वागादयो
युज्यन्ते इति ॥ ३३ ॥

आत्माऽस्थिरबोध इत्याह ॥

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमयद्विधाकारित्व, तत्र त्रमात्रमाभ्यां व्याप्तौ च
 अक्षयिणि न सम्भवतः । अतस्ती चक्षिणत्वमापादयत ॥ १४ ॥
 परिहरति ॥

न प्रत्यभिज्ञावाधात् ॥ १५ ॥

यद्यपि सङ्घकारिण्यज्ञानासङ्घावाभ्यां करणाकरणव्याप्यै-
 र्द्विरसिद्धिं समाप्तेया तत्रापि सर्वबाधविबाधसिद्धत्वात् स
 एवायम् इति अबाधितप्रत्यभिज्ञावाध उक्तः । एतद्व्यञ्ज प्रप-
 क्षितमिति निश्च प्रतन्वते ॥ १५ ॥

दूषणान्तरमाह ।

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ १६ ॥

श्रुतिराह अस्ति अन्तरोपभोग्यभोग्या सुखेन व्याप्य-
 क्तौ नाम अतुपभोग्ये कर्मणि तद्व्यापने प्रवर्तते । काश्चि-
 क्तानां विरागात् प्रवृत्तिरुच्यते । न तत्रापि तदुपकारेण
 व्यवसथात् कर्मोपभोग्यनिःश्रुति मोक्षसाधनत्वात् ॥ १६ ॥

दूषणान्तरमाह ।

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ १७ ॥

मर्मज्ञेन पञ्चप्रवेद्याश्चिद्विद्वान्ताः । अयमेव च एव
 क्षिरः । अत्र तत्रापि चक्षिणत्वमव्यङ्गितुना प्रसिद्धताम् ।
 तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिरिति ॥ १७ ॥

अक्षिणपक्षे एवार्थक्रिया न सम्भवतीत्याह ।

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ १८ ॥

सम्भेतरविपाच्योरित्वा युगपज्जायमानयोः अक्षय्याय
 क्रिययोः । एतदासङ्गतदुष्कम् ॥ १८ ॥

पूर्वापरकालभावितामात्रात् कार्यकारणभावो भविष्यती-

त्यत आह ॥

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३६ ॥

भवेदेव, यटि प्रतिशयाधायकत्व स्यात् । तदेव तु अशक्य
क्षणिकत्वादिति ॥ ३६ ॥

एतत् स्पष्टयति ॥

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

हेतुहेतुमद्भावकाले कार्यभावादुभयव्यभिचारादपि न
कार्यकारणभावः । आस्ता तावदर्थक्रियाकारित्व, अथ
हेतुरिदं कार्यमिति व्यवहारोऽपि न स्यात् ॥ ४० ॥

अथ हेतो कार्यकाले सत्त्वमप्रयोजक, पूर्वकालभाविता-
मात्रेण भविष्यतीत्यत आह ॥

पूर्वभाविमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

किं भिन्नसन्तानस्य, एकसन्तानस्य वा । भिन्नसन्तानस्य
चेत् अतिप्रसक्ति । एकसन्तानस्य चेत् निरन्वयध्वंस । तस्य
हि भिन्नसन्तानेन तुल्यत्वान्न नियमः । अन्वयश्च नास्तीत्यु-
क्तम् ॥ अथ अविद्यमानस्यापि हेतुता दृश्यते, यथा इषुक्षेपकस्य
क्षेपानन्तर महिष्यादिमरण, पश्चादिषुविद्वस्य मरणकर्तृत्वम् ।
न, तत्रापि मरणे व्यापारहारेण अन्वयात् ॥ ४१ ॥

बाह्यवस्तूपरागाद वन्ध इत्युक्तम् । ननु बाह्य च वस्तु
नास्ति, विज्ञानात्मकत्वाज्जगत इति विज्ञानवादिन निरा-
करोति ॥

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं जगत् । तथा सति अहं घट इति प्रत्ययः

प्रात्, न त्वयं घट इति । वासनाविशेषादिति चेत् न बाह्या
 भावे घटवासनाया एव असत्त्वात् कार्यं विशेषः । किञ्च वास
 नाया अपि कारणं वासनैव इति बाह्यवासनापि । वासनापीति
 एवेऽस्यप्रापि सत्त्वात् स एव बाह्योऽयः । गतु-नास्येव बाह्यो
 ऽयः अथवातिरिक्तप्रापयविनाऽभावात्, तथा अथवावयव
 विनो एकत्वात् एकत्वप्रतीतिः । चक्षति अथयवेऽवयवो चक्षति
 अथावयवे न चक्षति अथयवो । न चक्षतीति विद्वद्व्यवसायिणाम्
 भेदावैक्यम् । एवं रज्ज्वात्कृतानाहवत्तद्दे मातद्दे मत्वादिदोषा
 कृदाशब्दाः । मा भूत् अथयवो तथापि न बाह्यावावसायः,
 परमाणुपुञ्जस्यैव सूक्ष्मेण ग्रहणात् । न, अथयविना हि
 प्रायेण परमाणु अनुमातव्यः । तदभावे केन अनुमातव्यः । पर
 माणुनाम् अतीन्द्रियत्वात् पुञ्जेऽपि अिचिदतिप्रयानाभानात्
 सूक्ष्मोऽयमिति प्रत्ययो ध्यात् इति विद्याभ्यास लगदिति ।
 अत्र उच्यते । अथवावयवविनोर्भेदात् । अपि च इयो अन्यत्वा
 प्रावयवकर्म्येऽवयवो कर्म्यवे यत् तु बहुतरावयवकर्म्यस्तत्रा
 वयवो कर्म्यत एव । एवं रज्ज्वात्कृतानाहवत्तद्दे सिद्धात्वा
 पक्षत्वा । तस्मात् सिद्धो बाह्योऽयः । वासनैवेति पक्षे सर्वदा
 ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥ ४२ ॥

निर्विषयञ्च ज्ञानप्रादयनात् विषयाभावात् ज्ञानमपि
 नास्तीति शून्यवादी वाचः ।

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

विषयामात्रे ज्ञानाभावाच्छून्यम् । अविषयत्वे कर्तृकर्म
 विरोध इति ॥ ४३ ॥

शून्यं तत्त्वं, भावो विमश्र्यति, वस्तुधर्मत्वात्
 द्विमाश्रयः ॥ ४४ ॥

यदि भावरूपं तत्त्वं स्यात् भावस्य नाशात् तत्त्वनाशेऽनि-
मीक्षः, वस्तुधर्मत्वात् विनाशस्य वस्तुनोऽवश्यं विनाशात् ॥४४॥
समाधानमाह ॥

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

अभावो न नश्यतीति वाञ्छानं, न तु तत्त्वम् । अबु-
द्धाना अज्ञातशास्त्राणाम् । प्रागभावस्य विनाशदर्शनात्,
सत्कार्यसिद्धौ भावस्य अविनाशात् । तिरोभावे नाशशब्दप्रयो-
गेऽपि प्रकृतिपुरुषयोरनाशात् ॥ ननु अभाव एव नास्ति कुत-
स्तस्य नाशानाशचिन्ता । कथं तर्हि अघट भूतलमिति ज्ञानम् ।
भूतलालम्बन चेत्, घटवति अपि भूतले तदभावज्ञानप्रसङ्गः,
भूतलस्य तादवस्थ्यात् । केवलभूतलालम्बनम् अभावज्ञान, घटे
सति कैवल्यं नास्तीति चेत्, किं भूतलस्वरूपमात्रं कैवल्यं
तदतिरिक्तं वा ? यदि स्वरूपमात्रं, घटे सति अपि तस्य सद्भा-
वादभावज्ञानं स्यात् । अतिरिक्तपक्षे स एव अभावः ॥ अथ भूत-
लस्य एकाकित्वेऽभावव्यवहारः, घटे सति एकाकित्वं नास्तीति
क्व अभावव्यवहारहेतुः । तत् न । एकाकित्वमेकत्वसंख्या
वा अन्यद्वा । एकत्वसंख्या च घटवत्यपि भूतलेऽस्ति । अन्य-
दिति पक्षे स एव अभावः । विषयावैलक्षण्ये विज्ञानवैलक्षण्य-
भावात् ॥ ननु भावाभावयोः सम्बन्धाभावात्कथमभावज्ञान-
मिति ? । यथा घटोऽयमितीन्द्रियान्वयव्यतिरेकात् ज्ञानं,
तथा अभावज्ञानमपि सकारणम् । कार्यदर्शनादि कारणं परि-
कल्पयते, न तु दृष्टकार्यापलापं शक्यते वक्तुम् । किञ्च अनि-
यतपदार्थवादित्वात् अस्माक्यथोपपन्नं सम्बन्धोऽपि कश्चिद्-
विष्यतीति का नो ह्यस्ति । तस्मात्सिद्धोऽभाव इति ॥ ४५ ॥

समाधानान्तरमाह ॥

सुभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

यद्यपि शून्यवादः अविद्यपक्षविज्ञानपक्षतुल्यक्षेमत्वात्
निराकायः । यथा प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया अविद्यानिराकरणं
बाह्यवस्तुप्रत्यक्षात् विज्ञाननिराकरणं तथा यद्यपि प्रत्यक्षे-
ष्वेव समस्तविद्यदर्शनात् शून्यवादी निराकायः ॥ ४६ ॥

शून्यान्तरमाह ॥

अपुरुषार्थत्वसुभयथा ॥ ४७ ॥

यदि शून्यमभावः, की हि अस्मात्मा यमावाय इति
सोऽप्यपुत्रपार्थ इति भावयन्प्रयोगवानर्थात् । अथ सोऽपि
भावयतिरिति शून्यम् । यद्यप्युक्तस्य वस्तुनोऽदर्शनादपि अपुत्र-
पार्थत्वम् ॥ ४७ ॥

शून्यवादिनं निराकर्तुं देहपरिमाणं चास्तेति यद्यप्युक्त-
मतमाह ।

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

न शून्यं तर्ह्यं शून्यस्य सत्त्वात् । इत्यनेन च सति ।
यथा च श्रुतिः 'अदृष्टमात्रं पुत्रपं निवर्त्तयं ब्रह्माह यम' 'पापिन-
नरत्वं वाति पुत्रेण कर्त्तव्यं ज्ञानित ब्रह्मसोऽर्हं वाति इति ॥ ४८ ॥
तद् दूषयति ।

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

क्रियाशून्यस्य पुत्रपक्ष्य ममतासम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियत्वमेवाह ॥

मूलात्प्राक्पटादियत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्त ॥ ५० ॥

मूलात्प्राक्पटादयः क्रियावन्तः तत्तुल्यधर्मत्वे विनायात् यद्यपि
पसिद्धान्तः । अत्र जन्मान्तरसंचारी इत्यत्रमिदं देहपरिमाणं

त्वात् सङ्गीचविकासित्वेन सावयवत्वात् अनित्यत्वमिति ॥५०॥

एवं चाङ्गुष्ठमात्रमित्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह ॥

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

यथा घटाद्युपाधिभेदात् घटे गच्छति घटाकाश गच्छतीति
ज्ञान, तथा शरीराद्यवच्छेदात् आत्मा गच्छतीति प्रतीतिः
॥ ५१ ॥

किमुपाधिना, कर्मवैचित्र्यात् विशेषो भविष्यतीत्यत आह ॥

न कर्मणाप्येतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

भवेत् एव, यदि कर्मात्मधर्मः स्यात् । न तु आत्मन कश्चित्
धर्मोऽस्ति, निर्गुणत्वात् ॥५२॥

तद्धर्म एव कर्म भविष्यति, को विरोध इत्यत आह ॥

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५३ ॥

'असङ्गो ह्यय पुरुष' इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ॥५३॥

मा भूत् आत्मधर्मोऽन्यधर्मेणापि क्रियाविशेषो भविष्यति
आत्मनो व्यापित्वेन सर्वसम्बन्धादित्यत आह ॥

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५४ ॥

सर्वसम्बन्धाविशेषात् मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसक्तिः ॥ ५४ ॥

ननु तवापि धर्माधर्मव्यवस्था अस्ति, बन्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्ति-
दृश्यते । तत्र यस्तव सिद्धान्त, सोऽस्माकं भविष्यतीति
समानमित्यत आह ॥

तद्योगेऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥५५॥

धर्माधर्मयोगेऽपि न समानधर्मत्व, अविवेकात् । यदि
तात्त्विको धर्माधर्मयोग आत्मन स्यात् तदा तुल्यत्वम् । किन्तु
अविवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति क्व समानत्वम् ५५

भवतु च विवेकात् बन्धः, तथापि च विवेकनाशार्थं धर्माङ्गी
कारणतुल्यत्वम् । अन्धमा-सर्वदा बन्धः आदिमत भावः ।

नियतकारणात् तदुच्छ्रितिर्ध्यान्तवत् ॥ ५६ ॥

अन्धयच्छतिरेकाध्यां यत्र बन्धकारणमवगतं तदुच्छ्रितिर्ध्या
सर्वतोऽनाच्छासः । यथा ध्यान्तनायाय प्रकाशः, तथा अद्यापि
विवेकात् च विवेकनाशः । विवेकार्थं च धर्मशीकारि वा सति
प्राक्करीणापि धर्मोपोपपत्तेः ॥ किमिदं ध्यान्तं नाम । अभा
वस्तम इति केचित् । तत् न विविसुच्छ्रिततीति । अभावत्वे
किमासोक्तप्रागभावात् प्रध्वंसामावो वा ? यदि प्रागभावः
तर्हि यथा तटे उत्पन्ने चटप्रागभावो नष्टः, तथा आसोक्ते सति
आसोक्तप्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः ज्ञात् । भविष्यदासोक्त-
प्रागभावसत्त्वं वर्तमानासोक्ते सति अन्धकारोऽविनष्टः ज्ञात् ।
अथ प्रध्वंसामावः ? तथापि अन्धकारत्वात् आसोक्तान्तरे सति
अन्धकारप्रतीतिप्रसङ्गः, यथा चटान्तरे उत्पन्ने नष्टचटप्रध्वं
साऽप्येव । अन्धोऽन्वामावस्तु वस्तुनोरपि चक्षुः । अन्धता
भावस्तु दुष्टत्वात् नाग्रहणीयः । तदुच्छ्र

न च भाषामभावस्तु तमस्तु दुष्टसंमतम् ।

ज्ञायायां ज्ञानप्रमिच्छेत् पुराणेषु शुचिभूते ॥

तूरासुचप्रदीपादि महवन्मा चसाचला ।

देवानुबतिनो ज्ञाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥

भावस्तम इति तु व्यपदेशो भाषे सति प्रतीयमानत्वा
दिति ॥ आसोक्ते सति वस्तुपदञ्च तदभाषे सति चक्षुःपदञ्च
मिति वैचक्ष्यमात्रम् । यथा कौमिन्धो भानिरवेद्य एव
नञ्जाति तया आसोक्तानपेक्षमेव तमोपदञ्च वैचित्र्यात् पदा
बन्धः । तस्यात् रूपविशेषोऽयं यत्रावरणमस्ति तत्रापोप्य चक्षुः ॥

द्रव्यान्तरमिति केचित् । तदुक्तं

तमः खलु चलन्नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्वभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

अथ भवतु गुणो वा द्रव्यं वा, नास्माक सिद्धान्तच्छति' ? अनियतपदार्थवादित्वात् । अभावस्तु न भवतीति ब्रूम' ॥५६॥

विवेकात् मुक्तिरित्युक्तम् । घटपटादीनां विवेकोऽस्मदादीनामपि अस्तीति सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥५७॥

सर्वेषा मूलं प्रधानम् । तस्य अविवेकात् अन्याविवेकस्य सम्भवः । पदार्थानामन्योऽन्य' भवतु अविवेको विवेको वा, न तेन बन्धमोक्षी, किन्तु प्रधानविवेकाविवेकाभ्याम् । अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने सर्वाविवेकहानम् ॥ ५७ ॥

भवतु विवेकात् मुक्तिः । स किमात्मसम्बन्धी न वा ? आत्मसम्बन्धी चेत् ? आत्मनः कूटस्थत्वव्याघात । असम्बन्धी चेत् ? अतिप्रसक्तिरित्यत आह ॥

वाङ्मात्रं तु, न तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

आत्मसम्बन्धीति वाङ्मात्रं तु, न तात्त्विक. सम्बन्ध' । असम्बन्धेऽपि चित्ते विवेकस्थिते. चित्तसन्निधानात् आत्मनि विवेकाभिमान इति निवेदयिष्याम' ॥ ५८ ॥

भवतु अवणादेव विवेकज्ञानम् । अनेकजन्मायाससाध्येन अपरोक्षज्ञानेन किमित्यत आह ॥

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥ ५९ ॥

व्यक्तम् ॥ ५९ ॥

प्रकृत्यादयः सन्ति ते च महादादिकृमिव परिवर्तयन्ति
इति न दृष्टमित्यत आह ॥

अथाक्षुपाणामनुमानेन बोधः, भूमादिभि-
रिव वद्वे ॥ ६० ॥

अवेदेनं यद्वि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नाशुमानादिवमिति।
प्रकृत्यादौनामदमनऽपि सामान्यतो दृष्टातुमानाद् विषयः ॥ ६० ॥
प्रकृत्यादौनां सद्विषयमाह ॥

सत्त्वरजस्तमसां साम्यायस्या प्रकृतिः, प्रकृ-
तेर्महात्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि,
उभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मभूतानि, पुरुष
इति पञ्चविंशतिर्गण ॥ ६१ ॥

यद्यपि त्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिः तथापि एतैर्विषयैरपि
प्रकृतिशब्दप्रयोगः साङ्गितिकः । महानिति बुद्धितत्त्वम् ।
अहङ्कार इति अस्मिन्मात्रः । पञ्च तन्मात्राणीति शब्दस्वरूपर-
जगत्याः । उभयमिन्द्रियं वाह्यं पञ्च तन्मात्रेन्द्रियाणि वाक्पाणि
पादपायूपखान्द्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुषि
ज्ञानावास्यानि आन्तरं मनः । सूक्ष्मभूतानि आन्त्यायनाहु-
तेर्लोकसूक्ष्मम् । तेषां च पञ्चतन्मात्रेभ्यः उत्पत्तिरिति बोध-
व्यम् । सूक्ष्म इत्युपलक्षणं सूक्ष्मभूतानामपि प्रकृतम् । पुरुष
इति संख्यापूर्त्वार्षं न तु सद्विषयमात्रे निवृत्त्यात् आह्वयः ॥ ६१ ॥

कार्यात् कारणाशुमानार्थे प्रातिशोभ्यमाह ॥

सूक्ष्मात्पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

सूक्ष्मात् पञ्चभूतात् कार्यात् सत्त्वरजस्तमोमेदेन भाव-
धोरसूक्ष्मरूपात् पञ्चतन्मात्रस्य ज्ञानम् ॥ ६२ ॥

वाद्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाद्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्या तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य-
रहङ्कारस्य ज्ञानम् ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्यणान्त करणस्य बुद्धेर्ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्यात् प्रकृतेर्ज्ञानम् ॥ ६५ ॥

सहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

न प्रकृते कार्यात्वात् पुरुषस्य ज्ञान, प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुरु-
षस्य अकारणत्वात् । किन्तु प्रकृतेः सहतत्त्वात् त्रिगुणात्मक-
त्वात् परार्थत्वम् । परश्च पुरुषः । अत तस्य ज्ञानम् । स
च अमहतो वक्तव्यः, अनवस्थाभयात् ॥ ६६ ॥

अथ प्रकृते कारण भविष्यतीत्यत आह ॥

मूले मूलाभावाद्मूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

मूलप्रकृतेर्मूलाभावात् कारणाभावात् अमूल यत् कारणं
तन्मूलम् । सा प्रकृतिः ॥ ६७ ॥

अत्र युक्तिमाह ॥

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेः अन्यत् कारण, तस्यापि अन्यत् कारणमिति अन-
वस्थादोषादन्ततोऽकारण मूल वक्तव्यम् । सैव प्रकृतिरिति ।
पञ्चविंशतितत्त्वात् अधिकाङ्गीकारे च गौरव स्यात् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेरप्रव्यक्तत्वात् कथं कारणत्वावगम इत्यत आह ॥

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोः तुल्यत्वम् । यथा परमाणोः अप्रत्य-

चत्वेऽपि चटादौ तद्गुणदयनात् परमाश्रयतुमानं तथा यत्रापि
 जगतस्त्रीगुणदयनात् चारुचं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकेति अतुमी
 बते । तथा हि कामिनी भर्तुं सुखदा इति मात्स्विनी अभिन
 यात् दुःखदति राजसी विरहात् मोक्षदा इति तामसी । एवं
 सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥

वदि विवेकदयनात् सुखि तदा ब्राह्मणवशादेव सुखि
 ष्यात् । न चैवं, कस्यापि क्षिप्रं कस्यापि विरहेति दमना
 दिव्यत पाह ॥

अधिकारिष्विध्यान्म नियमः ॥ ७ ॥

अधिकारिषु त्रिविधा भवन्ति उत्तममध्यमाधममेदात् ।
 तद्देवः पञ्चकारिषोऽविद्यादिमेदात् । तद्देवपः पञ्चमेदात् ।
 तेन चक्षमादादिति न नियमः ॥ ७ ॥

पूर्वं प्रकृतिर्महान् इति शब्दे काय्य चारुचमाचः प्रतिपा
 दितः, न तु प्रमः इति धर्मं नियमरोति ।

महदाय्यमाय्यं कार्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

महतेः पाय्यं कार्यं तद्यदत्तत्त्वं बुद्धिं मननात् मन इति
 ॥७१॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

धनकारं बुद्धेः कार्यम् अहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तत्कार्यत्वमुत्तरीयाम् ॥ ७३ ॥

अहङ्कारकार्यत्वम् उत्तरीयां एवाद्येन्द्रियाणां एवतन्वादा
 बुद्धेः । पारम्पर्येण तन्वादाकार्याणामपि भूतानां तन्वायेत्य
 मिस्रुत्वम् ॥ ७३ ॥

अनु यद्येवं प्रधानकार्यं जगदिति चिदात्मनिपिबत
 पाह ॥

आद्यहेतुता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यगुवत् ॥ ७४ ॥

यथा मृत्पिण्डकार्यस्य घटस्य पारम्पर्येऽपि परमाणुकार-
णता, तथा प्रकृतेरपि मूलकारणता ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् सृष्ट्यादौ कस्य कारणत्वमित्यत्र
आह ॥ ७४ ॥

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्यहानेऽन्यतरयोगः

॥ ७५ ॥

न पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वं, किन्तु अन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । द्वयोर्मध्य एकतरस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्यताहानि-
अविकारित्वश्रुतेः । अतोऽन्यतरस्य प्रधानस्य कारणत्वयोग ॥ ७५ ॥

अविवादात् परमाणूनामेव कारणत्वमस्तु इत्यत आह ॥

परिच्छिन्नत्वान्न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

यत् परिच्छिन्नं न तत् सर्वोपादान, यथा न तन्तुर्घटस्य
कारणम् । तस्मात् पदार्थानां पृथक् पृथक् कारण वक्तव्यम् ।
एककारणत्वे च लाघव स्यादिति ॥ ७६ ॥

अत्र श्रुतिं दर्शयति ॥

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

युक्तिस्तावत् प्रोक्ता । श्रुतिरपि प्रधानस्य जगत्कारणता-
माह 'प्रधानाज्जगज्जायते' इति ॥ ७७ ॥

प्रागसतो घटस्य भवन दृश्यते । नियतपूर्वभावित्वात्
प्रागभाव कारणमस्तु इत्यत आह ॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

नाभावात् भावोत्पत्तिः । कारणरूप कार्यं दृश्यते इति
जगतोऽपि अवस्तुत्वम् ॥ ७८ ॥

नवतु जगदपि यवस्तु, या नो जगि इत्यत आह ।

अथाभाद्दुष्टकारणमन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्

॥ ७९ ॥

युक्तौ रजतग्रामे 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानात् रजतवाच । न चात्र 'नेदं वावरूपं जयत् इति कस्यापि ज्ञानमिति येन भावरूपवाच' स्यात् । दुष्टकारणमन्यत्वाच्च मिथ्येति अवगम्यत यथा कामदादिदोषात् पीतशङ्खज्ञानं कल्पयित् । अत्र च ज्ञानज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा संख्यत्वाच्च न दोषोऽस्ति । तथात् नावस्तु जगदिति । ७९ ॥

मन्वभावः कारणमस्तु, तत्रापि अभावस्त न जयती भवि भति तत्राह ।

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्
कृतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे उपादानकारणे 'कारणमुच्यते चायम्' इति तद्योगेन भावयोगेन तत्सिद्धिः चायम् एव वस्तुत्वसिद्धिः । अभावे अगतोऽभावत्वे तदभावात् अनवभावस्य अवश्यभावात् कृतस्तरां सिद्धिरिति अभावस्य अभावरूपत्वात् ॥ ८० ॥

अस्मिन् जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानकल्पनया इत्यत आह ।

न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

निमित्तकारणमदृष्टमस्तु, अस्मिन्मन्वोस्तु उपादानकारणत्वं न कश्चित् इष्टम् । प्रकृतियुद्धयपिनेककर्मणात् सुद्धिरिति प्रकृति प्रतीकात् । ८१ ॥

वेदोक्तावाचुष्टानादेव मुक्तिमभवात् किं प्रकृत्या इत्यत
पाह ॥

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृ-
त्तियोगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

वेदादनुश्रूयते इति आनुश्रविको यागादि । तस्मादपि न
मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात् । कार्यत्वेन अनित्यत्वात्
मुक्तस्य पुन संसारात्तद्वृत्तियोगः । तस्मात् अपुरुषार्थत्वम् ॥८२॥
पुरुषार्थत्वं दर्शयति ॥

तत्र प्राप्तविवेकस्थानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषयो प्राप्तविवेकस्य विवेकाज्ञानात् अना-
वृत्तिश्रुतिः । 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतिः ॥८३॥

विपक्षे दोषमाह ॥

दुःखाद् दुःखं, जलाभिषेकवन्न जाड्यवि-
मोक्षः ॥ ८४ ॥

यदि कर्मसाध्यो मोक्षो भवेत्, कर्मणो दुःखबहुलत्वात् तत्-
कार्यो मोक्षोऽपि दुःखबहुल स्यात् । अन्तत क्षयित्वेनापि
दुःख स्यात् । नहि जाड्यार्त्तस्य जाड्यविमोक्षो जलाभिषे-
कात्, प्रलुप्त जाड्यमेवेति ॥

दुःखस्य कर्मसाध्यत्वमप्रयोजक, किन्तु काम्यकर्मसाध्यत्व
हेतुः, निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वात् । तथा च श्रुतिः ।
कर्मभिर्मृत्युमृत्यो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः ८४॥

अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानुश्रि-
त्यत्राह ॥

काम्याकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥८५॥

मा भूत् निष्कामकर्मसाध्यं दुःखं तथापि चाभ्यात्मिन्द्रा
मकर्मविषयेऽपि मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमविग्रहम् । साध्यत्वात्
अयित्वेन पुनरपि दुःखं ज्ञात् । निष्कामकर्मस्यो मोक्षसाध
नत्वश्रुतिय ज्ञानार्थं ज्ञानाच्च मोक्ष इति पारम्पर्येण मोक्ष
साधनत्वम् ॥ ८२ ॥

यदि प्रकृतिपुरुषविशेषज्ञानात् मोक्षो भवेत् तथापि
अविद्यात् पुनरपि संसार इति वादिप्रतिवादिनो तुल्यत्व
मिति तदाह ॥

निजमुक्तस्य बन्धध्वंससामर्थं पर, न समान
त्वम् ॥ ८३ ॥

निजमुक्तस्य समाप्तमुक्तस्य बन्धध्वंसः । बन्धोऽविशेषः,
तद्विरोधेन अविशेषध्वंसो नाथ । अविशेषनाशस्य च प्रथमस
त्वात् श्रुतं संसारस्य पुनरावर्तनमिति समानत्वम् ॥ ८३ ॥

पञ्चविंशतिमच्च इत्युक्तं तद्विद्विच्च न प्रमाद्येन विमिति ।
तद्दर्शयति ॥

द्वयोरिकतरस्य वाप्यसन्निह्यदार्थपरिच्छिति'
प्रमा । तत्साधकतमं यत् तत् ॥ ८७ ॥

‘द्वयो’ इतीन्द्रियार्थयोर्विद्यमानया प्रमाद्ये । ‘एकतरस्य
वापि’ इति विद्यमानस्य तिङ्शब्दस्य शब्दस्य बाहुमानि शब्दे च ।
‘असन्निह्यदार्थपरिच्छिति’ इति अपरिच्छिन्नार्थपरिच्छिति
प्रमा प्रमितिः पञ्चमम् । इत्येवमविद्यमानतार्थमन्तुप्रमाद्यमिन्द्र
त्वम् । प्रमासाधकतमं यत् तत् प्रमाद्यमिति प्रमाद्यसामान्य
त्वञ्चम् ॥ ८७ ॥

श्रुति प्रमाद्यानीक्यत याह ।

त्रिविधं प्रमाणम् । तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्ना-
धिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दा. प्रमाणानीति । किमुपमानार्था-
पक्षभावसम्भवैति ह्यनानि न स्युरिति । अत्रोक्तं 'तत्सिद्धौ',
इत्यादि । प्रमेयव्यवस्थायं प्रमाणस्वीकारः । त्रिविध-
प्रमाणसिद्धौ सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः
पृथक्प्रमाणत्वेन, त्रिविधप्रमाणेषु एषामन्तर्भावादिति । इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकादिना यथायथ प्रत्यक्षादिषु स्मृति-
भिरन्तर्भावितत्वात् केवलमधिक. सज्ञाभेद' कृत इति नाधि-
कत्वेन प्रमाणसिद्धि ॥ ८८ ॥

विशेषलक्षणमाह ॥

यत्सम्बन्धसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं
तत्प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

'यत्सम्बन्धसिद्धम्' इत्यनुमानशब्दौ व्यवच्छिन्नी । तदा-
कारोल्लेखि घटाकारोल्लेखि । तत्प्रत्यक्षम् । सविकल्पकमपि
प्रत्यक्षं सगृहीतम् । बौद्धास्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति
वर्णयन्ति, कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति । नामजात्यादि-
योजनात्मिका प्रतीतिः कल्पना, सा च सविकल्पकेऽप्यस्तीति
न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तत् न । अद्भुतसाक्षात्कारिप्रमाणजनक-
सामग्रीजनितं प्रत्यक्षम् । तद्भुतं, निर्विकल्पकं सविकल्पक-
च । किन्तु सादृश्यात्मस्कारोद्धोषद्वारेण स्मृत्या नामजात्या-
दिसविद्भुत्पद्यते । अत एवाधिकप्राप्त्या सविकल्पकमिति
विशेषज्ञा । न च स्मृत्या कश्चिद्दोषः सामग्रीप्रत्यवायो वा

जनित' ॥ अथ अत्या सङ्घितत्वाय प्रमाणम् । अतो वैपुष्यं
वस्तुव्यवहारि प्रामाण्यं वाचते । तथा च

संज्ञा हि अर्थमात्रापि प्रत्यक्षत्वं न वाधते ।

संज्ञिनं सा तदस्मा हि न रूपाच्छादनचमा ॥

ततः परं पुनश्चतुर्वर्ण्यमाद्यादिभिर्यया ।

बुद्ध्यावधीयत मापि प्रत्यक्षत्वेन संज्ञता ॥ ८८ ॥

यागिप्रत्यक्षत्वाप्यपक्षत्वात्वेदं प्रत्यक्षत्वं च समित्यत पाह ॥

योगिनामवाङ्मयप्रत्यक्षत्वाद्वा दोषः ॥ ८९ ॥

वाङ्मयप्रत्यक्षत्वं च समित्यतं सौख्यं यानिप्रत्यक्षं तु च वाङ्मय
मसौख्यकम् । अतो नाप्यापक्षत्वदोषः । ८९ ॥

अथवा अनेन सूत्रेण योगिप्रत्यक्षत्वापि संप्रति इति
पञ्चाशत्तरमाह ।

सौनवस्तुसम्भवातिशयसम्बन्धाद्वा दोषः ॥ ९० ॥

मन्त्रार्थव्यक्तिवत्त्वमपि सङ्कारचे सौनं मृतत्वम अस्ति
अविष्यदपि सङ्कारचेऽनागतत्वेन अस्ति । योगस्यमातृपञ्चात्
सम्भवातिशयस्य योगिन एव प्रधानसम्बन्धात् सर्वदेयत्वात्वादि
सम्बन्ध इति नाप्यापक्षत्वदोषः ।

ईश्वरप्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वं च समित्यत पाह ॥ ९१ ॥

ईश्वरसिद्धे ॥ ९२ ॥

यदोश्वरसिद्धी प्रमाणमस्ति तदा तदर्थत्वचिन्ता अप्य
अस्ति । तदेव तु नास्ति । चिन्तादि सकर्तृत्वं चार्थत्वादिति
प्रमाणमस्तीति चेत् स चिन्ता शरीरी अशरीरी वा इत्युभयत्रापि
कर्तृत्वान्वात्वात् विशेषवादिना चार्थत्वत्वाभावात् । एत
दन्वयं बहु प्रपञ्चितम् ॥ ९२ ॥

बुद्ध्यान्तरमाह ।

मुक्तवद्भयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥६३॥

स किं बद्धो वा मुक्तो वा । बद्धस्य धर्माधर्मयोगात् नेश्वर-
त्वम् । मुक्तस्य ज्ञानधिकीर्षाप्रयत्नाभावात् न कर्तृत्वमिति
नेश्वरसिद्धिः । अथ अन्य एव असौ जीवन्मुक्त इति । एव,
तर्हि दृष्टान्ताभावात् असाधारणत्वम् ॥ ६३ ॥

एतदेवाह ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ६४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत्सूत्रम् ॥ ६४ ॥

एव, तर्हि 'स हि सर्ववित्सर्वस्य कर्ता' इत्यादिश्रुतिबाध-
स्यादित्यत्र आह ॥

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासासिद्धस्य वा ॥६५॥

रागाद्यभावात् मुक्तात्मन इव मुक्तात्मन', न तु मुक्तस्य, तस्य
सङ्कल्पकर्तृत्वाद्यभावात् । तत्रशसा विधिवाक्योत्तम्भनाय ।
'उपासासिद्धस्य वा' इति उपासनया लब्धातिशयस्य योगिनी
ऽणिमादिसिद्धस्य प्रशंसाभ्यासोत्तम्भनायेति ॥ ६५ ॥

चेतनाधिष्ठान विना नाचेतन प्रवर्तत इत्यतोऽपि नेश्वर-
सिद्धिरित्याह ॥

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥६६॥

यथा प्रतिविम्बितशरीरे मणौ चलति अचलति शरीरे 'शरीर
चलति' इत्यभिमानः, तथा तत्सन्निधानात् प्रकृतिप्रतिविम्बि-
तत्वात् आत्मन प्रकृते, कर्तृत्व भोक्तृत्वमधिष्ठातृत्वमात्मनोऽभि
मन्यते । तस्माच्चेतनोऽधिष्ठातेति भ्रान्तिरिति । तथा च

प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वश ।

अहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ता' इमिति' मन्यते ॥ ६६ ॥

अदि न चेतनाविहायलं मृतमरीरस्य पाशारादिश्रिया
प्रादिशत पाह ॥

विशेषकार्येऽपि जीवानाम् ॥ ८७ ॥

वासुयुक्तो बुद्धादिर्भावः, न तु भासा जीवः । पाशारादि-
विशेषकार्येऽपि जीवानामिव कर्तृत्वं प्राप्नोत्यपि चामित्वात्
॥ ८७ ॥

प्राप्नोति चेतनानं नास्ति अयं घानाय उपदेश इत्यत्राह ॥

सिद्धरूपबोधुत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ८८ ॥

उत्तररूपस्यान्तःकरणत्वेति पदमतुपजनीयम् । वाक्या
र्थापनेयोऽन्तःकरणत्वेत्यन्तमिदं सूत्रं वा । तेनायमर्थः ।
सिद्धरूपबोधुत्वात् तात्त्विकरूपबोधुत्वात्ततोऽन्तःकरणत्वं
वाक्यार्थोपदेशः । तद्व्यतिविम्बितत्वाच्च पुरश्चल्य बोधुत्वानि
सामं ॥ ८८ ॥

एतदेव आहयति ॥

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाद्धोऽवदधिष्ठा
द्वत्वम् ॥ ८९ ॥

अन्तःकरणस्य बुद्धो पुरश्चल्यपापच्या तर्हीतम्येनोज्ज्वलि
तस्य चेतनत्वामिमाणात् अविहायत्वम् । सोऽवत् इति यथा
प्राक्पूर्वको बोद्धो निष्क्रियोऽपि अविधिमात्रेण प्राकपति ॥ ८९ ॥
अनुमाननचचमाह ।

प्रतिबन्धहशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ ९० ॥

अविनाभावदशितो व्याप्यज्ञानात् अतु व्यापकज्ञानमनु
मानम् । अनेन अन्तःको व्यतिरेकी अन्तःव्यतिरेकी पूर्ववच्छे
पशक्यामान्यतो इहं इति संस्पृहीतम् । वादिनामपि अथ

णानि अत्रैव अन्तर्हितानीति । तथा च

अनुमेयेन सम्बद्ध प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तस्मिन्मनुमापकम् ॥ १०० ॥

शब्द लक्षयति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः, न तु आप्तेन कृत, अपौरुषेयत्वात्
वेदस्य । अपौरुषेयत्वञ्च पञ्चमाध्याये 'न पौरुषेयत्वम्' इति
सूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । शब्द इति कारणकथन, फल तु
शब्दजन्य ज्ञान शब्द, कार्ये कारणोपचारात् । शाक्यादि-
वाक्यानां वेदविरोधेन अयुक्तत्वात् आभासत्वम् ॥ १०१ ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकार्थं शास्त्रारम्भ । न च तयोः सिद्धौ
प्रमाणमस्तीत्यत आह ॥

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वच्यमाणात् प्रमाणात् प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् ।
तस्मात्तद्विवेकार्थमुपदेशो युक्त इति ॥ १०२ ॥

किं तत् प्रमाणमित्यत्राह ॥

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् यत्कार्यं तत् कारणगुणपूर्वक, कार्यं
च त्रिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः । आत्मनो-
ऽप्रत्यक्षत्वेऽपि यत्सहज तत्परार्थमित्यसहजः पर सिद्धः ।
वच्यति च 'सहजपरार्थत्वात्' ॥ १०३ ॥

प्रकृतेर्नित्यत्वात् प्रकृतिशीलत्वाच्च सर्वदा भोग इत्यनि-
र्त्तितं, स्यादित्यत आह ॥

चिद्वसानो भोगः ॥ १०४ ॥

चित् प्राणाः । तद्विवेकावस्थानी भोगः । यथा अनादिरपि
 प्रामभावे नश्यति तथा निष्प्रायाः प्रकृतविवेकाप्रानपध्वन्तः
 प्रसवः ॥ अथ अभाव एव न तु भाव इति । न अज्ञानावत्वं
 न प्रयोक्तव्यं प्रध्वंसान्नावेऽतन्नादगतात् । अथ यथादर्शनं
 व्यसृष्टा अचाम्बेवम् ॥ १४ ॥

यदि कर्तुं प्रधानं भोज्यां पुरुषं अन्यतत्त्वकमचोऽन्वा
 भोजेति आदित्यत आह ॥

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्वाद्यवत् ॥ १५ ॥

यथा सूपकारस्य अद्यादिकर्तृत्वमकर्तुरीश्वरस्य फलोपभो
 जत्वं तथा अद्यापि । अद्याहेऽश्वत्थेन कर्तृत्वमीश्वरस्य ।
 अद्यापि आम्बोहेऽश्वत्थेन प्रकृतं प्रसव इति ॥ १५ ॥

अवधारसिद्धान्तसुद्धा असिद्धान्तमाह ।

अविवेकाद्वा तत्सिद्धे कर्तुः फलावगम

॥ १६ ॥

न पुरुषं कर्ता न भोज्यां चिन्तु महत्तत्त्वप्रतिबिम्बित
 स्वात् कर्तृत्वामिमानः । 'अविवेकाद्वा इति प्रकृतिपुरुषवयीवि
 भेदापत्त्यात् । तद्विवेके कर्तुं फलोपभोगामिमानसिद्धेरिति
 ॥ १६ ॥

एतद्व्यतिरेकमाह ।

नोभयं च तत्त्वास्त्रानि ॥ १७ ॥

विवेकात्तत्त्वप्रानि नोभयं न कर्तृत्वं न भोज्यत्वमिति
 ॥ १७ ॥

प्रमाचसुद्धा प्रमेयव्यवस्थानाह ॥

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानीपादाना-
भ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात् सम्बन्धात् विषयः । इन्द्रियस्य
हानात् सम्बन्धाभावात् अविषयः । असम्बन्धश्च अतिदूरादेर-
योग्यत्वात् ॥ अतिदूरात् वियति पक्षी नोपलभ्यते, अतिमा-
सीप्यात् लोचनस्याञ्जन, व्यवधानात् कुड्यस्य वस्तु, मनोऽन-
वस्थानात् शोकादिग्रस्तस्य पार्श्वस्थवस्त्वग्रहणं, सौक्ष्म्यादणो,
अभिभवात् मार्दलध्वनिना शङ्खध्वनिरित्यादि ॥ १०८ ॥

प्रकृतेः कथमनुपलब्धिरित्यत आह ॥

सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

दुरूहत्वं सौक्ष्म्यं, न तु अणुत्वं, प्रकृतेर्विभुत्वात् ॥ १०९ ॥
कथं तर्हि प्रकृतिव्यवस्था इत्यत आह ॥

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धिः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनं त्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्शनात्
प्रकृतिज्ञानम् ॥ ११० ॥

ब्रह्मकारणं जगदिति केचित्, परमाणुकारणमित्यन्ये,
प्रकृतिकारणमिति वृद्धा इति सशयमाह ॥

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

तदसिद्धिं प्रधानासिद्धिः ॥ १११ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

तथाप्येकतरदृष्ट्यान्यतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

यदि वादिविप्रतिपत्तिमात्रेण पक्षासिद्धत्वं, विपक्षेऽपि
विप्रतिपत्तिरस्तीति कथं तस्मिन्नि, । यदि व्याप्यज्ञानात् व्याप-

अज्ञानस्य च विनामावित्वात् पञ्चसिद्धिः, ममाद्येवमिति म
 चाख्यात् अतुमानापस्थाप ॥ ११२ ॥

आख्यात् कारणमस्तु तत्र प्रकृतिरिति अत्रमिच्छत आद्य ।

बिबिधविरोधापत्ते ॥ ११३ ॥

बिबिधा गुणः सत्त्वरजस्तमांसि । तद्विरोधः तन्मूढ
 नगत् भवेत् । न च व इच्छति इति ॥ ११३ ॥

काव्यस्य किं मत उत्पत्तिः अमती चेति संशयं निरस्त्रति ॥

नासदुत्पादो नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

असद्वैक्यभावः शृशृङ्गादि सदेवस्यभावमाकाशादि मद
 मत्त्वभावा घटादय इति कथं शृशृङ्गत्वत्वम् । तत् न घटा
 दीनां प्राममात्रमस्येऽसत्त्वं नृशृङ्गादीनां सबबाऽसत्त्वमिति
 ह्यो को विज्ञेयः । घटादीनां अत्रदगम विमय इति अत्
 एतदव चिच्छेत् एतदगोत्तरमिच्छो नेपुण्यम् ॥ ११४ ॥

सत्त्वार्थो न्यायमाद्य ॥

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

कारणसम्भवात् काव्यस्य । सम्भवाच्च विद्यमानयारिष ।
 अत्रवा सर्वदा सबच्च काव्योत्पत्तिः स्यात् ॥ ११५ ॥

एतदभाद्य ॥

सर्वत्र सर्वदा सवासम्भवात् ॥ ११६ ॥

प्यत्रम् ॥ ११६ ॥

ननु उपादानकारणत्वाविशेषेऽपि यत्र यत् शक्तं तदव
 तत् करोति । नहि तन्मुषटस्य कारणं भवति । कुत स
 सत्त्वं इत्यत आद्य ॥

शक्तस्य गयचक्रण्यात् ॥ ११७ ॥

शक्तस्य शक्तिः शक्यविषया वा न वा । शक्यविषया
चेत्, शक्यस्य सत्त्वं वाच्यम् । नेति पक्षे तन्नुतो घटोत्पत्ति-
स्तदवस्था ॥ ११७ ॥

अपरं न्यायमाह ॥

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

कार्यकारणयोरिकत्वात् । घटाकारेण परिणतोऽपि नृदू-
पता न जहाति । न च सदसतोरिकत्वम् ॥ यद्वि द्वयोरिकत्वं,
नृत्पिण्डेनापि जलाहरण कर्त्तव्यम् । भवेदेव, यद्वि अत्यन्ता-
भेदः स्यात्, भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । तथा च ।
अमत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥
नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ११८ ॥
शङ्कते ॥

भावे भावयोमञ्जेन्त वाच्यम् ॥ ११९ ॥

यदि भावे कारणे भावस्य कार्यस्य विद्यमानस्य योग उत्-
पत्तिः, तदा 'भविष्यति घटः, उत्पद्यते, नष्टः' इति व्यपदेशो
न स्यात् ॥ ११९ ॥

सिद्धान्तमाह ॥

न, अभिव्यक्तिनिवन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ

॥ १२० ॥

यथा शुकपटस्य मलिनस्य चालनादिना शुकत्वमभि-
व्यज्यते, तथा कुलालव्यापारात् घटोऽभिव्यज्यते, सुहराभि-
घातात् तिरोभूयते । दृष्टञ्च, अभिव्यक्तिः पीडनेन तिलेषु

तैस्त्वद्योहनेन गवि पयसं च वहातेन धाम्ये तच्छताना
मिन्द्रादि । तस्यादभिव्यञ्जिनिवन्मनो यद्प्रयोभाञ्जिद्या
मेटाविति ॥ १२१ ॥

अभिव्यञ्जिनिवन्मनोत्पत्तिं किंनिवन्मनो विनाय इत्यत
पाठः ।

नाश कारणाख्यं ॥ १२१ ॥

मुहुराभिवातात् वटपत्र चारणे सयं तविबन्मनो नाश
इति यद्वाञ्जियामेदो । यदि सयं पुनश्चरुवो दृश्येत न च
दृश्यत इति । भूतेन दृश्यते विविपक्षेदृश्यते एव । तथा
हि तस्मी गृहे सुदृपञ्च परिचामं सुदृष्य कार्यासहस्ररूपिच
परिचामं तत्र पुष्यकसतन्तु रूपिच परिचामं । एवं सव
भावा ॥ १२१ ॥

किमभिव्यञ्जि मती चमती वा । मती चेत् निम्न
कार्योपपत्तिं ज्ञात् । असती चेत् मत्कार्यज्ञानि । तथा
अपि अभिव्यञ्जिरम्या तस्यां अयम्या अत्यनवस्था इत्यत पाठः ।

पारम्यर्थ्यतोऽन्वेषस्याद् वीमाङ्गुरवत् ॥ १२२ ॥

मवत् अभिव्यञ्जिसहस्रं तथापि न दोषोऽनादिम्यात्
वीमाङ्गुरवदिति ॥ १२२ ॥

सुत्पत्त्यन्तरमाह ॥

सुत्पत्तिवद्वा दोष ॥ १२३ ॥

किंसुत्पत्तिवत्पद्यते न वा । सुत्पद्यते चेत् अस्या अयु
त्पत्तिरिति अनवस्था । नोत्पद्यत सत् किमसन्नात् निम्न
त्वादा । यदि असन्नात् अदाचिदयुत्पत्तिनास्तीति सवदा
नपक्षश्च ज्ञात् । अद्य निम्नत्वात् सवदा चार्थोत्पत्तिं ज्ञात् ॥
अत्रोत्पत्त अयमिशात्पत्तिरूपत्वात् किंसुत्पत्त्यन्तरवचन

येति, तर्हि अभिव्यक्तेरपि अभिव्यक्तिरूपत्वात् किमभिव्यक्त्य-
न्तरकल्पनवेति तुल्यम् । तत्र यस्तव सिद्धान्तः सोऽस्माकमपि
॥ १२३ ॥

प्रकृतिकार्याणामन्योऽन्यं साधर्म्यमाह ॥

हेतुमदनित्यं सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्

॥ १२४ ॥

हेतुमत् कारणवत् । अनित्यं विनाशि । सक्रियं उपात्तं
देह त्यजत् पृथिवी शरीरादयश्च स्पन्दन्ते । अनेक पुरुष-
भेदात् । आश्रित स्वकारणे । लिङ्ग स्वकारणे लय गच्छ-
तीति ॥

यदि पञ्चविंशतितत्त्व , किं ज्ञानसुखादीना सामान्यकर्म-
णामभाव एव । तस्मात् च दृष्टपरित्याग इत्यत आह ॥१२४॥

आज्ञस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्-
सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

आज्ञस्यात् स्वरूपत चतुर्विंशतितत्त्वात् अभेदस्तत्तत्त्वयो-
गात् गुणसामान्यादीनाम् । तत्सिद्धिः तेषु एवान्तर्भावासिद्धिः ।
वाशब्द पक्षान्तर सूचयति । 'प्रधानव्यपदेशाद्वा' गुणादीना
पारम्पर्येण प्रधानकार्यत्वेन कार्यकारणयोरभेदात् प्रधानव्यप-
देशादेव गुणादिसिद्धिः । न तु अभावात् अननुकीर्तनम् ॥१२५॥

प्रकृतिकार्ययोः साधर्म्यमाह ॥

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

त्रिगुणमचेतनम् । आदिशब्दात् परार्थत्वम् । द्वयोरिति
कार्यकारणयो ॥१२६॥

प्रकृतिभागस्य त्रिगुणस्यान्योऽन्यवैधर्म्यमाह ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्वयं वैध-
र्म्यम् ॥ १२७ ॥

प्रीति सुखम् । आदिशब्दात् सप्त प्रकामकं सत्त्वम् ।
अप्रीति दुःखम् । आदिशब्दात् उपदृश्यकं चसं रजः । विषादः
माह । आदिशब्दात् गुह्य वरचकं तमः ॥ १२७ ॥

तया वैधर्म्यकवनापसरे साधर्म्यमाह ।

स्रष्टुादिधर्मैरभ्योऽन्वयं साधर्म्यं वैधर्म्यं गुणा-
नाम् ॥ १२८ ॥

स्रष्टुषकगुणत्वे । धर्मन वैधर्म्यसुक्तम् । आदिशब्दात्
माधर्म्यं च्युतं तच्च पुरुषार्थत्वं अभ्योऽभ्याभिमन्यजननमिषुन
इतित्वम् ॥ १२८ ॥

हेतुमद्वित्यादिना मङ्गदादीनां आख्यत्वसुक्तम् । तत्र प्रमा
नमाह ॥

उभयान्यत्वात् कार्य्यत्वं मङ्गदादिर्घटादिवत्
॥ १२९ ॥

प्रकृतिपुरुषवोनित्यत्वोरन्यत्वात् । येषं चकम् ॥ १२९ ॥
ईत्त्वन्तरमाह ॥

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिमितात्वात् ॥ १३० ॥

अपरा बुद्धिमाह ॥

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

प्रधानेन स्रष्टु सभ्यनन्वयात् प्रधानगुणानां स्रष्टुपदार्थेषु
दर्शनात् ॥ १३१ ॥

एतदनाह ॥

अशक्तित्वाच्चेति ॥ १३२ ॥

कारणशक्त्या कार्यं प्रवर्तते इति महदादयः शीघ्राः सन्तः
प्रकृत्यनुपूरणेन कार्यं जनयन्ति । अन्यथा प्रवृत्तिशीलत्वात्
सर्वदा कार्यं जनयेयुः ॥ १३२ ॥

व्यतिरेकम् आह ॥

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

कार्यम् अकार्यञ्च कोटिद्वयम् । दैर्घ्यताहाने प्रकृती
पुरुषे वा महदादीना प्रवेशः इति ॥ १३३ ॥

उभयकोटिविनिर्मुक्ताः एव महदादय भविष्यन्ति इत्यतः
आह ॥

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

तयोः कार्याकार्ययोः अन्यत्वे महदादीना तुच्छरूपत्वं
अभावरूपत्वम् ॥ १३४ ॥

किमर्थं महदादय कार्यत्वेन प्रकृतेः लिङ्गम् । अविना-
भावात् एव लिङ्गं भविष्यन्ति इत्यतः आह ॥

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

भवति एव, यत्र कारणरूप कार्यं न दृश्यते, यथा चन्द्रो-
दयात् समुद्रवृद्धानुमानम् । अत्र तु प्रधानरूपस्य महदादी
दर्शनात् कार्यात् कारणानुमानम् एव । तत्साहित्यात् प्रकृति-
रूपस्य महदादी दर्शनात् ॥ १३५ ॥

एवञ्च महत्त्वम् एव जगत्कारणम् अस्तु, कि प्रधानेन
इत्यतः आह ॥

अव्यतं त्रिगुणात्तद्भावात् ॥ १३६ ॥

त्रिगुणात् लिङ्गात्, लय गच्छति इति, महत्त्वत्वात् प्रधा-

नम् अनुमातव्यम् । मङ्गलघ्नं च अश्ववसायकणं स्वर्गं विनाशि
प्रत्यक्षसिद्धम् । किं विनाशितुमानम् ॥ ११६ ॥

तथापि अन्वत् एव कारणं भविष्यति किं प्रकृत्या इत्यत्र
शाङ् ।

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापत्याप ॥ ११७ ॥

तत्कारणं कार्यम् अकार्यं वा । कार्यत्वे तत्कारणस्य
अपि तत्कार्ये सति अनवधाना । मूलकार्यत्वे तत् एव सा इति ।
'तत्कार्यत इति प्रकृतिकार्यत' प्रकृतिसिद्धे' न अपत्याप'
॥ ११७ ॥

अथतु प्रकृतिसिद्धिः, मुख्यसिद्धिः तु न स्यात् एव न हि
तस्य कार्यम् अस्ति इत्यतः शाङ् ।

सामान्येन विवादाभावात्तर्भवन्न तत्साध-
नम् ॥ ११८ ॥

सामान्येन तावत् आत्मनि विवादः न अस्ति, विशेषे वि
विवादः 'अभिज्ञ' एव स्यापक' अस्यापक' इत्यादि । तथा
अर्धचिन् दर्मने धर्म' इति अविवादः धर्मविशेषे हि विप्रति-
यति' । न तदसाधनं न तस्य कार्य कारणभावः साधनम् ।
अन्वत् साधनं वक्ष्यामि इति अभिसम्भि' । ११८ ॥

द्वेद्वेन्निवादव' एव आत्मानं किम् अन्वयव्यनया इत्यतः
शाङ् ।

शरीराद्विष्यतिरिक्तं पुमान् ॥ ११९ ॥

व्यक्तम् । ११९ ।

अथ न्व यम् शाङ् ।

संहराणर्घात्तात् ॥ १२० ॥

यत् सहत तत् असहतपरार्थम् । सहतपरार्थत्वे अनवस्था
स्यात् । सहतत्वञ्च गुणानाम् अन्योऽन्यमिथुनभावेन कार्य-
कारणम् । अथवा द्रवकठिनता सहतत्वम् । तत् च प्रकृत्यादौ
तिरोभूतम् अस्ति, अन्यथा तत्कार्येषु सहतता अदर्शनप्रस-
ङ्गात् ॥ १४० ॥

एतत् एव स्पष्टयति ॥

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

पुरुषे त्रिगुणादिविपर्ययात् तददर्शनात् । आदिशब्दात्
अन्येषा प्रकृतिधर्माणाम् अपि अदर्शनात् इति ॥ १४१ ॥

न्यायान्तरम् आह ॥

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

चेतनं हि अधिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जडा इत्यर्थः ॥१४२॥
युक्त्यन्तरम् आह ॥

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

भोग्या प्रकृतिः, भोक्ता पुरुषः । यद्यपि कूटस्थत्वात्
आत्मनः भोक्तृत्वं न अस्ति, तथापि बुद्धिच्छायापत्त्या इति
उक्तम् ॥ १४३ ॥

भोक्षार्थं प्रवृत्तिः, सा किमात्मनः प्रकृतिः वा इत्यतः आह ॥

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥ १४४ ॥

त्रिगुणस्वभावत्वात् प्रकृते न स्वभावप्रचयः, अनित्यत्वप्र-
सङ्गात् च । यस्य श्रीपाधिका गुणाः तस्य कैवल्यं सम्भवति ।
स च आत्मा इति ॥ १४४ ॥

स किरूपः इत्यतः आह ॥

जड़प्रकाशायोगात्प्रकाशः ॥ १४५ ॥

अङ्गं न प्रकाशयति इति सिद्धम् । यदि प्राणा अपि अङ्गं
 ज्ञातुं, तर्हि अपि अन्येन प्रकाशेन भवितव्यम् । साधनात् न
 प्राणा एव प्रकाशरूपं सन्तु । श्रुतिश्च 'येनेदं सर्वं विजानाति
 तं केन विजानीयात् विद्यातारमरे केन विजानीयात् इति
 अङ्गं अपि प्राणा सन्तु सिद्धम् । तेन जगत् प्रकाशयति ॥ १४६ ॥
 न तु सिद्धम् इत्यत आह ॥

निर्गुणस्वान्न सिद्धमा ॥ १४६ ॥

यदि प्राणन समयोगं ज्ञातुं, परिशामित्वा ज्ञातुं तत
 च अनिमोघं इति ॥ १४६ ॥

अत्र श्रुतिविरोधम् आह ॥

श्रुत्या सिद्ध्य मापकापस्तथत्यक्षयाथात्
 ॥ १४७ ॥

'असङ्गो ह्येवं सुखः इत्यादिश्रुतिः । सुखवोमै सा
 बाधिता ज्ञातुं ॥ १४७ ॥

सुखान्तरम् आह ॥

सुषुम्नाद्यसाधित्वम् ॥ १४८ ॥

यदि प्राणा अङ्गं ज्ञातुं सुषुम्नादी यसाधित्वं यथाह्यत्वं
 ज्ञातुं । न च एवं सुषुम् अङ्गं यज्ञाद्यम् इति प्रतिपाद्य
 नात् । आदिसम्भवात् अङ्गपञ्चम् ।

एव एव प्राणा इति विद्यान्तिनः । तथा च

नित्यं सर्वगतो ज्ञात्वा ब्रह्मणो दीपवर्धितः ।

एव च निश्चयं यज्ञा मायया न समावृतः ॥ १४८ ॥

अत्र आह ।

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

यदि एक आत्मा, एकस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् ॥१४९॥

परमतम् आशङ्कते ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव

घटादिभिः ॥ १५० ॥

यथा एकम् आकाश, घटाद्युपाधिभेदात् घटे नष्टे 'घटा-
काश नष्टम्' इति व्यपदिश्यते, तथा एकात्मपक्षे अपि देहा-
पच्छेदात् तन्नाशे 'आत्मा नष्ट' इति व्यपदेशमात्रम् । नाना-
त्मपक्षे अपि अन्यथा आत्मनः नित्यत्वात् कथं जन्ममरणव्य-
वस्था इति ॥ १५० ॥

समाधानम् आह ॥

उपाधिभिद्यते, न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिभिद्यते । न च अन्यनाशात् अन्यत्र नाशव्यव-
हार प्रतिप्रसङ्गात् । एकात्मपक्षे च व्यक्त एव विरुद्धधर्मा-
ध्यास, एकस्य बन्धमोक्षाभावात् । आकाशस्य तु धूमादि-
योगायोगौ अविरुद्धौ, सयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वात् ॥ १५१ ॥

एतेन किं स्वात् इत्यत आह ॥

एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्मा-
ध्यासः ॥ १५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यास भवति ॥ १५२ ॥

अन्यधर्मस्य अपि अन्यत्र आरोप. दृष्ट', यथा प्रकृते,
कर्तृत्व पुरुषे अन्यत्र इत्यत्र आह ।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोयात् तत्सिद्धिरिकत्वात्

॥ १५३ ॥

पुरुषवर्तमानं भ्रान्तं च न पुरुषवर्तमानं च तद्वत्त्वात्
पारोप्यं च तद्वत्त्वात् । न च सत्त्वासम्बन्धो सम्बन्धं तात्त्विकं
भवति । असहिष्वात् पाप्मनं न बन्धमरथादि सम्भवति ।

एवं च श्रुतिविरोधोऽस्मात् । तथा च 'एकमीवाहितोयं
जगत्' ।

'निह नानास्थि विह्वलं शूलो स चतुर्मात्रोति । य इह
नानिव पश्यति' ॥ १५२ ॥

अत आह ।

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥१५३॥

अत्रम् ॥ १५४ ॥

ननु अनेकात्मवादिनां अपि एकात्म पाप्मनं बन्धमोक्षो
विह्वलो इत्यत्र आह ।

विदितवन्धकारणस्य ह्येव तद्रूपम् ॥१५५॥

विदितं बन्धकारणं प्रकृतिपुरुषविशेषादर्शयं तस्य तस्य
दृष्ट्या विशिष्टमस्ति तद्रूपं तद्वत्त्वं च ॥ १५५ ॥

विशेषादर्शननिमित्तः बन्धः न तात्त्विकः । समनात्
अद्वैतं निवृत्तं वे इति युक्तिः । एवं च एकात्मपक्षे एव न्यायं
पश्यामः, न नानात्मपक्षे इत्यत्र आह ।

नान्वाद्दृष्ट्या चक्षुषतामनुपलभम् ॥१५६॥

अत्र न पश्यति इति चक्षुष्यात् अपि किं न उपलभते ।
नानात्मवादिनाम् शरीरे श्याया इति इत्यत्र ॥ १५६ ॥

इतं अपि नानात्मन इत्याह ।

वामदेवादिमुक्तः, नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

पुराणादौ श्रुत 'वामदेव' मुक्त. शुक. मुक्तः' इत्यादि ।
यदि एक एव आत्मा, एकमुक्तौ सर्वमुक्तेः भेदश्रुतिबाधः स्यात्
॥ १५७ ॥

नानात्मपक्षे अनादौ ससारे कदापि कः अपि मुच्यते
इति क्रमेण सर्वमुक्तौ सर्वशून्यता स्यात्, एकात्मपक्षे तु उपा-
धिविगम' एव मोक्ष इत्यतः आह ॥

अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ ससारे अद्य यावत् शून्यताया अदर्शनात् भवि-
ष्यति मुक्ति' इति पक्षे न अस्ति प्रमाणम् ॥ १५८ ॥

समाधानान्तरम् आह ॥

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

अनन्तत्वात् आत्मना क्रमेण मुक्तिः अपि स्यात्, ससारो-
च्छेद अपि न स्यात् । इदानीम् इव सर्वत्र भविष्यत्काले
अपि मुक्ति भविष्यति इति न अत्यन्तोच्छेद. स्यात्, प्रवाह
नित्यत्वात् ॥ उपाधिविगम' मोक्ष इति पक्षे अपि सर्वशून्य-
ताप्रसङ्ग' इति तुल्य. अनुयोग' । यथा नानात्मना क्रमेण मुक्तौ
सर्वोच्छेद, तथा सर्वकर्मोच्छेदे सर्वोपाधिनाशात् जगत्
शून्य स्यात् । अथ उपाधीनाम् अनन्तत्वात् न शून्यता,
नानात्मपक्षे अपि तुल्यत्वम् । तथा च

अथ एव हि विद्वत्सु सुच्यमानेषु सन्ततम् ।

ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वादशून्यता ॥ १५९ ॥

किम् आत्मा वद मुक्तः वा । वदत्वे स्वरूपस्य अप्रथ-
वादनिर्मोक्ष, प्रच्यवे अन्तित्वम् । मुक्तत्वे व्यर्थः ध्यानादि
इत्यत्र, आह ॥

व्याहृत्सोभयरूपः ॥ १६ ॥

न बहू न अयं सुखतः, किन्तु निखसुखः । अद्याननाम
तु ध्यानादिना विद्यत इति ॥ १६ ॥

आत्मनः साच्चित्तम् उच्यते । प्राप्तविशेषस्य अपि साच्चित्तं
अनिर्माणं इत्यत आह ।

साध्यत् सम्यन्धात् साच्चित्तम् ॥ १६१ ॥

अथ इन्द्रियम् तद्व्यन्धात् साच्चित्तम् । विशेषश्च न
इन्द्रियव्यन्धः इति ॥ १६१ ॥

सर्वदा चिरूप आत्मा इत्यत आह ।

निखसुखत्वम् ॥ १६२ ॥

आहम् ॥ १६२ ॥

अौदासीन्यं वेति ॥ १६३ ॥

आहम् ॥ १६३ ॥

आत्मनः कर्तृत्वं श्रूयते तत् कर्मम् इत्यत आह ।

उपरागात् कर्तृत्वं चित्तसाद्भिध्याच्चित्तसा-
द्भिध्यात् ॥ १६४ ॥

चित्साधिधेयं प्रकृत्युपरागात् आत्मनः कर्तृत्वं कर्तृत्वा
भिमानः । चित्साद्भिध्यात् इति चोपरा परिमतासौ श्रुतो
तथा इत्यत इति ॥ १६४ ॥

इति सापिब्रह्मप्रवचनसुवृत्ती

विविधाध्यायः प्रथमः ।

अथ विषयनिरूपणानन्तरं प्रधानकार्य-
निरूपणार्थं द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

विमुक्तविमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥१॥

स्वभावविमुक्तः आत्मा । तस्य अभिमानिकबन्धविमो-
क्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । दुःखसृष्टौ स्वभावात् एव
वैराग्यात् मोक्षे वै पुरुषः प्रवर्तते । सुखसृष्टौ च दुःखशबल-
त्वात् सुखस्य अपि दुःखपक्षनिक्षेपात् वैराग्यम् एव उप-
जायते । तत् चतुर्विधं, यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एके-
न्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा च इति । हेयं दुःखम् अनागतम्
एकविंशतिप्रकारं, शरीर षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्ध्य
सुखं दुःखं च इति । तत्र शरीरं दुःखायतनत्वात् दुःखं,
इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्य च तत्साधनभावात्, सुखं दुःखानु-
पज्ञात्, दुःखं यातनापीडासन्तापात्मकं सुख्यतः एव इति ।
तस्य निर्वर्तकम् असाधारणं कारणम् अविद्या तृष्णा धर्माधर्मौ
इति । अविद्या विपरीतज्ञानं तत्संस्कारं च विद्वद्भिः उक्तं
तृष्णादीनाम् असाधारणं हेतुः । दुःखहानं च दुःखोत्पत्ति-
निवृत्तिं आत्यन्तिकी । तस्य उपायः तत्त्वज्ञानम् आत्मविषयं,
ततः अविद्यायाः निवृत्तेः । तथा च उक्तं 'आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येयं एतं दर्शनहेतवः' ॥

'तरति शोकमात्मवित्' इति । स द्विविधः परस्य अप-
रस्य इति । तथा च उक्तं 'हे ब्रह्मणी वेदितव्ये, परं चापर-
मेव च' इति । विद्यैश्वर्यं विशिष्टं, संसारधर्मैः श्लेषत् अपि असं-

सुष्टः पटः भववान् महेष्टः सर्वत्र सव्यवृत्तनात् विधाता ।
 स च सर्वं ज्ञातव्यं । अनुमानात् वा यमात् वा । तथा चि,
 विधादाप्वासितम् उपरुष्यं सकारण्यं धर्मूलां भाविम्यात्
 चिद्रवत् इति अनुमानम् । ततः सामान्येन चरगतस्य
 योगिन विधेयतः ज्ञानम् । अपरस्य जीवस्य ज्ञानमवात् एव
 सिद्धिः । तयोश्च परापरयोः विवेकज्ञानाय प्रकृतेः प्रवृत्तिः ।
 तत्र परावृत्ता पश्यते । ज्ञातव्यता च यं पुरुषं प्रति चात्मानं
 विवेकेन दर्शयितवती तं प्रति उदाहृते । अचेतनात् प्रकृतेः
 कर्म प्रवृत्तिः । इहम् अचेतनानाम् अपि उदाहृते प्रवृत्तिः
 इति प्रवृत्ति इति । १ ।

अथ के मोक्षाधिकारिण इत्यत्र यावत् ।

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

तथा च श्रुतिः 'सुखेपद्यायाश्च विलेपद्यायाश्च सोऽपेपद्या
 याश्च म्युक्त्याय चर्च मिच्छास्यं चरन्ति इति 'मास्तो दास्त
 उपरतः तितिक्षुः समाहिता मूला धाम्नि एव चात्मानं
 पश्यति ॥ २ ॥

यदि वैराग्यात् चरन्तानन्तरं मोक्षः तदा सर्वेषां गुरुपदे
 ज्ञानान्तरं मोक्षः ज्ञातुं न च एव वृत्तते इत्यत्र यावत् ॥

न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाया
 वल्लवत्वात् ॥ ३ ॥

न यत्रानन्तरं मोक्षः, किन्तु अनादिवासनाया वल्ल
 वत्वात् चिद्र सुखिः अन्वय चिरात् इति ॥ ३ ॥,
 बुद्धयन्तरम् यावत् ॥

वदन्त्यवदा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा एकस्य बहवः भृत्याः आराधनापराधाभ्यां केचित्
मुच्यन्ते केचित् प्रसादभाजः केचित् बध्यन्ते, तथा प्रकृतिः एका
पुरुषाश्च बहवः इति । येषां स्यष्ट विवेकज्ञानं तेषां शीघ्रं,
वेषाम् उपासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्ति एव ॥ ४ ॥

कूटस्थत्वात् शात्मन बन्धः नास्ति एव इत्यत्र आह ॥

प्रकृतिवास्तुवै च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥५॥

प्रकृतिं यं प्रति आत्मानं दर्शितवती तं प्रति प्रकृतेः अप्र-
ःर्जनं मोक्षः । यं प्रति प्रवर्तते तं प्रति पुरुषं छायापत्तिः
एव अध्यासः, न तात्त्विकः । तथा च

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेद्युक्तिर्जन्मान्तरगतैरपि ॥ ५ ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

कार्यतस्तत्सिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रकृतिकार्याणां महदाद्रीनाम् अविच्छेददर्शनात् प्रकृतेः
बन्धसिद्धिः ॥ ६ ॥

प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावत्वात् सर्वपुरुषान् प्रवर्तयेत्, किं
विवेकाविवेकदर्शनेन इत्यत्र आह ॥

चेतनोद्देशान्नियमः कण्ठकमोक्षवत् ॥७॥

यथा कण्ठकं दृष्ट्वा कश्चित् कश्चित् निषेधात् 'अनेन
वर्त्मना मा गा' न सर्वान् प्रति, तथा अधिकारात् चेतनविशे-
षोद्देशात् प्रवर्तनं, न सर्वं प्रति इति नियमः ॥ ७ ॥

न आत्मन बन्धः इत्युक्तम् । तत् आह ॥

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येन्नयोदाहवत्

॥ ८ ॥

प्रवर्तमानम् एव प्रकृतिः । अत्रापि । प्रकृतियोगी अपि
 तच्छायापक्षा सुखपक्षे बन्धामिमानविधिः । आकाशेन न
 तच्छतः । अयोदाहृतत् इति यथा तत्तत्सोद्ययोगात्-सोद्य-
 टइति इति मन्यते न च सोद्यप्य दाहकत्वं विद्युत् संवी-
 गात् अग्ने एव इति ॥ ८ ॥

किमर्थे सृष्टिः इत्यत्र पादः ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ८ ॥

रागात् सुखिः वैराग्यात् सुखिः । परमार्थतस्तु रागात्
 अपि मोघी विषयदोषदर्शनात् वैराग्यम् एव इति ॥ ८ ॥

प्रथमाध्याये 'सत्त्वरजस्तम' इत्यादित्त्वे पञ्चविंशतित-
 त्तम् उत्तमम् । इदानीं सप्तमं त्तमम् पादः ॥

महदादिभ्रमेषु प्रकृत्यभूतानाम् ॥ ९ ॥

सृष्टिः इति । त्तमं वक्षति ॥ ९ ॥

विं शार्थे परार्थे वा इत्यत्र पादः ।

आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैवमात्मार्थं आरम्भः ॥ ९ ॥

पुरुषार्थत्वात् सृष्टे न एषा महदादीनाम् आकारार्थं कार्यं
 आरम्भः । निवृत्त्यात् प्रकृतेः आकारम्भः सुखः महदादीनां
 तु आरम्भत्वेन नाद्यात् सृष्टिमात्रम् इति ॥ ९ ॥

दिक्षासौ विद्यौ अर्थं वचनायां न नृती इत्यत्र पादः ।

दिक्षास्वाभाषायादिस्य ॥ १० ॥

तत्तदुपाधिमेदात् आकाशम् एव दिक्षास्यत्वात् ।
 तत्त्वात् आकाशे अन्तर्भूती । आदिस्यत्वं सम्पातापत्तिः ।
 तत्तस्यै पञ्चमी ॥ १० ॥

महतं बुद्धेः सत्त्वपम् पादः ॥

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

एवम् एव इति निश्चयः अध्यवसायः ॥ १३ ॥

धर्मादीनां क्व अन्तर्भावः इत्यत्र आह ॥

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेन आत्मधर्मत्व
निरस्तम् । कार्यकारणयोः अभेदात् अन्तर्भावः दर्शितः ॥ १४ ॥

तस्या विशेषम् आह ॥

सहदुपरागाद् विपरीतम् ॥ १५ ॥

अधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्याणि । दृष्टः हि सहकारि-
भेदात् कार्यभेदः । यथा क्षेत्रवीजस्य क्षेत्राङ्कुरजनकत्व, वक्रि-
सयोगसहकारिण कटलीकाण्डजनकत्व, तथा सत्त्वसहका-
रिण महतः धर्मादिजनकत्व, तम सहकारिण अधर्मादि-
जनकत्वम् इति ॥ १५ ॥

क्रमप्राप्तम् अहङ्कारादित्तत्त्वम् आह ॥

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहम् इति अभिमानः ॥ १६ ॥

तस्य कार्यम् आह ॥

एकादशपञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादश इन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्कार्यम्
॥ १७ ॥

कथम् एकस्मात् कारणात् जडप्रकाशौ भवत इत्यत्र
आह ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्का-
रात् ॥ १८ ॥

महदिकारात् पञ्चद्वारात् सात्त्विकं सत्त्वसहजत एका-
दशकं एकादशेन्द्रियं प्रवर्तते । तमसहजतं तद्व्याघम् ॥१८॥

इन्द्रियत्रैविध्यम् आह ।

कर्मेन्द्रियमुद्गीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥१९॥

कर्मेन्द्रिये वामादिभिः पञ्चभिः बुद्दीन्द्रियैः प्राणादिभिः
पञ्चभिः सह ध्यानं मन इति एकादशकम् इन्द्रियम् ॥१९॥

भौतिकानि इन्द्रियाणि इति तद्यतिषेवाहम् आह ।

पञ्चद्वारिष्कत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

तत्र च श्रुतिवाधात् इत्यहम् ॥ १ ॥

बुद्धन्तरम् आह ।

देयताकथयश्रुतेर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

कारणं व्याप्य सत् इति क्लृप्तम् । आदित्यं नै चन्द्र-
गच्छति इति देवे सद्यः श्रूयते । तस्मात् न धारणकस्य न
धारणकानिमित्तस्य भूतस्य कारणत्वम् इति ॥ २१ ॥

नित्यानि इन्द्रियाणि इति शेषित्, तत्परिहारायम् आह ।

तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदृशनाच्च ॥ २२ ॥

पञ्चद्वारात् दुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशः अपि
अवश्यवाची इति ॥ २२ ॥

चक्षुरादीनां शक्तिभेददर्शनात् ऐन्द्रियत्वाच्च इन्द्रियाणि
इति तत् नियेषति ।

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, ध्यानानामधिष्ठाने ॥२३॥

ध्यानानाम् अधिष्ठाने चक्षुर्गोष्ठकादी इन्द्रियशानम् ।
अथवा चिन्मन्त्रस्य अथवातुपपत्तिः, पाठसचक्षुषो रूपस्य
अप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

एकम् इन्द्रियं, उपाधिभेदात् नानात्वम् इत्यत्र आह ॥

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

भवतु उपाधिभेदः, शक्तिभेद तु अवश्यं वक्तव्यं, सः च सत्यः इति नानात्वम् अपि सत्यम् ॥ २४ ॥

एकत्वेन एव उपपत्तौ बहुत्वकल्पना गुर्वी इत्यत्र आह ॥

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

स्येष्टम् ॥ २५ ॥

मनसं लक्षणीम् आह ॥

उभयात्मकं च मनः ॥ २६ ॥

बुद्धीन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं मनः, अधिष्ठानात् उभय-
प्रवृत्तेः ॥ २६ ॥

कथम् एकस्मात् अहङ्कारात् अनेकानि इन्द्रियाणि इत्यत्र
आह ॥

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

धर्माधर्मसहकारिसत्त्वादिगुणपरिणामभेदात् अनेकानि ।
'अवस्थावत्' इति यथा एकस्य देहस्य बाल्ययौवनवार्द्धकानि
इति ॥ २७ ॥

उभयेन्द्रियविषयम् आह ॥

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः । बुद्धीन्द्रियस्य विषया
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा । कर्मेन्द्रियस्य विषया वचनविहरणा-
दानानन्दरसमलाः । रसमलं नाम मलं, तदन्तं ॥ २८ ॥

आत्मेन्द्रिययोः वैधर्म्यम् आह ॥

द्रष्टृत्वादिरात्मनः, करणत्वमिन्द्रियाणाम्

॥ २८ ॥

अहम् ॥ २८ ॥

यत्तु करणमवापाम् यथोऽन्तं नैवम्यम् पाह ।

अथाथा स्वास्तवस्यम् ॥ ३० ॥

महदहकारमगतां आस्तवस्यं स्रं स्रं तवस्यम् । महतं
अध्ववसावः, अहकारस्य अमिमागः, मगसा महद्व्य इति ॥ ३० ॥

एयां साधर्म्यम् पाह ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायव पञ्च

॥ ३१ ॥

प्राणाद्या पञ्च वायव त्रिमि करणे चार्थस्ते ॥ ३१ ॥

करणाणां वृत्तीः पाह ।

क्रमयोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

'क्रमशश्च' मन्दासोषे चौरं इहा इन्द्रियेषु वस्तु विचारयति
ततः 'चोऽप्ययम्' इति मगसा महद्व्ययति ततः 'अनं अज्ञाति
इति अहकारस्य अमिमग्यती ततः 'चौरं अज्ञामि' इति
बुद्ध्या अध्ववस्यति । 'अक्रमशश्च' रात्री विद्युदासोषे चाम
इहा अहदिति अपसरति । तत्र चतुर्णाम् एवदा वृत्तिः ।
यद्यपि वृत्तीनाम् एवदा अस्तवसात् तत्रापि क्रम एव
तत्रापि अस्तवसात्पञ्चमतिमेदवन् एवभासनात् अज्ञान
इति अहम् इति ॥ ३२ ॥

अति वृत्तय एवम् पाह ।

वृत्तयः पञ्चतयः क्रिष्टा अक्रिष्टाय ॥ ३३ ॥

प्रमाथनिपर्थयविषयमिन्द्रियतयः । प्रमाथानुमानमन्दाः

प्रमाणानि । विपर्ययः मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् ।
विकल्पः उभयसृक् ज्ञानम् । निद्रा तमोऽवलम्बि ज्ञानम् ।
स्मृतिः अतीतज्ञानम् ॥ क्लिष्टा क्लेशयुक्ता रजस्तमोमयः ।
अक्लिष्टाः सत्त्वमय्य दग्धक्लेशाः ॥ ३३ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ मुक्तिः इति आह ॥

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ चपिताविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेश
स्वस्थः स्वरूपं लभते ॥ ३४ ॥

दृष्टान्तम् आह ॥

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

यथा जपाकुसुमसमर्गात् स्फटिके लौहित्यं, तदपगमात्
स्फटिकं स्वरूपेण अवतिष्ठते, तथा सः अपि इति ॥ ३५ ॥

करणानां तुल्यत्वात् सर्वदा तुल्यरूपता इत्यत्र आह ॥

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोक्लासात् ॥ ३६ ॥

न तुल्यता, करणोद्भवानुद्भवाभ्या विशेषात् । विशेषश्च
अदृष्टोक्लासात् बलवत्तरत्वात् ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तम् आह ॥

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वे अपि या चौरिणी सा वत्स
पुण्याति ॥ ३७ ॥

वाङ्मान्तरभेदात् कति करणानि इत्यत्र आह ॥

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तर्बुद्धरहङ्कारमनासि । बाह्यानि दशेन्द्रियाणि ॥ ३८ ॥
इन्द्रियेषु कथं करणत्वम् इत्यत्र आह ॥

इन्द्रियेषु साधकतमत्वयोगात् कुठारवत्

॥ ३८ ॥

यथा साधकतमत्वेन कुठारे करवत् तथा इन्द्रियेषु अपि इति ॥ ३८ ॥

तयोदयकरवाणां चाप्य म् पाद ॥

द्वयो प्रधानं मनो लोकायद्भूत्ययर्गेषु ॥४०॥

द्वयो बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययो प्रधानं मनः, तद्विधानार्थं एव एषां प्रकृते यथा लोके भूत्वीव मनो ॥ ३ ॥

बुद्धिम् पाद ॥

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

अत्रम् ॥ ४१ ॥

बुद्धयन्तरम् पाद ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

नदेन्द्रियाणाम् अपि संस्कारदमनात् ॥ ४२ ॥

आयम् पाद ॥

अस्थानुमानाद्य ॥ ४३ ॥

इन्द्रियं विना अपि अतिदमनात् मनः अनुमोयत ॥४३॥

चाप्यापाः संस्कारः इत्यत्र पाद ॥

सम्भवेन्द्र स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः प्राप्तम् न सम्भवेत् कूटस्थनिमुचत्वात् ॥ ४४ ॥

करवत्त्वे तुभ्ये विनिवर्त्यन्तं सुषमधानमाय इत्यत्र पाद ॥

चापेधिकी सुषमधानभावः, क्रियाविशेषे

मात ॥ ४५ ॥

स्रष्टम् ॥ ४५ ॥

निरभिमन्वानात् न अपरः परार्थं प्रवर्तते इत्यत्र आह ॥
तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

बुद्धिप्रतिविम्बितपुरुषकर्मार्जितत्वात् पुरुषार्थम् अभि-
चेष्टा प्रवर्तनं बुद्ध्यादीनाम् । यथा लोके येन अर्जितं भृत्य-
तत्कर्म करोति ॥ ४६ ॥

सर्वत्र बुद्धेः प्राधान्यम् इति आह ॥

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोक-
वत् ॥ ४७ ॥

यथा लोके ग्रामाध्यक्षात् राज्याध्यक्षं श्रेष्ठं, तस्मात् ग्रामे
राजा इति, तथा मन बुद्धयर्थं प्रवर्तते इति सर्वप्रधाना बुद्धि-
इति । समानकर्मयोगे पुरुषार्थतुल्यक्रियायोगे अपि सर्वेषाम्
इति ॥ लोकवत् इति वीष्णा अध्यायपरिसमाप्ती ॥ ४७ ॥

इति कापिलसंज्ञास्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ

प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥

—

प्रधानकार्यानिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं

तृतीयाध्यायारम्भः ॥

अविशेषाद् विशेषारम्भः ॥ १ ॥

अवियेभात् भूतसूक्ष्मात् विशेषस्य महाभूतस्य आरम्भः ॥ १ ॥

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्य साक्षादिमयविचारात् निर्विद्यते ॥ २ ॥

उत्पत्तिं दर्शिता, नाश, कुत्र इत्यत्र, आह ॥

तद्दोषात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य भूतारम्भस्य कारणात् धर्माधर्मात् संसरत्वं नाम
॥ ३ ॥

भूतानाम् पारम्भकस्य भावत्वे चर्वादा पारम्भात् चर्वा
मेव इत्यत्र भावः ।

आ विवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाद्याम् ॥ ४ ॥

विवेकज्ञानपञ्चकम् पारम्भकस्य भावस्य मूततन्मात्रा
द्याम् इति ।

अविबिम्बितं प्रति पारम्भकत्वे महाप्रसङ्गे अपि तं प्रति
पारम्भकत्वं ज्ञात् इति भावः ।

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

अविबिम्बितं उपभोगात् महाप्रसङ्गे शरीराभावात् कृतं
उपभोगं इति न तं प्रति पारम्भकत्वम् ॥ ५ ॥

अपारम्भकत्वे तु कृतः विशेषात् अविबिम्बितं प्रति पुनः
पारम्भकत्वम् इत्यत्र भावः ।

सम्प्रति परिष्वक्तो ज्ञाय्याम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्माभ्याम् । गमागमपरिष्वक्तो प्रसङ्गे अपि धर्मा
धर्मानुबन्धनात् इति तं प्रति पुनः पारम्भः । सुखी न
तथा इति ॥ ६ ॥

निश्चये तु सुखे चर्वा पारतन्त्र्यम् इत्यत्र भावः ।

मासापिद्वर्षं स्थूलं प्रायशः, दूतरन्त्र तथा ॥ ७ ॥

प्रायशः इति द्वयप्रज्ञात् । इतरत् पृथग्गतीरं न तथा
दुरुहत्वात् । ७ ॥

द्वयोः देहयो कस्य भोगः इत्यत्र आह ॥

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य

॥ ८ ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य । भोगात् एकस्य तस्य, न इतरस्य स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणः भोगः, मृतशरीरे भोगादर्शनात् ॥ ८ ॥

कतिभिः तस्यै सूक्ष्मशरीरारम्भः इत्यत्र आह ॥

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सप्तदश च एक च अष्टादश । तैः लिङ्गं सूक्ष्मदेहः उत्पद्यते । बुद्धग्रहङ्कारमनासि पञ्च सूक्ष्मभूतानि दश इन्द्रियाणि इति ॥ ९ ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् कथं पुत्तिकाहस्तिदेहानां विसदृशानां तस्मात् उत्पत्तिः इत्यत्र आह ॥

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥ १० ॥

यदि आत्मा अन्यः, कथं देहे अहम् इति अभिमान इत्यत्र आह ॥

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

आत्माधिष्ठानाश्रये देहे सम्भोगात् आत्मवादात् देहे अहम् इति अभिमानवादः ॥ ११ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह ॥

न स्वातन्त्र्यात् तद्वत्ते छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

यदि आत्मना विना देहे अहम् इति प्रत्ययः, तदा मृत-देहे अहम् इति प्रत्ययः स्यात् । न च एवम् । यथा आवर-

किं बिना न ज्ञाया, भिति बिना न चित्तं, तथा चत्तं चर्षि
॥ १२ ॥

सुखदेह एव चात्मा भविष्यति इत्यत्र पादः ॥ /

मूर्त्तित्वेऽपि न, सङ्घातयोगात् तरशिवत् ॥ १३ ॥

सङ्घातत्वाद् मूर्त्तत्वात् परार्थः । 'तरशिवत्' इति यथा
प्रकामत्वे अपि भूतत्वात् न चादित्वस्य चात्मत्वम् ॥ १३ ॥

मनः चात्मा भविष्यति इत्यत्र पादः ॥

अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुते ॥ १४ ॥

मनः अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुते । अणुपरि
माणं निरुपाधे न इन्द्रियत्वम् इति उपाधिः पञ्चमः । यदि
अणुपरिमाणं निरुपाधं तदा तावन्भाव
इतिज्ञानं न भव्यत् इति श्रुतवत् प्रसज्येत । ततश्च द्वि
मात्रम् उपाधिः पञ्चमः । तथा च तदवच्छेदेन इतिज्ञाने
'यिरति मे वेदना' पादे मे सुखम्' इति अन्वयइति
प्रतीतिविरोधः ॥ सुमपञ्चानात्त्वत्ते अपि मनसः अणु
त्वम् पादः । अणुपरिमाणं प्रपञ्चितं इति ॥ १४ ॥

इत्यन्तरम् पादः ॥

तदन्वयत्वश्रुतेः ॥ १५ ॥

तदन्वयत्वश्रुतेः । अणुपरिमाणं न च
शीघ्रत्वं दर्शितम् । शीघ्रत्वं च अणुरूपत्वम् इति । न च
चात्मा अणुः ॥ श्रुतिश्च अणुः मे प्राणाः । प्राणश्च अणुः
मयः चेतः । अणुमा मनसः ज्ञातः तत्त्वात् अणुमनः न
चात्मा इति ॥ १५ ॥

सुखार्थं महदादौनां प्रकृतिः संकृतिः विमर्शम् इत्यत्र
पादः ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राजः

॥ १६ ॥

यथा प्रवृत्तिः तथा संसृतिः । संसृतौ च मरणदुःखम्
इति निर्विषयं भवति । 'सूपकारवत्' इति परार्थम् एव
प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

विप्रतिपत्तौ सत्या स्वपक्षम् आह ॥

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

अष्टम् ॥ १७ ॥

का विप्रतिपत्तिः इत्यत्र आह ॥

चातुर्भौतिकमित्यन्ये ॥ १८ ॥

आकाशपरित्यागेन चातुर्भौतिक शरीरम् इति अन्ये ॥ १८ ॥
मतान्तरम् आह ॥

एकभौतिकसपरे ॥ १९ ॥

पार्थिव शरीरम् इति ॥ १९ ॥

देहचैतन्यं निरस्यति ॥

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

पृथक्पृथक्कालेषु चैतन्यादर्शनात् न स्वभावचैतन्यम् ।
अतएव मिलितानां च चैतन्यं न आशङ्कनीयम् । जन्तव हि
प्रत्येकं क्षुद्रजन्तुसयमनशक्तिमन्तः मिलिता ते हस्तिनम्
अपि संयमयन्ति, न च एव भूतानि इति । न देहचैतन्यम्
॥ २० ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

प्रपञ्चत्वाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

देहस्य चेतनस्य मयच्छब्दस्य मरचस्य चनावः, चेतनस्य
निश्चयत्वात् । अत्र चेतनस्य अपि मरचं मुक्तिं इति ॥ २१ ॥

सूयचान्तरम् भावः ।

मदशक्तिवशेत्, प्रत्येकपरिदृष्टे सौख्यमात्रं
सांख्ये तदुच्यते ॥ २२ ॥

यदा मदशक्तिं प्रतिपुत्रवे सुखान्तेन दृष्टा सांख्ये मह
च्छब्दपुत्रत्वात् सुखच्छिन्नाम् अपि ब्रह्मिन् । न च मूर्तेषु अपि
ब्रह्मेकं सुखचेतनम् इदं जिन सांख्ये देहि चेतनम् ज्ञात् ।
न सांसिद्धिबन्धं इति सूत्रे निविधं निषेधसुखेन दर्शितं
भवति इह सुखे विधिसुखेन इति न पुनः उक्तम् ॥ २२ ॥

वैराग्यादीनां पारम्पर्येण मुक्तिसाधनत्वम् उक्तम् । साक्षात्
मुक्तिसाधनम् भावः ॥

ज्ञानान्मुक्तिं ॥ २३ ॥

अत्रम् ॥ २३ ॥

स्वतिरेकम् भावः ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

अज्ञानात् ॥ २४ ॥

न ज्ञानमात्रात् मुक्तिः, कर्मच' अपि मुक्तिसाधनत्वात् ।
तदा च 'श्रुति' तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते पूर्ववत्ता च
इति । तत्र भावः ॥

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

निश्चयम् पय कारणम् । ज्ञानात् मुक्तिः, कर्मच' मुक्तिः ।
अत्र अपि अज्ञानकर्मच' समुच्चय' नूयते तत्र अपि ज्ञानार्थं
न ज्ञानात् न समुच्चयः । न अपि अदाचित् ज्ञानात् अदाचित्
कर्मच' इति विकल्पः । श्रुतिश्च

वेदाहमेतं पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
नमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ २५ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

मायिकः स्वप्नः, अमायिकः जागरः । स्वप्नवत् कर्म, जाग-
रवत् ज्ञानम् । तुल्यकालयोः हि समुच्चयः, न तु स्वप्नजाग-
रयोः तुल्यकालत्व, तस्मात् न ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ २६ ॥

प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् जागरप्रत्ययस्य अपि मिथ्यात्वम्
इत्यत्र आह ॥

दूतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

स्वप्नप्रत्ययस्य अपि न आत्यन्तिक मिथ्यात्व, स्वप्नुष्यवत्, न च
स्वात्मनि अपि मिथ्यात्व, अन्यथा स्वप्नः इत्येव न स्यात् । न
च अत्यन्तादृष्टे स्वप्न, किन्तु जाग्रदृष्टे अर्थे ॥ २७ ॥

दृष्टकारणाभावात् सङ्कल्पमात्रेण योगिना न सर्वा सिद्धि
इत्यत्र आह ॥

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

न अस्मदादीना सङ्कल्पात् सिद्धि इति योगजधर्मोपगृ-
हीताना सिद्धानाम् अपि न भवितव्यम् । तस्मात् न मिथ्या
इति ॥ २८ ॥

एतत् एव आह ॥

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

यथा महदादीना पूर्वम् अपेक्ष्य कार्यकरण, प्रकृतेस्तु न

कार्यकारणे यत्न्य अपि अपिचा तथा इहकारणमावात् अपि
योगिना भावनोपचयात् सर्वं सम्यच्यते ॥ २८ ॥

भावनायं ध्यानम् आह ॥

रागापहृतिध्यानम् ॥ २९ ॥

रागात् रजोगुणात् चक्षितस्य तदपहृतिं निश्चक्षितस्य
ध्यानम् ॥ २९ ॥

तस्मिन्नि कथम् इत्यत आह ।

वृत्तिनिरोधात् तस्मिन्नि ॥ ३० ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः पञ्च तन्निरोधान् तस्मिन्नि ध्यान
निधिः ॥ ३० ॥

तन्निरोधः कथम् इत्यत आह ।

धारणासनकर्मणा तस्मिन्नि ॥ ३१ ॥

धारणा नाम्नादिदेहे चित्तधारणम् । ध्यानं कश्चि
कादि । अनेन यमनियमप्राचारायामप्रत्याहारा उपलक्षिता ।
अथम अजातिविहितकर्मतुष्टानम् । इति वृत्तिनिरास
सिद्धिः ॥ ३१ ॥

नानासनेषु समतम् आसनम् आह ॥

स्मिरसुषमासनम् ॥ ३२ ॥

येन श्रेयं सुखं च स्यात् तदासनम् अनुष्ठेयम् ॥ ३२ ॥

अथ निरोधोपायम् आह ।

निरोधश्छादिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

छादि रेषणम् । विधारणं कुम्भकम् । उपसर्गणम्
पतत् । पूरकः अपि दृश्यः ॥ ३३ ॥

निं तत् कथम् इत्यत आह ।

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

अष्टम् ॥ ३५ ॥

अन्य वृत्तिनिरोधोपायम् आह ॥

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

वैराग्यात् द्विविधात्, अपराव् अलम् इति प्रत्ययात्, परात् ज्ञानप्रसादमावात् । अभ्यासात् पीनःपुन्येन ध्यानात् । चः समुच्चये ॥ ३६ ॥

वृत्तीनाम् अवान्तरभेदम् आह ॥

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्या मिथ्याज्ञान, अस्मिता अभिमानः, रागः अनु-
राग, द्वेषः क्रोधः, अभिनिवेश आसः इति विपर्येण विषयि
ज्ञानम् उपलक्षितम् ॥ ३७ ॥

अशक्तिम् आह ॥

अशक्तिरष्टाविंशतिधा ॥ ३८ ॥

तुष्टिम् आह ॥

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

सिद्धिम् आह ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

चतुर्षु विपर्ययभेदम् आह ॥

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

पूर्ववत् इति पूर्वाचार्यैः उक्ताः । द्वाषष्टिः विपर्ययभेदा ।
प्रकृतिमहदङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु आत्मबुद्धिः अविद्या तमः अष्ट-
विषयत्वात् अष्टधा । देवाः हि अणिमादिकम् आत्मीयत्वेन
अभिमन्यन्ते, सा इयम् अस्मिता मोहः अष्टविषयत्वात् अष्टधा ।

शब्दादिषु तन्मात्रेषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया एव महामोह-
 दयविवक्षत्वात् दयया । शब्दादय दय अविमाद्यहेतव्यो
 पक्षमेव चक्षिता ते च पक्षेन उपहृत्यमाना इति इय-
 तामिह अष्टादशविवक्षत्वात् अष्टादशधा । देवा हि एतान्
 उपमुञ्चाना असुरे उपहृत्यन्ते इति अमिनिवेशात् एव अय-
 तामिह अष्टादशविवक्षत्वात् अष्टादशधा । एवं चावष्टि
 इति ॥ ४१ ॥

अशक्तिभेदान् पाठः ।

एयमितरस्या ॥ ४२ ॥

इतरस्या अशक्ते एवं अशक्तिषु अष्टाविंशतिधा । एका
 दय इन्द्रियवधा

वाधिये कृतिताम्यत्वं अङ्गताद्विद्यता तथा ।

मूढताकोशपङ्क्तौ चोदावत्सुगुणता ।

एतद्विषया एकादश कुहे । न च तुष्टय अष्ट सिद्धय
 तद्विषयैश्च सप्तदश कुहे । एवम् अष्टाविंशति इति ॥ ४२ ॥

तुष्टिभेदान् पाठः ।

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

अनात्मनि आरुद्रुया प्रवृत्तमाना आध्यात्मिका अतएव ।
 आदिशब्दात् आध्या पक्षः । प्रकृतिविवेकदयनात् चेत्
 मुक्ति एव एव उपाया विमात्रना इति प्रकृत्याप्या एका
 तुष्टि अथा इति उच्यते । विवेकज्ञानात् अपि न साक्षात्
 अदयनात् अतएव अत्वात् अविद्यति इति उपादानान्या
 दिताया तुष्टि अस्मिन् उच्यते । ज्ञानात् अपि न साक्षात्
 विद्युत्तानात् अर्जुन इति ज्ञानान्या अतोऽपि तुष्टि अथ इति
 उच्यते । अज्ञानात् अपि न सर्वेषां मुक्तिः, किन्तु भाष्यात्

एव इति भाग्याख्या चतुर्थी तुष्टिः वृष्टिः इति उच्यते । आत्मानम् अधिकृत्य इति आध्यात्मिकाः ॥ पञ्चधा विषयोपरमात्वाद्वाङ्मात्राः पञ्च । विषयार्जनदुःखात् उपरमे एका तुष्टिः पारम् उच्यते । रक्षणदुःखात् उपरमे द्वितीया तुष्टिः सुपारम् उच्यते । क्षयं भावयतः दुःखात् उपरमे तृतीया तुष्टिः पारपारम् उच्यते । भोगदोषं भावयत दुःखात् उपरमे चतुर्थी तुष्टिः अनुत्तमाश्च उच्यते । न अनुपहृत्य भूतानि भोगसिद्धिः इति दुःखात् उपरमे पञ्चमी तुष्टिः उत्तमाश्च उच्यते ॥ एव नवधा इति ॥ ४३ ॥

सिद्धे भेदान् आह ॥

ऊहादिभिः सिद्धिरष्टधा ॥ ४४ ॥

ऊह तर्कं मननम् इति एका सिद्धिः तारम् उच्यते । शब्दज्ञान द्वितीया सिद्धिः सुतारम् उच्यते । अध्ययन तृतीया सिद्धिः तारतारम् उच्यते । गुरुब्रह्मचारिणा प्राप्तिः चतुर्थी सिद्धिः रम्यकम् उच्यते । वाङ्मान्तशुद्धिः पञ्चमी सिद्धिः सदासुदितम् उच्यते । आध्यात्मिकदुःखविघातः षष्ठी सिद्धिः प्रमोदम् उच्यते । आधिभौतिकदुःखविघातः सप्तमी सिद्धिः सुदितम् उच्यते । आधिदैविकदुःखविघातः अष्टमी सिद्धिः मोदमानम् उच्यते । एवम् अष्टधा इति ॥ प्राधान्येन विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिः इति चतुःप्रकारा अवान्तरभेदात् पञ्चाशत् ॥ ४४ ॥

उत्तरेण पूर्वपरित्यागात् सिद्धिः इति आह ॥

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरात् अशक्तितः इतरहानेन विपर्ययहानेन विना न

सिद्धिः । एव तुष्टित्वात् अस्मिन्निहानेन विना न सिद्धिः । एवं
तद्धानेन विना इति

मर्गे सति वैराग्यम् ॥ ४३ ॥

नति मर्गभेदा इत्यत्र पाठः ।

दैवादिप्रभेदाः ॥ ४४ ॥

आदिशब्दात् पञ्च भेदाः । तथा च

द्वन्द्वौ पञ्चविधस्य स्यात् संसारः कामसंश्रयः ।

सुरोऽसुरो नरः प्र तो नारदश्चिन्म कस्तथा ।

भ्यावरार्था नारदेषु पञ्चमावः ॥ ४५ ॥

प्रकृतेः प्रकृतिशीलत्वात् सवदा सद्यो न मुक्ति इत्यत्र
पाठः ।

आत्रयस्यस्वपथ्यन्तं तत्क्षते सृष्टिरा विवि-
कात् ॥ ४७ ॥

तत्क्षते पुरुषजने मोक्षार्थे सृष्टिः । विविक्कपर्यन्तं प्रकृते
गोप्तम् इदं विवेकज्ञानं भावत् प्रवर्तते सभावस्य अनपाधि
त्वात् ॥ ४७ ॥

इत्यत्र कथं सृष्टि इत्यत्र पाठः ।

अर्धं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

द्वन्द्वौ ॥ ४८ ॥

नागनाडे सृष्टिम् पाठः ।

तस्योविशाला मूलसः ॥ ४९ ॥

नागनाडे ॥ ४९ ॥

सद्यो नोवे सृष्टिम् पाठः ।

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

विशाला उद्विक्ता ॥ ५० ॥

ननु एकैकस्वगुणानाम् अन्योऽन्यमिष्टुनभावात् कथं प्रकृतेः

सृष्टिवैचित्र्यम् इत्यत्र आह ॥

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

यथा गर्भदासः विचक्षणः विचित्रं कर्म कुरुते प्रभवे
प्रर्थाय, तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सृष्टिं कुरुते कर्मवैचि-
त्र्यात् कर्मलाभात् ॥ ५१ ॥

उत्तरोत्तरभूमिलाभात् कृतकृत्यस्य किं मोक्षेण इत्यत्र
आह ॥

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः

॥ ५२ ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभे अपि ससारे आवृत्तिः ॥
तस्मात् हेयं ससारं ॥ ५२ ॥

एतत् एव आह ॥

समानं जरासरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

आवृत्तस्तस्वपर्यन्तम् ॥ ५३ ॥

कारणे प्रकृती लयात् एव कृतकृत्यस्य किं मोक्षेण इत्यत्रः
आह ॥

न कारणलयात् कृतकृत्यता मन्वदुत्यानात्

॥ ५४ ॥

भवेत् एव, यदि प्रकृतिलीनस्य न पुनः आवृत्तिः । न तु
एव, पुनरावृत्तिश्च्युते । तथा च

दशमन्वन्तराणोह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तका ।

भीतिकास्तु शतं पूषे, महस्र त्वाभिमानिका ॥

योडा इय सङ्घाति तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्वं यतसङ्घं तु तिष्ठन्त्यप्यङ्घचिन्तकाः ।

निर्गुणं पुरुषं प्राप्य सास्रसंख्या न विद्यते ।

यथा घानार्थे भग्मण्य पुन उद्यानं तथा प्रकृतिहीनस्य
इत्यस्य ॥ १४ ॥

नित्यत्वात् यथा न आत्मन बन्ध तथा प्रधानस्य अपि
इत्यत आह ।

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

अकार्यत्वम् अप्रयोजकं, किन्तु परतन्त्रत्वं, तत् च प्रकृतौ
अस्ति इति । तद्योगात् च बन्धयोगः ॥ ५५ ॥

परं प्राप्ता विदुषा इत्यत आह ।

स हि सयैवित् सयैवर्त्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतिप्रतिविम्बितत्वात् एवम् अभिमानः ॥ ५६ ॥

तास्त्रियम् एव अर्तृत्वं भवतु किं प्रतिविम्बितत्वमया
तथा च व्यायामिमत एव ईश्वरः अस्ति इत्यत आह ।

ईश्वरोऽश्वरसिद्धि सिद्धा ॥ ५७ ॥

यदि अश्वरसिमत प्राप्ता ईश्वरः, भवतु । व्यायामि
मते च प्रसार्थं न अस्ति । एतच्च प्रथमाध्याये 'ईश्वरसिद्धे
इति सूत्रे अस्ति । द्वितीयाध्याये 'विसृज्यविमोघाद्यम्'
इति सूत्रे आर्षे परार्थे च प्रधानप्रकृति इति उक्तम् । एव
आर्षस्य लोचत्वम् ॥ ५७ ॥

परार्थत्वम् एव आह ।

प्रधानसृष्टिः परार्थी सतोऽप्यभोक्तृत्वादुद्भक्तु-

क्तुमवहमवत् ॥ ५८ ॥

चेतनस्य अपि परार्थं प्रवृत्तिः दृश्यते, यथा उष्ट्रः कुङ्कुमं वहति । अचेतनायाः तु प्रकृतेः अभीकृतत्वात् परार्थम् एव प्रवर्त्तनम् इति ॥ ५८ ॥

चेतनस्य प्रवृत्तिः दृष्टा, न अचेतनस्य इत्यत्र आह ॥

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥५९॥

यथा क्षीरम् अचेतनं वक्ष्यार्थं प्रवर्त्तते, तथा प्रधानं पुरुषार्थे प्रवर्त्तते ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरम् आह ॥

कर्मवद् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

यथा कृषीवलेन कृतं कर्म धान्यारोपणादि कालात् एव फलति, न च वृक्षा. चेतनाः । आदिशब्दात् अदृष्टं ग्राह्यम् ॥ ६० ॥

उष्ट्रस्य अपि ताडनादिभयाभिसन्धानात् प्रवृत्तिः दृश्यते, न च अचेतनायाः प्रकृतेः अभिसन्धानम् अस्ति इत्यत्र आह ॥

स्वभावाच्चेष्टितमभिसन्धानाद्भृत्यवत् ॥६१॥

यथा गर्भदासभृत्य स्वामिनि अभिसन्धानशून्य. स्वभावात् एव कार्यं करोति, तथा प्रकृतिः इति ॥ ६१ ॥

पक्षान्तरम् आह ॥

कर्माकृष्टेर्वाप्यनादितः ॥ ६२ ॥

अनादित्वात् ससारस्य धर्माधर्माकर्षणात् प्रधानं प्रवर्त्तते, यथा पुसा कर्मवशात् अचेतनाः अपि वृक्षा. फलन्ति इति ॥ ६२ ॥

युक्तिवद्भूत्वात् पुनर्वचनं न पुनरुक्ततादोषाय इत्यतः आह ॥

विविक्तबोधत् सृष्टिनिवृत्ति प्रधानस्य सूक्ष्-
मत् मार्के ॥ ६३ ॥

पुरुषार्थं सृष्टिः । तन्निवृत्तिं तु प्रकृतिपुरुषविविक्ततां
नात्, यथा सृष्टकारः पार्श्वं कृत्वा निवृत्तः ॥ ६३ ॥

उपदेयात् विविक्तधामि अपि सृष्टिं न हृष्यते इत्यत्र
पाठः ।

दूतर दूतरक्रीडाति तद्विषयात् ॥ ६४ ॥

न यथा कृत्वाविबोधमादात् सृष्टिः, किन्तु इन्द्रियात्
इतरः प्राग्भा इतरत् प्रधानं कदाति ध्यानादिना प्रकृत्यति,
तदायात् प्रकृतेः चकत्वादिदोषदयनात् ॥ ६४ ॥

मीचककृपम् पाठः ॥

द्वयोरेकतरस्य बौदासीन्यमपवगं ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः । प्रकृतेः बौदासीन्यं विवेकिनं
प्रति अपवर्तनं पुरुषस्य बौदासीन्यं प्रकृत्यनमित्यत्र । 'एक
तरस्य इति प्राक्तनः, तस्य एव सुष्यत्वात् ॥ ६५ ॥

प्रकृतेः प्रकृतिगोचारा बौदासीन्ये सर्वसृष्टिप्रसङ्ग
इत्यत्र पाठः ।

अन्यसृष्ट्युपरागिऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जु-
तत्त्वस्येवोरगं ॥ ६६ ॥

न प्रकृतिगोचारा बौदासीन्यं अभावव्यागादोच्यते ।
किन्तु विवेकिनं प्रति अपवर्तनं पदान् प्रति सृष्ट्युपरागि
अपि सृष्टिकारणे अपि न विरज्यते सृष्टौ न प्रवृत्तः । यथा
रज्जौ मयभूते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वकस्य एव उरगं उपलक्ष्यं प्रवर्तते
न तु पद्मातरज्जुतत्त्वस्य ॥ ६६ ॥

अत्र न्यायम् आह ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

विवेकिनं प्रति कर्मणः निमित्तस्य प्रभावात् न वीजं
विना अद्भुरो भवति । श्रुतिः अपि

भिद्यते हृदयग्रन्थिस्फिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ६७ ॥

अदृष्टस्य बुद्धिकार्यत्वात् अहङ्काराद्युत्पत्तौ भवतु अदृष्ट-
सहायता, प्रकृतेः स्वकार्यकारणे क्व अदृष्टसहकारिता इत्यत्र
आह ॥

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम्

॥ ६८ ॥

अदृष्टनैरपेक्ष्ये अपि प्रकृतेः अविवेकः सहकारी इति
॥ ६८ ॥

प्रकृतिनिवृत्तिं दृष्टान्तेन आह ॥

नर्त्तकीवत् प्रवर्त्तकस्यापि निवृत्तिश्चारिता-
र्थ्यात् ॥ ६९ ॥

यथा नर्त्तकी परिपञ्चारितार्थ्यात् निवर्त्तते, तथा प्रकृतिः
अपि पुरुषस्य विवेकवारितार्थ्यात् सर्गात् निवर्त्तते ॥ ६९ ॥

निवृत्ता अपि प्रकृतिः कुत अपि कारणात् प्रवर्त्तिष्यते
इत्यत्र आह ॥

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुलबधू-
क्तम् ॥ ७० ॥

स्वदोषविज्ञानात् विवेकिनः प्रकृतेः न उपसर्पणं, यथा

कुचदम् परपुत्रवेच दृष्टा 'न पुन' तद्व्यंनं मे मविचति
इति चवद्विद्या कुचते ॥ ७० ॥

यस्य बन्ध' तस्य मोक्ष' । न च पुत्रपत्य ती स्त इत्यत्र
पाद ।

नैकास्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादते

॥ ७१ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात् बन्धमोक्षौ इति चभिमानमापन्न
इति ॥ ७१ ॥

पसत्यस्य सत्यपूर्वत्वात् यस्य बन्धमोक्षौ सौ इत्यत्र
पाद ।

प्रकृतेराङ्गत्वात् ससङ्गत्वात्, पशुषत् ॥ ७२ ॥

चाङ्गत्वात् तत्त्वतः । ससङ्गत्वात् गुणयोनात् । यथा
पशुः सङ्गात् गुणयोनात् बध्यते । तस्मात् प्रकृतेः बन्धमोक्षौ
सौ । अविवेकिनं प्रति प्रवृत्तनम् एव बन्धः, मोक्ष' पुन'
विवेकिनं प्रति अपवर्त्तनम् । तेन च न क्षमावप्रच्युतिदोष'
इति ॥ ७२ ॥

क्षेम रूपेण प्रकृति' चात्मानं बध्नाति क्षेम च विमोचयति
इत्यत्र पाद ।

रूपे' सप्तभिरात्मानं वध्नाति प्रधानं, क्षीय-
कारवत्, विमोचयत्येकेन रूपेण ॥ ७३ ॥

रूपे' सप्तभि' चमवेराग्येष्वर्थाभमांशानावेराध्यायेष्वर्थैः
वध्नाति । विमोचयति एतेन रूपेण ज्ञानेन ॥ ७३ ॥

चात्मावाग्यधर्मव्यां मुक्ति' मुक्तिश्च इति । तज्जागि' इह
जानि' इत्यत्र पाद ।

निमित्तत्वमविवेकस्येति न दृष्टहानिः ॥७४॥

अदृष्टस्य ज्ञानहारेण परम्परया कारणत्वं सुक्ती । संसारस्य तु कारणम् अविवेकः । तस्मात् न दृष्टहानिः इति ॥७४॥

विवेकस्य कथं स्यात् इत्यत्र आह ॥

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद् विवेक-

सिद्धिः ॥ ७५ ॥

सदृष्टम् । श्रुतिश्च 'स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यः, न हि गृह्यते, अशीर्यः, न हि शीर्यते' इत्यादि ॥ ७५ ॥

यदि तत्त्वाभ्यासादिना मोक्षः, उपदेशानन्तरं सर्वशिक्षणा मुक्तिः स्यात्, अभ्यासस्य तुल्यत्वात् इत्यत्र आह ।

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदात् एकदा इति न नियमः ॥७६॥

यदि विवेकात् मुक्तिः, कथं विवेकिनी भोगदर्शनम् इत्यत्र आह ।

बाधितानुवृत्तेर्मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥७७॥

तीव्रविवेकस्य उपभोगः न अस्ति । मध्यविवेकस्य अपि उपभोग रागाभावात् अलम् इति ज्ञानेन बाधितत्वात् वासनानुवृत्तिमात्रम् । उपारूढफल कर्मोपभोगात् क्षिणोमि इति उपभुङ्क्ते इति ॥ ७७ ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपम् आह ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

मुक्तः इव मुक्तः रागाभावात् धर्मानुत्पत्तेश्च । श्रुतिः

अपि

आत्मानं चेद्विद्यामीयादयमस्मीति पूषणः ।

विमिश्रणं कथं ज्ञानाय शरीरमनुसंख्येयम् ॥ ७८ ॥

जीवत सुखिः इति अनुपपत्ते इदम् यावत् ।

उपदेश्योपदेश्यत्वात् तत्स्थितिः ॥ ७९ ॥

तीव्रविषयिणः बाह्याध्यायिणः उपदेश्यत्वं एव न चरित्वा
मन्दविषयिणः अपि अज्ञानात् न उपदेश्यत्वं विद्युत् तं तद-
देश्यम् । उपदेश्योपदेश्यौ । अतः तत्स्थितिः जीवन्मुक्त-
स्थितिः ॥ ७९ ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ।

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

तथाच 'जीवन्नेव हि विद्याम् ज्ञायाद्यात्म्यां विमुक्तये'
इति ॥ ८० ॥

मन्दविषयः अपि उपदेश्योपदेश्य इत्यत्र यावत् ।

दूतरवान्धपरस्वरा ॥ ८१ ॥

अज्ञानी गुह्यं विद्युत् स्थितिः अज्ञानात् इति ॥ ८१ ॥

उपदेश्ये हि ज्ञानात् मोक्षः उपदेश्योपदेश्यं सुखेति वि-
दितत्वेन इत्यत्र यावत् ।

अज्ञानमण्यवदुत्तररीर ॥ ८२ ॥

यथा दृष्टापन्नमे संस्काररम्यात् अत्र भ्रमति तथा विष-
यिणाम् अपि ईश्वरारचनार्थं अज्ञानत्वात् न तत्त्वज्ञान-
सुखिः, विद्युत् उपभोग्यादिना अज्ञानत्वात् इति । तथा च श्रुति-
दोषमेव नरो सुखेतिहेतुः तदपि विषयः ।

सुखाद्यपन्नमण्यो विषयिणोऽपि अज्ञाने चरतः ॥ ८२ ॥

तस्मात् अज्ञानं जीवन्मुक्तं इति यावत् ।

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

जीवभुक्तिसिद्धिः ॥ ८३ ॥

कदा परमभुक्तिः इत्यत्र आह ॥

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यः नेत-
रान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

- निःशेषेण त्रिविधदुःखस्य अत्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यः, पर-
भुक्तिप्राप्तेः । नेतरात् कर्मणः इति ॥ नेतरात् इति वीष्णो
अध्यायपरिसमाप्ते ॥ ८४ ॥

कापिलसाख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ

वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥

वैराग्यानन्तर शिष्यप्रबोधाय आख्यायि-
कार्यं चतुर्थाध्यायारम्भः ।

राजपुत्रवत् तच्चोपदेशात् ॥ १ ॥

कश्चित् राजपुत्रः गण्डक्षणजन्मा नि सारितः शबराधिपेन
गृहीतः पुत्रत्वेन तदाचारमात्रं जानाति । अथ अपुत्रस्य
राज्ञ मरणे अस्मात्त्वै. आनीय प्रबोधितः 'न त्वं शबरः, राज-
पुत्र असि' इति उक्तः भ्रष्टिति एव पूर्वसंस्कारवशात् राज-
पुत्राचार गृहीतवान् । एवं मन्दानाम् अपि प्रबोधाय उप-
देशः देयः इति ॥ १ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अथित् पाचार्थं 'विद्यमे उपदेशं यथाह इति विद्यन्
 पादाय चटुर्षी प्रविश्य उपदेशं दत्तवान् । सुध्यान्तरिक्षेन
 पिशाचेन श्रुतम् । तत्र अपि सुक्तिं अभूत् । प्रसङ्गेन अपि
 पाञ्चाननात् सुक्तिं इति शास्त्रार्थः ॥ २ ॥

अत्र विधेयम् पाह ॥

पाहतिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

तीक्ष्णैराप्यासां श्रुतिभावात् मोघो भवतु । मन्दाणां
 निरस्तरोपदेशात् पाहतिं करचीवा ॥ ३ ॥

पाञ्चानिधान्तरम् पाह ॥

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

अथित् ब्राह्मणं दारिद्र्यात् सुर्विधीं धार्म्यं तपिद्वयं
 निश्चिन्व प्रतिब्रह्मणं वेद्यान्तरं गतं बहुना चाक्षेपं यदम्
 आगतं सुखं ह्यन न प्राप्तवान् तस्याता भर्तारं पुत्रश्च विद्या
 पितृवती । ततः समयो अपि ज्ञानम् अभूत् । गुहं विना
 सुदुपदेशात् अपि तत्त्वज्ञानं भवति इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पाञ्चानिधान्तरम् पाह ॥

श्लेनवत् सुखदुःखी त्यागविद्योगाभ्याम् ॥५॥

श्लेनं अपि पुंसां श्लेनमात्रकं प्राप्तं चण्डमुखादिना पाहा
 र्थं समानेन च पुष्टं । चाक्षेपं वीर्यम् यथाप । अत्रम्
 यदम् एतं दुःखिनं करोमि इति पुंसां वने कञ्च । श्लेनवत्
 बन्ध्यायात् सुखी पुत्रपविद्योगात् दुःखी इति । दुःखयवत्
 त्वात् सुखस्य इवमपि ज्ञेयम् इति ॥ ५ ॥

पाञ्चानिधान्तरम् पाह ॥

अहिनिर्णयनीवत् ॥ ६ ॥

निर्लयनी निर्मोकः । कश्चित् अहिः विवरद्वारे निर्मोकं
त्यक्त्वा समेदम् इति धूलीपङ्कात् दृष्ट्वा शोचति, स्नेहात् च न
सत्यक्तवान् । निर्मोकानुसारात् केन अपि आहितुण्डिकेन
गृहीत । समत्वस्नेहादयः न कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

किन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

कश्चित् मुनिः भ्रातुः आयुषमप्रविश्य फलादिकम् आज-
हार । भ्रात्रा अपि उक्तं स्तेयी त्वम् इति । तेन उक्तं
प्रायश्चित्तं घट । भ्रात्रा अपि उक्तं हस्तच्छेदात् अन्यत्
प्रायश्चित्तं न अस्ति इति । तेन च राज्ञे निवेद्य स्वहस्ती छेदितौ ।
तस्मात् अकार्यं न कर्त्तव्यं, प्रमादकृते च तन्निष्कृतिः अवश्यं
कर्त्तव्या इति ॥ ७ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

असाधनानुचिन्तनं वन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

भरतः नाम नृप प्रत्यासन्नमोक्ष अपि तत्क्षणप्रसृतां
हरिणीं दृष्ट्वा हरिणश्रावकं पुषोष । तं विहाय नान्यमनाः
वभूव । मरणसमये तद्गतमना प्राणान् तत्याज । तत्सङ्गात्
मुक्तिं न अवाप । अनिष्टचिन्तनं न कार्यम् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बहुभिर्मेलकं न कुर्यात् इत्याह ॥

बहुभिर्योगविरोधो रागादिभिः कुमारी-
शङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः कलहः अवश्यः, यथा कुमारीशङ्खानाम् अन्योऽन्यं
क्षणत्कारं परस्परमक्षुर्पात् ॥ ९ ॥

दाभ्याम् अपि न कुर्यात् इत्याह ॥

हाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

संज्ञानादिदोषात् । १ ॥

आप्यायिकास्तस्मै चाह ॥

निराशा सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

पिङ्गला नाम शैव्या रजसो भुवङ्गागमनप्रतीकत्वात्
उचिदा दुःखम् पशुभूतवती । एवदा तु यस्माद्दुःखनि-
विन्ना 'भुन' न एवं क्खिन्वामि' इति निर्दिष्टा बभूव ।
निराशा सुखं क्षयिति ॥ ११ ॥

एवहारश्च दुःखाय इत्याह ॥

अमारसोऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

अहम् ॥ १२ ॥

शास्त्रे आप्यायनपरोपाहत्यादिष्वम् अमारम् अस्ति तत्क-
रिष्यन्नमोयम् इत्याह ॥

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं पदपद-
वत् ॥ १३ ॥

यथा भ्रमरः सुखं विहाय मधु समादत्ते तद्वत् मीषा-
दिना अविद्या त्याग्या इति ॥ १३ ॥

अस्य समाधिः भवति इत्यत्र चाह ॥

बुधुकारवन्मैकचित्तस्य समाधिज्ञानि ॥ १४ ॥

यथा बुधुकारः रवी गतमनाः समीपे गच्छन्त राजानं न
ब्रूयान् तया एव एवापमनसं न समाधिज्ञानि इति ॥ १४ ॥

वत्स्यव्याघ्रे न प्रतादिमहा कतव्यं इत्याह ॥

प्रतनियमस्तदुनादानर्यक्य लोकावत् ॥ १५ ॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति,
 या व्रतादिलङ्घनात् वेदार्थवाह्य भवति इति ॥ १५ ॥
 तत्त्वज्ञानविस्मरणेन दुःखम् अवश्य भवति इत्याह ॥

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

कश्चित् नृपः नृगयां गत वने सुन्दरीं कन्याम् अपश्यत् ।
 ताम् अपृच्छत् का त्वम् इति । सा प्राह राजदुहिता अहम् ।
 राजा प्राह मा भजस्व । सा प्राह वाढ, किन्तु समय कुरु,
 त्वया जल मम न दर्शनीयम् इति । एवम् अस्तु इति उक्त्वा
 तस्याः पाणिं जग्राह । एव गते काले क्रीडया आयासिता
 कुत्र जलम् इति राजान पप्रच्छ । राजा अपि सभ्रमात्
 समय विस्मृत्य जलम् अदर्शयत् । सा च भेकराजदुहिता
 जलस्पर्शात् भेकी बभूव । राजा अपि जालादिना ताम्
 अन्विष्य अप्राप्य बहु दुःखम् अनुबभूव । तस्मात् तच्चाभ्या-
 सविच्छेदः न कार्य इति ॥ १६ ॥

आख्यायिकान्तरम् आह ॥

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यः परामर्शादितै
 विरोचनवत् ॥ १७ ॥

न श्रवणमात्रात् सुक्ति, किन्तु मननात् एव । यथा इन्द्र-
 विरोचनी तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं गतौ ब्रह्मणा च उपदिष्टो ।
 विरोचन तत्त्वज्ञानश्रवणात् स्वर्गद्वारम् आगत. न मननादि
 कृतवान् । अत न अमुच्यत । इन्द्र तु ब्रह्माणम् आराध-
 यन् बहुकाल मननम् अकरोत् ॥ १७ ॥

इन्द्रस्य किं वृत्तम् इत्यत्र आह ॥

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तयो मध्ये इन्द्रस्य वाच इष्टः । बहुवाचाभ्यासेन ब्रह्म
प्रसादनात् मनननिदिध्यासनसाध्याख्यारात् सिद्धि इति ॥१५॥

ज्ञानप्राप्तिय चयम् इत्यत्र पादः ॥

प्रथमिभ्यश्चव्योपसर्पथानि कृत्वा सिद्धि
बहुकालात् तद्वत् ॥ १८ ॥

पमचतस्र पत्रशुचारिणः पनधियाः । तद्वत् इन्द्रवत् ।
यथा ब्रह्माराधनेन इन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं तथा गुवाराधनन
पन्नेन अपि ॥ १८ ॥

किं काशदेवनिगम्यात् सुद्धिः । तथा च चिरचिप्रभातः
न ज्ञात् इत्यत्र पादः ॥

न काशनिगमो वामदेववत् ॥ २० ॥

पाराधनाद्यै काशनिगमः, न मोघाद्यै वामदेवस्य तस्य
ज्ञानात् चिप्रं सुद्धिर्दग्नात् ॥ २ ॥

चाति हि ध्यायेत् न च ध्याया वेन अपि इष्टः । इष्टः
चत् किं ध्यायेत् इत्यत्र पादः ॥

अध्वक्षरूपोपासनात्पारम्यर्थे च यज्ञोपास-
कानामिव ॥ २१ ॥

अस्य वेन इष्टः, तथापि अमशामाय यज्ञोपासनं,
पारम्यर्थेण देवतोद्देशेन इतिस्त्वानात् । अत्र अपि गुह्या
यत् अध्वस्य इयं तद्वद्वोपासनात् पारम्यर्थेण तदूर्ध्व
प्रकाशते । इष्टं च समानबलुचिन्तायां समानानुष्करणम् ।
तथा च

सहसाइष्टचिन्तायाः श्रुतिबोधस्य बोधका । १

अतो नातिमहदाऽऽस्ति अत्रादौ साधनावस्थात् ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिलोकलाभात् कृतकव्यस्य किम् आत्मज्ञानेन इत्यत्र
आह ॥

दूतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्म-
श्रुतेः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः, कर्मजय चीयते इति
पुनरावृत्तौ जन्मश्रुतिः 'यथा इह कर्मजितः लोकः चीयते,
एवम् एव अमुत्र पुण्यजितः लोकः चीयते' इति,

'न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'
इति ॥ २२ ॥

विरक्तस्य किं स्वरूपम् इत्यत्र आह ॥

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसचौर-
वत् ॥ २३ ॥

यद्यपि सर्वेषां हेयहानम् उपादेयोपादानं, तथापि प्रक-
रणविशेषात् हेयः संसारः, उपादेयः मोक्षः इति द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

अत्र युक्तिम् आह ॥

लब्धातिशययोगात् तद्वत् ॥ २४ ॥

हंसवत् हंसस्य एव अतिशयशक्तिः येन मिश्रितम् अपि
चौरः पिबति जलं त्यजति । तथा लब्धातिशयस्य पुंसः संसारः
हेयः उपादेयः मोक्षः इति ॥ २४ ॥

सरागस्य अपि मुक्तिः भविष्यति इत्यत्र आह ॥

न कामचारित्वं रागोपहृते शुकवत् ॥ २५ ॥

रागोपहृतस्य कामचारित्वम् एव न अस्ति, किं पुनः
मुक्तिः इति । यथा व्यासस्य सरागस्य न मुक्तिः इति । तस्मि-
न् तस्य शुकस्य वीतरागत्वात् मुक्तिः भूता एवम् ॥ २५ ॥

बन्धं बन्धम् इत्यत्र पादः ।

शुच्ययोगाद् बन्धं शुच्यवत् ॥ २६ ॥

यथा शुचं पक्षो शुच्ययोगाद् बन्धम् प्राप्नोति, तथा शुचं
योगाद् पुमान् अपि बन्धम् प्राप्नोति । २६ ॥

मोक्षात् एव वैराग्यं काश्चन्याद् भविष्यति, किं चापि न
इत्यत्र पादः ।

न भोगाद्भाग्यान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

न मुनिः अपि भोगात् शान्तिः, किं पुनः भवत्यत्र ।
यथा बन्धुसौमस्तिप्रवृत्तवः ॥ २७ ॥

विषयिणां कथं वैराग्यं भविष्यति इत्यत्र पादः ।

दोषदर्शनाद्बुभयोः ॥ २८ ॥

बुभयोः पात्रेण विषयस्य च । पात्रेण दोषः सहायं
नरकपातः गर्मशाखादिव । विषयदोषः परिचयविरसत्कारि
॥ २८ ॥

उपदेयानधिष्ठादिषु सुखमम् पादः ।

न मस्तिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽववत् ॥ २९ ॥

यथा संसृष्टे चेतसे न बीजप्ररोहः, तथा रागादिमस्तिन
चेतसि न उपदेशबीजप्ररोहः । 'अववत्' इति अत्रनाम्नि
शुचि मायाशोभात् यथा मस्तिनेन उपदेशः कृतः न किरो
यत् ॥ २९ ॥

रागादिमस्तिने चेतसि न यामाद्यज्ञानम् अपि इत्याह ।

नाभासमात्रमपि मस्तिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

यथा मस्तिने दर्शने सुषामासम् अपि न प्रतिभाति,

तथा प्रधानप्रतिविम्बितत्वात् आत्मनः प्रधानकार्यम् आत्म-
ज्ञानम् ॥ ३० ॥

ननु महान् एव कारणरूपत्वात् आत्मा अस्तु इत्यत्र
आह ।

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजादिवत् ॥ ३१ ॥

न कार्यम् एव कारणं भेदात् । न हि पङ्कजः एव पद्मः

॥ ३१ ॥

अग्निमादिविभूतिसिद्धस्य अपि न कृतकत्वता इव्याह ॥

न भूतियोगे कृतकत्वतोपास्यसिद्धिवदुपास्य-

सिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

यथा गुरुपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्य अनाहतेः कृत-
कत्वता, तथा न भूतियोगेन, पुनराहतेः ॥ उपास्यसिद्धिवत्
इति वीष्णा अध्यायपरिसमाप्ती ॥ ३२ ॥

इति कापिलसाख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ आख्यायिका-
ध्यायचतुर्थः ॥

—

आख्यायिकानन्तरं परपञ्चनिरासार्थं

पञ्चमाध्यायारम्भः ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनाद्
भूतितच्चेति ॥ १ ॥

कृते अपि मङ्गले ग्रन्थापरिसाप्तेः अकृते अपि समाप्तेः,
किं मङ्गलेन इति चे, उक्तं, तत् अनेन निरस्तम् ॥ १ ॥

पूर्वसिद्धम् ईश्वरासत्त्वम् । इदानीं न्यायम् आह ॥

यथा ब्रह्मम् इत्यत्र पादः ॥

शुखयोगात् ब्रह्मं शुक्लवत् ॥ २६ ॥

यथा यथा पक्षी शुखयोगात् ब्रह्मम् आप्नोति, तथा शुख
योगात् पुमान् अपि ब्रह्मम् आप्नोति । २६ ॥

भोगात् एव वैराग्यं काङ्क्षयात् मविच्छति, किं शान्त
इत्यत्र पादः ॥

न भोगाद्वागशान्तिर्मुनियत् ॥ २७ ॥

न सुखे अपि भोगात् शान्तिः, किं मुने भवत्यत्र ।
यथा कच्छसीभरिप्रवृत्तयः ॥ २७ ॥

विषयिणां यत्र वैराग्यं मविच्छति इत्यत्र पादः ॥

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः आत्मनः विषयस्य च । आत्मनः दोषः, उदात्त
नरकपातः गमनापादिषु । विषयदोषः परिच्छतिविरुद्धादि
॥ २८ ॥

उपदेयानविच्छादिषु सुखम् पादः ॥

न मस्तिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽप्यवत् ॥ २९ ॥

यथा संसृते चेत्रे न शीजप्ररोहः, तथा तामादिमस्तिन
चेतसि न उपदेयवीजप्ररोहः । 'अप्यवत्' इति अस्तिनाञ्चि
रूपे भाष्याप्रोक्तात् यथा बहिष्ठेन उपदेयः इत्तं न स्मिरो
बभूव ॥ २९ ॥

तामादिमस्तिने चेतसि न तामाद्यज्ञानम् अपि इत्याह ॥

नाभास्रमात्रमपि मस्तिनदप्यवत् ॥ ३० ॥

यथा मस्तिने इष्ये सुखामाद्यम् अपि न प्रतिभाति

रागस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् इति त विना कथं जगन्निर्मादित्व,
न च सुक्तस्य रागः अस्ति ॥ ६ ॥

रागः एव भविष्यति इत्यत्र आह ॥

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगे अपि ॥ ७ ॥

प्रधानशक्तियोगात् कर्तृत्व भविष्यति इत्यत्र आह ॥

‘प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

‘असङ्गो ह्यय पुरुषः’ इति तद्विरोधापत्तिः ॥ ८ ॥

न प्रधानसङ्गः, किन्तु प्रधानसत्तामात्रेण कर्तृत्व भवि-
ष्यति इत्यत्र आह ॥

सत्तामात्राच्चेत्, सर्वेश्वर्यम् ॥ ९ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्तायाः अविशेषात् सर्वात्मनाम्
श्वरत्वम् ॥ ९ ॥

ईश्वरसाधनानि सन्ति । तत् कथम् इत्यत्र आह ॥

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् ॥ १० ॥

अनुमान भविष्यति इत्यत्र आह ॥

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् व्याप्ते तदभावात् कुत. सम्बन्धग्रहः ।
न च असाधारणस्य सम्बन्धग्रहः ॥ ११ ॥

शब्द प्रमाण भविष्यति इत्यत्र आह ॥

श्रुतिरपि प्रधानकार्यस्व ॥ १२ ॥

‘प्रधानात् जगत् उत्पद्यते’ इति श्रुति अस्ति । तस्मात्
ईश्वरसाधकप्रमाणानि आभासानि ॥ १२ ॥

नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिः, कर्मणा तस्मिन्ने

॥ २ ॥

वदि ईश्वरः सत्त्वो ब्रह्मा, कर्मणा विनापि कुर्यात् ।
 न च कर्मसहकारी कुर्यात् । कर्म एव यस्तु तस्मिन् ईश्वरेण ।
 न च सहकारी प्रधानमस्ति वाच्यते । सातन्त्र्यविधातात् ।
 त्विह सार्वभौमस्य प्रकृति इष्टा । न च ईश्वरस्य सार्वभौ-
 मस्य । परार्थत्वे चाद्विबन्धनं दुःखमयसंस्तुतुपपत्तिः । न
 च परार्थप्रकृतिः परोपकारादिना अपि सार्वभौमात् प्रकृतेः ।
 तस्मात् कर्म एव कर्मकारणम् यस्तु ॥ २ ॥

एतत् दर्शयति ।

२

श्लोपकारादधिष्ठानं शोकावत् ॥ ३ ॥

न च श्लोपकारात् श्लोपकारात् यमस्ति । ३ ॥

श्लोपकारात् एव भविष्यति इत्यत्र यावत् ।

शौचिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

असर्वत्र इत्यर्थः । ४ ।

श्लोपकारम् यावत् ॥

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

प्रकृतिव्यापारस्य तत् कर्तृत्वात् याम्ना एव कर्ता इति
 तस्य ईश्वरसंज्ञा इति परिधाया इति । ५ ॥

श्लोपकारम् यावत् ।

न रागादस्ते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारण-
 त्वात् ॥ ६ ॥

अविनाभावस्य कारणस्य व्यभिचारे सर्वत्र यथाशास्त्रम् ।

यदि विद्यया अविद्या न बाध्यते, विद्या एव न भवि-
षति इति । १७ ॥

बाध्यते एव इत्यत्र आह ॥

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतः अपि अविद्यात्वम् ॥ १८ ॥

अस्ति जगतः अपि अविद्यात्वम् इत्यत्र आह ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

अनादिः इयम् अविद्या । जगतः तद्रूपत्वे अविद्याया
सादित्वम् ॥ १९ ॥

न कर्मण जगत्कारणत्व, स्वभावात् एव जगत् उत्पद्यते
इत्यत्र आह ॥

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

प्रकृतेः नित्यत्वात् स्वभावस्य एकत्वात् धर्माभावात् विचि-
त्रकार्य्यानुत्पत्तिः । तस्मात् धर्मभेदेन कार्य्यवैचित्र्यम् । न
धर्मापलापः ॥ २० ॥

धर्मसिद्धौ प्रमाणम् आह ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

‘श्रुति’ इति शब्द प्रमाण दर्शित, ‘लिङ्ग’ इति अनुमा-
नम् । आदिशब्दात् योगिप्रत्यक्ष दर्शितम् । एभि धर्म-
सिद्धि ॥ २१ ॥

यदि देशकालयोः न कारणत्व, कथ काश्मीरे कुडुम,
वसन्ते चूतमुकुलोत्पत्ति इति आह ॥

न नियमः, प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

अविद्यावीनात् चात्मनः कर्तृत्वम् इति । केचित् । तत्र
पाठः ।

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गश्च ॥ १३ ॥

अत्रम् ॥ १३ ॥

दूषणान्तरम् पाठः ।

तद्योगी तत्सिद्धायन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्याया विना न सृष्टिः, सृष्ट्या विना न अविद्या इति
अन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अनादित्वाद्बीजाद्भवत् न अन्योऽन्याश्रयत्वम् इति पाठः ।

न बीजाद्भवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

अथैतत् परं यदि अनादि संसारः । किन्तु सादि संसारः ।
श्रुतिश्च

विद्यतश्चक्षुषत विद्यतोसुखो

विद्यतोबाहुषत विद्यतस्मात् ।

सं बाहुषां चमति सं पतये

शांवाभूमौ लजयन् देव एव ॥

तस्मात् प्रथमे प्रवाहविच्छेदः इति ॥ १५ ॥

अविद्यास्वरूपम् पाठः ।

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मनाशप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

विद्यातः अन्यत्वे ब्रह्मणः अपि विद्यातः अन्यत्वे अपि
शक्यं स्यात् । ततश्च ब्रह्मत्वबाध इति ॥ १६ ॥

दूषणान्तरम् पाठः ।

अवाधे नैवस्थम् ॥ १७ ॥

यदि विद्यया अविद्या न बाध्यते, विद्या एव न भवि-
ष्यति इति ॥ १७ ॥

बाध्यते एव इत्यत्र आह ॥

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतः अपि अविद्यात्वम् ॥ १८ ॥

अस्ति जगतः अपि अविद्यात्वम् इत्यत्र आह ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

अज्ञादिः इयम् अविद्या । जगत तद्रूपत्वे अविद्यायाः
सादित्वम् ॥ १९ ॥

न कर्मणः जगत्कारणत्वं, स्वभावात् एव जगत् उत्पद्यते
इत्यत्र आह ॥

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

प्रकृतेः नित्यत्वात् स्वभावस्य एकत्वात् धर्माभावात् विचि-
त्रकार्यानुत्पत्तिः । तस्मात् धर्मभेदेन कार्यवैचित्र्यम् । न
धर्मापलापः ॥ २० ॥

धर्मसिद्धौ प्रमाद्यम् आह ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

‘श्रुति’ इति शब्द प्रमाणं दर्शितं, ‘लिङ्ग’ इति अनुमा-
नम् । आदिशब्दात् योगिप्रत्यक्षं दर्शितम् । एभिः धर्म-
सिद्धिः ॥ २१ ॥

यदि देशकालयोः न कारणत्व, कथं काश्मीरे कुहुम,
वसन्ते चूतसुकुलोत्पत्तिः इति आह ॥

न नियमः, प्रमाण्यान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

‘न चदृष्टम् एव चारणम् इति नियमः । किन्तु चदृष्टं च
 चारिचारणं चन्द्रेणाम् अपि चारणम् प्रमादप्रज्ञात् ॥२१॥
 दुःखमवसंसारदर्शनात् दुरितादृष्टम् एव चतु एवम्
 पादः ॥

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखञ्च अपि दर्शनात् यथादृष्टम् एव चतुः ॥ २२ ॥
 दुःखाभावे सुखाभिमानात् तत्र चदृष्टयम् सुखञ्च उच्यते
 चारणे नीचं इत्यत्र पादः ॥

पर्यात् सिद्धिश्चेत् समानसुभयो ॥ २४ ॥

एतद्विपरीतसम्भवात् उभयोः तुल्यत्वम् इति ॥ २३ ॥
 धर्मादीनाम् पञ्चधर्मत्वं निवेदति ॥

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम् । पञ्चधर्मत्वे निःसङ्गत्वश्रुतिविरोधः ॥२१॥
 पञ्चधर्मत्वं पञ्चत्र साक्षादयनात् चरन् चरित्वम् एव
 धर्मादीनाम् इत्यत्र पादः ।

शुभादीनां नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

यथा बुद्धिबादीनां दृष्टत्वात् न पञ्चन्तबाधः तथा शुभा
 दीनां धर्मादीनाम् अपि । पञ्चधर्मत्वं अपि पञ्चत्र कार्य
 चारणं चितिच्छायापञ्चा इति उक्तम् ॥ २५ ॥

दुःखाभावः सुखम् इति तत्पत्तिवैचारिकम् पादः ।

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखम् प्रवर्णीयते तथापि
 परबाधाव प्रमादम् अपि उक्तम् । पञ्चावयवयोगात् इति
 इत्यवयवम् अतुमानम् इति निरस्तम् । प्रतिपादितदृष्टान्तोपन

धनिगमनम् इति । अनेन पञ्चधर्मत्व सपञ्चसत्त्वं विपक्षात्
व्यावृत्तिः असत्प्रतिपक्षत्वम् अबाधितविषयत्व सिद्धम् ॥ २७ ॥
सकृद्दर्शनात् न व्याप्तिः इति आह ॥

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सप्रतीतिविरोधात् । तथा च वङ्गिरासभयोः सकृद्दर्श-
नात् अनुमान स्यात् । न एव प्रतीयते इति ॥ २८ ॥
का इय व्याप्तिः इत्यत्र आह ॥

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः

॥ २९ ॥

उभयो इति समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः ।
एकतरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्य इति । तथा च
यावच्चाव्यतिरेकित्व शताशेनापि शङ्कते ।
विपक्षस्य कुतस्तावद्वेतोर्गमनिकावलम् ॥ २९ ॥
तत्त्वान्तर व्याप्ति इति । तत् निराकरोति ॥

न तत्त्वान्तरं, वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

तत्त्वान्तरस्वीकारे अपि व्यभिचारः वक्तव्यः । सः एव
अस्तु, किं वस्तुकल्पनया इति ॥ ३० ॥

समतम् आह ॥

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अस्ति वङ्गिधूमयोः निजा शक्तिः । सा द्वयो दर्शनेन
पृच्छते । सा एव व्याप्ति इति ॥ ३१ ॥

एकदेशिमतम् आह ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्य अपि वस्तुनः दर्शनात्

‘यत्र स्रष्टं यत्र इति ज्ञानं ज्ञात् । न च पूर्वम् । तज्ज्ञात्
 प्राप्तेयशक्तिः वाच्ये इति ॥ ३२ ॥

शक्तिम् वाच्यं ।

न अक्षरूपशक्तिनियमः, पुनर्वादिप्रसङ्गे ॥ ३३ ॥

यदि अक्षरं शक्तिः, यत्र स्रष्ट इति पुनः कथं ज्ञात् ॥ ३२ ॥

शुक्लपञ्चरम् वाच्यं ।

विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गे ॥ ३४ ॥

यत्र देवदत्त इति प्रत्ययः न ज्ञात् किन्तु देवदत्तं दत्त
 दत्त इति ॥ ३४ ॥

अपरां शक्तिम् वाच्यं ।

पक्षवादिष्वनुपपत्तेः ॥ ३५ ॥

पक्षवादिषु अक्षरपक्षे तादृशसंज्ञात् अपरशुद्धे अपि मन्त्रे
 विज्ञापनोदनं ज्ञात् ॥ ३५ ॥

समाधानम् वाच्यं ।

प्राप्तेयशक्तिसिद्धौ निवृत्तशक्तिभोगः समान-
 न्यायात् ॥ ३६ ॥

निवृत्ता च असी शक्तिश्च इति निवृत्तशक्तिः न तु अक्षरपक्षे
 एव शक्तिः । तथा च प्राप्तेयशक्तिसिद्धौ निवृत्तशक्तिभोगः समा-
 नन्यात्वात् । तथा च यत्र प्राप्तेयत्वात् प्राप्तेयशक्तिभोगः
 वा निवृत्तशक्तिभोगः वा इति समानं ज्ञात् । अतः च यत्र
 यत्रच प्रथमं न स्पष्टं किञ्चिद्विज्ञात्वात् पक्षान्तरं कथं क्विन्न
 अपि पितापुत्रसम्बन्धं विना कथं ज्ञात् न स्पष्टं । अतएव
 अत्र ‘निवृत्तशक्तिश्च इति ॥ ३६ ॥

पदाक्षरौ तादात्म्यं निवेदति ।

वाच्यवाचकसम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

तादात्म्यपक्षे घटः अपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात्, शब्दः अपि वाच्युपः भवेत्, अग्न्याद्युच्चारणे सुखदाहादिप्रसङ्ग. इति ॥३७॥
अत्र हेतुम् आह ॥

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धेः ॥ ३८ ॥

त्रिभिः प्रकारैः व्युत्पत्तिग्रहणात् । आत्मीयदेशात्, यथा 'अयं घटः' इति । वृद्धश्रवहारात्, यथा 'गामानय शक्ता टण्डेन' इति, अत्र प्रयोजकवृद्धवाक्यात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिं दृष्ट्वा वालस्य । प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात्, यथा 'पक्षी आसन्नं भक्षयति' इति श्रुत्वा आसन्नभक्षणार्थं जानाति, पक्षी इति तदानीं प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

कार्ये व्युत्पत्ति इति नियमं व्युदस्यति ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥३९॥

कार्ये व्युत्पत्तिर्दृष्टा, यथा 'अहरह सन्ध्यामुषासीत' इति । सिद्धार्थे च दृष्टा, यथा 'हरिर्देवाधिदेव' । तथा हि विध्यर्थवादमन्त्रात्मका वेदा । विधी कार्यैर्तैकार्यसमवेतायाम् दृष्टसाधनताया प्रामाण्यम् । विधिशक्तेः उत्तमकत्वेन अर्थवादस्य अपि पारम्पर्येण प्रवर्तकत्वात् प्रामाण्यम् । विहितस्मारकत्वेन मन्त्रस्य अपि प्रामाण्यम् । यत् तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् मन्त्रार्थवादयो प्रामाण्य, न तु प्रतिपादकत्व, तत् न । उत्पत्तौ अस्ति प्रवृत्त्यर्थत्व, ज्ञप्ती तु सिद्धार्थपरत्वम् एव । तस्मात् सिद्धार्थप्रतिपादकयो अपि अर्थवादमन्त्रयो प्रामाण्यम् इति ॥ ३९ ॥

अतीन्द्रियत्वात् वेदार्थस्य कथम् उभयथा व्युत्पत्ति. इत्यत्र आह ॥

लोकस्युत्पत्त्यर्थं वेदार्थप्रतीते ॥ ४० ॥

वे एव शौचिष्ठाः ते एव वेदिष्ठा इति सामान्यात् इह
अपि स्युत्पत्ति इति ॥ ४० ॥

मद्वैत् एव यदि वेदेषु पीरुपेयत्व आत् न च एवम्
इत्याह ।

न विभिरपीरुपेयत्वाद्देवस्य तदर्थस्याप्यतो
न्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् अथवा असम्भवात् सात्त्व
पुत्रवधर्मत्वेन प्राप्तत्वानिबन्धात् वेदेषु अप्रामाण्यापत्ते इति ।
वेदप्रामाण्ये आगादो अनास्थास इति ॥ ४१ ॥

वेदप्रामाण्यप्रतिपादनायम् आह ।

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्यात् ॥ ४२ ॥

वैशिष्य आसदेवपात्राविज्ञया तद्विरपेक्षत्वे न स्वरूपत
धर्मत्वम् । अथवा अथवाशेषि अथवादेवे महापातकिभि
कृता यज्ञादयः धर्महेतवः स्युः । न च एवम् ॥ ४२ ॥

अथवा असद्वैतनात् वेदप्रामाण्यम् इति स्युत्पत्त्या जि
ज्ञियते इत्यत्र आह ।

निजशक्तिव्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अयं शब्दः अत्र वाचकत्वेन सुख्यः अत्र नीचः इति अत्र
च्छिद्यते ॥ ४३ ॥

स्युत्पत्तिविधिः अत्र दायते इत्यत्र आह ।

श्रीम्यायीमध्येषु प्रतीतिजनकत्वात्सत्सिद्धि

प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदार्थेषु ज्ञानजनकत्वात्
व्युत्पत्तिमिद्धिः ॥ ४४ ॥

वेदनित्यत्वे निराकरोति ॥

न नित्यत्वं वेदानां कार्य्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

श्रुतिः तावत् 'नाहरासीन्न रात्रीरासीत्' 'स तपोऽतप्यत,
'तस्मात्तपस्तपनात्तयो वेदा अजायन्त' । अनुमानं च कृत-
कत्वात् इत्यादि । प्रत्यक्षेण अपि उच्चरितप्रध्वसिनः वर्णाः
इति गृह्यन्ते । यस्तु 'स एवायं कवर्णः' इति प्रत्ययः, स
सामान्यविषयः ॥ ४५ ॥

अनित्यत्वात् पौरुषेया. वेदाः इति । तत्र आह ॥

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥४६॥

निराकृतः ईश्वरः इति अभिसन्धिः ॥ ४६ ॥

अन्यः एव कर्ता भविष्यति इत्यत्र आह ।

न, मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तस्य नि सङ्गत्वात् कर्तृत्वायोगात्, अमुक्तस्य युगपदु-
पादानानभिज्ञत्वात् इति ॥ ४७ ॥

अपौरुषेयत्वात् तर्हि नित्यत्वम् । अतः आह ॥

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमद्गुरादिवत् ॥४८॥

सष्टम् ॥ ४८ ॥

अद्गुरादीनाम् अपि सकर्तृकत्व कार्य्यत्वात् इति पक्षे
मुक्तस्य कर्तृत्वम् इत्यत्र आह ।

तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः ॥४९॥

अद्गुरादीनां कर्तुः अदृश्यत्वात् प्रत्यक्षवाध । अयोग्यञ्च

कर्ता न चक्षि इत्युक्तम् । आदिग्रन्थात् व्याप्यमात्रादिः
दर्शिता । ४८ ॥

अनित्यत्वपीडयेत्त्वयो व्याप्तिं न चक्षि इति चाह ।

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजावती, तत्पीड-
येयम् ॥ ५० ॥

यथा घटादिषु, न तु तत्रादिषु । अदृष्टे चक्षि इति
कतरि पददृष्टे अपि । न व्याप्यंमात्रं चक्षुर्बुद्धं, किन्तु व्याप्य
विधिषु ॥ १ ॥

परतः प्रामाण्यं दूषयति ॥

नित्यशक्त्यभिव्यक्तौ च्यतः प्रामाण्यम् ॥५१॥

नित्यशक्तिज्ञानजनकसामपीमात्रापीडने प्रामाण्यं न तु
अनित्यं शुभम् अपेक्षते चक्षुर्नपदे । ज्ञानपक्षे चक्षि पीड
निकौ ज्ञानपादजावती प्रामाण्यबोधयति । तदभिव्यक्तौ
च्यतः प्रामाण्यं भट्टिति महत्तेजः । यत्र चपि महानिहत्तवे
प्रामाण्यविश्रायाते प्रमाणातुपरत्वं तत्र चपि चारबदोपी
कारणात् न शुभाय । अत एव प्रामाण्यं परतः तत्र
दोषकं चपि कारणात् इति ॥ ५१ ॥

बीडमतं दूषयति ॥

मासतः स्थानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

इदं रजतम् इति अयत् एव अक्षिरजततादात्म्यं प्रति
भाति । तत् न अयतः अयत्क्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वात्
पपत्ते, यथा मनुष्यनृशृङ्ग ॥ ५२ ॥

प्रामाण्यरमतं दूषयति ॥

न, सतो बाधदशनात् ॥ ५३ ॥

इदं रजतम् इति 'इदम्' इति पुरोवृत्तिर्विषयं, 'रजतम्'
 इति स्मरणम् । हे इमे सवित्ती । भेदाग्रहात् प्रवृत्तिः ॥ न,
 भेदग्रहणात् प्रवृत्तिदर्शनात्, न इदं रजतम् इति बाधाच्च ।
 न च सम्यग्ज्ञानस्य बाधः अस्ति । तथा सति अयं घटः इति
 ज्ञाने जाते 'न अयं घटः' इति ज्ञानं स्यात् ॥ ५३ ॥

वेदान्तिमतं दूषयति ॥

नानिर्वचनीयस्य, तद्भावात् ॥ ५४ ॥

इदं रजतम् इति असत्त्वे अपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे
 बाधाभावात्, अतः सदसद्विलक्षणानिर्वचनीयत्वम् । तथा च
 न सत्त्वे बाधसवित्तिर्न भानमसतोऽपि च ।
 न इयात्स विरुद्धत्वात्तस्तत्त्वान्तरं कुतः ॥
 मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपञ्चस्य प्रमाणतः ।
 प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ॥
 अद्वैतागमवाक्यं तु सत्त्वावेदनलक्षणम् ।
 प्रमाणभाव भजते बाधवैधुर्यं हेतुतः ॥
 तस्मात्मायामयत्वेऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता ।
 अद्वैतागमवाक्यानामिति तावद् व्यवस्थितम् ॥
 तत् न, इदं रजतम् इत्यनेन एव निर्वचनीयत्वात्, 'न
 सत्तासन्' इति अनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनाच्च ॥५४॥

न्यायमतं दूषयति ॥

नान्यथाख्यातिः, स्ववचोव्याघातात् ॥५५॥

इदं रजतम् इति शक्तिः एव रजतात्मना अवभासते इति ।
 न । अन्यत् अन्यात्मना अवभासते इति सविद्विरुद्धम् ॥५५॥
 आरोपितरजतम् एव तत्र अवभासते इति स्वमतम् आह ॥

सदसत्ख्यातिर्वाधावाधात् ॥ ५३ ॥

एवं एतत् इति पुरीषत्वि'विषयतया सत्, अबाधनात् ।
एतदविषयतया तु असत् बाधात् । तच्चात् सदसती तत्त्वम्
॥ ५३ ॥

स्फोटं निराशयेति ॥

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मक शब्द

॥ ५७ ॥

प्रतीति बर्षेण अप्रतीति स्फोटे । तच्चात् न स्फोटा
त्मक शब्द । यदि बर्षा विज्ञानपि न प्रतिपादयन्ति स्फोट
प्रतिपादनम् अपि कृतम् । अत्र प्रतिपादयन्ति विभु अत्र
गङ्गना स्फोटेन बर्षा एव प्रतिपादका सन्तु । नानात्वात्
अपि न स्फोटविधिः ॥ ५७ ॥

प्रत्ययवाधात् शेषस्य अनिच्छत्वम् उच्यते । बर्षानाम्
अनिच्छत्वं प्रतिपादयति ॥

न शब्दमित्यत्र कार्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

प्रत्ययवाधे शब्दसंबन्धान्तरं न अस्ति इति प्रतीतिः ।
अस्यैव घटस्य अपि निच्छत्वं चात् ॥ ५८ ॥

प्रकृतिपुरुषवात् अस्यत् सर्वं कार्यम् इति प्रतिपादनात्
ग्रहते ॥

पृथसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

यथा अस्यकारणं घटः दीपेन अभिव्यज्यते 'तथा बर्षा
अभिव्यज्यते । तदभावात् न अस्ति इति प्रतिभावं
न तु असत्त्वात् ॥ ५९ ॥

समाधानम् पाठः ॥

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिम् आश्रित्य नित्यत्वम् उच्यते, ततः सत्कार्यसिद्धान्तः चेत्, सिद्धसाधनम् ॥

एकः एव आत्मा । तथा च

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नमः ।

भ्रान्तदृष्टिभिरेवात्मा तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥

तत् निराकरोति ॥

नाद्वैतमात्मनः, लिङ्गात्तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

जरामरणादिलिङ्गनियमात् ॥ पूर्वत्र सिद्धवत् उक्तं, इदानीं साध्यते इति अपौनरुक्त्यम् ॥ ६१ ॥

मा भूत् सजातीयोऽद्वैतम् । अनात्मानं भविष्यन्ति घटादयः तु आत्मरूपाः इति विजातीयोऽद्वैतं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

नानात्मनापि, प्रत्यक्षवाधात् ॥ ६२ ॥

न अनात्मना घटादिना आत्मन एकत्वं, घटादीना बाह्यत्वेन भेददर्शनात् । एकत्वे घटादीनाम् आत्मत्वम् आत्मनश्च परिणामित्वम् इति ॥ ६२ ॥

सजातीयविजातीयोऽद्वैतं भविष्यति इत्यत्र आह ॥

नोभाष्यां, तेनैव ॥ ६३ ॥

अबाधितप्रत्ययेन एव भेददर्शनात् ॥ ६३ ॥

एवम् अद्वैतश्रुतिविरोध इत्यत्र आह ॥

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अन्धानां तच्छ्रुति अन्यपरत्व सामान्यपरत्वम् ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिना जगदुपादानकारणम् अपि न अस्ति इति आह ॥

ज्ञात्माविद्या मोक्षाय अगदुपादानकारण
निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

दूष्टत्वात् न चात्मा कारणम् । अविद्यायां असत्त्वात् न कारणत्वम् । सत्त्वत्वे च हेतुत्वानि । सत्त्वभावात् न उभयं कारणम् ॥ ६५ ॥

चिदागन्दस्वरूप आत्मा इत्यत्र यावत् ।

नैकस्वानन्दचिद्रूपत्वे हयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

आनन्दः सुखम् । चित् आनन्दम् । आनन्दचिद्रूपत्वे ईतत्त्वापत्तिः । न च आनन्दः न विषयज्ञं सुखं चितिः वा इति-
आनन्दं किन्तु अन्वत् एव असाक्षिकम् इति वाच्यं अक्षौविद्य-
त्वेन अप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे प्रमाचसत्त्वेन एव
ईतत्वम् । किञ्च आत्मनः आनन्दरूपत्वं आनन्दधर्मत्वं वा ।
आनन्दधर्मत्वे हेतुत्वापत्तिः, निर्मुक्तत्वादिश्रुतिविरोधः ।
आनन्दरूपत्वे संसारावस्थायीत्वम् आनन्दः न अतुमूढति ।
अविद्यातिरोधानात् इति चेत्, अमृतत्वात् अविद्यायां न
तया कुक्षयत् तिराधानसम्भवं । अथ अमितकं तिराधान
प्रस्यार्थं । निःसङ्गं विमुक्तं न अमितकं ॥ अविद्यायां मिथ्या
त्वात् आत्मनः अत्यत्वात् न अतुमोः सम्भवं वस्तुवस्तुमो-
मत्त्वभावात् सम्भवे वा निःसङ्गादिश्रुतिविरोधः । आन-
न्दातुमर्षे च अर्षकत्वं विरोधः । किञ्च आनन्दात्मत्वे किं प्रमा-
णम् । किं प्रमाणातुसरत्वेन अणम् एव प्रमाचरूपत्वात्
आत्मनः इति चेत् तत् न प्रमाचसत्त्वात् प्रमित्यक्षीका-
रात् । प्रमित्याभावात् किं प्रमाचेन परिच्छेत्तव्यम् । प्रमि-
त्त्वपदानाभावात् च प्रमाचत्वम् एव न पठ्यते ॥ चिद्रूपत्वं च

न आनन्दरूपत्व', इयोः भेदात् । तयो' अनौक्तिकत्वेन अभेद-
सिद्धिः इत्यपि न, अलौक्तिकत्वात् एव व्याप्तिग्रहणाभावात् ।
तत न आत्मनः द्विरूपत्वम् इति ॥ यदि च मुक्तौ आनन्द
न अनुभूयते, किं तेन । अनुभूयते चेत्, अनुभवित्रनुभवानु-
भवनीयाः वाच्याः । यथा च यावद्देहभावित्वेन आत्ममात्तात्-
कारात् अपि समाधिः इति उच्यते, देहपातानन्तरम् आत्मन'
स्थिति' इति क्व समाधिः । तथा च 'समाधी सकलदुःख-
निवृत्तेः आनन्दलाभ' इति अभिमन्यते । देहाभावात् समा-
धिनाशे क्व आनन्दानुभव । एव च मुक्तौ आनन्दानुभव
भ्रान्त' इति ॥ ६६ ॥

अथ आनन्दश्रुते का वार्ता । तथा च
आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ।
यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥
इत्यत्र आह ॥

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

व्यक्तम् ॥ ६७ ॥

प्रकारान्तरम् आह ॥

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दाना तामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्त्तनार्थं प्रोत्-
साहनम् इति ॥ ६८ ॥

मनोवैभवं निराकरोति ॥

न व्यापकत्व मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा,
वास्यादिवच्चक्षुरादिवच्च ॥ ६९ ॥

यत् च 'शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखम्' इति ज्ञान मनसः

बिसुख प्रतिपादयति तदा पाश्र्वसञ्चारित्वात् क्रमावहदभि
मित्तम् । न चनेन बिसुखसिद्धिः ॥ ६८ ॥

दूयचान्तरम् चाह ।

सञ्चियत्वाद्भूतियुते ॥ ७० ॥

सञ्चियत्वात् इति चतुर्मात्रं दर्शितम् । गतिशुद्धे इति
शब्दं दर्शितं ॥ ७० ॥

अच्युते अपि चारणाभावात् नित्यं अविद्यति इत्यत्र
चाह ।

न निर्भागत्वं, तद्योगाद्घटादिवत् ॥ ७१ ॥

न निर्भागतत्वं न चकारणवत्त्वम् । तद्योगात् मामशौ-
चात् । किम् अकारणम् । अहङ्कारः । परस्मिन् बुतप-
द्योगात् परमाचूनां सभागत्वसिद्धिः । तथात् घटादिवत्
अनित्यं मनः ॥ ७१ ॥

निष्कानित्यविभायम् चाह ।

प्रकृतिपुरुषयोरन्यात्सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

अहम् ॥ ७२ ॥

दिव्याद्यादीनां निष्कालात् कथं सद्यम् अनित्यम् इत्यत्र
चाह ।

न भागशामो भागिनो निर्भागत्वयुते ॥ ७३ ॥

न चकारणवत्त्वम् भागिनो अकारणवत्त्वम् प्रधानस्य निर्मा-
नत्वयुते 'मूलकारणत्वात् न अकारणान्तरम् इति
युते ॥ ७३ ॥

चानन्दाभिष्यक्तिं सुखि इति । तद् रूपयति ।

मानन्द्याभिम्यक्तिमुक्तिर्निर्बन्धत्वात् ॥ ८४ ॥

मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् । सा अभिव्यक्तिः किं सर्वदा
अस्ति । ससारदशायाम् अपि मुक्तिप्रसङ्गः । अथ मुक्तौ
क्रियते । कार्य्यभावस्य अवश्य नाशात् पुनः अनिमोक्ष
इति ॥ ७४ ॥

विशेषगुणोच्छ्रित्तिः मोक्षः इति दूषयति ॥

न विशेषगुणोच्छ्रित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

विशेषनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च गुणयो-
गात् अनिमोक्ष ॥ ७५ ॥

देहपरिमाणः आत्मा, तस्य देहमात्रात् गतिः एव मुक्तिः
इति । तत् दूषयति ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

न ऊर्ध्वगत्या मुक्तिः, 'निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मकः आत्मा'
इति श्रुतेः । कुत मुक्ति, हस्तिकृमिदेहपरिणामित्वेन सङ्घो-
चविकासाभ्या सावयवत्वेन अनित्यश्च स्यात् ॥ ७६ ॥

वीक्षमुक्ति दूषयति ॥

नाकारोपरागोच्छ्रित्तिः क्षणिकत्वादिदो-
षात् ॥ ७७ ॥

स. किमाकारः ज्ञानस्वरूपः । तथा च ज्ञानस्य अपि
उच्छेद इति कस्य मुक्ति । अथ धर्म । क्षणिकत्वात्
सर्वदा तन्नाशे ससारिणाम् अपि मुक्ति स्यात् । अथ वास-
नावशात् तदा न मुच्यते, वासनोच्छ्रित्ति एव मोक्ष अस्तु,
किमाकारोपरागोच्छ्रित्त्या ॥ आदिशब्दात् स्वच्छसवित्-
प्रवाहस्य अपि नखरत्वात् कस्य मुक्तिः इति ॥ ७७ ॥

वीक्षविशेषस्य मुक्ति दूषयति ॥

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥७८॥

स्रष्टम् ॥ ७८ ॥

शून्यं सुप्ति इति दूषयति ॥

ॐ

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

अपुरुषभावत्वादेः । आदिशब्दात् बहुवचनभावात् सुप्ति । यदि धाम्ना श्लोकियते तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तदहङ्कारे च श्लेष इति तयो बन्धहेतुत्वात् अग्निर्मोघं ध्यात् । मा एवम् । न हि रामहेतुमात्रात् बन्धं किन्तु तद्विषयेषात् । यथा शौचपक्ष एव न संविद्यन्तानमात्रात् बन्धः कश्च संविद्यन्तानस्य मोघाङ्गत्वात् तथा शैब्य्यात्मपरिपन्थिनि इवात् निवृत्तितात्पर्येण रामात् न बन्धं प्रकृत भाव-
हेतुत्वम् एव इति ॥ ७९ ॥

आद्यदेशवर्त्मविधेयात् सुप्ति इति । तत् दूषयति ।

संयोगास्य विद्योगास्ता इति न देशादिला
भोऽपि ॥ ८० ॥

देशसंयोगस्य विद्योगास्तात्वात् पुनः संसारः । आदि-
शब्दात् आद्यकर्मणो अपि परिपक्षः । आद्ययोगस्य अपि
एवम् । कर्मणः च अत्रित्वात् पुनः संसार इति ॥ ८० ॥

भानस्य लीलात्मन भगिनि ब्रह्मणि योगं सुप्ति इति ।
तत् दूषयति ॥

न भागयोगोऽभागस्य ॥ ८१ ॥

न ब्रह्मणः भागं लीलात्मन ब्रह्मणः भागाभावात् । योगस्य
विभागास्तत्वात् पुनः बन्धप्रसङ्गः । अथ संसारकारणाभावात्
न विद्योग इति, एवं च धं एव चतु लिं भागयोगकर्मणया
॥ ८१ ॥

अग्निमादिसिद्धिः एव सुक्तिः इत्यत्र आह ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यम्भावित्वात्तदुच्छि-

त्तेरितरवियोगवत् ॥ ८२ ॥

तेषाम् अपि कार्यत्वात् अनित्यत्वम् । आदिशब्दात्
लघिमा गरिमा प्राप्ति प्राकाश्यम् ईशित्वं वशित्वं यत्रकामा-
वसायित्वम् इति ॥ ८२ ॥

परमैश्वर्यपदप्राप्तेः एव सुक्तिः इत्यत्र आह ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

अनित्यत्वात् ॥ ८३ ॥

भौतिकानि इन्द्रियाणि इति । तत् निरस्यति ॥

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्व-
श्रुतेः ॥ ८४ ॥

तथा च,

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

भूतप्रकृतित्वम् इति तु येन इन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं
गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानात् व्यपदेशः ॥ ८४ ॥

षट्पदार्थज्ञानात् सुक्तिः इत्यत्र आह ॥

न षट्पदार्थनियमस्तद्विधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति । पृथिव्यप्ते-
जोवायुकाशकालदिगात्ममनासि इति द्रव्याणि । रूपरस
गन्धस्पर्शा सख्या परिमाणानि पृथक् संयोगविभागौ पर-
त्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुरुत्वद्रवत्व-
सहस्रकारधर्माधर्मशब्दा गुणाः । उच्चेपणावचेपणाकुञ्चन-

प्रसारणमनादि चर्मादि । परम् अपरं च यामाख्यम् ।
 निखण्डस्यप्रत्ययं यस्यां विधेया । अद्वुतसिद्धानां यं सख्यम्
 इहप्रत्ययहेतुं समवायं इति न अस्ति नियमं अनिबन्धनपदार्थं
 वादित्वात् शांख्यानाम् । न च तदोच्चात् मुक्तिः, शांख्यानात्
 एव मुक्तेः ॥ ८१ ॥

पौंड्र्यपदार्थज्ञानात् मुक्तिः इत्यत्र यावत् ।

धोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८२ ॥

प्रमाद्यप्रमेयसंयमप्रबोधनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिध
 यवाद्यस्यवितर्का हेत्वाभासश्चसत्वाति नियमज्ञानानानां
 तत्त्वज्ञानात् निन्वेयसाधियमं इति । प्रत्यक्षात्प्रमाणीयमा
 नशब्दा प्रमात्यानि । आद्यपरोरिन्द्रियाद्यव्यभिचयप्रवृत्तिदो
 षप्रत्ययभावप्रसङ्गोऽप्यप्यवगा प्रमेयम् । समानानिबन्धनोप
 पत्ते विप्रतिपत्ते उपसर्गप्रत्ययस्यस्यस्यस्यस्य विधेयापेक्ष
 विमशं संयमं । यम् अद्यम् अधिष्ठत्त्वं प्रवर्तत तत्प्रबोधनम् ।
 शौचिकपरौषधादी मन्दिन् यत्तं बुद्धिसाध्यं स दृष्टान्तः ।
 तन्वाधिष्ठारवाभ्युपगमसंस्मितिः सिद्धान्तः । स चतुर्विध
 सवतश्च प्रतिपत्त्याधिष्ठारवाभ्युपगम संस्मिन्वर्गान्तर भावात् ।
 प्रतिष्ठाहेतूदाहचोपनयनिसमनादि अवयवा । अविद्यात
 तत्त्वं यत्तं आरथोपपत्तित तत्त्वज्ञानार्थम् अहं तर्कः । विमृश
 पद्यप्रतिपत्त्याभ्याम् यत्तं आरथं निबन्ध । प्रमाद्यतत्त्वसाध
 नोपास्यश्च सिद्धान्ताविद्वद् यथाविद्ययापयत्त्वं यद्यप्रतिपद्य
 परिग्रहं वात् । मन्वोऽप्यवयवं अन्वयातिनियमस्यस्यस्यस्य
 नापान्यश्च अहं । नप्रतिपद्यत्त्यापनाहीनं वितर्का ।
 सख्यभिधारेविद्वद्दवद्वरेणमसाध्यमसातोतत्त्वाद्यां इत्या
 भाषा । अद्यनविद्यातः यद्यविद्ययापयत्त्वा अद्यम् । तन्नि

विधं, वाक्छलं मामान्यच्छलम् उपचारच्छल च । साधर्म्य-
 वैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान जातिः । साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्ष
 वर्णावर्णविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्यक्तिस-
 शयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्धानुपलब्धिनित्यानित्य-
 कार्यसमाः । विप्रतिपत्ति अप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ।
 प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्ध्यास
 हेत्वन्तरम् अर्थान्तर निरर्थकम् अविज्ञातार्थम् अपार्थक्यम्
 अप्राप्तकाल न्यूनम् अधिक पुनरुक्तम् अननुभाषणम् अज्ञानम्
 अप्रातिभा विज्ञेयः मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षण निरनुयोज्या-
 योग अपसिद्धान्त हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । इयन्ते
 इति न नियमः, न वा तद्विधात् मुक्तिः । आदिशब्दात्
 अन्ये अपि नियतपदार्थाः निराकार्या ॥ ८६ ॥

नित्या चतुर्विधा परमाणव, तै. एव महाभूतारम्भात्
 कि प्रधानेन इत्यत आह ॥

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

प्रधानात् सर्वम् अजायत, प्रकृतिपुरुषात् अन्यत् सर्वम्
 अनित्यम् इति श्रुते. कार्यत्वात् परमाणूना न नित्यत्व कार-
 णत्व वा ॥ ८७ ॥

एव च परमाणुत्वम् एव न भवति इति आह ॥

न तन्निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

यत् कार्यं, न तत् निर्भागि, यथा घट इति ॥ ८८ ॥

उद्भूतरूपवत्त्वात् च प्रत्यक्षम् इत्यत आह ॥

न रूपनिवन्धनात् प्रत्यक्षत्वनियमः ॥ ८९ ॥

‘इह अयं पक्षी’ इति आकाशस्य प्रत्यक्षत्वात् व्यभिचा-

रात् उद्धृतकपनिबन्धनात् न प्रत्यक्षत्वमियम । अलौकिके
च समाधिबन्धने कामिप्रसङ्गे न पर्यन्तुयोगा अस्ति ॥ ८८ ॥

असु महत् दीर्घं उक्तम् इति चतुर्विधं परिमाणं न अस्ति
इति पाह ॥

न परिमाणचतुर्विध्यं हास्यां तद्योगात् ॥ ८९ ॥

महदक्षुर्मा व्याप्यकारणत्वात् व्यवहारसिद्धे । एतत्
प्रभेदा एव अन्ते परिमाणमेदा इति ॥ ८९ ॥

प्रकृतिपुरुषप्रत्यतिरिक्तं सामान्यं निष्कम् अस्ति इत्यत्र
पाह ॥

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

वदा 'स' अथ त्वेवदत्त इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा
तदा अनित्यत्वे अपि सामान्यस्य बहुधासत्त्वैर्घात् व्याप्ता
द्विष प्रत्यभिज्ञानम् इति ॥ ९१ ॥

सामान्यासत्त्वं निराकरोति ॥

न तदपस्थापस्तत्त्वात् ॥ ९२ ॥

न नामान्तापस्थापः, प्रत्यभिज्ञानात् परोक्षबुद्धिं प्रत्यक्ष
वाचात् ॥ ९२ ॥

अस्ति एवाकारा बुद्धिः सा अत्यनिवृत्तिपरा इत्यत्र
पाह ॥

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीति ॥ ९३ ॥

अमावस्यरूपत्वे प्रतियोगिप्रत्याधीनं ज्ञानं सम्येत न तु
विधिमुच्यतया इति । तथा च

सिद्धवागीरयोद्धेत, गीनिषेधाव्यक्तय नः ।

तत्र गौरिव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते ।

गव्यसिद्धे त्वगोर्नास्ति तदभावे च गौ. कुत' ॥ ८३ ॥

सादृश्यान्वयना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति इत्यत आह ॥

न तत्त्वान्तर सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ८४ ॥

भूय अवयवसामान्ययोग सादृश्य, न तत्त्वान्तर, प्रत्यक्षेण
रथ बहुतरतथावयवग्रहणात् 'तत्सदृश. अयम्' इति ज्ञानोत्पा-
दात् ॥ ८४ ॥

प्रकारान्तरम् आह ॥

निजधर्माभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः

॥ ८५ ॥

आस्ति पदार्थाना निजा शक्ति । सा तुल्यपिण्डान्तर-
दर्शनात् अभिव्यक्ता विशिष्टा सती 'सदृश अयम्' इति
सादृश्योपलब्धे कारण, न तु तत्त्वान्तर सादृश्यम् ॥ ८५ ॥

सञ्ज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानहेतु सादृश्यम् इति तस्मिन् इत्यत्र
आह ॥

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ८६ ॥

न सम्बन्धज्ञानहेतु सादृश्य, व्यभिचारात्, अन्यत्र अपि
उपदेशादे सञ्ज्ञासंज्ञिसम्बन्धनिश्चयात् । कारणव्युत्पत्त्या
विषयिणः ज्ञानस्य उपलक्षणम् ॥ ८६ ॥

शब्दार्थयोर्नित्य सम्बन्ध इति निरस्यति ॥

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ८७ ॥

शब्दार्थयोः अनित्यत्वात् कथ सम्बन्ध. नित्यः स्यात् ॥ ८७ ॥

अजसम्बन्धम् अपाकरोति ॥

नाजः सम्बन्धो धर्मिणाहकप्रमाणवाधात् ॥ ८८ ॥

संयोगः सवन् कर्मणः सवित् न च निश्चयः व्यापकस्य
 क्रिया अस्ति । महादादयश्च अनित्याः कथं तत्संयोगः
 नित्यः । आत्मना च निश्चयमव्यात् न तैः प्रधानेन संयोगः
 अस्ति । विद्वद् येन प्रमात्वेन वस्तुषु घटते तेन एव संयोगः
 घटयति इति । अस्मिन्पाठे प्रमात्वेनाह ॥ ८८ ॥

समवायं निरुद्धति ॥

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ८९ ॥

समवायः सम्बन्धः असम्बन्धः वा । असम्बन्धत्वे कथम् अन्वयं
 सम्बन्धिनं कुर्यात् । सम्बन्धित्वे अन्वयसम्बन्धस्य असम्बन्धात्
 समवायः एव ब्रह्मणः । तत्र अपि अन्वयः तत्र अपि अन्वयः
 इति अनवस्थानात् न अस्ति समवायः । यः तु अविभागेन
 सम्प्रतिभासः स संयोगविद्येव वीक्षित्वात्, यथा तत्रापि लिखे
 वदति ॥ ८९ ॥

यदि समवायः न अस्ति यत्वं शक्यं पटः इति अन्वयं
 गच्छति नो अन्वयम् इति ज्ञानम् इत्यत्र आह ॥

उभयत्राप्यन्यथासिद्धे, प्रत्यक्षमनुमानं वा
 ॥ ९० ॥

समयत्र अपि तादात्म्येन एव अवयवत्वे अन्वयात् सामा
 न्यधिकारण्यं न स्यात् इति ॥ १ ॥

अनुमेया विद्या स्यात् इत्यत्र आह ॥

मानुमेयत्वमेव क्रियाया भेदिष्ठस्य तत्सद्वृत्तो-
 रेवापरोक्षप्रतीते ॥ १ १ ॥

निश्चयस्य क्रियाविद्यावृत्तो एव अपरोक्षप्रतीतिः ।

अन्यथा सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य बाधात् यदि संयोगविभागाभ्यां कर्म अनुमीयते, तयोः उभयवृत्तित्वात् वृत्तमूलात् अग्रं गच्छति पुरुषे वृत्ते अपि कर्म अनुमीयेत । ननु पुरुषकर्मणा संयोग-विभागसिद्धौ किमर्थं वृत्ते कर्म स्वीकर्तव्यम् । उत्पत्तौ भवेत् एव, अव्यभिचारात् तु संयोगविभागाभ्यां वृत्ते कर्मानुमान न निवर्तते, किञ्च, अन्वकारे 'भुजाग्रं मे कम्पते' इत्यादौ कम्प-मात्रज्ञान भ्रान्तिः । सूर्य्यक्रियानुपलभस्य अतिदूरादिदो-षात् ॥ १०१ ॥

पञ्चभूतारब्ध शरीरम् इत्यत्र आह ॥

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायो-

गात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानाम् । उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्णां निमित्तत्वम् अस्ति एव । तेन च पाञ्चभौतिकत्वम् उच्यते इति ॥ १०२ ॥

नास्ति सूक्ष्मशरीर प्रमाणाभावात् इत्यत्र आह ॥

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि

विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

मनस निराश्रयस्य गत्यभावात् मरणे देहप्राप्तये मनसः आश्रय वक्तव्य । स एव आतिवाहिक सूक्ष्मशरीरम् इति । श्रुति अपि 'अद्भुष्टमात्र पुरुष निश्चकर्ष वलात् यम' । पुरि स्थूलशरीरे शेते इति पुरुष सूक्ष्मदेहः ॥ १०३ ॥

अप्राप्तप्रकाशकम् इन्द्रिय दूरे शब्दोपलभात् काचाभ्र स्फटिकान्तरोपलब्धे इत्यत्र आह ॥

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्ते सर्व-
प्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

न अप्राप्तार्थप्रकाशकत्व यस्मात्प्रकाशकत्वम् । यत्र
वृत्तिहारिण्यस्येन च्छ सम्बन्धते । काचादयस्तु सम्बन्धात्
न च्छ प्रसारं प्रतिबध्नन्ति । दूरे च वृत्तिहारिण्यस्तुप्र-
बन्धम् । यदि अप्राप्ते न वृत्तिवृत्ति कुत्राप्यवहितपत् दूरत्वेन
अप्राप्ते अपिमेवात् अप्यवहितम् अपि न वृत्तेत इति ।
अथ अप्राप्ते अपि वृत्तिवृत्तिः । अपिमेवात् अथदुदरवृत्ति स-
वृत्तेवात् इति ॥ १ ॥

यदि प्रसारि च्छ तेजसं तर्हि इत्यत्र पाठः ।

न तेजोऽपसर्यथात्तेजस च्छुर्द्धत्तितस्त्विति

॥ १ ५ ॥

तेजस इव अपसर्यथात् दूरे अपि प्रकाशकत्वात् तेजसम्
इति अभिमानः । वस्तुतस्तु वृत्तिहारिण्य सम्बन्धात् तद्विद्ये-
प्रमेयविद्ये ॥ १ ५ ॥

इति अप्रकाशकत्वात् अर्थ वृत्तिसिद्धि इत्यत्र पाठः ।

प्राप्तार्थप्रकाशकत्वात् वृत्तिसिद्धि ॥ १ ६ ॥

व्यक्तम् ॥ १ ६ ॥

वृत्ति विं दोषव्याप्ता इव मानरूपा गुणान्तरं वा इत्यत्र
पाठः ।

भागगुणव्याख्या तस्वान्तरं वृत्तिः, सम्बन्धार्थं
सुपतीति ॥ १ ७ ॥

कार्यानुमेया वृत्ति गत्यान्तरम् पाठकारिकं, अनियत

पदार्थः यतः । असम्बद्धस्य ज्ञानायोगात् तदर्थं सर्पति ।

तथा च

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च ।

अदृष्टानुग्रहात्तत्र सम्बद्धान्यावृत्तवोधिकाः ॥ १०७ ॥

कथम् असूर्त्ताया वृत्तेः सर्पणोक्त्या इत्यत्र आह ॥

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्ये एव क्रियानियमः,
किन्तु यत्र प्रमाणं दृश्यते तत् अनुमन्यामहे । वृत्तौ च क्रिया
दृष्टा, अन्यथा वस्तूपलम्भाभावात् ॥ १०८ ॥

देशभेदे भौतिकानि इन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा हृदयिक-
दृष्टस्य देशभेदे मरणम् इत्यत्र आह ॥

न देशभेदेऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्नियमः

॥ १०९ ॥

स्वशरीरे एव व्याप्ति गृहीता, आहङ्कारिकाणि इन्द्रि-
याणि । तद्वाभिचारे धूम अपि अग्नि व्यभिचरेत् ॥ १०९ ॥

पाञ्चभौतिकम् इति व्यपदेशे हेतुम् आह ॥

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

पञ्चोपादानता निषिद्धा, न निमित्तता । तेन पाञ्च-
भौतिकम् इति व्यपदेशः ॥ ११० ॥

कति शरीरभेदाः इत्यत्र आह ॥

ऊष्मजाराण्डजजरायुनोद्भिज्जसङ्कल्पजसांसि-
द्धिकं चेति न नियमः ॥ १११ ॥

ऊष्मज दन्तशूकादि । अण्डजा पक्षिसर्पादयः । जरा-
युज मनुष्यादि । उद्भिजा वृक्षादयः । सङ्कल्पज मन्वादिः ।

सांख्यिक्य मन्त्रोपधादिष्व । चत्वारि एव इति न
नियमः ॥ १११ ॥

देहे किं मृतं प्रथमम् इत्यत्र पाठः ।

सर्वेषु श्रियव्युपादानमसाधारण्यात् तद् व्यु-
देशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु इति बाहुष्येन सूर्यादिषोबे तैजसं शरीरम् इति
श्रुतेः । तत्र अपि बहुतरयाधिवाक्यवाक्यश्रुत्यत्वे चत्वारि
च अनुपभोगात् । पूर्ववत् इति सर्वम् एव उक्तम् ॥ ११२ ॥

देहे प्राचदर्शनात् तत्र देहारभक्त्यग्रहाम् प्रथमयति ।

न देहारभक्त्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्त-
स्त्रिभेः ॥ ११३ ॥

भौतिकवायो देहारभक्त्य न तु प्राचवायो भौतिकस्य
प्राणात् सर्वम् आयात इति श्रुतेः । यावद्देहमावित्ते च
पारभक्त्यभ्रमः । सर्वेन्द्रियसत्त्वा प्राचः प्राण्यन्ते इति वाच्यं
इन्द्रियं तावत् तन्निधिं प्राचचारचर्चितं ॥ ११३ ॥

देहे निव्यथे आत्माधिष्ठानं आत्माधिष्ठिते वा देहनि-
व्यथे इति निव्यथम् पाठः ।

भोक्तुरधिष्ठानाद्योगायतननिर्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गे ॥ ११४ ॥

सुदम् ॥ ११४ ॥

प्रथमभूतत्वात् शरीरस्य तद्द्वारेण एव अधिष्ठानं अवि-
द्यति इत्यत्र पाठः ।

भूतद्वारा आत्म्यधिष्ठितैकान्तात् ॥ ११५ ॥

जडे भृत्ये अवलम्बिनी सर्वत्र स्वस्थितिः यथा, तथा
जडस्य प्रधानस्य अधिष्ठानात् न पूतिभावविरोधः ॥ ११५ ॥

ब्रह्मरूपनिरूपणाय अन्येषां तुल्यरूपम् आह ॥

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणा सह तुल्यरूपता, सर्वत्र बाह्यासवेदनात्, न तु
ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणः स्वरूपम् आह ॥

द्वयोः सवीजत्वसन्धस्य तद्धतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सवीजत्वं सस्कारवत्त्वं, अन्यस्य
मोक्षस्य वीजहानम् ॥ ११७ ॥

समाधिसुषुप्त्योः दृष्टा निरुद्धवृत्तिकत्वात् कृतकत्वता, न तु
मोक्षस्य इत्यत्र आह ॥

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

त्रयस्य अपि मोक्षस्य अपि दृष्टत्वात् श्रुत्यनुमानप्रतिपाद-
नात् कृतकत्वता, न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधी । सवीजत्वात्
तयोः कृतकत्वता गौणी इति ॥ ११८ ॥

रागादीनां बन्धहेतुत्वात् किं वासनया इत्यतः आह ॥

वासनयानर्थस्थापनं दोषयोगेऽपि, न, निमि-
त्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

न दोषात् एव बन्ध इति वक्तव्यम् । वासनया अनर्थ-
स्थापनम् अवश्यं कर्तव्यम् । दोषाणाम् एव निमित्तस्य प्रधा-
नस्य मुक्तौ बाधकत्वं वक्तव्यम् । मुख्यं च वासना इति ॥ ११९ ॥

इष्वादिक्षेपे वेगाख्यात् सस्कारात् कर्म कर्मणा च सस्कारः
इति अनेके सस्काराः । तत् निषेधति ॥

एकं संस्कारं क्रियानिर्वर्तकं, न तु प्रति
क्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्ते ॥ १२० ॥

एकसंस्कारपक्ष इपा' छपात' इति उक्तम् । परिणामपक्षे
च एकस्य एव मन्दतरादिपरिणामात् पात' इति बहुकल्प
नायो मोरवम् इति ॥ १२० ॥

एक विषय' यत' एका बुद्धि', मध्यत् इति प्रत्ययस्य च वि
शेषात् इत्यत' आह ।

न बाह्यबुद्धिनियम ॥ १२१ ॥

यथा सत् इति प्रत्यय' च्चावितः, तथा चटपटादिप्रत्यय
चपि । सत् इति प्रत्ययस्य सामान्यविषय' । तस्यात् न
बाह्यबुद्धो एकस्य एव इति नियम' ॥ १२१ ॥

पाञ्चमीतिबन्धं बीजशरीरम् । अतिमृतारभ्य स्यात्तम्
इत्यत' आह ।

दृष्टसुलभसतौप्रधियनस्पतिदृष्टयोरुधाटोना-
मपि भोक्तृभोगायतनस्य पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

पूर्ववत् इति भोगायतनत्वात् पाञ्चमीतिबन्धम् । भोगाय
तनस्य च नस्यान्तरीयक्रियाविशेषात् बीजस्थान' एव स्यात्
राशयताम् उपगच्छति इति श्रुति' ॥ १२२ ॥

यत' गति' चपि चक्षि इति आह ।

अतेश्च ॥ १२३ ॥

उक्तम् । तथा च

चक्षिवादिषु यो विप्र चायिषं न प्रदच्छति ।

अस्याने जायते इवा म्यमच्छतिदेयित ।

शरीरं च मदापैवाति स्यात्ततां नट ।

षात्तिकैः पश्चिमृगतां मामसैरन्यजातिताम् ॥ १२३ ॥

हृत्वादीना देहत्वे कर्माधिकारिता स्यात् इत्यतः आह ॥

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः

॥ १२४ ॥

जीवदेहाः अपि चाष्टालादयः न कर्माधिकारिणः, कि
पुनः स्थावराः इति, विशिष्टदेहस्य कर्माधिकारित्वात् ॥ १२४ ॥

देहभेदम् आह ॥

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-
भयदेहाः ॥ १२५ ॥

वीतरागाणां फलसन्त्यासेन कर्मकरणात् कर्मदेहः । पञ्चा-
दीनाम् उपभोगदेहः । भोगिना कर्माधिकारिणा कर्मोप-
भोगदेहः ॥ १२५ ॥

चतुर्थम् अनधिकारिणं देहम् आह ॥

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२६ ॥

‘विद्यादनुशयं हेषे पश्चान्तापानुबन्धयो’ शास्त्रतः । अनु-
शयिनः योगिनः न किञ्चित् अपि सर्वानधिकारात् ॥ १२६ ॥

नित्या बुद्धिः निराकरोति ॥

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वङ्गिवत्
॥ १२७ ॥

व्याप्तिस्वरूपस्य व्यभिचारे सर्वत्र अनाश्लासः । तथा च
आश्रयविशेषे चन्दनप्रभवस्य वङ्गे अनुष्णत्वम् ॥ १२७ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

आश्रयासिद्धेच्च ॥ १२८ ॥

ईश्वरस्य च सत्त्वात् चात्मना च धर्माभावात्, प्रकृति
धर्माणां पृथिव्यामित्यात् महदादीनाम् अनित्यत्वात् । न च
अनित्यान्वयाः धर्माः नित्याः सन्ति तु चर्चन्ति तस्मात् नित्य
बुद्धेः चायम् न अस्ति ॥ १२८ ॥

सच्चिदानन्दोपचितप्राभावात् सिद्धिं ह्यत्र न तु योम
सिद्धयः ह्यत्र इत्यत्र पादः ।

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापक्षपनीया-

॥ १२९ ॥

अधिमादिसिद्धिनाशम्बुद्धपरपुरप्रविद्याद्यः ह्यत्र तं च
मन्त्रादिभ्यः बुद्धिसिद्धिप्रदम्बः अथान्यन्तः योगम् एव अपक्ष
स्यन्त इति न अपक्षपनीया ॥ १२९ ॥

पृष्ठम्भूतानां चैतन्यादत्रमे अपि संज्ञताः शरीरभावम्
आपञ्चाः चेतसिच्यन्ति इत्यत्र पादः ।

न भूतचैतन्यं प्रत्येकानुपपद्ये सांख्ये च
सांख्ये च ॥ १३० ॥

यस्य सत्या यस्मिं अस्ति तस्य समुदायात् महत्त्वमि-
त्यायत यथा तन्मूनां सत्यमस्तिमतां समुदायात् शब्दबन्धन
यस्मिं इत्यत्रे । न तथा भूतानां पृथक् चैतन्यं ह्यत्र येन
सांख्ये चतन्मोहकः स्यात् । संज्ञतत्वाविशेषात् अतद्वत्त्वं
अपि चैतन्यप्रसङ्गः । तस्मात् अन्वः एव चेतनः । उक्तम्
अपि अद्ये प्रसङ्गात्प्रसङ्गेन अवहितम् इति आरितं तेन न
पुनः उक्तम् ॥ सांख्ये च इति पौष्पाध्यायपरिषमाती ॥ ११ ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रस्य

परदिपनिर्णयध्यायः पञ्चमः ।

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गादिश्रुतेः ॥ १० ॥

विशेषगुणनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च अस-
ङ्गादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १० ॥

यदि अमङ्गः पुरुषः, कथं धर्मात् स्वर्गः अधर्मात् नरकः
इत्यत्र आह ॥

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वे अपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात् तच्छायापत्त्या
आत्मनः स्वर्गादिप्राप्तिः इति अभिमानः ॥ ११ ॥

अविवेकः किं सादि अनादि वा इत्यत्र आह ॥

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

यदि सादि अविवेकः भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्
तदुत्पत्तौ च बन्ध इति मुक्तस्य बन्ध इति एकः दोषः ।
अविवेकप्रागभावस्य अपि विद्यमानत्वात् मुक्तिसिद्धौ अविवे-
कनाशार्थम् अनुष्ठानं व्यर्थम् इति द्वितीयः दोषः ॥ १२ ॥

अविवेकः अनादित्वात् किं नित्यं अनित्यं वा इत्यत्र
आह ॥

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

नित्यः द्विधा, कूटस्थनित्यः आत्मा, परिणामिनित्यः
कृतिः । न द्वयम् अपि अविवेकः, किन्तु अनित्य एव
प्रागभावात् । अन्यथा नित्यत्वे अनुच्छित्तिः । आत्मवत् इति
प्रत्यक्षेण, प्रकृतिवत् इति अपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

अविवेकनाशः केन इत्यत्र आह ॥

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाश इति ॥ १४ ॥

अस्वप्नदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखोत्कर्षणं अपि अयित्वात् न कृतकृत्यता । अस्वप्न
दुःखनिवृत्तिं तु तथा अपुनराहते ॥ ५ ॥

सुखामावणं अपि विद्यमानत्वात् सुखवार्धत्वम् इत्यत्र
पादः ।

यथा दुःखात् क्रेशं पुरुषस्य, न तथा सुखा
दभिलाषः ॥ ६ ॥

ब्रूते दुःखेण शक्यभावात् । यदि सुखे सति दुःखम्
अवश्यं भवेत् वा सुखम् अभिसरेत् । तथात् दुःखवृत्त
त्वात् दुःखनिवृत्तिं एव सुखवार्धं ॥ ६ ॥

सुखेण इत्यत्र पादः ।

कुत्रापि कोऽपि सुखी न ॥ ७ ॥

अयम् एव चिन्तनाम् ॥ ७ ॥

एवमयम् एव वानितादीनां सुखहेतुत्वम् इत्यत्र पादः ।

तदपि दुःखमवहमिति दुःखपक्षे निश्चि-
यन्ते विविचकाः ॥ ८ ॥

अगादीनाम् अर्थे अघादो च दुःखम् इति असंभेदनम्
एव प्रमाद्यम् इति ॥ ८ ॥

सुखम् एव परमपुरुषवार्धं, न तु अभावः इत्यत्र पादः ।

सुखलाभाभावादपुरुषवार्धत्वमिति शिखीवं
वैविध्यात् ॥ ९ ॥

रामिणां सुखं वीतरागाणां दुःखामावः इति ॥ ९ ॥

विद्येयगुणोच्छ्रितः सुखिः इत्यत्र पादः ।

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गादिश्रुतेः ॥ १० ॥

विशेषगुणनिषेधात् सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च अस-
ङ्गादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १० ॥

यदि अनङ्गः पुरुषः, कथं धर्मात् स्वर्गः अधर्मात् नरक
इत्यत्र आह ॥

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वे अपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात् तच्छायापत्त्या
आत्मनः स्वर्गादिप्राप्तिः इति अभिमानः ॥ ११ ॥

अविवेकः किं सादि अनादि वा इत्यत्र आह ॥

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसङ्गेः ॥ १२ ॥

यदि सादि अविवेकः भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्
तदुत्पत्तौ च बन्धः इति मुक्तस्य बन्ध इति एकः दोषः ।
अविवेकप्रागभावस्य अपि विद्यमानत्वात् सुक्तिषिद्धौ अविवे-
कनाशार्थम् अनुष्ठान व्यर्थम् इति द्वितीयः दोषः ॥ १२ ॥

अविवेकः अनादित्वात् किं नित्यः अनित्यः वा इत्यत्र
आह ॥

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

नित्यः द्विधा, कूटस्थनित्यः आत्मा, परिणामिनित्या
प्रकृतिः । न द्वयम् अपि अविवेकः, किन्तु अनित्यः एव
नाशात् । अन्यथा नित्यत्वे अनुच्छित्तिः । आत्मवत् इति
उपलक्षणं, प्रकृतिवत् इति अपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

अविवेकनाशः केन इत्यत्र आह ॥

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाश इति ॥ १४ ॥

अथ कः नायकः इत्यत्र यावत् ।

अत्रापि प्रतिमियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

अथभिचारात् विवेक एव नायक इति ॥ १६ ॥

विभु पविवेकात् बहू पात्रा एव अथत् अपि बन्ध
कारणम् अस्ति इत्यत्र यावत् ।

प्रकारान्तरासम्भवाद्दिविषेक एव बन्ध ॥ १६ ॥

अथम् ॥ १६ ॥

सुखे चायत्नात् नागे पुन बन्ध इत्यत्र यावत् ।

न सुखस्य पुनर्वन्धयोगोऽप्यनादृशित्युत्ते

॥ १७ ॥

श्रुतिव 'याथा यातव्यं प्रकृतितं विवेकव्यं न पुन
यावत्ततं' इति । आथव 'मावन्नायकं नागात् दुःख
निवृत्तित्तु अभावरूपा इति ॥ १७ ॥

विषये दापम् यावत् ।

अपुरुषार्थत्पमन्यया ॥ १८ ॥

विषयं पुत्रपार्थं ॥ १८ ॥

सूत्रान्तरम् यावत् ।

अविशेषापत्तिरुभयो ॥ १९ ॥

ससारिसुखयो बन्धयोऽविशेषात् ॥ १९ ॥

आध्यादव योनान्तरावा । तथा च पतञ्जलि 'व्याधि
स्वानसंशयप्रमादावस्थाविरतिभ्रान्तिदर्शनासम्भूमिकत्वात्
वद्वित्तत्वानि चित्तविशेषाः हि अन्तराया । व्याधि ऊरादिः,
स्वानम् पक्षमच्छता संशय उभयस्योदित्युत्थानं प्रमादः
समाधौ अनवधानम्, यावत्तं आथगुह्यं अविदति विद्वय-

दृष्ट्या, भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञान, अलक्ष्यभूमिकत्वं सुमाधि-
भूमे अलाभः । अनवस्थितत्वं लक्ष्यभूमेः मनसि भ्रंशित्वम् ।
सुक्ती किम् एषा ध्वंसमात्र, धर्मान्तरप्राप्तिः वा इत्यत्र आह ॥

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वप्रथयः इति ॥ २० ॥

अभ्युपगम्य अपि आह ॥

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

भवतु धर्मयोग, तथापि न काचित् क्षतिः । सुक्ती अना-
वृत्तिः उक्ता, सा धर्मान्तरयोगे अपि अस्ति इति ॥ २१ ॥

श्रवणमनननिदिध्यासन किं सर्वपुरुषसाधारणं न वा
इत्यत्र आह ॥

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

त्रिविधाः तु अधिकारिणः सृष्टुमध्याधिमात्राः । अधि-
मात्रस्य श्रवणमात्रात् सुक्ति, मध्यमस्य हाभ्या, मन्दस्य
त्रिभिः । न सर्वं सर्वस्य ॥ २२ ॥

पक्षान्तरम् आह ॥

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

उत्तरेषा मन्दानां दाढ्यार्थं साधनत्रयम् उक्तम् । श्रुतिः
अपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासि-
तव्यश्च' इति ॥ २३ ॥

स्वस्तिकादीनां मध्ये किम् आसनम् अनुष्ठेयम् इत्यत्र
आह ॥

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

स्वीकार्यं सुखार्थं च प्राप्तनाशुभानं तद् एव यस्मिन् व्याप
कत्वात् इति ॥ २३ ॥

एवापतया विषयचिन्तनं ध्यानं निर्विषयं वा मन
ध्यानम् इत्यत्र पाठः ।

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

समाधौ यत्र ध्यानशब्दः इति ॥ २५ ॥

वृत्तिनिरोधतुल्यत्वे सुप्रतिप्रमाथ्यो क विज्ञेय इत्यत्र
पाठः ।

उभयथाप्यविज्ञेयश्चेन्नैवमुपरागनिरोधादि
शेषः ॥ २६ ॥

उपरामः विषयवासनाः । तद्विरोधः समाधौ इति शेषः
॥ २६ ॥

निःसङ्गत्वात् ध्यायनः उपरागभावात् मरदा सुखि
इत्यत्र पाठः ।

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात् प्रकृत्युपरागेष ध्यायिपराम इति
अभिमानः ॥ २७ ॥

उपरामः अपि न तान्निष्ठः इत्यत्र पाठः ।

जपास्फटिकयोरेव नोपरागः, किन्त्वभि-
मानः ॥ २८ ॥

तयो संसर्गात् उपरामः बुद्धः । ध्यायनः तु असंसर्गात्
न उपरागः, किन्तु अभिमानः ध्यायनि अहंकारात्प्राप्तात् उप
रागाध्यासः ॥ २८ ॥

अहंत्वं अभिमाननायः इत्यत्र पाठः ।

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः

॥ २६ ॥

आदिशब्दात् समाधिग्रहणम् ॥ २६ ॥

एकदेशमतम् उक्त्वा स्वमतम् आह ॥

लयविक्षेपयोर्व्याहृत्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

लय. सुषुप्तिः, विक्षेप जागरितम् । तयोः व्याहृत्या अह-
मानविनाशः ॥ ३० ॥

गुहादिस्थानेषु केषु ध्यानादय कर्त्तव्या इत्यत्र आह ॥

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

यत्र चित्तप्रसादः न भवति, तत्र न कर्त्तव्यम् अनुष्ठानम्
॥ ३१ ॥

अहङ्कारादीनाम् उपादानत्वम् अस्तु, कृतं प्रकृत्या इत्यत्र
आह ॥

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

अहङ्कारादीनां कार्यत्वश्रुतेः तेषाम् अपि कारण प्रकृति-
इति असंस्कृत आवेदितम् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वकालभावित्वाविशेषात् क कारणम्
इत्यत्र आह ॥

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वसमर्गित्वे कारणयोग्यता, सा च आत्मनि न
अस्ति इति प्रकृतिः कारणम् ॥ ३३ ॥

आत्मन. चेत्तृत्वात् भोक्तृत्वादि युज्यते, न जडस्य प्रधा-
नस्य इत्यत्र आह ॥

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

अहम् ॥ ३३ ॥

तन्मात्रात् सत्त्वमूर्तकार्यस्यदर्शनात् कार्यं प्रकृतेः कारण-
त्वम् इत्यत्र चाह ।

पारम्यर्थेऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३४ ॥

यथा वटादेः सृतिच्छकाप्यत्रे अपि पारम्यर्थेऽपि परमा-
पादानस्य तथा अहं अपि इति । ३३ ॥

प्रकृतिः व्यापिका न वा इत्यत्र चाह ।

सर्वत्र कार्य्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३५ ॥

अहम् ॥ ३६ ॥

विपक्षे दीपम् चाह ।

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरनुवत् ॥ ३७ ॥

गतिः श्रिता । तद्योगः यत्र अस्ति तत् प्रमापन्नम् ।
प्रकृतेः गतिमत्त्वे कार्य्यस्य परमानुवत्, न तु चाद्यकारणता
ः ३७ ॥

प्रकृतेः उपादानत्वे द्रव्यस्य उपादानत्वात् तदन्तर्भाव-
स्यात् इत्यत्र चाह ।

प्रसिद्धाधिक्यं प्रथमस्य, न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धद्वेषेभ्यः अविश्वं प्रथमं अविश्वतत्त्वात् पदादयः ।
उपादानकारणता च न समवायिकारणता विन्दु प्रथमता
वेद्येविश्वसमवायस्य अविश्वतत्त्वात् ॥ ३८ ॥

प्रकृतिः किं गुणामिका गुणधर्मिणी वा । अत्र चाह ।

सत्त्वादीनामतद्गर्भत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

तादात्म्यात् ॥ ३९ ॥

उपभोगार्थं प्रवृत्तिः दृष्टा, त तु जडस्य उपभोग इत्यत्र
आह ॥

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भु-
ङ्गुमवहनवत् ॥ ४० ॥

कृतव्याख्यानम् एतत् तृतीये अध्याये 'प्रधान' इत्यादि-
सूत्रे ॥ ४० ॥

प्रकृते. एकत्वात् कथं सृष्टिवैचित्र्यम् इत्यत्र आह ॥

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

उपादानाभेदे अपि निमित्तभेदेन भेद, यथा सुवर्णाभेदे
अपि सुकुटग्रैवेयकादिभेद ॥ ४१ ॥

कथं सृष्टिप्रलयौ इत्यत्र आह ॥

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

साम्यात् प्रकृते सदृशपरिणामात् प्रलय । वैषम्यात्
प्रकृते महदादिभावेन विसदृशपरिणामात् सृष्टि ॥ ४२ ॥

प्रलयम् आह ॥

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत्

॥ ४३ ॥

यथा लोक बन्धमोक्षार्थं यतते, मुक्तबन्ध च कृतार्थत्वात्
उदास्ते, तथा प्रधानम् अपि ॥ ४३ ॥

व्यापकत्वात् प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धो अस्ति एव इति
सोत्ते अपि भोगप्रसङ्ग इत्यत्र आह ॥

नान्योपसर्पणोऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ता-
भावात् ॥ ४४ ॥

अपदेय' । एव दुःखनिवृत्तौ ध्यानस्वरूपत्वम् इति प्रयोगः ।
 यदि भावात्मकम् ध्यानस्वरूपत्वं तत् किं सुखमात्रे प्रयोगः ।
 तथा मत्प्रज्ञातस्य सुखस्य अपदयनात् सुखं तद्ज्ञानं ज्ञाता च
 इति कृतं प्रकृतम् । अथ सुखविशेषे ध्यानस्वरूपदेयः ।
 सुखं च चैतन्यरूपं च इति न दृष्टम् । अविशेषज्ञानाम् एव
 एतत् । विशिष्यत्वात् तु एवं सम्यक्ते दृष्टेन एव व्याप्तिरूप
 त्वेन लपयन्तो अदृष्टासीक्विकल्पव्यना गुर्वी इति । यदि चैतन्यं
 न ज्ञात् वस्तुसंवेदनम् एव न ज्ञात् । मा एवम् । यथा
 अज्ञानविशेषतन्तूनां तथाविधसंयोगविशेषः शब्दकारणं न तु
 ज्ञानात् संयोगात् अतिरिक्तं किञ्चित् अस्ति तथा पादमीति-
 क्त्वाविशेष अपि अस्तुरूपेण परिवर्तानां पिच्छानां तदावि-
 धात् सम्बन्धात् चैतन्यम् इति । प्रकृतत्वे च ध्यानं अपि
 अयत्नेन लक्ष्यम् इति ॥ १ ॥

एवं च अप्रकायश्रुति बाधिता स्यात् इत्यत्र पादः ॥

न श्रुतिविरोधो रागिणी धैर्याभ्याय तत्सिद्धे

॥ ५१ ॥

अद्वयं त्रिगुणात्मकत्वेन रागहेतुत्वात् प्रमाणादयं च
 त्रिगुणत्वेन हेतुः इति । रागोच्छ्रित्तिस्य कतन्त्वा इति ।
 तसिद्धे अप्रकायश्रुतं अस्मदादिहे ॥ ५१ ॥

अयत्तं सिद्धत्वात् अयम् अस्मदादिसिद्धि इत्यत्र पादः ॥

अगत्यत्त्वत्वमदुष्टकारणवन्त्यत्वाद्बाधकाभावात्

॥ ५२ ॥

दुष्टकारणत्वत्वं यथा पीतमङ्गलानम् । बाधत्वं च त्रिदं
 एतत् इति ज्ञानम् । न च इदं तथा प्रकृत्यादीनाम् अदुष्ट

त्वात् । 'नेदं जगत्' इति प्रत्ययाभावात् बाधकं च न अस्ति ॥
 सचेपात् जगत् उच्यते । ऊर्ध्वं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यम्
 इति । अथ महातलरसातलतलातलपातालसुतलवितला-
 तला इति । मध्ये जम्बुद्वीपः । तन्मध्ये सुमेरुः । तत्पू-
 र्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरगन्धमादनविपुलसुपार्श्वनामान् । विष्टम्भ-
 पर्वता । मेरुदक्षिणे भारतवर्षहिमालयपर्वतकिपुरुषवर्षहेम-
 कूटपर्वतहरिवर्षनिषधपर्वता । मेरो. उत्तरे कुरुवर्षशृङ्गि-
 पर्वतहिरण्यकवर्षश्वेतपर्वतरस्यकवर्षनीलपर्वता । मेरुपूर्वे
 भद्राश्ववर्षमांख्यवत्पर्वतः । मेरुपश्चिमे केतुमालवर्षगन्धमादन-
 पर्वतः । मेरो अथ इलाहृतवर्षः । लक्ष्यो जनः जम्बुद्वीपः ।
 तद्दक्षिणेन तत्तुल्य लवणसमुद्रः । तद्दक्षिणेन तद्द्विगुणः शाक-
 द्वीपः । तद्दक्षिणेन तत्तुल्यः इक्षुरससमुद्रः । तद्दक्षिणेन तद्द-
 द्विगुणः कुशद्वीपः । तद्दक्षिणेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्दक्षि-
 नेन तद्द्विगुणः क्रौञ्चद्वीपः । तद्दक्षिणेन तत्तुल्यः घृतसमुद्रः ।
 तद्दक्षिणेन तद्द्विगुणः शाल्मलिद्वीपः । तद्दक्षिणेन तत्तुल्यः
 दधिसमुद्रः । तद्दक्षिणेन तद्द्विगुणः प्लक्षद्वीपः । तद्दक्षिणेन
 तत्तुल्यः दुग्धसमुद्रः । तद्दक्षिणेन तद्द्विगुणः पुष्करद्वीपः ।
 तद्दक्षिणेन तत्तुल्यः स्वादूदकसमुद्रः । लोकालोकपर्वतवेष्टनेन
 ब्रह्माण्डकटाहिनः सर्वतः परिवृतः जगत् इति ॥ ५२ ॥

'पूर्वोक्तम् अपि शिष्यहिततया पुनः प्रतिपादयति ॥

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वम् एव दूषितम् ॥ ५३ ॥

अहं करोमि इति प्रत्ययात् किम् अहङ्कारः कर्ता, अथ
 अहङ्कारशब्देन आत्मा उच्यते, स एव कर्ता, इत्यत्र अहं ॥

अहङ्कारः कर्ता, न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अथैत एव यदि पञ्चम्य प्रधानम्य उपसपञ्चमात्रम् तप
भागनिमित्तं स्यात् । न च एवं किन्तु उपमीम्यनिमित्तं
उपभोगः । स च मोक्षे न पश्ति इति ॥ ४४ ॥

एवम एव चास्या । तथा च
एवमेव परं ब्रह्म मल्लमन्वद्विचक्षितम् ।
को मोक्षः कदादा मोक्ष एकत्वमनुपपन्नः ॥
एतत् प्रपाचरोति ॥

पुरुषवद्बुद्धे व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

एतत् प्रथमाध्याये कथादिध्वे वक्षितम् । तथा च
अत्रामिकां लोहितयुक्तलक्ष्यां
वर्णीं प्रजां धृत्रमाणां मरुपां ।
अतो ह्येको लुपमाचोऽनुमेते
अहास्येनां सुखभोगामनोऽन्वः ॥ ४६ ॥

उपाधिभेदात् नानात्वं भविष्यति इत्यत्र पादः ॥

उपाधियेत्तस्मिन्ही पुनर्हेतुम् ॥ ४७ ॥

तस्मिन्ही भेदमिदो । उपाधिमिष्यात्वे कुत भेदमिद्वि ।
मन्वत्वे तु तत्र एव पुनर् हेतुम् ॥ ४८ ॥

रूपान्तरम् पादः ॥

हास्यामपि प्रमाद्यविरोधः ॥ ४९ ॥

मत्यामन्वाभ्याम् । मन्वत्वं पदैतसिद्धान्तज्ञानि । अत्र
इत्यत्र कुत नानात्वप्यवस्था ॥ ५० ॥

न पदैतश्रुतिविरोधः हेतुज्ञानि च इत्यत्र पादः ॥

हास्यामप्यविरोधान्त्र पूर्वमुत्तरं च साधका-
भावात् ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात् प्रशंसापरत्वात् वा अन्यार्थत्वे
न विरोधः । उपाधिसत्यत्वे च न द्वैतहानि, इति न अस्ति
विरोधः । तस्मात् न पूर्वम् आत्मैकत्व न उत्तर च श्रुति
विरोधः । अद्वैतत्वे प्रमाणासत्त्वात् न तत्सिद्धिः इति भिन्नः
अस्ति इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न प्रमाणाभाव, स्वप्रकाशम् एव प्रमाणम् अस्ति इत्यत्र
आह ॥

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

व्यक्तम् ॥ ४९ ॥

दूषणान्तरम् आह ॥

जडव्यावृत्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

जडात् अन्य, चिद्रूप जड प्रकाशयति । जडव्यावृत्त-
त्वन प्रकाशरूपत्व, न तु प्रकाशधर्मस्त्वम् उक्तम् । अत एव
'स एष नेति नेति' इति उच्यते, न तु विधिसुखतया इति ॥
अथ अलौकिकप्रकाशरूपत्वम् । तत्र व्याप्तिग्रहणाभावात्
दृष्टान्ताभाव ॥ अथ योगिगम्यं तत् । असप्रज्ञातयोगिन
ज्ञानचेष्टाभावात् लिङ्गं न अस्ति । सप्रज्ञातयोगिन च वचन-
चेष्टादि लिङ्गं, तेन च लौकिकः एव अर्थ अनुमीयते । न च
स अपि अनुभवरूप चैतन्य प्रतिपादयितुं शक्नोति । तथा च
इक्षुक्षीरगुडादीना माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाभ्यासु सरस्वत्यापि शक्यते ॥

एवम् अचेतनव्यावृत्तत्वात् चेतनः इति उच्यते, न तु
चितिसमवाय चैतन्यरूपत्व वा, असप्रज्ञातावस्थाया निरुप-
वृत्तित्वेन अपि 'अलौकिकचैतन्यम्' इति व्यवहारान्यथा-
सिद्धे । सप्रज्ञातावस्थाया तु वृत्तिज्ञानेन एव 'चैतन्यम्' इति

अपदेयम् । एवं कुर्वन्निष्ठसौ चानन्दरूपत्वम् इति प्रथोयम् ।
 यदि भावात्मकम् चानन्दरूपत्वं तत् किं सुखमात्रे प्रथोयम् ।
 तथा सत्त्वघातस्य सुखस्य पदमनात् सुखं तन्मज्ञानं घातात् च
 इति कृतं परितम् । अत्र सुखविशेषे चानन्दमपदेयम् ।
 सुखं च चैतन्यरूपं च इति न दृश्यम् । अविशेषकानाम् परं
 यतत् । विशिष्यत्वात् तु एवं मन्वन्ते दृष्टेन एव व्यावृत्तिरूप
 स्वेन उपपत्तो अदृष्टासौख्यकल्पना गुर्वी इति । यदि चैतन्यं
 न स्यात् तन्सुखसंवेदनम् एव न स्यात् । सा एवम् । यथा
 अज्ञानविद्युत्तन्मूनां तथाविधसंयोगविशेषात् शब्दत्वारणं न तु
 यथासां संयोगात् अतिरिक्तं सिद्धित् अस्ति, तथा पाञ्चमीति-
 कत्वाविशेष अपि अस्तुरूपेषु परिपतानां पिण्डानां तदावि-
 थात् मन्वन्त्यात् चैतन्यम् इति । प्रकाशत्वे च चात्मनः अपि
 अशस्त्रेण जडत्वम् इति । १ ।

एवं च सप्तमश्रावश्रुति वाञ्छिता स्यात् प्रथमं पादम् ।

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैशाम्याय तत्सिद्धे

॥ ५१ ॥

जडस्य त्रिगुणात्मकत्वेन रामहेतुत्वात् प्रमाणादयं च
 त्रिगुणत्वेन हेतुः इति । रामोऽस्ति तस्य जडत्वात् इति ।
 तस्मिन् सप्तमश्रावश्रुतं चान्दसामिदं । ११ ।

जगतः सिद्धत्वात् कर्म चान्दसामिदं इत्यत्र पादम् ।

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वादाधकाभावात्

॥ ५२ ॥

दुष्टकारणजन्यं यथा पीतमङ्गलम् । बाधकं च त्रिदं
 रजसम् इति ज्ञानम् । न च इत् तथा, प्रकाशादीनाम् अदुष्ट

त्वात् । 'नेद जगत्' इति प्रत्ययाभावात् वाधकं च न अस्ति ॥
सच्चेपात् जगत् उच्यते । ऊर्ध्वं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यम्
इति । अध. महातलरसातलतलातलपातालसुतलवितला-
तला इति । मध्ये जम्बुद्वीपः । तन्मध्ये सुमेरुः । तत्पू-
र्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरगन्धमादनविपुलसुपार्श्वनामानः ऽविष्टम्भ-
पर्वता । मेरुदक्षिणे भारतवर्षहिमालयपर्वतकिपुरुषवर्षहिम-
कूटपर्वतहरिवर्षनिषधपर्वता । मेरो उत्तरे कुरुवर्षशृङ्गि-
पर्वतहिरण्यकवर्षश्वेतपर्वतरम्यकवर्षनीलपर्वता । मेरुपूर्वं
भद्राश्ववर्षमाख्यवत्पर्वतः । मेरुपश्चिमे केतुमालवर्षगन्धमादन-
पर्वत । मेरो. अध. इलावृतवर्षः । लक्ष्यो जन जम्बुद्वीपः ।
तद्द्वेष्टनेन तत्तुल्य लवणसमुद्रः । तद्द्वेष्टनेन तद्विगुणः शाक-
द्वीपः । तद्द्वेष्टनेन तत्तुल्य. इक्षुरससमुद्रः । तद्द्वेष्टनेन तद्-
द्विगुणः कुशद्वीप । तद्द्वेष्टनेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्द्वेष्ट-
नेन तद्विगुण. क्रीञ्चद्वीपः । तद्द्वेष्टनेन तत्तुल्य घृतसमुद्रः ।
तद्द्वेष्टनेन तद्विगुणः शाल्मलिद्वीपः । तद्द्वेष्टनेन तत्तुल्यः
दधिसमुद्र । तद्द्वेष्टनेन तद्विगुणः म्लच्छद्वीपः । तद्द्वेष्टनेन
तत्तुल्य दुग्धसमुद्रः । तद्द्वेष्टनेन तद्विगुणः पुष्करद्वीपः ।
तद्द्वेष्टनेन तत्तुल्य स्वाद्रूदकसमुद्रः । लोकालोकपर्वतद्वेष्टनेन
ब्रह्माण्डकटाईन सर्वत परिहृत जगत् इति ॥ ५२ ॥

'पूर्वोक्तम्' अपि शिष्यहिततया पुन. प्रतिपादयति ॥

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तर च पूर्वम् एव दूषितम् ॥ ५३ ॥

अहं करोमि इति प्रत्यक्षात् किम् अहङ्कारः कर्ता, अथ
अहङ्कारशब्देन आत्मा उच्यते, स एव कर्ता, इत्यत्र आह ॥

अहङ्कारः कर्ता, न पुरुषः ॥ ५४ ॥

पुत्रवत् अपरिचामिन्नात् । ज्ञतिचैतन्वयो सामाना-
धिकरण्ये च ह्य' तिष्ठति' इत्यादौ व्यभिचरति ॥ १४ ॥

एकवचनस्ये अपि यावद्देहमावित्वात् वचनस्य अपरापर-
कर्मात्पत्तौ अभिर्माण इत्यत्र याव ॥

चिद्वसना मुक्तिस्सर्व्वमाहितत्वात् ॥ ५५ ॥

अपिवेद्यात् कर्मात्मन, तेन च मुक्ति इति । चिद्वसना
आत्मज्ञानावसाना । विविधोत्पत्तौ च अपरकर्मवर्जनं, तद-
मावात् ई उपभोग । ज्ञतकर्मस्य ज्ञानात् एव भाव ।
तथा च

यथैवापि समिद्धोऽम्बिर्महासात् कुरुतेऽनुम । ।

ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्मो वि मध्यमात् कुरुते तथा । इति ॥ ११ ॥

सातिमयत्वात् चन्द्रादिसोऽप्यपि एव सुखार्थं मधि-
चति इत्यत्र याव ॥

चन्द्रादिसोऽप्यप्यहतिर्निमित्तसम्भवात् ॥ ५६ ॥

आदिमत्वात् अज्ञसोऽप्यहतिर्निमित्तसम्भवात् ॥ १२ ॥

गुरुपसवस्य मन्दस्यपचात् एव साच मविचति इति किं
मननादिना इत्यत्र याव ॥

लोकस्य गोपदेशात्तद्विधिः पूर्व्ववत् ॥ ५७ ॥

पूर्व्वोक्तम् एव उक्तम् । मन्दाणां न चवचमावात् मुक्ति-
विधु मननादिना । अनेन यमनियमासनप्राच्यासप्रत्या-
हारधाराध्यानसमाधय उपसवस्योया ॥ १० ॥

अथ तदि उपदेयमावात् मुक्तिः न्युयसि इत्यत्र याव ॥

पारमर्थ्येण तत्सिद्धौ विमुक्तियुतिः ॥ ५८ ॥

प्रथमभावित्वात् यवणस्य पारम्यर्थेण कारणत्वसिद्धौ
द्विसुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

। यथा च व्यापकत्वात् प्रकृतेः जगत्कारणत्व, एवं व्याप-
कत्वात् आत्मन सददेशे उपभोगप्रसङ्ग इत्यत्र आह ॥

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेश-
काललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

यथा घटाद्युपाधियोगात् घटे गच्छति 'घटाकाश गच्छति'
इति ज्ञान, तथा देहावच्छेदेन तद्वत्या आत्मगति' इति । कर्म-
वशात् यत्र देशे उपभोग तत्र देहगमनात् आत्मन. भोग
लाभ । यदि आत्मा व्यापक चिद्रूपः, सर्वदा सर्वत्र सर्वार्थेषु
समकाल ज्ञान प्रसज्येत, न च एव दृश्यते । तत् न । भवेत्
एव, यदि आत्मा व्यापकस्वरूपेण वृत्तिज्ञान जनयति । न च
एव, किन्तु देहादिपरिच्छिन्न एव । यथा सूर्यः प्रकाश-
स्वभाव अपि मेरोः दक्षिणस्थः न उत्तरभाग प्रकाशयति,
उत्तरस्थः न दक्षिणभाग, अव्यापकत्वात् । वदा तु ज्ञाना-
दिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टदेहादिसद्वात नौरजस्तमस्क'
व्यापक. भवति, न तदा वृत्तिज्ञान जनयति अविकारित्वात्,
किन्तु स्वयम् एव जगत्प्रकाशस्वरूप । यथा च आकाश व्यापक
प्रादेशिकधूमादिसम्बन्धेन न मलिन भवति, किन्तु घटाद्य-
वाच्छेद सत् घटाद्युदरवर्ति सर्वं मलिनम् इति अनुमन्यते ।
तत्र अपि न आकाश मलिन, तस्य लेपाभावात्, किन्तु अवि-
त्रेचकाना मिथ्याभिमानमात्र, घटभङ्गे तथा अदर्शनात् । तथा
आत्मा व्यापकः, न अस्य धर्मादिसम्बन्धः, न अपि ज्ञान,
किन्तु शरीरावच्छेदेन मरुद्वह्नियोगवत् जीवसम्बन्धेन मनो-
योगात् जीवात्मा इति उच्यते । समसा अविनाभूता प्रकृति.

इति प्राकृतवर्माधर्मज्ञानाज्ञानसुखदुःखाद्यहृदारेन्द्रियतद्वि-
 बयवशादिमान् एव ज्ञायते । धात्वन्वाशिन प्रकृतिः सञ्च
 स्वात् तद्यतिविम्बितं धाम्ना प्रकृतिकर्तृत्वादिकम् धात्वनि-
 यमिमन्वते । मिथ्याभिमानं अपि प्रकृतिप्रतिबिम्बितं
 धात्वनि न तु धात्वनि यथा निष्कम्प्य अपि चन्द्रः जलप्रति-
 बिम्बितं जलवत्त्वात् सम्यगे इति मिथ्याप्रकृत्यं यथा वा सृष्टं
 निमग्नम् अपि मन्दिनदर्पणे प्रतिबिम्बितं मन्दिनम् इति अभि-
 मन्वते । विविचया तु वीरव्यदर्पितं 'धात्मन' अपरिधा-
 मात् असङ्गत्वात् च कर्तृत्वादिकं मिथ्या इति पश्यन्ति । यदा
 तु ध्यानपरिपाकवशात् पासनाङ्गासङ्गमैश्च मनोव्याद् वाय-
 नाभायाद् देहमङ्गे अन्वदेहानुत्पादः, तदा जीवात्मनः अपि
 परमात्मना सह एकत्वेन व्यापकत्वात् च वर्माधर्मयोः कर्तृ-
 त्वादिकं वा । किन्तु अवाधीचरत्वे अपरोक्षबीजानन्दरूप-
 त्वम् इति मन्वते अन्यथा प्रतिपादवित्तम् अयमन्वत्त्वात् इति
 । ५८ ।

देशोत्पत्तेः पूर्वं निराश्रयत्वात् अविद्यानाशधमात् अय-
 मन्वत्तरम् धाम्ना अविद्यानाम् इत्यत्र यावत् ।

अनधिष्ठितस्य पूतिभावयोगात् तत्सिद्धिं

॥ ६० ॥

व्यापकस्य निष्कम्प्य पूनपदाङ्गावायोभात् देशोत्पत्तिप्रम-
 षासम् एव अविद्यानात् न तसिद्धिं न अनविद्यानासिद्धिं ।
 ततः च न पूतिभावः इति । ६० ।

अहङ्कपमात् एव पूतिभावः न भविष्यति इत्यत्र यावत् ।

अहङ्कपद्वारा घेदसम्बन्धस्य तदसम्भवात्कालादि-
 वटङ्करी ॥ ६१ ॥

निराश्रयस्य अदृष्टस्य अस्मामर्ष्यात् देहासम्बन्धत्वेन न
कार्यकरणं, यथा जलस्य न अद्भुरजनकत्वम् । आदिशब्दात्
अग्ने ग्रहणम् ॥ ६१ ॥

- किमाश्रया. धर्मादयः कार्यजनकाः इत्यत्र आह ॥

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते

॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वात् आत्मनः तद्वर्तमानत्वात् एते धर्मादयः
अहङ्कारधर्माः । कार्यकारणयोः अभेदात् बुद्धिधर्मा एव अह-
ङ्कारधर्माः इति उक्तम् ॥ ६२ ॥

किमात्मनः स्वरूपेण जीवत्वम् अन्यथा वा इत्यत्र आह ॥

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

स्वरूपेण जीवत्वे कर्तृत्वात् भोक्तृत्वात् कौटस्थ्यानिः ।
अन्वयव्यतिरेकात् च । देहावच्छेदेन वायुग्निसंयोगात्
इन्द्रियसंयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वम् ॥ ६३ ॥

ऐश्वर्यशालित्वात् जीवात्मा एव ईश्वरः, सः एव जगत्
निर्मास्यति । तथा च

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यत्र आह ॥

- अहङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना
प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

प्रमाणाभावात् इति जगदुपादानज्ञानाभावात् । अव्या-
पकत्वात् अनेकेश्वरकल्पना अपि स्यात् ॥ ६४ ॥

कार्यत्वात् चेतनकार्यत्वम् अपि धर्मकार्यत्वम् इति
पादः ।

पहटोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

पहटोद्भूतिवत् पञ्चभूतत्वात् । तत्र अपि सञ्चर्तुवत्त्वे
पहटोद्भूतत्वरूपं सदकारित्वं, तथा' तथा' अपि पञ्चधा
इति धनवत्त्वात् । सादित्वात् च संपारज्ज नामादितापरिहाट
॥ ६५ ॥

पहटारूपेण कारवत्त्वे किं महान्तं प्रति अपि कारवत्त्वम्
इत्यत्र पादः ।

महतीऽन्यत् ॥ ६६ ॥

न एतत् कारणं कार्यं भवति ॥ ६६ ॥

श्रीया प्रकृतिः, सामो पुत्रवः । तयो' सन्ध्या किं
सामाविशः, पञ्चनिमित्तकः वा । सामाविशत्वे समावप्य
धनपायात् धनिर्मोच' इत्यत्र पादः ।

कर्मनिमित्तं प्रकृते' अस्वामिभावोऽप्यना-
दिर्वीवाङ्मुखवत् ॥ ६७ ॥

प्रकृते' इति उपसर्गश्च पुत्रवश्च इति अपि इत्यम् ।
कर्मश्च च अस्वामिसम्बन्धकारवत्त्वे विवेकात् कर्मचत्वे अस्मा
मिभावसम्बन्धामावात् सुक्ति' । अस्वाम्यश्च सादित्वेन नामा
दितापरिहाटः निम्बश्च पुन' अस्ति इति धनादि इति
उक्तम् ॥ ६७ ॥

मतान्तरम् पादः ।

अविवेकनिमित्तको वा पञ्चगिष्वा ॥ ६८ ॥

अस्वामिभाव' इति पदवर्तते ॥ ६८ ॥

एकदेशमतम् आह ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः

॥ ६६ ॥

लयनात् लिङ्गम् इति सूक्ष्मम् आतिवाहिकशरीरम् ।
यावत् स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरस्य गमनम् अस्ति, तावत् स्वस्वामिसम्बन्धात् बद्धः इति उच्यते ॥ ६६ ॥

स्वमतम् आह ॥

यद्वा तद्वा तदुच्छ्रित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छ्रित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

यत् वा तत् वा इति कर्मक्षयात् वा ज्ञानात् वा अन्यत
वा इति, स्वस्वामिसम्बन्धोच्छ्रित्या ससारोच्छ्रित्ति पुरुषार्थ ॥
तदुच्छ्रित्ति पुरुषार्थ इति वीष्णाध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ७० ॥

एष सत्कार्यसिद्धान्तः पूर्वमेव निरूपितः ।

तन्मतः प्रतिपाद्यत्वान्न हि स्यात् पुनरुक्तता ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चाय ग्रन्थ ॥

वृत्ति' कृतानिरुद्धेन सांख्यसूत्रस्य धीमता ।

मूढसत्त्वविवेकाय, आत्मनश्च विमुक्तये ॥

—

संख्यकारिका ।

श्रीईश्वरकृष्णेन विरचिता ।

श्रीगौडपादकृत तप्यसहिता ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कालिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रिता ।

প্রথমক পিতৃব্যবস্থাসংক্রান্ত ি ৫
২য় বহুভাষ্যসংক্রান্ত ি ৬
৩য় ি ৭
৪য় ি ৮

पण्डितकुलपति

श्रीश्रीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGAR B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साख्यकारिका ।

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके द्वैती ।

कपिलाय नमस्तस्मै येनाविद्योदधौ जगति मग्ने ।

कारुण्यात् साख्यमयी नौरिव विहिता प्रतरणाय ॥

अल्पग्रन्थ स्यष्टिप्रमाणसिद्धान्तहेतुभिर्युक्तम् ।

शास्त्र शिष्यहिताय समाप्ततोऽहं प्रवक्ष्यामि ॥

दुःखत्रयेति । अस्या आर्याया उपोद्घातः क्रियते ॥ इह
भगवान् ब्रह्मसुत कपिलो नाम तद् यथा ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

आसुरि कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

इत्येते ब्रह्मण पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः ॥

कपिलस्य सहोत्पन्ना धर्मो ज्ञानं धैराग्यमैश्वर्यञ्चेति । एव
स उत्पन्नः सन् अन्धतमसि मज्जज्जगदालोक्य ससारपारम्पर्येण
सत्कारुण्यो जिज्ञासमानाथ आसुरिगोत्राय ब्राह्मणाय इदं पञ्च-
विंशतितत्त्वानां ज्ञानम् उक्तवान् यस्य ज्ञानाद् दुःखत्रयो भवति
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र सशयः ॥

तदिदमाहुः । दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासेति । तत्र दुःख-
त्रयम् । आध्यात्मिकम् । आधिभौतिकम् । आधिदैविकञ्चेति ॥
तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शरीर मानस चेति । शरीर वात-
पित्तश्लेष्मविपर्ययकृतं ज्वरातीसारादि । मानस प्रियवियोगा-
प्रियसयोगादि ॥ आधिभौतिकं चतुर्विधं भूतग्रामनिमित्त
मनुष्यपशुसृगपक्षिसरीसृपदशमशकयूकामत्कुणमत्स्यमक र-

इष्टे सापार्या चेन्नैकान्तात्त्वन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥
 इष्टवदानुश्रविकं स च्छविशुद्धिचयातिशययुक्त ।

यावत्प्रावरिभ्यो जराशुभाच्छलेदभोद्विस्त्रिभ्यः प्रजायादुप
 जायते ॥ चाधिदैविकम् । देवानामिदं दैविकम् । दिवः प्रभव
 तीति वा दैवं तदधिह्यस्य यदुपजायते श्रौतोऽथवातवर्षाग्नि
 पातादिकम् ॥

एवं यदादुःखव्यामिघातामिघासा चार्था इह । तदमि-
 घातत्रे ईती । तत्र दुःखव्ययत्र अमिघातत्रो योऽसौ ईतुस्त
 त्रेति ॥ इष्टे सापार्या चेत् । इष्टे ईती दुःखव्यामिघातत्रे सा
 जिघासाऽप्यासा चेद् यदि । तत्राध्यामिघात्र द्विविधस्यापि
 प्राशुर्बेदमाध्यामिघातत्रे मिवसमाममाप्रियपरिहारकटुतिक्त
 क्षयायादिजायादिभिर्हृष्ट एव चाध्यामिघोपायः । चाधिभौ-
 तिकत्रे रथादिनाऽमिघातो इष्टः । इष्टे साऽपार्या चेदेवं मन्वसि
 न । एकान्तात्त्वन्ततोऽभावात् । यत एकान्ततोऽवध्वम् अन्त-
 ततो निम्नं इष्टेन ईतुनाऽमिघातो न भवति तत्रादव्यय
 एकान्तात्त्वन्तामिघातत्रे ईती जिघासा विविदिषा चार्थिति
 ॥ १ ॥

यदि इष्टादन्यत्र जिघासा चार्था ततोऽपि वैव यत
 प्राशुश्रविको ईतुः दुःखव्यामिघातत्रः । प्रशुश्रवतीकनुश-
 वस्तत्र मयः प्राशुश्रविकं स च चानमात् सिद्धः । यथा

प्रपाम माममथता अमूमागश्च त्पोतिरविदाम दधान् ।
 जिहूनमथान् ज्ञयवदयति शिमु शूतिरवतमथ च्छ ॥

यदाचिदिन्द्रादीनां देवानां कथ्य चासीत् । अर्धं वयस
 यता अमूमिति विद्यायामुं यथाहयमपाम सोमं पीतवन्तः
 नोमं तत्रादन्ता अमूम अमरा भूतवन्त रथयः जिघ चनश्च

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २ ॥

ज्यातिः गतवन्तः लक्ष्यवन्तः ज्यातिः स्वर्गमिति । अविंदाम
 देवान् दिव्यान् विदितवन्त । एव च किन्नूनमस्मान् कृणवद्-
 राति, नून निश्चित किम् भरातिः शत्रुरस्मान् कृणवत्, कर्त्तेति
 किमु धूर्त्तिरमृतमर्त्यस्य धूर्त्तिर्जरा हिंसा वा किं करिष्यति
 अमृतमर्त्यस्य । अन्यच्च वेदे श्रूयते आत्यन्तिक फल पशुवधेन ।
 सर्वोक्तोकान् जयति मृत्युं तरति पाप्मान तरति ब्रह्महत्या
 तरति यो योऽश्वमेधेन यजत इति । एकान्तात्यन्तिके एव-
 वेदोक्ते अपार्थिव जिज्ञासा इति न । उच्यते । दृष्टवदानुश्रविक
 इति दृष्टेन तुल्यो दृष्टवत् । कोऽसौ आनुश्रविकः कस्मात् स
 यस्मादविशुद्धिज्ञयातिशययुक्तः । अविशुद्धियुक्तः पशुघातात्
 तथाघोक्तम् ।

पट् शतानि नियुज्यन्ते पशूना मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥

यद्यपि श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तथापि मिथ्यैभावाद-
 विशुद्धियुक्त इति । यथा

बहूनौन्द्र सहस्राणि देवाना च युगे युगे ।

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥

एवमिन्द्रादिनाशात् क्षययुक्तः । तथाऽतिशयो विशेषस्तेन
 युक्तः । विशेषगुणदर्शनादितरस्य दुःख स्यादिति । एवमानुश्र-
 विकोऽपि हेतुर्दृष्टवत् ॥ कस्तर्हि श्रेयानिति चेत् । उच्यते ।
 तद्विपरीत श्रेयान् ताभ्या दृष्टानुश्रविकाभ्या विपरीत-
 श्रेयान् प्रशस्यतर इति । अविशुद्धिज्ञयातिशययुक्तत्वात् । स
 कथमित्याह । व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् तत्र व्यक्त महदादि-
 बुद्धिरहद्वार पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महादाया प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥

भूतानि । अथैतानि प्रधानम् । अथ पुरुषः । एवमेतानि पञ्चविंश
 तितत्त्वानि अज्ञानाद्यज्ञानानि कथ्यन्ते एतद्विद्यानाच्छ्रेय इत्युक्तं
 च पञ्चविंशतितत्त्वम् इति ॥ अथ अज्ञानाद्यज्ञानानां चो विद्येय
 इत्युच्यते ॥ २ ॥

मूलप्रकृतिः प्रधानम् । प्रकृतिविकृतिसप्तकस्य भूतभूतत्वात् ।
 मूलं च सा प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिरविकृतिः । अथैतानाद्योत्पद्यते
 तेन प्रकृतिः कश्चिद्विकारो न भवति । महादाया प्रकृति
 विकृतयः सप्त । महाभूतार्पति बुद्धिः बुद्ध्याद्याः सप्त बुद्धिः ।
 अहङ्कारः १ पञ्चतन्मात्राणि २ एतानि सप्त प्रकृतिविकृतयः
 तद् यथा । प्रधानाद् बुद्धिरुत्पद्यते तेन विकृतिः प्रधानस्य
 विचार इति । सैवाहङ्कारमुत्पादयति अतः प्रकृतिः । अह
 ङ्कारोऽपि बुद्धेरुत्पद्यते इति विकृतिः स च पञ्चतन्मात्राण्यु
 त्पादयतीति प्रकृतिः । तत्र अन्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते
 इति विकृतिस्तस्यादात्म्यामुत्पद्यते इति प्रकृतिः । तथा
 अन्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते इति विकृतिस्तदेवं वायुमुत्
 पादयतीति प्रकृतिः । अन्धतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते इति
 विकृतिस्तदेवं इन्द्रियोमुत्पादयतीति प्रकृतिः । रूपतन्मात्र
 महङ्कारादुत्पद्यते इति विकृतिस्तदेवं शब्द उत्पादयतीति
 प्रकृतिः । रसतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते इति विकृतिस्तदेवं
 आप उत्पादयतीति प्रकृतिः । पर्व महदाया सप्त प्रकृतया
 विकृतयश्च । चाङ्गमकष विचारः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चधर्म
 इन्द्रियाणि एवादर्श मनः पञ्चमहाभूतानि पञ्च चाङ्गमथो
 न्यो विकृतिरेव । विचारो विकृतिः । न प्रकृतिश्च विकृतिः

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

पुरुषः ॥ एवमेवा व्यक्ताव्यक्तज्ञानां त्रयाणां पदार्थानां कै
कियद्भिः प्रमाणैः केन कस्य वा प्रमाणेन सिद्धिर्भवति । इह
लोके प्रमेयवस्तु प्रमाणेन साध्यते यथा प्रस्थादिभिर्ब्रीहयस्तु-
लया चन्दनादि । तस्मात् प्रमाणमभिधेयम् ॥ ३ ॥

दृष्टं यथा श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा घ्राणमिति पञ्च बुद्धीन्द्रि-
याणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा एषा पञ्चाना पञ्चैव विषया
यथासख्य शब्दं श्रोत्रं गृह्णाति, त्वक् स्पर्शं, चक्षु रूपं, जिह्वा
रसं, घ्राण गन्धमिति । एतद् दृष्टमित्युच्यते प्रमाणम् । प्रत्य-
क्षेणानुमानेन वा योऽर्थो न गृह्यते स आप्तवचनाद् ग्राह्यः ।
यथेन्द्रो देवराजः उत्तराः कुरवः स्वर्गोऽम्बरस इत्यादि । प्रत्य-
क्षानुमानाग्राह्यमथाप्तवचनाद् गृह्यते । अपिचोक्तम् ।

आगमो ह्याप्तवचनमाप्त दोषक्षयाद्दिदुः ।

क्षीणदोषोऽनृत वाक्यं न ब्रूयाद्देत्वसम्भवात् ॥

स्वकर्मण्यभियुक्तो यः सङ्गहेषविवर्जितः ।

पूजितस्तद्धिधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयः स तादृशः ॥

एतेषु प्रमाणेषु सर्वप्रमाणानि सिद्धानि भवन्ति । षट् प्रमा-
णानि जैमिनि । अथ कानि तानि प्रमाणानि । अर्थापत्तिः
सम्भवः अभावः प्रतिभा ऐतिह्यम् उपमानं चेति षट् प्रमा-
णानि । तत्रार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टा श्रुता च । तत्र दृष्टा ।
एकस्मिन् पक्षे आत्मभावो गृहीतश्चेदन्यस्मिन्नप्यात्मभावो
गृह्यते एव । श्रुता यथा । दिवा देवदत्तो न भुङ्क्ते अथ
च पीनो दृश्यते अतोऽवगम्यते रात्रौ भुङ्क्ते इति ॥ सम्भवो
यथा । प्रस्थ इत्युक्ते चत्वारः कुडवाः सम्भाव्यन्ते । अभावो
नाम प्रागितरेतरात्प्रत्यन्तसर्वाभावलक्षणः । प्रागभावो यथा

त्रिविध प्रमाणमिष्ट प्रमेयसिद्धि प्रमाणादि ॥४॥

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातं

दवदत्तं चोमाख्यौवनादिषु । इतरितराभावः पटे घटा-
भावः । पञ्चत्वाभावः पुरविषयवन्मासुतस्यपुष्पवदिति ।
सर्वाभावः प्रध्वसाभावा दग्धपटवदिति । अथा शुभ्रवाम्बुदधं
नाद् दृष्टेरभावोऽप्रगम्यति । एवमभावीऽनेकथा ॥ प्रतिभा यथा ।
दक्षिणेन विन्ध्यस्य सङ्घस्य च यदुत्तरम् । पूर्वेष्वामाससुखायां
स प्रदेयो मनारमः । एवमुक्ते तस्मिन् प्रदेयी शोचतां सुखा
सन्तीति प्रतिभात्पद्यते प्रतिमायाससङ्घानमिति । पितृहं
यथा । ब्रवीति लोको यथात्र पटे यच्चिथी प्रतिवसतीति एव
एतिह्यम् । उपमानं यथा । नीरिव ययसः समुद्र इव तडा
गम् । एतानि चत् प्रमाणाणि त्रिषु दृष्टादिष्वन्तर्भूतानि ।
तत्रानुमाने तावदर्थोपतिरन्तर्भूता । सञ्चयामावप्रतिभेति
ज्ञापमाणासचर्चने । तस्यान्वितेषु सवप्रमाचसिद्धत्वात् त्रिविधं
प्रमाचमिष्ट तदाह तेन त्रिविधेन प्रमाचैव प्रमाचसिद्धिर्मेव
तीति वाक्यशेषः । प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादि । प्रमेयं प्रधानं
सुखिरहङ्कारः पञ्चतन्त्रावाचि एकादशेन्द्रियाचि पञ्च महामू-
तानि पुरुष इति एतानि पञ्चविंशति तन्त्रानि व्यक्ताव्यक्त-
जाव्युच्यन्तः । तत्र किञ्चित् प्रत्यक्षेण साध्यं किञ्चिदनुमानेन
किञ्चिदागमेनेति त्रिविधं प्रमाचसुक्तं तस्य त्रिं च चर्चमेतदाह
॥ ४ ॥

प्रतिविषयेषु शोभादीनां शब्दादिविषयेषु अध्यवसायो
दृष्ट प्रमाचमिष्टम् । त्रिविधमनुमानमाख्यातं येषदत्तं पूर्ववत्
सामान्यती दृष्टं चेति । पूर्वमप्याप्तीति पूर्ववत् यथा भिषीकस्या

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ॥ ५ ॥

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्
तस्मादपिचासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥६॥

दृष्टिं साधयति पूर्वदृष्टित्वात् । शेषवद् यथा समुद्रादेक जल
पल लवणमासाद्य शेषस्याप्यस्ति लवणभाव इति । सामा-
न्यतो दृष्टम् । देशान्तराद्देशान्तर प्राप्त दृष्टम् । गतिमञ्जन्तरक
चैत्रवत् । यथा चैत्रनामान देशान्तराद्देशान्तरं प्राप्तमवलोक्य
गतिमानयमिति तद्वञ्जन्तरकमिति । तथा पुष्पिताम्बुदृश-
नादन्यत्र पुष्पिताम्बा इति सामान्यतो दृष्टेन साधयति ।
एतस्मान्मन्यदृष्टम् ॥ किञ्च तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति तदनुमान
लिङ्गपूर्वकं यत्र लिङ्गेन लिङ्गी अनुमीयते यथा दण्डेन यति ।
लिङ्गिपूर्वकं च यत्र लिङ्गिना लिङ्गमनुमीयते यथा दृष्ट्या यति-
मस्येदं त्रिदण्डमिति ॥ आप्तश्रुतिराप्तवचनं च । आप्ता
आचार्या ब्रह्मादयः । श्रुतिर्वेदः । आप्तश्च श्रुतिश्च आप्तश्रुती
तदुक्तमाप्तवचनमिति ॥ एव त्रिविधं प्रमाणमुक्तं तत्र केन
प्रमाणेन किं साध्यमुच्यते ॥ ५ ॥

सामान्यतो दृष्टादनुमानादतीन्द्रियाणामिन्द्रियाण्यतीत्य
वर्त्तमानाना सिद्धिः । प्रधानपुरुषावतीन्द्रियौ सामान्यतो दृष्टे-
नानुमानेन साध्येते यस्मान्महदादिलिङ्गं त्रिगुणम् । यस्येदं
त्रिगुणं कार्यं तत् प्रधानमिति । यतश्चाचेतनं चेतनमिवाभाति
अतोऽन्योऽधिष्ठाता पुरुष इति । व्यक्तं प्रत्यक्षसाध्यम् । तस्मादपि
चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धं यथेन्द्रो देवराज उत्तरा
कुरव स्वर्गोऽम्बरस इति परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम् ॥ अत्र
कश्चिदाह प्रधानः पुरुषो वा नोपलभ्यते यस्य नोपलभ्यते

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात्
 सौक्ष्म्यादप्रवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥७॥
 सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभायात्कार्य्यतस्तदुपलब्धि ।

साधि तत्रास्ति तस्मात्तावपि न स्त' । यथा द्वितीयं यिरस्त
 तीयो वाङ्मरिति । तदुच्यते । अत्र सतामप्यथानामष्टोपल
 धिर्ने भवति । तद् यथा ॥ ६ ॥

इह सतामप्यथानामतिदूरादनुपलब्धिर्दृष्टा । यथा देया
 नारक्षणां सैत्रमैत्रविष्णुमित्राचाम् । सामीप्याद् यथा चक्षुषो
 ऽङ्गनामुपलब्धि । इन्द्रियानिघाताद् यथा वविरान्मयो' शब्द
 रूपातुपलब्धि । मनोऽनवस्थानाद् यथा अपचित्त' अन्वहृदि
 तमपि नावधारयति । सौक्ष्म्याद् यथा भूमोश्चक्षुषणीहारपर
 माचक्षो गगनगता नोपलब्धन्ते । व्यवधानाद् यथा कुक्ष्येन
 पिहितं वस्तु नोपलब्धते । अभिमवाद् यथा सुख्येवसाधि
 मृता पद्मनक्षत्रतारकादयो नोपलब्धन्ते । समानाभिहाराद्
 यथा सुहारायो सुहः चित्तं कुवक्षयामक्षयमध्ये कुवक्षयाम
 क्वचि चित्तं अपोतमध्य अपोतो नोपलब्धते समानद्रव्यमध्ये ।
 इतत्वात् । एवमष्टवानुपलब्धि' सतामथानामिह दृष्टा । एतं
 चास्ति किमभ्युपयम्यते प्रधानमुदपयीरज्येतयोर्वातुपलब्धि
 किं हेतुना किं नोपलब्धिस्तदुच्यते । ७ ।

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि' प्रधानज्येष्ठैर्बः । प्रधानं सौक्ष्म्यादो
 पलब्धते यथाकाशे भूमोश्चक्षुषणीहारपरमाचक्ष' सन्तोऽपि
 नोपलब्धन्ते । अत्र तर्हि तदुपलब्धि' । कार्य्यतस्तदुपलब्धि' ।
 कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमतुमीयते । अस्ति प्रधानं कारणं यज्येदं
 कार्य्यम् । बुद्धिरहकारणतत्त्वात्साधि एवाद्भेन्निययापि पक्ष-

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं च ॥८॥
 असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
 शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥

महाभूतानि एव तत्कार्यम् । तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपम् ।
 प्रकृतिः प्रधान तस्य विरूप प्रकृतेरसदृश सरूपं च संमानरूपं
 च यथा लोकेऽपि पितुस्तुल्य इव पुत्रो भवत्यतुल्यश्च । येन
 हेतुना तुल्यमतुल्य तदुपरिष्ठाद्वच्याम । यदिद महदादिकार्यं
 तत् किं प्रधाने सद्वृताहोस्त्रिदसदाचार्यविप्रतिपत्तेरय सशय ।
 यतोऽत्र सांख्यदर्शने सत्कार्यं वीडादौनामसत्कार्यम् । यदि
 सदसन्न भवत्ययासत्सन्न भवतीति विप्रतिषेधस्तत्राह ॥ ८ ॥

असदकरणान्न सदसदसतोऽकरण तस्मात्सत्कार्यम् इह
 लोकेऽसत्करण नास्ति यथा सिकताभ्यास्तैलोत्पत्तिस्तस्मात्-
 त्सत्. करणादस्ति प्रागुक्ते. । प्रधाने व्यक्तमतः सत्कार्यम् ।
 किं चान्यदुपादानग्रहणादुपादान कारण तस्य ग्रहणादिह लोके
 यो येनार्थी स तदुपादानग्रहण करोति दध्यर्थी चीरस्य न तु
 जलस्य तस्मात् सत्कार्यम् । इतश्च सर्वसम्भवाभावात् सर्वस्य
 सर्वत्र सम्भवो नास्ति यथा सुवर्णस्य रजतादी टणपाशुसिक
 तासु तस्मात् सर्वसम्भवाभावात् सत्कार्यम् । इतश्च शक्तस्य
 शक्यकरणात् । इह कुलाल शक्तो मृद्गण्डचक्रचीवररज्जुनीरा-
 दिकरणोपकरण वा शक्यमेव घट मृत्पिण्डादुत्पादयति
 तस्मात् सत्कार्यम् । इतश्च कारणभावाच्च सत्कार्यम् ।
 कारण यत्तच्छर्णं तन्नक्षणेव कार्यमेव यथा यवेभ्योऽपि यवा
 व्रीहिभ्यो व्रीहय यदाऽसत्कार्यं स्यात्तत. कौद्रवेभ्यः शालय
 स्थुर्न च सन्तीति तस्मात् सत्कार्यम् । एव यश्चभिर्हेतुभि

हेतुमदनित्यमस्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्र व्यक्त विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

प्रधानं महदादिसिद्धमस्ति तच्चात् सत उत्पत्तिर्नासत इति ॥
प्रकृतिविकल्पं सङ्घं च यदुक्तं तत् क्वचमित्युच्यते ॥ ८ ॥

अत्र महदादिकाद्ये हेतुमदिति हेतुरन्वास्ति हेतुमत् ।
उपादानं हेतुं कारणं निमित्तमिति पर्यायाः । अत्रापि
प्रधानं हेतुरस्ति अतो हेतुमद् अत्र भूतपर्यन्तं हेतुमद्
बुद्धितत्त्वं प्रधानं हेतुमानहङ्गारी सुबरा पञ्चतन्त्राणाञ्चि
एकादशेन्द्रियाञ्चि हेतुमन्वहङ्गारेण । आकाशं शब्द
तन्त्राणेषु हेतुमत् । वायुं अर्थतन्त्राणेषु हेतुमान् । तन्त्री
रूपतन्त्राणेषु हेतुमत् । आपी रसतन्त्राणेषु हेतुमन् ।
हृदये मन्त्रतन्त्राणेषु हेतुमती । एवं भूतपर्यन्तं अत्र
हेतुमत् ॥ किं चाश्वदनित्यं यथाहम्यच्छादुत्पद्यते यथा
श्वत्पिच्छादुत्पद्यते तदः स चानित्यः ॥ किं चाश्वत्थ
संभ्रमनित्यत्वं यथा प्रधानपुरुषो सर्वमती नैव अत्रम् ॥
किं चाश्वत् सक्रियं संसारकाक्षे संसरति त्रयोदशविधेन क्व
चेन संशुद्धं धृष्टं शरीरमाश्रित्य संसरति तच्चात् सक्रियम् ॥
किं चाश्वत्सर्वं बुद्धिरहङ्गारं पञ्चतन्त्राणाञ्चिष्वाद्येन्द्रियाञ्चि
च पञ्चमहाभूतानि तन्त्राणाञ्चि । किञ्च किञ्च यदुक्तं
नवकाक्षे पञ्चमहाभूतानि तन्त्राणेषु सौयन्ते गान्धेकादये
न्द्रियैः सहाहङ्गारैः स च ब्रह्मो सा च प्रवामि सर्वं मातीति । तथा
सावयवम् अवयवां शब्दशरीररूपरसगन्धानां तैः सह ॥ किञ्च पर
तन्त्रं गान्धेन प्रभवति यथा प्रधानतन्त्रा बुद्धिं बुद्धितन्त्रोऽह
ङ्गारः अहङ्गारतन्त्राञ्चि तन्त्राणाञ्चिन्द्रियाञ्चि च तन्त्रावतन्त्राञ्चि
पञ्चमहाभूतानि च । एवं परतन्त्रं परापरं चाश्वत् अत्रम् ॥

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि

अथोऽव्यक्तं व्याख्यामः । विपरीतमव्यक्तम् । एतैरेव गुणैर्यज्ञो-
 क्तैर्यिपरीतमव्यक्तं हेतुमद् व्यक्तमुक्तम् । नहि प्रधानात् पर
 किञ्चिदस्ति यत् प्रधानस्यानुत्पत्तिः तस्मादहेतुमदव्यक्तम् ।
 । तथानित्यं च व्यक्तं नित्यमव्यक्तमनुत्पाद्यत्वात् नहि भूतानि
 कुतश्चिदुत्पद्यन्ते इति प्रधानम् ॥ किं चाव्यापि व्यक्तं व्यापि
 प्रधानं सर्वगतत्वात् ॥ सक्रियं व्यक्तमक्रियमव्यक्तं सर्वगत-
 त्वादेव ॥ तथाऽनेकं व्यक्तमेकं प्रधानं कारणत्वात् त्रयाणां
 लोकानां प्रधानमेकं कारणं तस्मादेकं प्रधानम् ॥ तथाश्चित्तं
 व्यक्तमनाश्चित्तमव्यक्तमकार्यं त्वान्नहि प्रधानात् किञ्चिदस्ति
 परं यस्य प्रधानं कार्यं स्यात् ॥ तथा व्यक्तं लिङ्गमलिङ्गमव्यक्तं
 नित्वत्वान्नाहदादि लिङ्गं प्रलयकाले परस्परं प्रलीयते नैव
 प्रधानं तस्मादलिङ्गं प्रधानम् ॥ तथा सावयव व्यक्तं निरवय-
 वमव्यक्तं नहि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः प्रधाने सन्ति ॥ तथा
 परतन्त्रं व्यक्तं स्वतन्त्रमव्यक्तं प्रभवत्यात्मनः ॥ एव व्यक्ताव्यक्त-
 योर्विधर्म्यमुक्तं साधर्म्यमुच्यते यदुक्तं सरूपं च ॥ १० ॥

त्रिगुणं व्यक्तं सत्त्वरजस्तमासि द्वयोः गुणा यस्येति । अविवे-
 कि व्यक्तं न विवेकोऽस्यास्तीति । इदं व्यक्तमिमे गुणा इति
 न विवेककर्तुं याति अथ गौरयमश्व इति यथा ये गुणास्तद-
 व्यक्तं यदव्यक्तं ते च गुणा इति । तथा विप्रयो व्यक्तं भोज्य-
 मित्यर्घं सर्वपुरुषाणां विषयभूतत्वात् । तथा सामान्यं
 व्यक्तं सून्यदायीवत् सर्वसाधारणत्वात् ॥ अचेतनं व्यक्तं सुख-
 दुःखमोहान्न चेतयतौत्यर्थः । तथा प्रसवधर्मि व्यक्तं तद् यथा
 सुषेरेहङ्कारः प्रसूयते तस्मात् पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि
 च प्रसूयन्ते तस्मादेभ्यः पञ्चसहस्राभूतानि ॥ एवमेतं अक्षधर्माः

अथ तया प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥११॥

प्रसवधर्मात्ता उवा एवमिन्द्रियत्वं सकृपं गृह्यते अथ तया
 प्रधानमिति । तत्र त्रिगुणं अज्ञमभ्यज्ञमपि त्रिगुणं वक्षीत अथ
 द्वादश्यायै त्रिगुणम् । इह यद्रात्मकं चरकं तद्रात्मकं व्याप्यमिति
 यथा सप्ततन्तुस्रवः स्रष्ट एव पटो भवति ॥ तथाविधेति
 अथ प्रधानमपि शुद्धं भिद्यते अथ शुद्धा अथ च प्रधानमपि
 विवेक्तुं न याति तद्विधेति प्रधानम् ॥ तथा त्रिपयो अथ
 प्रधानमपि सबहुषपविषयभूतत्वात् विषय इति ॥ तथा
 सामास्यं अथ प्रधानमपि सर्वसाधारणत्वात् ॥ तथाऽचेतनं अथ
 प्रधानमपि सुक्षुद्रुषमोहाय हेतवतीति अथमनुमौयत इह
 अज्ञेयनाश्रित्युद्भादचेतनो ब्रह्म इत्यथते । एव प्रधानमपि
 व्याख्यातम् । इदानीं तद्विपरीतस्तथा पुमानित्येतद् व्याख्या
 यते । तद्विपरीतस्थाभ्यां अज्ञाअज्ञाभ्यां विपरीतं पुमान् । तद्
 त्स्या त्रिगुणं अज्ञमभ्यज्ञ चायुषं पुषवः । अविधेति अज्ञम
 अथ च विधेयी पुषवः । तथा त्रिपयो अज्ञमअज्ञ चात्रिययं
 पुषवः । तथा सामास्यं अज्ञमअज्ञ चायामान्यं पुषवः ।
 अचेतनं अज्ञमअज्ञ च चेतनं पुषवः सुक्षुद्रुषमोहायहेतव्यति
 सञ्जानीते तस्याचेतनं पुषव इति । प्रसवधर्मात् अथ प्रधानं
 आमसवधर्मात् पुषयो नहि विधित् पुषवात् मस्यते । तथा
 दुष्टं तद्विपरीतं पुमानिति ॥ तदुक्तं तथा च पुमानिति ।
 तत् पूर्वस्यामास्यायां प्रधानमहेतुमद् यथा व्याख्यातं तथा
 च पुमान् तद् यथा हेतुमद्निष्पत्तिमादि अथ तद्वि
 परीतमअथ तत्र हेतुमद् अज्ञमहेतुमत् प्रधानं तथा च
 पुमान्हेतुमात्रतुत्याद्यत्वात् । अत्रिणं अथ त्रिणं प्रधानं
 तथा च त्रिणं पुमान् । अत्रिणं स्रवतत्वादेद् । अनेकं

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

व्यक्तमेकमव्यक्त तथा पुमानप्येकः । आश्रित व्यक्तमनाश्रित-
मव्यक्त तथा च पुमाननाश्रित' । लिङ्ग व्यक्तमलिङ्ग प्रधान
तथा च पुमानप्यलिङ्गः । न क्वचिह्नीयत इति । सावयव
व्यक्त' निरवयवमव्यक्त तथा च पुमान् निरवयव' । नहि
पुरुषे शब्दादयोऽवयवा' सन्ति । किञ्च परतन्त्र व्यक्त स्वतन्त्र-
मव्यक्त' तथा च पुमानपि स्वतन्त्र' । आत्मन' प्रभवतीत्यर्थ' ।
एवमेतदव्यक्तपुरुषयोः साधर्म्यं व्याख्यातं पूर्वख्यामार्यायाम् ।
व्यक्तप्रधानयो' साधर्म्यं पुरुषस्य वैधर्म्यं च त्रिगुणसविवेकी-
त्यादि प्रकृत्यार्याया व्याख्यातम् । तत्र यदुक्तं त्रिगु-
णमिति व्यक्तमव्यक्त च तत् वी ते गुणा इति तत्स्वरूप-
प्रतिपादनावेदमाह ॥ ११ ॥

प्रीत्यात्मका अप्रीत्यात्मका विषादात्मकाश्च गुणा सत्त्व-
रजस्तमासीत्यर्थ' । तत्र प्रीत्यात्मकं सत्त्व प्रीति' सुख तदात्मक-
मिति । अप्रीत्यात्मक रज । विषादात्मक तम' । विषादो
मोहः । तथा प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था । अर्थशब्द सामर्थ्य-
वाची प्रकाशार्थं सत्त्व प्रकाशसमर्थमित्यर्थ' । प्रवृत्त्यर्थं रजो-
नियमार्थं तम स्थिती समर्थमित्यर्थं प्रकाशक्रियास्थितिशीला
गुणा इति । तथाऽन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च ।
अन्योऽन्याभिभवा' अन्योऽन्याश्रया अन्योऽन्यजनना अन्यो-
ऽन्यमिधुना, अन्योऽन्यवृत्तयश्च ते तद्योक्ता । अन्योऽन्या-
भिभवा इति अन्योऽन्य परस्परमभिभवन्तीति प्रीत्यप्री-
त्यादिभिर्धर्मैराविर्भवन्ति यथा यदा सत्त्वमुत्कट भवति
तदा रजस्तमसी अभिभूय स्वगुणैः प्रीतिप्रकाशात्-
केनावतिष्ठते यदा रजस्तटा सत्त्वतमसी अप्रीतिप्रवृत्तिवर्मेद

अन्योऽन्यामिभवाग्रयजननमिद्युनहस्तयश्च गुणा १२
 सत्त्व लघु प्रकाशकमिष्टसुपष्टकार्क्षं चक्षुश्च रजः ।
 गुरु वरसकमेव तमः प्रदोषवसार्धतो दृष्टिः ॥१३॥

यदा तमस्तदा सत्त्वरजसी विषादस्थित्वात्मकेन इति । तथा
 अन्योऽन्याययाच इत्युक्तवत् गुणा । अन्योऽन्यजनना यथा
 अत्पिच्छी चटं जनयति । तथा अन्योऽन्यमिद्युनाय यथा
 औपंसो अन्योऽन्यमिद्युनी तथा गुणा । उक्तं च

अन्योऽन्यमिद्युना सर्वे सर्वे सर्वत्रयामिना ।

रजसी मिद्युर्न सत्त्व सत्त्वश्च मिद्युर्न रजः ।

तमसश्चापि मिद्युने ते सत्त्वरजसी चमे ।

तमसो सत्त्वरजसोर्मिजनं तम उच्यते ।

नैवामादि सन्प्रयोगो वियोगो बीपसम्भवे ।

परस्परसहाया इत्यर्थः । अन्योऽन्यहस्तवच परस्परं वर्तन्ती
 गुणा गुणेषु वर्तन्ता इति वचनात् । यथा सुरूपे सुखीसा
 न्नी सवसुखहेतु सपत्नीनां सैव दुःखहेतु सैव रागिणां मोहं
 जनयति एव सत्त्वं रजस्तमसोर्वृत्तिहेतुयथा राजा सदोद्युक्त
 प्रथापासने दुष्टनिषेधे मिहानां सुखसुत्पादयति दुष्टानां
 दुःख मोहं च एवं रजःसत्त्वतमसोहृत्ति जनयति । तथा
 तमः अरुपिशावरथात्मकेन सत्त्वरजसीहृत्ति जनयति
 तथा मिघा अमाहृत्य जयते सुखसुत्पादयति ते इत्यादि लघु
 कार्क्षी चक्षुषीयोगं जनयति विरहिणा मोहमेवमन्योऽन्य
 हस्तयो गुणा । शिखान्वात् ॥ १२ ॥

सत्त्वं लघु प्रकाशकं च यदा सत्त्वसुखं भवति तदा सत्त्व
 अहामि बुद्धिपञ्चायस प्रथममिन्द्रियाणां भवति । उपष्टकार्क्षं
 चक्षुश्च रजः उपष्टधातीत्युपष्टकार्क्षमुपात्तं यथा हयो ह्य

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्वैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् १४

दर्शने उक्तमुपष्टम्भ करोति एव रजोवृत्तिः । तथा रजश्च
चल दृष्ट रजोवृत्तिसलचित्तो भवति । गुरुवरणकमेव तमः
यदा तम उक्तं भवति तदा गुरूख्यङ्गान्यावतानीन्द्रियाणि
भवन्ति स्वार्थासमर्थानि । अत्राह यदि गुणा' परस्पर विरुद्धाः
स्वमतेनैव कर्मर्थं निष्पादयन्ति तर्हि कथं प्रदीपवच्चार्थतो
वृत्तिः प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवदर्थतः साधना वृत्तिरिष्टा यथा
प्रदीप' परस्परविरुद्धतैलाग्निवृत्तिसयोगादर्थप्रकाशताजनयति
एव सत्वरजस्तमासि परस्पर विरुद्धान्तर्यं निष्पादयन्ति ।
अन्तरप्रश्नो भवति त्रिगुणमविवेकिविषय इत्यादि प्रधान व्यक्तं
च व्याख्यातं तत्र प्रधानमुपलभ्यमानं महदादि च त्रिगुणम-
विवेक्यादीति च कथमवगम्यते तत्राह ॥ १३ ॥

योऽयमविवेक्यादिर्गुणः स त्रैगुण्यान्महदादौऽव्यक्तेनार्यं
सिध्यति । अत्रोच्यते तद्विपर्ययाभावात्तस्य विपर्ययस्तद्विपर्यय-
स्तस्याभावस्तद्विपर्ययाभावस्तस्मात् सिद्धमव्यक्तम् । यथा
यत्रैव तन्तवस्तत्रैव पट अन्ये तन्तवोऽन्यः पटो न कुतस्तद्वि-
पर्ययाभावात् । एव व्यक्ताव्यक्तसम्पन्नो भवति दूर प्रधानमा-
सन्नं व्यक्तं यो व्यक्तं पश्यति स प्रधानमपि पश्यति तद्विपर्यय-
याभावात् । इतथाव्यक्तं सिद्धं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य ।
लोके यदात्मक कारणं तदात्मक कार्यमपि तथा कृष्णेभ्यस्त-
न्तुभ्य कृष्ण एव पटो भवति । एव महदादिलिङ्गमविवेकिवि-
षय सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि यदात्मकं लिङ्गं तदात्मकम-
व्यक्तमपि सिद्धम् । त्रैगुण्यादविवेक्यादिव्यक्ते सिद्धस्तद्विपर्यया-
भावात् एवं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमि-

अन्योऽन्याभिभवाग्रयत्ननमिषुनवृत्तयश्च गुणा १२
 सत्त्वं सधु प्रकाशकमिष्टसुपष्टम्भकं चसत्त्वं रजः ।
 गुरु वरसत्त्वेव तमः प्रदीपवत्सार्यतो वृत्तिः ॥१३॥

यदा तमस्यदा सत्त्वरजसो विवादस्त्रिधाभवेन इति । तथा
 अन्योऽन्याययाच इत्युक्तवत् गुणा । अन्योऽन्यायननाः यथा
 सुदृष्यन्ती चटं जनयति । तथा अन्योऽन्यामिषुनाच यथा
 जीर्णसो अन्योऽन्यामिषुभो तथा गुणा । उक्तं च

अन्योऽन्यामिषुना सर्वे सर्वे सर्वेऽमामिना ।

रजसो मिषुनं सत्त्वं सत्त्वं मिषुन रजः ।

तमसयापि मिषुने ते सत्त्वरजसो उभे ।

अमयो सत्त्वरजसोर्मिषुनं तम उच्यते ।

नैयामादि सत्त्वरजसो वियोगो बोधश्चभवेत् ।

परस्परसहाया इत्येतः । अन्योऽन्यावृत्तयश्च परस्परं वर्तन्ते
 गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति वचनात् । यथा सुकृपा सुधीरा
 श्री सकृपाहेतु सपत्नीनां सैव दुःखाहेतु सैव रागिणी मोक्षं
 जनयति एव सत्त्वं रजसुत्पत्तौर्भूतिहेतुयथा राजा सर्वोत्पन्न
 प्रजापातने दुष्टविषये सिद्धानां सुखसुत्पादयति दुष्टानां
 दुःख मोक्षं च एवं रजःसत्त्वतमसोऽहंति जनयति । तथा
 तमः अकृपिभानरथात्मने सत्त्वरजसोऽहंति जनयति
 तथा मिषाः अमाहव्य जनयति सुखसुत्पादयति ते इत्या अमु
 नायां अर्थसोऽप्येवं जनयति विरहिणी मोक्षमेवमन्योऽन्या
 वृत्तयो गुणा । शिवाब्दे ॥ १२ ॥

सत्त्वं सधु प्रकाशकं च यदा सत्त्वसुत्पत्तौ भवति तदा सधु
 स्वहानि बुद्धिमत्ताप्रय प्रसवर्तन्निद्रायां भवति । उपष्टम्भकं
 चटं च रजः उपष्टम्भातीसुपष्टम्भसुधोत्तर्क मजा हयो इव

कारणमस्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।

परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् १६

व्यक्तिः । विश्वरूपस्य भावो वैश्वरूप तस्याविभागादस्ति प्रधानं यस्मात् त्रैलोक्यस्य पञ्चाना पृथिव्यादीना महाभूताना परस्मै विभागो नास्ति महाभूतेष्वन्तर्भूतास्त्रयो लोका इति पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति एतानि पञ्च महाभूतानि प्रलयकाले सृष्टिक्रमेणैवाविभागं यान्ति तन्मात्रेषु परिणामिषु तन्मात्राख्येकादशेन्द्रियाणि चाहङ्कारे अहङ्कारो बुद्धौ बुद्धि प्रधाने एव त्रयो लोका, प्रलयकाले प्रकृतावविभाग गच्छन्ति तस्मादविभागात् क्षीरदधिवद् व्यक्ताव्यक्तयोरस्यव्यक्तं कारणम् । अतश्च ॥ १५ ॥

अव्यक्तं प्रख्यातं कारणमस्ति यस्मान्महदादिलिङ्गं प्रवर्तते । त्रिगुणतः त्रिगुणात् सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्मिन् तत् त्रिगुणं तत् किमुक्तं भवति सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानम् । तथा समुदयात् यथा गङ्गास्रोतासि त्रीणि रुद्र-मूर्धनि पतितानि एकं श्रोतो जनयन्ति एव त्रिगुणमव्यक्तमेकं व्यक्तं जनयति तथा वा तन्तव समुदिताः पटं जनयन्ति एवमव्यक्तं गुणसमुदयान्महदादि जनयतीति त्रिगुणतः समुदयाच्च व्यक्तं जगत् प्रवर्तते । यस्मादेकस्मात् प्रधानाद् व्यक्तं तस्मादेकरूपेण भवितव्यम् । नैष दोषः परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषादेकस्मात् प्रधानात् त्रयो लोकाः समुत्पन्नास्तुल्यभावा न भवन्ति देवा सुखेन युक्ता मनुष्या दुःखेन तिर्यक्षो मोहेन एकस्मात् प्रधानात् प्रवृत्तं व्यक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् परिणामतः सलिलवद्भवति । प्रतिप्रतीति वीक्षा । गुणानामाश्रयो गुणाश्रयस्तद्विशेषस्तं गुणा-

मेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्देशरूपस्य ॥१५॥

स्वैतन्निष्ठा शीघ्रे यत्रोपसृज्यते तत्रास्ति एवं प्रधानसम्यग्दि-
क्तिन्तु नोपसृज्यते ॥ १४ ॥

कारणसमन्वयश्चमिति क्रियाकारणसमन्वयः । मेदानां परि-
माणात्शोके यत्र अस्ति तत्र परिमाणं दृष्टं यथा कुशात्
परिमितैर्मृत्पिण्डैः परिमितानेष घटान् करोति एवं महादपि
महादादिष्विह परिमितं मेदतः प्रधानस्यास्य मेधा बुद्धिरीशो
ऽहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादयेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानौ
स्वैवं मेदानां परिमाणादस्ति प्रधानं कारणं यद्दृष्टं परिमि-
तमुत्पादयति । यदि प्रधानं न ज्ञातदा निःपरिमाणमिदं
व्यक्तमपि न ज्ञात् परिमाणाच्च मेदानामस्ति प्रधानं यच्चाह
व्यक्तमुत्पन्नम् । तथा समन्वयादिह शीघ्रे प्रसिद्धिदृष्टा यथा
व्रतवारिचं बटु इहा समन्वयति नूनमप्य पितरो ब्राह्मणा-
विति एवमिदं विमुचं महादादिष्विह दृष्टा साधवामोऽस्य यत्
कारणं भविष्यतीति घतः समन्वयादस्ति प्रधानम् । तथा
यत्प्रितः प्रवृत्तेश्च इह यो यच्छिन्म यच्च स तन्निष्ठाश्चैव प्रवृत्तते
यथा कुशाशो घटश्च करणे समर्थो घटमिव करोति न घटं रथ-
वा । तत्रास्ति प्रधानं कारणं कुतः कारणस्यास्य विमाणात् ।
करोतीति कारणम् । क्रियत इति ज्ञायम् । कारणस्य
ज्ञाय च विभागे यथा घटो दक्षिणबुद्धययमां चारी
समर्थो न तथा तत्कारणं मृत्पिण्डः । मृत्पिण्डो वा घटं
निष्पादयति न सैव घटो मृत्पिण्डम् । एवं महादादिष्विह
दृष्टानुमीयते । अस्ति विमञ्चं तत्कारणं यच्च विभाग इह व्यक्त-
मिति । इतश्च अविभागाद् देशरूपस्य विषयं जगत् तत्र दृष्टं

जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ १८ ॥

स्तथा पुमान् । अधिष्ठानाद् यथेह लङ्घनप्लवनधावनसमर्थैरखै-
र्युक्तो रथ सारधिनाऽधिष्ठितः प्रवर्तते तथात्माऽधिष्ठानाच्छ-
रीरमिति । तथाचोक्त षष्ठौतन्त्रे पुरुषाधिष्ठित प्रधान प्रव-
र्तते । अतोऽस्यात्माभोक्तृत्वात् । यथा मधुराम्ललवणकटु-
तिक्तकषायपङ्कुरसोपहृष्टितस्य सयुक्तस्यान्नस्य साध्यते एवं
महदादिलिङ्गस्य भोक्तृत्वाभावात्स्ति स आत्मा यस्येद भोग्य
शरीरमिति । इतश्च कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च केवलस्य भावः कैवल्य
तन्निमित्तं या च प्रवृत्तिस्तस्याः सकैवल्यार्थं प्रवृत्तेः सकाशा-
दनुमीयते अस्यात्मेति यतो सर्वो विद्वानविदाश्च सत्सारसन्ता-
नत्रयमिच्छति । एवमेभिर्हेतुभिरस्यात्मा शरीराद् व्यति-
रिक्तः । अथ सः किमेकः सर्वशरीरेऽधिष्ठाता मणिरसनात्म-
कसूत्रवत् आहोस्त्रिदु बहव आत्मनः प्रतिशरीरमधिष्ठातार
इत्यत्रोच्यते ॥ १७ ॥

जन्म च मरणञ्च करणानि च जन्ममरणकरणानि तेषां प्रति-
नियमात् प्रत्येकनियमादित्यर्थः । यद्येक एव आत्मा स्यात्तत
एकस्य लक्षणं सर्व एव जायेरन् एकस्य मरणे सर्वेऽपि स्त्रिये
रन् एकस्य करणवैकल्ये वाधिर्नान्यत्वमूकत्वकुणित्वसूत्रत्व-
लक्षण्ये सर्वेऽपि वधिरान्यकुणिसूत्राः स्युर्न चैव भवति तस्मा-
ज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात् पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । इत-
श्चायुगपत् प्रवृत्तेश्च युगपदेककालं न युगपद्युगपत् प्रवर्तनं
यस्माद्युगपदधर्मादिषु प्रवृत्तिर्दृश्यते एके धर्मे प्रवृत्ता अन्येऽधर्मे
वैराग्येऽन्ये ज्ञानेऽन्ये प्रवृत्ताः तस्माद्युगपत् प्रवृत्तेश्च बहव

महातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति मोक्षभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१०॥

अथविशेषं प्रतिनिवाय प्रतिप्रतिगुणाद्यविशेषं परिचामात्
प्रवृत्तते च्छब्दं यथा चाकाशादेकरसु सखिच पतितं मानाक
पात् सुंदरपात्रिचये तद्रमात्तरैरेवमवस्थात् प्रचानात् प्रवृत्ता
खयो शोका मेकलमावा भवन्ति देवेषु सत्वसुत्कटं रजसु
मसौ उदासीने तेन तीऽखलसुखिनो मनुष्येषु रज उत्कटं
भवति सत्वतमसौ उदासीने तेन तीऽखलतदु खिनश्चिर्व्युत्
तम उत्कटं भवति सत्वरजसौ उदासीने तेन तीऽखलतमूढाः ॥
एवमार्याहयेन प्रचानस्थास्थित्यभयमुपमव्यते इतद्योत्तरं
सुखपास्थित्यप्रतिपादनाबमाह ॥ १५ ॥

यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तविभ्रानाश्रीचं प्राप्यत इति तत्र व्यक्ता
तनन्तरमव्यक्तं पदभिः कारकैरविमतमव्यक्तवत् सुखयोऽपि
शुद्धस्तस्यापुनातुमितास्थित्यं प्रतिष्ठियते । अस्ति सुखप
इत्थात् महातपरार्थत्वात् । योऽर्थं महादादिमहातं स सुख
पात्र इत्यनुमीयते अचेतनत्वात् पश्य इवत् । यथा पश्य इ
प्रवृत्तं गामोत्पन्नवपादवटतूकोप्रच्छादनपटोपधानमहातं
परावीं नहि प्यात्र पश्य इत्यत्र नहि किञ्चिदपि मातोत्पन्ना
अजयवानी परस्परं लुप्तमस्ति । यतोऽवगम्यतंऽस्ति सुखपा
यं पश्यते चेति यस्याये पश्य इत्युत्पराभमितं यरीरं पद्यानां
महामृतानां महातो बतरीऽस्ति सुखयो यज्जेदं भोम्ययरीरं
भोम्यं महादादिमहातकूपं मसुत्पवमिति । इतथात्माऽस्ति
त्रिगुणादिविपर्ययात् । यदुक्तं पूर्वस्वामार्यायो त्रिगुणमवि
वेष्टिविपर्यय इत्यादि । तस्यादिर्ययायेनोक्तं तद्विपरीत

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवतीत्युदासीनः ॥२०॥

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्कन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥२१॥

इह पुरुषचेतनाकृत् तेन चेतनावभास युक्तं महदादि-
लिङ्गं चेतनावदिव भवति यथा लोके घटः शीतसंयुक्तं शीतः
उष्णसंयुक्तं उष्ण एव महदादिलिङ्गं तस्य संयोगात् पुरुष-
संयोगाच्चेतनावदिव भवति तस्माद् गुणा अभ्यवसाय कुर्वन्ति
न पुरुषः । यद्यपि लोके पुरुषः कर्त्ता गन्तेत्यादि प्रयुज्यते
तथाप्यकर्त्ता पुरुष कथं गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्यु-
दासीनः गुणानां कर्त्तृत्वे सति उदासीनोऽपि पुरुष कर्त्तेव
भवति न कर्त्ता । अत्र दृष्टान्तो भवति यथाऽचौरश्चौरै सह
गृहीतश्चौर इत्यवगम्यते एव त्रयो गुणा कर्त्तारस्तैः संयुक्त
पुरुषोऽकर्त्तापि कर्त्ता भवति कर्त्तृसंयोगात् । एवं व्यक्ताव्य-
क्ताज्ञाना विभागो विख्यातो यद्विभागान्मोक्षप्राप्तिरिति । अथै-
तयो प्रधानपुरुषयोः किहेतुः सद्भात उच्यते ॥ २० ॥

पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगो दर्शनार्थं प्रकृति महदादि
कार्यभूतपर्यन्तं पुरुष पश्यति एतदर्थं प्रधानस्यापि पुरु-
षेण संयोगः । कैवल्यार्थं स च संयोगः पङ्कन्धवदुभयोरपि
द्रष्टव्यं यथा एक पङ्कुरेकश्चान्ध एतौ हावपि गच्छन्तौ महता
सामर्थ्येनाटव्या सार्थस्य स्तेनकृतादुपप्लवात् स्वबन्धुपरित्यक्तौ
देवादितश्चेतस्य स्वगत्या च तौ संयोगमुपयातौ पुनस्तयोः स्वव-
चसोर्विश्वस्तत्वेन संयोगो गमनार्थं दर्शनार्थं च भवत्यन्धेन
पङ्कुरेकश्चान्ध एव शरीरारूढपङ्कुरेकदृष्टितेन मार्गिणान्तो

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साधित्वमस्य पुरुषस्य ।
 कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावाच्च ॥ १६ ॥ ; ;

इति सिद्धम् । विद्याभ्यात् त्रैगुण्यविपर्यययाश्चैव त्रिगुणभाव
 विपर्ययाच्च पुरुषबहुत्व सिद्धम् । यथा सामान्ये जन्मनि
 एकः सात्त्विकः सुखी । पशुो राजसो दुःखी । अन्धस्त-
 मसो मोहवान् । एवं त्रैगुण्यविपर्यययाश्चैव सिद्धमिति ।
 अकृता पुरुष इत्येतदुच्यते । १८ ॥

तस्माच्च विपर्यासात्तस्माच्च यथोक्तत्रैगुण्यविपर्यासादि
 यथाविर्मुक्तः पुरुषो विविधो भोक्तेस्मादिगुणानां पुरुषस्य यो
 विपर्यास उच्यते सत्त्वरजस्तमस्तु कर्मभूषु साधित्व
 सिद्धं पुरुषस्येति योऽयमविज्ञतो बहुत्व मिति । गुणा एव
 कर्ताः प्रवृत्तं न साधो न प्रवृत्तं न नापि निवृत्तं त एव ।
 विद्याभ्यात् कैवल्यं कैवल्यभावः कैवल्यमन्वयमिति । त्रिगु
 षेभ्यः कैवल्यं । अन्धन्माध्यस्थ्यं मध्यस्थभावः परिव्राजकवत्
 मध्यस्थः पुरुषः । यथा कश्चित् परिव्राजको प्राप्तोऽपि कर्म
 चाप्येव प्रवृत्तेषु कैवल्यो मध्यस्थः पुरुषोऽप्येव गुणेषु वृत्तं मानेषु
 न प्रवृत्तं ते । तस्माद्द्रष्टृत्वमकर्तृभावाच्च यथाशब्दस्य सत्त्वा
 द्रष्टा तस्मादकर्ता पुरुषस्येवा कर्मत्वमिति सत्त्वरजस्तमादि
 त्रयो गुणा कर्मकर्तृभावेन प्रवृत्तं न पुरुषः एवं पुरुष
 स्यादिति च सिद्धम् । तस्मादकर्ता पुरुषस्यैव कर्ममध्य
 वसाय करोति धर्मं करिष्याम्यधर्मं न करिष्यामीत्यतः कर्ता
 भवति न च कर्ता पुरुषः एवमुक्तत्वा दोषः स्यादिति ।
 एतदुच्यते ॥ १८ ॥

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

हायु' रूपतन्मात्रात्तेजः रसतन्मात्रादापः गन्धतन्मात्रात्पृथिवी
 एव पञ्चभ्यः परमाणुभ्यः पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते । यदुक्त
 व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्योच इति तत्र महदादि भूतान्त त्रयो-
 विशतिभेद व्याख्यातमव्यक्तमपि भेदाना परिमाणादित्या-
 दिना व्याख्यात पुरुषोऽपि सङ्घातपरार्थत्वादित्यादिभि-
 र्हेतुभिर्व्याख्यात । एवमेतानि पञ्चविशतितत्त्वानि यस्त्रै-
 लोक्त्य व्याप्त जानाति तस्य भाषोऽस्त्रित्वं तच्च यथोक्तम् ।
 पञ्चविशतितत्त्वो यत्र तत्रात्रमे रतः । जटी मुण्डौ शिखी
 वापि सुच्यते नात्र सशयः ॥ तानि यथा प्रकृति' पुरुषो बुद्धि-
 रङ्गहार पञ्चतन्मात्रा एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि
 इत्येतानि पञ्चविशति तत्त्वानि । तत्रोक्त प्रकृतेर्महानुत्पद्यते
 तस्य महत कि लक्षणमित्येतदाह ॥ २२ ॥

अध्यवसायो बुद्धिलक्षणम् । अध्यवसनमध्यवसाय यथा
 बीजे भविष्यद्वृत्तिकोऽङ्गुरस्तद्वध्यवसायोऽय घटोऽय पट
 इत्येवम् अध्यवस्यति या सा बुद्धिरिति लक्ष्यते सा च बुद्धिर
 शक्ति सात्विकतामसरूपभेदात् तत्र बुद्धेः सात्विक रूप
 चतुर्विधं भवति धर्मो ज्ञान वैराग्यमैश्वर्यं चेति । तत्र धर्मो
 नाम दयादानयमनियमलक्षणस्तत्र यमा नियमाश्च पात-
 क्षलेऽभिहिते अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा
 शौचसन्तोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधा नियमा । ज्ञान प्रकाशोऽ-
 वगमो भानमिति पर्यायास्तच्च द्विविध वाङ्मयाभ्यन्तर चेति ।
 तत्र वाङ्मं नाम वेदाः शिक्ताकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दो-
 ष्योतिषाख्यपडङ्गसहिताः पुराणानि न्यायमीमासाधर्म-

प्रकृतेर्महास्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्द्वयस्य योङ्गयत् ।
तस्मादपि योङ्गयत्कात्पञ्चम्यं पञ्चभूतानि ॥ २१ ॥

याति पञ्चभूतान्स्वभावाद् । एवं पुरुषे दग्गनयत्तिरस्ति
पञ्चवक्त्रं क्रियाप्रधाने क्रियायत्तिरस्ति स्वभावश्च दग्गनयत्तिः । यथा
बानयोः पञ्चभूतोः कृतार्थयोर्बिम्बागो मन्विष्यतीष्यितस्मान्
प्राप्तयोरेवं प्रधानमपि पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा निवर्तते पुरुषोऽपि
प्रधानं हृदा शैवस्य मन्वति तयोः कृतार्थयोर्बिम्बागो भवि
ष्यति । विद्याभ्यत् तत्कृतं समस्तेन संयोगिन कृतस्तत्
कृतः सर्वं सृष्टिः । यथा ज्योपुरुषसंयोगात् भूतोत्पत्तिस्तथा
प्रधानपुरुषसंबोगात् सगज्योत्पत्तिः । इदानीं चवविभाग
दग्गनाचमाह ॥ २१ ॥

प्रकृतिं प्रधानं ब्रह्म पञ्चम्यं बहुभानवं भावेति पञ्चायाः ।
पञ्चिद्ब्रह्म प्रकृतेः सत्त्वाद्याभ्यास्तत्पद्यते महान् बुद्धिराहुरी
मतिः प्वातिर्ज्ञानं प्रज्ञापञ्चायैस्तत्पद्यतं तस्माच्च महतो
ऽहङ्कार उत्पद्यतेऽहङ्कारो भूतादिवैकृतस्त्रीबसोऽभिमान
इति पञ्चायाः तस्माद्द्वयस्य योङ्गयत् तस्माद्दहङ्काराच्चोङ्ग
यत् योङ्गयत्कात्पञ्चम्यं गत् उत्पद्यतं । अ यथा । पञ्चत
न्वावाचि गन्धतन्वाचं स्मृतन्वात्र रूपतन्वात्र रसत
न्वात्र गन्धतन्वात्रमिति । तन्वात्रशुक्लवर्णापवाच्यानि ।
तत पञ्चादयैत्रियाचि श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राण
मिति पञ्च भुञ्जीत्रियाचि । वाक्पात्रियादपायूपस्था
पञ्चकर्मत्रियाश्चुभयात्कर्मकादयं मनः पयः योङ्गयत्को
नचाऽहङ्कारादुत्पद्यते । विद्म पञ्चम्यं पञ्चभूतानि तज्या
च्चोङ्गयत्कात् पञ्चम्यस्तन्वात्रैव्यं सत्तागात् पञ्च वै महा
भूताभ्युत्पद्यन्ते । यदुक्तं घन्धतन्वात्रादात्तयं व्ययतन्वात्रा

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
 एकादशकञ्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकञ्चैव ॥ २४ ॥
 सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
 भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

एकादशकञ्च गण एकादशेन्द्रियाणि तथा तन्मात्रो गण.
 पञ्चक पञ्चलक्षणीपेत' शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-
 रसतन्मात्रगन्धतन्मात्रलक्षणीपेत' किंलक्षणात् सर्ग इत्येत-
 दाह ॥ २४ ॥

सत्त्वेनाभिभूते यदा रजस्तमसी अहङ्कारे भवतस्तदा
 सोऽहङ्कारः सात्विकस्तस्य च पूर्वाचार्य्यं सज्ञा कृता वैकृत
 इति । तस्माद्विकृतादहङ्कारादेकादशक इन्द्रियगण उत्प-
 द्यते । तस्मात् सात्विकानि विशुद्धानीन्द्रियाणि स्वविषय-
 समर्थानि तस्मादुच्यते सात्विक एकादशक इति । किञ्चान्यद्
 भूतादेस्तन्मात्र' स तामसः तमसाभिभूते सत्त्वरजसी
 अहङ्कारे यदा भवत सोऽहङ्कारस्तामस उच्यते तस्य पूर्वाचार्य्य-
 कृता संज्ञा भूतादिस्तस्माद् भूतादेरहङ्कारात्तन्मात्र पञ्चको
 गण उत्पद्यते भूतानामादिभूतस्तमोबहुलस्तेनोक्त स तामस
 इति । तस्माद् भूतादे पञ्चतन्मात्रको गण' किञ्च तैजसादु-
 भय यदा रजसाभिभूते सत्त्वतमसी भवतस्तदा तस्मात् सोऽह-
 ङ्कारस्तैजस इति सज्ञा लभते तस्मात्तैजसादुभयमुत्पद्यते ।
 उभयमिति एकादशो गणस्तन्मात्र' पञ्चक' । सोऽय सात्विको
 ऽहङ्कारो वैकृतिको विकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति
 स तैजसमहङ्कारं सहाय गृह्णाति सात्विको नि क्रिय स तैज-
 सयुक्त इन्द्रियोत्पत्तो असर्थ' तथा तामसोऽहङ्कारो भूतादि.

सात्त्विकमेतद्रूप तामसमंशाद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

शास्त्रापि चेति । आम्बन्तरं प्रकृतिपुरुषघ्नानमिदं 'प्रकृति
 सत्वरजसमसौ साम्बावलाऽय पुरुष' सिद्धो निमुबो म्बापी
 चेतन इति । तत्र बाह्यघ्नेन सावपद्विर्ज्ञानानुराग
 इत्यम् । आम्बन्तरेण घ्नेन मोघ इत्यम् । वैराग्यमपि
 द्विविधं बाह्यसाम्बन्तरं च बाह्यं दृष्टविषयवैद्व्यमजनरजस
 चवसद्विज्ञादोपदयनात् विरक्तस्याम्बन्तरं प्रधानमप्यत्र
 एवैन्द्रजाससद्व्यमिति विरक्तम् भाषेस्योयदुत्पद्यते तदाप्य
 न्तरं वैराग्यम् । ऐश्वर्यमीश्वरमावस्तुबाह्यगुणमपिमा मन्दिमा
 गरिमा सचिमा प्राप्तिं प्राञ्चाम्भौमिद्व्य चमिद्व्य यत्र कामाव
 सायिद्व्य चति । चचोर्मावोऽचिमा च्चुष्मो मूला जनति
 विचरतीति । मन्दिमा मन्दिमा मूला विचरतीति । सचिमा
 च्चुष्मो मूलावयवादिपि च्चुष्मो मूलावयवादिपि तिष्ठति ।
 प्राप्तिरभिमतं वस्तु यत्र तत्रावस्तिता प्राप्नोति । प्राञ्चाप्यं प्रका
 मतो यदेवेत्यति तदेव विद्वन्ति । ईयिद्व्य प्रसुतवा वैश्वीक
 मपीष्टे । चमिद्व्य सर्वे चग्नीभवति । यत्र कामावसायिद्व्य
 मन्दिमादिस्तम्बपर्यन्त यत्र कामावसायिद्व्य श्लेष्या क्वाता
 सनविहारानाचरतीति । चत्वार एतादि बुद्धे चाग्निमानि
 रूपाश्च यदा चत्वेन रजसमसौ चभिन्मूले तदा पुमान्
 बुद्धिगुणान् चर्मादीनाप्नोति । किञ्चाव्यत् तामसमंशाद्
 विपर्यस्तमंशाद्दर्मादेविपरीतं तामसं बुद्धिरूपं तत्र चर्मादि
 परीतोऽवम एवमघ्नानमवैराग्यमवैश्वीकमिति । एवं सात्त्विकै
 श्वर्यामसौ अरूपैरशाद्वा बुद्धिचिगुणादव्यञ्जादुत्पद्यते । एवं
 अद्विष्टमवसुतमवहारस्तमवसुचत ॥ २३ ॥

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
 एकादशकञ्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकञ्चैव ॥ २४ ॥
 सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
 भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

एकादशकञ्च गण एकादशेन्द्रियाणि तथा तन्मात्रो गणः
 / पञ्चक' पञ्चलक्षणोपेतः शब्दतन्मात्रस्यर्गतन्मात्ररूपतन्मात्र-
 रसतन्मात्रगन्धतन्मात्रलक्षणोपेत' किंलक्षणात् सर्ग इत्येत-
 दाह ॥ २४ ॥

सत्त्वेनाभिभूते यदा रजस्तमसी अहङ्कारे भवतस्तदा
 सोऽहङ्कारः सात्विकस्तस्य च पूर्वाचार्यैः सज्ञा कृता वैकृत
 इति । तस्माद्विकृतादहङ्कारादेकादशक इन्द्रियगण उत्प-
 द्यते । तस्मात् सात्विकानि विशुद्धानीन्द्रियाणि स्वविषय-
 समर्थानि तस्मादुच्यते सात्विक एकादशक इति । किञ्चान्यद्
 भूतादेस्तन्मात्र' स तामसः तमसाभिभूते सत्वरजसी
 अहङ्कारे यदा भवत सोऽहङ्कारस्तामस उच्यते तस्य पूर्वाचार्यै-
 कृता सज्ञा भूतादिस्तस्माद् भूतादेरहङ्कारात्तन्मात्र' पञ्चको
 गण उत्पद्यते भूतानामादिभूतस्तमोबहुलस्तेनोक्त स तामस
 इति । तस्माद् भूतादे पञ्चतन्मात्रको गण' किञ्च तैजसादु-
 भय यदा रजसाभिभूते सत्वतमसी भवतस्तदा तस्मात् सोऽह-
 ङ्कारस्तैजस इति संज्ञा लभते तस्मात्तैजसादुभयमुत्पद्यते ।
 उभयमिति एकादशो गणस्तन्मात्र' पञ्चक' । सोऽय सात्विको
 ऽहङ्कारो वैकृतिको विकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति
 स तैजसमहङ्कार मत्तय गृह्णाति सात्विको नि क्रिय स तैज-
 सयुक्त इन्द्रियोत्पत्तौ नसर्थ' तथा तामसीऽहङ्कारो, भूतादि,

बुद्धोन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्यगनकानि ।
 वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥२६॥
 उभयात्मकमत्र मनः सहस्यकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्

मन्त्रितो निःक्रियत्वात्सैबधीनाद्वहारेषु क्रियावता बुद्धस्याप्यात्रा
 प्युत्पादयति वेगोऽत्र तीव्रतादुभयमिति एवं सैबधीनाद्वहारेषु
 त्रिधास्त्रेणादयः पञ्चतस्यात्रादि छतानि भवन्ति सात्विक
 एवादिगणं रज्जुत्वं यो वैहतात् सात्विकाद्वहारादुत्पद्यते
 तस्य वा संश्लेषाद् ॥ २५ ॥

चक्षुरादीनि धर्मनपञ्च न्तानि बुद्धोन्द्रियाण्युच्यन्ते ।
 स्थूलत चनेनेति धर्मन त्वमिन्द्रियं तद्वाचो मित्रं धर्मनयम्भो
 ऽस्ति तेनेद पञ्चते धर्मनयानीति शब्दस्वर्गदपरमगन्ध्याम् पञ्च
 विववाद् बुध्यन्त पयमञ्जनीति पञ्चबुधोन्द्रियाणि । वाक्
 पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः धम कुर्वन्तीति कर्मे
 न्द्रियाणि । तत्र वाच्यदति हृष्टी गानास्यापारं हृष्टता पादौ
 गमनागमनं पादुद्वर्गं करोति उपस्थ धानस्य प्रबोत्पञ्चा ।
 एवं बुद्धोन्द्रियकर्मेन्द्रियमेदेन द्योन्द्रियाणि व्याख्यातानि मन
 एवादिगणं विनात्मनं विंशत्यर्थं चेति तदुच्यते ॥ २६ ॥

अवेन्द्रियवर्गे मनः समयात्मनं बुद्धोन्द्रियेषु बुद्धोन्द्रियवत्
 कर्मेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियवत् यस्याद् बुद्धोन्द्रियाणां प्रवृत्तिं कस्य
 यति कर्मेन्द्रियाणां च तस्यादुभयात्मनं मनः सहस्ययतीति
 सहस्यवत् । सिद्धान्तदिन्द्रियं च साधर्म्यात् समानधम
 मावात्सात्विकाद्वहाराद् बुद्धोन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनसा
 बुद्धोत्पद्यमानानि मनसः साधर्म्ये प्रति तस्यासाधर्म्यान्मनो
 ऽप्योन्द्रियवैधर्म्यात्साधर्म्याद्वहारेषु सात्विकाद्वहाराद्

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यभेदाच्च ॥२७॥

दुत्पन्नानि । तत्र मनसः का वृत्तिरिति । सङ्कल्पो वृत्तिः ।
 बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो वृत्तयः कर्मेन्द्रियाणां वचनादयोऽथै-
 तानीन्द्रियाणि भिन्नानि भिन्नार्थग्राहकाणि किमीश्वरेण उत
 स्वभावेन कृतानि यतः प्रधानबुद्धग्रहद्वारा अचेतना पुरुषो-
 ऽप्यकर्तृत्यत्राह । इह साख्यानां स्वभावो नाम कश्चित्कारण-
 मस्ति । अत्रोच्यते गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यभे-
 दाच्च । इमान्येकादशेन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चाना-
 वनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानां सङ्कल्पश्च मनस एव-
 ते भिन्नानामेवेन्द्रियाणामर्थाः गुणपरिणामविशेषात् गुणाना-
 रिणामो गुणपरिणामस्तस्य विशेषादिन्द्रियाणां नानात्वं
 वाह्यार्थभेदाच्च । अथैतन्नानात्वं नेश्वरेण नाहद्वारेण न बुद्ध्या
 । प्रधानेन न पुरुषेण स्वभावात् कृतगुणपरिणामेनेति । गुणा-
 णामचेतनत्वान्न प्रवर्तन्ते प्रवर्तन्ते एव कथं वक्ष्यतीहैव वत्सवि-
 ष्दिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरन्नस्य पुरुषस्य विमोक्षार्थं
 तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य । एवमचेतना गुणा एकादशेन्द्रियभावेन
 प्रवर्तन्ते विशेषोऽपि तत्कृत एव येनोच्चैः प्रदेशे चक्षुः खलो-
 कनाय स्थितं तथा घ्राणं तथा श्रोत्रं तथा जिह्वा स्वदेशे स्वार्थ-
 ग्रहणाय । एव कर्मेन्द्रियाण्यपि यथायथ स्वार्थसमर्थानि
 स्वदेशावस्थितानि स्वभावतो गुणपरिणामविशेषादेव न
 तदर्थं अपि यत उक्तं शास्त्रान्तरे । गुणा गुणेषु वर्तन्ते
 गुणानां या वृत्तिः सा गुणविषया एवेति वाह्यार्थां विज्ञेया
 गुणकृता एवेत्यर्थः । प्रधानं यस्य कारणमिति । अथेन्द्रि-
 यस्य कस्य का वृत्तिरित्युच्यते ॥ २७ ॥

शब्दादिषु पञ्चानामाक्षोषनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
 वचनादानविहरणोत्सर्गान्दाद्य पञ्चानाम् ॥२८॥
 क्षालक्ष्य वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्वसामान्या ।
 सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायव पञ्च ॥२९॥

मात्रशब्दो विशेषात् । अपिवैषम्याहत्वयो वचा सिधा
 मात्र सम्भती नाम्यो विशेष इति । तथा वचु रूपमात्रे न
 रसादिषु एवं शेषाश्चपि तत्रया वचुषो रूपं विज्ञाया रसा
 प्राणश्च मन्त्र श्रोत्रश्च शब्द त्वच' अर्च' । एवमेषां बुद्धीन्द्रि
 याणां वृत्तिः कथिता कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः कथ्यते वचनादान
 विहरणोत्सर्गान्दाद्य पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणांमिच्छात् । वाचो
 वचनं वक्ष्योरादानं पादयोविहरणं पायोभुजस्त्राहारश्च परि
 षता मसोक्ष्म' उपस्त्राज्ञानम्' सुतोत्पत्तिविषया वृत्तिरिति
 सम्बन्धः । वचुना बुद्धयद्धारमनसासुच्यते । २८ ।

असत्त्वसमाया क्षालक्ष्या । अन्वयसाहो यो बुद्धिरिति
 वचनसुखं सैव बुद्धिवृत्तिः । तथाऽभिमानोऽद्धार इत्यभि
 मानस्यसोऽभिमानवृत्तिश्च । सद्त्वस्य मन इति वचन
 मुक्त्वा तेन सद्त्व एव मनसो वृत्तिः । अथ सद् बुद्धयद्धारमनसां
 क्षालक्ष्या वृत्तिरसामान्या या प्रायमिच्छिता बुद्धीन्द्रियाणां
 च वृत्तिः साऽप्यसामान्यैवेति । इदानीं सामान्या वृत्तिरा
 क्यावते । सामान्यकरणवृत्तिः सामान्येन करणानां वृत्तिः
 प्राणाद्या वायव पञ्च प्राणापानसमानोदानान्याना इति
 पञ्च वायव कर्मेन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिर्यतः । प्राणो नाम
 वायुर्मुंघनातिश्चात्मगौरवस्तस्य यत् स्यादनं कर्म तत् द्वयो
 दयविशेषापि सामान्या वृत्तिः सति प्राणे यस्यात् हरणा

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।

दृष्टे तथाप्यदृष्टे च यस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥३०॥

नामात्मलाभ इति । प्राणोऽपि पेश्करशकुनिवत् सर्वस्य
चलन करोतीति । प्राणनात् प्राण इत्युच्यते । तथाऽपग-
यनादपानस्तत्र यत् स्यन्दनं तदपि सामान्यवृत्तिरिन्द्रियस्य ।
तथा समानो मध्यदेशवर्ती य आहारादिनयनात्मन नयनात्
समानो वायुस्तत्र यत् स्यन्दनं तत् सामान्यकरणवृत्तिः । तथा
कूर्हारीहणादुत्कर्षादुन्नयनाद्वा उदानो नाभिदेशमस्तकान्त-
गोचरस्तत्रोदाने यत् स्यन्दनं तत् सर्वेन्द्रियाणां सामान्या
वृत्तिः । किञ्च शरीरव्याप्तिरभ्यन्तरविभागश्च येन क्रियतेऽसौ
शरीराव्याप्याकाशवह्नानस्तत्र यत् स्यन्दनं तत् करणजालस्य
सामान्या वृत्तिरिति । एवमेते पञ्च वायवः सामान्यकरणवृ-
त्तिरिति व्याख्याता त्रयोदशविधस्यापि करणसामान्या
वृत्तिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

युगपच्चतुष्टयस्य बुद्ध्यहङ्कारमनसामेकैकेन्द्रियसंख्ये सति
चतुष्टयं भवति चतुष्टयस्य दृष्टे प्रतिविपयाध्यवसाये युगपदृ-
त्तिर्बुद्ध्यहङ्कारमनश्चक्षुषि युगपदेककालं रूपं पश्यति स्थाणु-
रयमिति । बुद्ध्यहङ्कारमनोजिह्वा युगपद्रसं गृह्णन्ति । बुद्ध्य-
हङ्कारमनोघ्राणानि युगपद्गन्धं गृह्णन्ति । तथा त्वक्श्रोत्रे
अपि । किञ्च क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा तस्येति चतुष्टयस्य क्रम-
शश्च वृत्तिर्भवति । यथा कश्चित् पथि गच्छन् दूरादेव दृष्ट्वा
स्थाणुरयं पुरुषो वेति संशये सति तत्रोपरूढा तस्मिन् पश्यति
शकुनिं वा ततो तस्य मनसा सहल्लिप्ते संशये व्यवच्छेदभूता
बुद्धिर्भवति स्थाणुरयमित्यतोऽहङ्कारश्च निश्चयार्थं स्थाणुरवेत्येव
बुद्ध्यहङ्कारमनश्चक्षुषा क्रमशो वृत्तिर्दिष्टा यथा रूपे तथा शब्दा-

स्वा स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्परान्कृतहेतुकां हृत्तिम् ।
 पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्य्यते करणम् ॥
 करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्
 कार्य्यं च तस्य दशधा शार्थ्य धार्थ्य प्रकाशयन् ॥

दिक्षपि बोध्या इष्टे इष्टविषये । किञ्चान्यत्तयाऽप्यइह
 चक्षुः तत्पूर्विका इतिरदृष्टेऽनागतेऽतीते च चाक्षे बुद्ध्या
 हारमनां इष्टे चक्षुःपूर्विका त्रयस्य हृत्तिः शार्थ्यं त्रयपूर्विक
 गन्धे श्रावपूर्विका रक्षे रसनपूर्विका गन्धे त्रयपूर्विका बुद्ध्या
 हारमनामनागते अभिच्यति ज्ञानेऽतीते च तत्पूर्विक
 ज्ञानयो हृत्तिर्वर्तमाने बुगपत् क्रमयथेति । विश्व ३१ ।

कां क्षामिति बोध्या बुद्ध्याहारमनांश्चि स्वां स्वां हृत्ति
 परस्परान्कृतहेतुकामाकृतत्वात्परस्परम् इति प्रतिपद्यन्ते पुरु
 षार्थकारणात् । बुद्धेरहारादधी बुद्धिरहारावृत्तं चाक्ष
 यत्पूर्विकविषयं प्रतिपद्यते किमर्थमिति चेत् पुरुषार्थ एव हेतु
 मुद्वार्थं कर्तव्य इत्येवमर्थं गुणानां प्रकृतिस्वभावेतानि कर
 णानि पुरुषार्थं प्रकाशयन्ति त्रयं त्रयं प्रवर्तन्ते न केचिद
 काश्च ते करणं पुरुषार्थं एवेत्यः कारयतीति वाक्याद्यौ न केन
 चिदौच्येत् पुरुषेण काश्च ते प्रबोधयन्ति करणम् । बुद्ध्यादि
 कृतिविधं तदित्ये चति ३ ११ ॥

करणं मन्त्रादि त्रयोदशविधं बोधयन् पञ्चबुद्धीन्निर्वाचि
 चक्षुरादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि वागादीनीति त्रयोदशविध
 करणं तत् किं करोतीत्ये तदाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
 तत्राहरणं धारणं च कर्मेन्द्रियाणि कुर्वन्ति प्रकाशं बुद्धी

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाच्यं त्रयस्य विषयाख्यं
साम्प्रतकालं वाच्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

न्द्रियाणि । कतिविध कार्यं तस्मात् तदुच्यते ।
कार्यं च तस्य दशधा तस्य करणस्य कार्यं कर्तव्यमिति
दशधा दशप्रकारं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यं वचनादानविहर-
शोक्षगानन्दाख्यमेतद्दशविधं कार्यं बुद्धौन्द्रिये प्रकाशितं
कर्मेन्द्रियाख्याहरन्ति धारयन्ति चेति ॥ ३२ ॥

अन्तःकरणमिति बुद्धरहद्धारमनासि त्रिविधं महदादि-
भेदात् । दशधा वाच्यं च बुद्धौन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
पञ्च दशविधमेतत् करणं वाच्यं तत्र यस्यान्तःकरणस्य विष-
याख्यं बुद्धरहद्धारमनसा भोग्यं साम्प्रतकालं शीघ्रं वर्तमान-
मेव शब्दं शृणोति नातीतानं च भविष्यन्तं चक्षुरपि वर्त-
मानं रूपं पश्यति नातीतं नानागतं त्वर्तमानं स्पर्शं जिह्वा
वर्तमानं रसं नासिका वर्तमानं गन्धं नातीतानागतं चेति ।
एवं कर्मेन्द्रियाणि वाग्वर्तमानं शब्दमुच्चारयति नातीतं नाना-
गतं पाणी वर्तमानं घटमाददाते नातीतमनागतं च पादौ
वर्तमानं पथ्यानं विहरतो नातीतं नाप्यनागतं पायूपस्थौ च
वर्तमानावुक्षर्गान्दी कुरुतो नातीतो नानागतौ । एव
वाच्यं करणं साम्प्रतकालमुक्तं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं बुद्धर-
हद्धारमनासि त्रिकालविषयाणि बुद्धिर्वर्तमानं घटं बुध्यत
अतीतमनागतं चेति । अहद्धारो वर्तमानेऽभिमानं करोव्य-
तीतेऽनागते च । तथा मनो वर्तमाने सङ्कल्पं कुरुत अतीते-
ऽनागते च एव त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति । इदानीमि-
न्द्रियाणि कति सविशेषं विषयं गृह्णन्ति । कानि निर्विशेष-
मिति तदुच्यते ॥ ३३ ॥

बुद्धोन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि
 बाग्भवति शब्दविषया त्रिधाणि तु पञ्चविषयाणि

॥ ३४ ॥

शान्तःकरणं बुद्धिं सर्वं विषयमवगाहते तस्मात् ।
 तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥३५॥
 एते प्रदोषकस्याः परस्परविषयत्वात् शुचविशेषाः ।
 अतस्त्वं पुरुषस्यार्थं प्रकाशय बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥३६॥

बुद्धोन्द्रियाणि तानि सविशेषं विषयं यज्जानति सविशेष-
 विषयं मानुषाणां शब्दस्वरूपपरमगत्यां सुखदुःखमोहादि-
 विषयबुद्ध्यां बुद्धोन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति देवानां त्रिविधेषां
 विषयान् प्रकाशयन्ति तथा बुद्धोन्द्रियाणां मध्ये बाग्भवति
 शब्दविषया देवानां मानुषाणां च बाग्भवति श्लोकादीनुच्चार-
 यति तस्माद्देवानां मानुषाणां च वाग्विन्द्रियं शुभं त्रिधाऽपि
 वाग्भवतिरिक्तानि पाणिपादपायूपखण्डसंघितानि पञ्चविषयाणि
 पञ्च विषयाः शब्दादयो तेषां तानि पञ्चविषयाणि शब्दस्वरूप-
 रूपपरमगत्या पाणी मन्ति पञ्चशब्दादिष्वप्यथायां तु वि पादौ
 विहरति पाण्डुश्रियं पञ्चक मसुखमे करोति तत्रोपखण्डि-
 पञ्चकचर्चं शुभमानन्दयति । ३४ ॥

शान्तःकरणं बुद्धिरश्चद्वारमनःसहितेभ्यश्च तस्मात् सर्वं
 विषयमवगाहते यज्जानति त्रिष्वपि चासिषु शब्दादीन् यज्जानति
 तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि त्रिधाणि करणा-
 न्तीति वाक्यमेव । विद्यान्वत् ॥ ३५ ॥

यानि करणांशुक्तानि एते शुचविशेषाः किं विविधा

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्
॥ ३७ ॥

तन्मात्राख्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चम्यः ।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥३८॥

प्रदीपकल्पा प्रदीपवहिषयप्रकाशकाः परस्परविलक्षणा अस-
दृशा भिन्नविषया इत्यर्थः । गुणविषया इत्यर्थः । गुणविशेषा
गुणेभ्यो जाताः । कृत्स्न पुरुषस्यार्थ बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रिया-
ख्यहृद्धारो मनश्चैतानि स्त्र स्वमर्थं पुरुषस्य प्रकाश्य बुद्धौ
प्रयच्छन्ति बुद्धिस्थ कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो बुद्धिस्थ सर्वं विषयं
सुखादिकं पुरुष उपलभ्यते । इदञ्चान्यत् ॥ ३६ ॥

सर्वेन्द्रियगत त्रिष्वपि कालेषु सर्वं प्रत्युपभोगमुपभोग प्रति
देवमनुष्यतिर्यग्बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारेण सान्त करणा बुद्धिः
साधयति सम्पादयति यस्मात् तस्मात् सैव च विशिनष्टि प्रधा-
नपुरुषयोर्विषयविभाग करोति प्रधानपुरुषान्तरं नानात्व-
मित्यर्थः सूक्ष्मित्वनधिकृततत्परस्परैरप्राप्यमित्य प्रकृतिः सत्व-
रजस्तमसा साम्यावस्था इयं बुद्धिरयमहृद्धार एतानि पञ्च त-
न्मात्राख्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतान्ययमन्य पुरुष एभ्यो
व्यतिरिक्त इत्येव बोधयति बुद्धिर्यस्यावापादपवर्गो भवति ।
पूर्वमुक्त विशेषा विशेषविषयाणि तत् के विषयास्तच्च दर्श-
यति ॥ ३७ ॥

यानि पञ्च तन्मात्राख्यहृद्द्वारादुत्पद्यन्ते ते शब्दतन्मात्रं
स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमेतान्यविशेषा
उच्यन्ते देवानामेते सुखलक्षणा विषया दुःखमोहरहितास्तेभ्यः

सूक्ष्मा मातापितृणां सह प्रभूतैस्त्रिधा विधीयात् सु ।
 सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृणां निवर्त्तन्ते ॥३६॥

पञ्चम्यान्प्रातेभ्यः पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यतेजोवायुआकाश-
 संघानि यान्युत्पद्यन्ते । एते षूता विधेयाः । गन्धतन्मात्रात्
 पृथिवी रसतन्मात्रादापो रूपतन्मात्रात्तेजः स्पर्शतन्मात्रादाद्बु-
 धन्धतन्मात्रादाकाशमिच्छेवसुत्पद्यन्ते तानि महाभूतान्तेषु
 विधेया मातृपिता विधेया ग्रान्ता सुखदुःखयोरो दुःख
 लक्षणा मूढा मोहजनका यथाकार्यं कश्चिद्वनवद्यायादन्तर्-
 दादेनिर्गतस्य सुखात्मकं ग्रान्तं भवति तदेव ग्रीतोषुवातवपा-
 मिभूतस्य दुःखात्मकं घोरं भवति तदेव पन्थानं गच्छती वनमा-
 गाद् भ्रष्टस्य दिक्षाहासूटं भवति । एवं बाबुधमात्तस्य ग्रान्तो
 भवति ग्रीतात्तस्य घोरो भूक्षीमकराविमिथ्योऽतिबान् मूढ
 इति । एवं तीव्र प्रवृत्तिषु दृष्टव्यम् । यथाऽप्ये विधेया ॥३८॥

सूक्ष्मास्तथावाचि यस्तद्विहितं तन्मात्रिकं सूक्ष्मगरीरं
 महदादिभिर्दं सदा तिष्ठति संसरति च तं सूक्ष्माश्रया माता
 पितृणां सूक्ष्मगरीरोपचायका चतुर्भासी मातापितृसंयोगे
 योषितगन्धमिच्छोभावेकोदरात्मः सूक्ष्मगरीरस्योपचयं कुर्वति
 तत् सूक्ष्मगरीरं पुनमातुरशितपोतनानाबिबर्त्सिन मासि
 निबन्धनाप्यायते तथाप्यारभ्य गरीरं सूक्ष्मातापितृश्रेय सह
 महाभूतैस्त्रिधा विधीये च्छादरश्चहाकषुःसिद्धप्रवृत्ति पाद-
 कोषिच पाञ्चभोतिच इधिरमासघापुयश्चाभिमन्त्रसंभृतमा-
 कामाऽरत्रायदानाहातुर्बर्त्सनात् तत्र पाञ्चादापं संपहात्
 पृथिवी धारणात् समस्तावप्योषितं मातृबदरात् बद्धिभवति ।
 एतेन त्रिविधा विधेया च । यथाह च्छे निष्ठा च्छे वा

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०

अनित्याः सूक्ष्मास्तीषा नियताः सूक्ष्मास्तन्मात्रसङ्गकास्तीषा
मध्ये नियता नित्यास्तैरारब्ध शरीर कर्मवशात् पशुमृगपक्षि-
सरीसृपस्थावरजातिषु संसरति धर्मवशादिन्द्रकादिलोकेष्वेवमेत-
न्नियत सूक्ष्मशरीर सरति यावत् ज्ञानमुत्पद्यते उत्पन्ने ज्ञाने
विद्याच्छरीर त्यक्त्वा भोक्त गच्छति तस्यादेते विशेषा सूक्ष्मा
नित्या इति मातापितृजा निवर्तन्ते तत् सूक्ष्मशरीर परित्य-
ज्येहैव प्राणत्यागवेलाया मातापितृजा निवर्तन्ते मरणकाले
मातापितृज शरीरमिहैव निवर्त्य भूम्यादिषु प्रलीयते यथा
तच्च सूक्ष्म च कथं संसरति तदाह ॥ ३९ ॥

यदा लोका अनुत्पन्ना प्रधानादिसर्गे तदा सूक्ष्मशरीरमुत्-
पन्नमिति । किञ्चान्यदसक्तं न संयुक्तं तिर्यग्योनिदेवमानुष-
स्थानेषु सूक्ष्मत्वात् कुत्रचिदसक्तं पर्वतादिषु अप्रतिहतप्रसरं
सरति गच्छति । नित्यं यावन्न ज्ञानमुत्पद्यते तावत् संसरति
तच्च महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महानादौ यस्य तन्महदादि बुद्धि-
रहद्वारो मन इति पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्मपर्यन्तं तन्मात्र-
पर्यन्तं संसरति शूलग्रहपिपीलिकावत् वीनपि लोकान् ।
निरुपभोग भोगरहितं तत् सूक्ष्मशरीरं पितृमातृजेन वाङ्मो-
नोपचयेन क्रियाधर्मग्रहणाङ्गीर्षु समर्थं भवतीत्यर्थं । भावै-
रधिवासितं पुरस्ताद्भावान् धर्मादीन् वक्ष्यामस्त्वैरधिवासितसु-
परिच्छितं लिङ्गमिति । प्रलयकाले महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं कर-
णोपेतं प्रधाने लीयते असंसरयुक्तं सदा सर्गकालमत्र वर्तते
प्रकृतिमोहब्रह्मनवन्व सत् संसरणादिक्रियास्रसमर्थमिति

चित्रं यथाश्रयवृत्ते स्यात्सादिभ्यो यथा विना छाया
 तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥४१॥
 पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
 प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्कटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

पुनः सर्वेषाञ्च संसरति तस्मान्निष्कं सृष्टम् । चित्रं प्रयोक्तव्यं
 त्रयोदशविधं चरुं संसरतीत्येवं बोद्धिं सत्याम् ॥ ४१ ॥

चित्रं यथा लुब्धाश्रयवृत्ते न तिष्ठति साक्षादिभ्यः शौच
 सादिभ्यो विना छाया न तिष्ठति तैविना न भवत्यादिप्र
 साधना शैत्यं विना नापो भवन्ति शैत्यं वाऽग्निर्विना । चमि
 च्च विना वातुः अथ विना आन्नाश्रयमवकाशं विना पृथि
 वी मर्त्यं विना तद्वदेतेन इष्टान्तेन न्यायेन विना विश्वैरवि
 शेषैश्चकार्त्तविना न तिष्ठति । अथ विश्वभूताम्बुचरुं
 मरोरं पञ्चभूतमर्चं वैशेषिणा शरीरैश्च विना न लिङ्गस्थानं
 चेति च एवदेहसुच्छति तदेवान्धमाश्रयति निराश्रयमाश्रय
 रक्षितं लिङ्गं त्रयोदशविधं चरुमिदमर्थः । विमर्शं तदुच्यते
 ॥ ४१ ॥

पुरुषार्थं चरुमिदं इति प्रधानं प्रवक्ष्ये स च द्विविधं
 शब्दाद्युपसृष्टिचरुं च पुरुषपुरुषान्तरोपसृष्टिचरुमिदं । शब्दा
 द्युपसृष्टिचरुमादिषु लोकेषु गत्यादिमोयावति । पुरु
 षपुरुषान्तरापसृष्टिमोच इति । तस्माद्बुद्धं पुरुषार्थहेतुकमिदं
 सृष्ट्यमरोरं प्रवक्ष्ये त इति । निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन निमित्त
 त्वादि नैमित्तिकमूह्यमनादि पुरस्तादेव चरुमासं प्रसङ्गेन
 प्रसङ्गात् प्रकृतेः प्रधानस्य विभुत्वयोगात्तथा राजा सराई
 विभुत्वात्पदिच्छति तत्तत् चरुमितीति तथा प्रकृतेः सर्वं

सांसिद्धिकांश्चभावाः प्राकृतिकावैकृतिकाश्च धर्माद्याः
दृष्टा करणाश्रयिण कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥४३

विभुत्वयोगान्निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन व्यवतिष्ठते पृथक् पृथक्
उद्देशधारणे लिङ्गस्य व्यवस्था करोति । लिङ्ग सूक्ष्मः परमाणु-
भिस्तन्मात्रैरुपचित शरीर त्रयोदशविधकरणोपेतं मानुषदेव-
तिर्यग्योनिषु व्यवतिष्ठते कथं नटवत् यथा नटः पटान्तरेण
प्रविश्य देवो भूत्वा निर्गच्छति पुनर्मानुषः पुनर्विदूषक । एव
लिङ्ग निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनोदरान्तः प्रविश्य हस्तौ
स्त्री पुमान् भवति । भावैरधिवासित लिङ्ग ससरतीत्युक्तं
तत् के भावा इत्याह ॥ ४२ ॥

भावास्त्रिविधाश्चिन्त्यन्ते सांसिद्धिकाः प्राकृता वैकृताश्च ।
तत्र सांसिद्धिका यथा भगवतः कपिलस्यादिसर्गे उत्पद्य-
मानस्य चत्वारो भावा सहीत्पन्ना धर्मो ज्ञान वैराग्यमैश्वर्य-
मिति । प्राकृताः कथ्यन्ते ब्रह्मणश्चत्वारः पुत्राः सनकसनन्द-
नसनातनसनत्कुमारा वभूवुः तेषामुत्पन्नकार्यकारणानां
शरीरिणा षोडशवर्षाणामेते भावाश्चत्वारः समुत्पन्नास्तस्मादेते
प्राकृताः । तथा वैकृता यथा आचार्यसूक्तिनिमित्तं कृत्वा-
ऽस्मदादीनां ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञानाद्वैराग्यं वैराग्याद्धर्मो धर्मा-
दैश्वर्यमिति । आचार्यसूक्तिरपि विकृतिरिति तस्माद्वैकृता एते
भावा उच्यन्ते यैरधिवासित लिङ्ग ससरत्येते चत्वारो भावा
सात्त्विकास्तामसा विपरीता सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्याद्विष-
यस्तमित्यत्र व्याख्याता एवमष्टौ धर्मो ज्ञान वैराग्यमैश्वर्यम-
धर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमित्यष्टौ भावाः । क्व वर्तन्ते दृष्टा-
करणाश्रयिणो बुद्धि करणं तदान्श्रयिणः । एतदुक्तमश्रवसाद्यो
बुद्धि धर्मो ज्ञानमिति कार्यं देहस्तदाश्रया कललाद्या ये

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्वद्व्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्ध ॥ ४४ ॥

वैराग्यात्प्रकृतिखयं संसारो भवति रात्रसाक्षात्
 ऐश्वर्याद्विधातो विपर्ययात् तद्विपर्यास ॥ ४५ ॥

साक्षात् प्रकृतिः यन्मयोचितसंयोगी विद्वद्विज्ञेयुषा कमलाया
 बुद्बुदसांसर्पयोगीप्रभृतव तथा लौकारयोगनखबिरत्वादयो भाषा
 पञ्चपानरसनिमित्ता निष्पद्यन्ते अतः कार्यावधिषु उच्यन्ते
 पञ्चादिविषयमीमनिमित्ता जायन्ते । निमित्तमैमित्तिक
 प्रसङ्गेनेति बहुलमत्रोच्यते ॥ ४१ ॥

धर्मेण गमनमूर्ध्वं धर्मे निमित्तं ज्ञानोर्ध्वमुपनयति कर्तृमि-
 त्यटी ज्ञानानि यद्वाच्यं तद्वद्वत् । ज्ञानं पाशापन्नं सोम्य
 मैत्रं मान्यं घ्राणं राघवं वीणावमिति तत् सूक्ष्मं शरीरं
 यच्छति पश्यन्पञ्चसरोरुपस्थात्तन्नेषधर्मो निमित्तम् ।
 त्विच्छं ज्ञानिन् चापवर्गं पञ्चविंशति तत्त्वज्ञानं तेन निमित्तं
 नापवर्गो माघः तत् सूक्ष्मं शरीरं निवर्त्तते परमात्मा उच्यते ।
 विपर्ययादिष्यते बन्धं पञ्चानं निमित्तं तच्चैव मैमित्तिकं
 प्राकृतो वैशारिको दासिबिषय बन्ध इति वक्ष्यति सुरस्थाप
 दिदमुच्छं प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैशारिकेन च । दक्षिणा-
 मिच्छुतीयेन बन्धो नान्येन सुच्यते । तथाऽप्यहपि निमि-
 त्तम् ॥ ४४ ॥

यथा ज्ञानविज्ञेयमिति न तत्त्वज्ञानं तत्त्वाद्ज्ञानपूर्वा-
 वैराग्यात् प्रकृतिसत्त्वो नृतोऽष्टाह प्रकृतिषु प्रधानबुद्धाद्वद्वत्
 तत्त्वात्वे तु लीयते न माघः ततो भूयोऽपि संवरति तथा योऽयं
 राजसो रागः यथाऽमि दासि ददासि येनासुचिन् श्रीकृष्ण

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धप्राख्यः ।

गुणवैषम्यविमर्दान्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

यद्विषयं मानुषं सुखमनुभवाम्येतस्माद्भ्राजसाद्भ्राजात् 'संसारी
भवति । तथा ऐश्वर्यादविघात एतद्वैश्वर्यमष्टगुणमणिमादियुक्तं
तस्माद्वैश्वर्यनिमित्तादविघातो नैमित्तिको भवति ब्रह्मादिषु
स्थानेष्वैश्वर्यं न विहन्यते । किञ्चान्यद्विपर्ययाद्विपर्यासः
तस्याविघातस्य विपर्यासो विघातो भवत्यनैश्वर्यात् सर्वत्र
विहन्यते । एष निमित्तैः सह नैमित्तिक, षोडशविधो
व्याख्यात, स किमात्मक इत्याह ॥ ४५ ॥

यथा एष षोडशविधो निमित्तनैमित्तभेदो व्याख्यात एष
प्रत्ययसर्गं उच्यते । प्रत्ययो बुद्धिरित्युक्ताऽध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो
ज्ञानमित्यादि स च प्रत्ययसर्गश्चतुर्धा भिद्यते विपर्ययाशक्ति-
तुष्टिसिद्धप्राख्याभेदात् । तत्र संशयोऽज्ञानम् । यथा कस्य-
चित् स्थाणुदर्शने स्थाणुरयं पुरुषो वेति संशयः । अशक्ति-
र्यथा । तमेव स्थाणुं सम्यग् दृष्ट्वा संशयं ह्येतुं न शक्नोतीत्य-
शक्तिः । एवं तृतीयस्तुष्ट्याख्यो यथा । तमेव स्थाणुं ज्ञातुं
संशयितुं वा नेच्छति किमनेनास्माकमित्येवा तुष्टिः । चतुर्थः
सिद्धप्राख्यो यथा । भ्रानन्दितेन्द्रियः स्थाणुमारूढा वक्तिं
पश्यति शकुनिं वा तस्य सिद्धिर्भवति स्थाणुरयमिति । एवं-
मस्य चतुर्विधस्य प्रत्ययसर्गस्य गुणवैषम्यविमर्दे तस्य भेदास्तु
पञ्चाशत् योऽयं सत्वरजस्तमोगुणानां वैषम्यो विमर्दः, तेन तस्य
प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशद्भेदा भवन्ति तथा कापि सत्त्वसुक्लकट
भवति रजस्तमसो उदासीने कापि रजः कापि तम इति
भेदाः कथ्यन्ते ॥ ४६ ॥

पञ्च विपर्ययभेदा भवत्स्वशक्तिश्च करणवैकल्यात्
 षष्ठाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४० ॥
 भेदस्समसोऽष्टविधो मोक्षस्य च दशविधो महामोक्ष
 तामिस्रोऽष्टदशधा तथा भवत्स्वतामिस्रः ॥ ४१ ॥

पञ्च विपर्ययभेदाष्टे यथा तमो मोक्षो महामोक्षस्तु-
 मिस्रोऽस्वतामिस्र इत्येतां भेदानां नामात्वं वक्ष्यतेनन्तर
 मिति । षष्ठोऽष्टविंशतिभेदा भवन्ति करणवैकल्यात्
 तानपि वक्ष्यामस्तथा च तुष्टिर्नवधा लक्ष्मीतसि राजसानि
 ज्ञानानि । तथाष्टविधा सिद्धिः सात्त्विकानि ज्ञानानि तत्रै
 वाह्यतसि । एतत् क्रमैरेव वक्ष्यन्ते तत्र विपर्ययभेदा
 उच्यन्ते ॥ ४० ॥

तमसस्थापददृष्ट्या भेद प्रथमोऽघानादिमन्वते योऽहाह
 प्रकृतिषु लीयते प्रधानबुद्ध्याहकारपञ्चतन्त्राद्वाहासु तत्र लीन-
 मात्मानं मन्वते सुखाऽहमिति तमोभेद एषोऽष्टविधस्य
 मोक्षस्य भेदोऽष्टविध एवेत्यर्थः । यथाहगुणमविमार्थोऽर्थं
 तत्र सङ्गादिभ्रादयो देवा न मोक्षं प्राप्नुवन्ति पुनश्च तत्पदे
 ममरन्त्वेषोऽष्टविधो मोक्ष इति । दशविधो महामोक्ष
 गन्दस्वयङ्परसगन्धा देवानामिति पञ्चविधया सुखसुखा
 मानुषाणामप्येते एव शब्दादयः पञ्चविधया एवमितीषु दशह
 महामोक्ष इति । तामिस्राऽष्टदशधाऽष्टविधमैश्वर्यं इहाह
 लक्षिका विषया दश एतयामहादशानां सम्यदमहान्दन्ति
 विषयं मानुसोदन्त्येषोऽष्टादशविधो विकल्पस्तामिस्रः । यथा
 तामिस्रमहगुणमैश्वर्यं इहाहलक्षिका दशविधयास्तथाश्रता
 मिस्रोऽप्यहादशभेद एव किन्तु विषयसम्पत्तो सुखीयकादे

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदशवधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥४६॥
आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
वाच्या विषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥५०

य एव म्रियतेऽष्टगुणैश्चर्याद्वा भ्रस्यते ततस्तस्य महद् दुःख-
मुत्पद्यते सोऽन्वतामिन्न इति । एव विपर्ययभेदास्तम-
प्रभृतयः पञ्च प्रत्येक भिद्यमाना द्विपष्टिभेदाः सहत्ता इति ।
अशक्तिभेदाः कथ्यन्ते ॥ ४८ ॥

भवन्त्यशक्तेश्च करणवैकल्यादष्टाविंशतिभेदा इत्युद्दिष्ट
तत्रैकादशेन्द्रियवधाः वाधिर्यमन्यताप्रसुप्तिरुपजिह्विकाघ्राण-
पाको मूकता कुणित्वं खान्त्र गुदावर्त्तं क्लीब्यमुन्माद इति ।
सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ये बुद्धिवधास्तैः सहाशक्तेरष्टा-
विंशतिभेदा भवन्ति सप्तदशवधा बुद्धेः सप्तदशवधास्तै तुष्टि-
भेदसिद्धिभेदवैपरीत्येन तुष्टिभेदा नव सिद्धिभेदा अष्टौ ये ते
विपरीतै सह एकादशविधा एवमष्टाविंशतिविकल्पा अशक्ति-
रिति विपर्ययात् सिद्धितुष्टीनामेव भेदक्रमो द्रष्टव्यः । तत्र
तुष्टिर्नवधा कथ्यते ॥ ४९ ॥

आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तुष्टयोऽध्यात्मनि भवा आध्यात्मिका'
तस्य प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या । तत्र प्रकृत्याख्या यथा
कश्चित् प्रकृति वेत्ति तस्याः सगुणनिर्गुणत्व च तेन तत्त्व तत्-
कार्यं विज्ञायैव केवल तुष्टस्तस्य नास्ति मोक्ष एषा प्रकृ-
त्याख्या । उपादानाख्या यथा कश्चिद्विज्ञायैव तत्वान्युपादान-
ग्रहण करोति त्रिदण्डकमण्डलुविविदिकाभ्यो मोक्ष इति
तस्यापि नास्त्येषा उपादानाख्या । तथा कालाख्या कालेन

अहं शब्दोऽध्वयनं तु सविधातास्त्रयं सुदृव्याप्तिः ।

मोक्षो भविष्यतीति किं तत्त्वाम्बाधीनेऽन्वेया वासास्त्रा तुष्टि
स्तत्र नास्ति मोक्ष इति । तथा माम्बाप्या माम्बेनैव मोक्षो
भविष्यतीति माम्बाप्या । चतुर्धा तुष्टिरिति । वाङ्मात्रिक-
बोधपरमाद्य पक्ष । वाङ्मात्रस्तुष्टयः पक्ष विषयोपरमात् शब्द-
व्यवहारेपरसगमेभ्य उपरतोऽर्चनरचयसङ्घट्टिंसादयनात् ।
तद्विनिमित्तं पाद्यपाक्यवाचिन्व्यप्रतिप्रवृत्तिषां काव्यां इतदर्थं
दुःखमर्बितानां रचये दुःखमुपभोगात् चीयत इति शब्द-
व्यवहारे । तथा विषयोपभोगसङ्घे कृते भाष्योऽभिव्याहृत्युपयम
इति सङ्घदोषः । तथा न चतुष्टयस्य भूतास्युपभोग इत्यत्र
हिंसादोषः । एवमत्रनादिदोषदर्शनात् पक्षविषयोपरमात्
पक्ष तुष्टयः । एवमात्राधिक्यवाङ्मात्रमिदाद्यत्र तुष्टयशातां
नामानि यास्यान्तरे मोक्षानि । पक्षं सञ्चितं भिन्नो हृष्टि-
वृत्तमो पारं वृत्तेन नारोक्षमवृत्तमाश्रयित्वमिति । चाद्यां
तुष्टीनां विपरीतप्रवृत्तिभेदाद् बुद्धिबधा भवन्ति । तद्यथा
अनयोऽसद्विद्यमनोध इत्यादिबिरोध्यात् बुद्धिबधा इति ।
सिद्धिरिति ३१ ।

अहो यथा सविचित्वमूहते किमिह सद्य किं परं किं
नेवेवमं किं अताद्यं ज्ञानमिति चिन्तयतो ज्ञानमुत्पद्यते
प्रधानादस्य एव सुखं इत्यस्या बुद्धिरभ्योऽहकारोऽप्यानि
तन्मात्राबोधियापि प्रथममहामूतानोऽन्वेने तत्रज्ञानमुत्पद्यते
येन मोक्षो भवति एवा अहंवाप्या प्रथमा सिद्धिः । तथा
शब्दज्ञानात् प्रधानमुत्पद्यते वाङ्मात्रतन्मात्रेन्द्रियप्रथममहामूत
विषयं ज्ञान भवति ततो मोक्ष इत्येवा शब्दाप्या सिद्धिः ।
अध्वयनाहंदादिमात्राभवनात् पक्षविमितितत्त्वज्ञानं ज्ञान

मोक्षं याति इत्येषा तृतीया सिद्धिः । दुःखविघातत्रयमा-
 ध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयविघाताय गुरु समुप-
 गम्य तत उपदेशान्मोक्ष यात्येषा चतुर्थी सिद्धिः । एषैव दुःखत्रय
 भेदात् त्रिधा कल्पनीया इति षट् सिद्धयः । तथा सुहृत्प्राप्ति-
 र्यथा कश्चित् सुहृत् ज्ञानमधिगम्य मोक्ष गच्छति एषा सप्तमी
 सिद्धिः । दानं यथा कश्चिद्भगवता प्रत्याश्रयीपथिद्विदग्ध-
 कुण्डिकादीना आसाच्छादनादीना च दानिनोपकृत्य तेभ्यो
 ज्ञानमवाप्य मोक्षं यात्येष्टमी सिद्धिः । आसामष्टाना
 सिद्धीना शास्त्रान्तरे सप्तौ कृतास्तार सुतार तारतारं प्रमोदं
 प्रमुदितं प्रमोदमानं रम्यकं सदाप्रमुदितमिति । आसा विप-
 र्ययाद् बुद्धेर्बन्धा ये विपरीतास्त अशक्तौ निश्चिन्ता यथाऽतार-
 मसुतारमतारतारमित्यादि द्रष्टव्यमशक्तिभेदा अष्टाविंशतिरु-
 क्तास्ते सह बुद्धिवधैरेकादशेन्द्रियवधा इति । तत्र तुष्टिविप-
 र्यया नवसिद्धीना विपर्यया अष्टौ एवमेते सप्तदशबुद्धिवधा
 एते सहेन्द्रियवधा अष्टाविंशतिरशक्तिभेदाः पञ्चात् कथिता
 इति विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनामेवोद्देशो निर्देशश्च कृत इति ।
 किञ्चान्यत् सिद्धे पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधं सिद्धे पूर्वा या विपर्य-
 याशक्तितुष्टयस्ता एव सिद्धेरङ्कुशस्तद्भेदादेव त्रिविधो यथा
 हस्ती गृहीताङ्गुशेन वशी भवत्येव विपर्ययाशक्तितुष्टिभिर्गृ-
 हीतो लोकोऽज्ञानमाप्नोति तस्मादेताः परित्यज्य सिद्धिः सेव्या
 स सिद्धेस्तच्च ज्ञानमुत्पद्यते तन्मोक्ष इति । अथ यदुक्तं भावै-
 रधिवासितं लिङ्गं तत्र भावा घर्मादयोऽष्टावुक्ता बुद्धिपरि-
 षामाविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिपरिषता, स भावाश्च, प्रत्यय-

न विना भावेर्त्तिङ् न विना चिङ्गेन भावनिर्दत्तिः
 लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तथाहिविधः प्रवर्तते सर्गः ५२
 षट्ठविकल्पो दैवसौख्यम्योनश्च पञ्चधा भवति ।
 मानुष्यस्यैकविधः समासतो मौक्तिकः सर्गः ॥५३॥
 जर्हः सखविद्यास्तमोविद्याश्च मूक्ततः सर्गः ।
 मध्ये रथोविद्यासो ब्रह्मादिस्तन्वपथ्यन्तम् ॥५४॥

समः लिङ्गश्च तन्मात्रसर्गचतुदशमूतपर्यन्तः उक्तस्तथैवनेव
 सर्गश्च पुरपापसिद्धौ चित्तुमयविद्यसर्गैरेवैत पादः । ११ ।

यावत् प्रलयसर्गेविना चिङ्गं न तन्मात्रसर्गो न पूर्वपूर्व-
 संस्काराद् इष्टकारितत्वाद्दृत्तरोत्तरदिदृशस्यश्च लिङ्गेन तन्मात्र-
 सर्गेच न विना भावनिर्दत्तिर्न स्वस्तसूक्तदेवसाध्वलाइमा-
 नेरनादित्वाच्च समस्य वीजाद्गुरावन्वोन्वाच्यो न दोषाप-
 तत्तन्वातीयापेक्षित्वादिपि तत्तद्वाङ्मोर्ना परस्परानपेक्षित्वात्
 आह्वामाख्यो लिङ्गाख्यश्च द्विविधः प्रवर्तते सर्गः इति लिङ्गा-
 ख्यत् ॥ ११ ॥

१० तत्र दैवसदप्रकारं ब्राह्मं प्राचापञ्च सीम्यमैन्द्रं गार्ग्यं
 याचं राक्षसं पृथाचमिति । पञ्चदशमपथिषरोत्तपस्तावराचिः ।
 भूतान्तेव पञ्चविद्यामि तीक्ष्णं मानुषयोनिरेवैव इति चतुदशः ।
 भूतानि विष्वपि लोकेषु सुचक्रवमस्ति तत्र कश्चिन् किमविद्य-
 सुचते ॥ ११ ॥

अहमित्वाद्दत्तु देवस्त्वानेषु सखविद्यास्तः सखविद्यात्
 सखोऽहत् जर्हःसख इति । तन्नापि रथस्यमसो छः । तमा-
 विद्यासो मूक्ततः पथादियुः सावराण्येषु सर्गः सगण्यमथाधि

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्ते स्तस्माद् दुःखं स्वभावेन ॥५५॥
इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।

केन व्याप्तस्तत्रापि सत्वरजसी स्तः । मध्ये मानुषे रज्ज
उक्तं तत्रापि सत्वतमसी विद्येते तस्माद् दुःखप्राया मनुष्या ।
एव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मादिस्थावरान्त इत्यर्थः । एवम-
भौतिकसर्गी लिङ्गसर्गी भावसर्गी भूतसर्गी देवमानुषतैर्य-
ग्योनय इत्येष प्रधानकृतः षोडशसर्गः ॥ ५४ ॥

तत्रेति तेषु देवमानुषतैर्यग्योनिषु जरामृतं मरणकृत
चैव दुःखं चेतनं चैतन्यवान् पुरुषः प्राप्नोति न प्रधानं न
बुद्धिर्नाहङ्कारो न तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि च ।
कियन्त कालं पुरुषो दुःखं प्राप्नोतीति तद्विविक्तं । लिङ्गस्या-
विनिवृत्ते र्यत्तन्महदादिलिङ्गशरीरेणाविश्यं तत्र व्यक्तीभवति
बद्धावन्निवर्त्तते ससारशरीरमिति सत्पेण त्रिषु स्थानेषु पुरुषो
जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति, लिङ्गस्याविनिवृत्तेः लिङ्गस्य
विनिवृत्तिं यावत् । लिङ्गनिवृत्तौ मोक्षो मोक्षप्राप्तौ नास्ति
दुःखमिति । तत् पुनः केन निवर्त्तते यदा पञ्चविंशति तत्त्व-
ज्ञानं स्यात् सत्वपुरुषान्यथाख्यातिलक्षणमिदं प्रधानमियं
बुद्धिरयमहङ्कार इमानि पञ्चतन्मात्राख्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च
महाभूतानि येभ्योऽन्यं पुरुषो विसृष्ट इत्येव ज्ञानाल्लिङ्ग-
निवृत्तिस्ततो मोक्ष इति । प्रवृत्तेः किं निमित्तमारम्भ
इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

इत्येष परिसमाप्ती निर्देशे च प्रकृतिकृतौ प्रकृतिकरणे
प्रकृतिप्रियाया य आरम्भो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः प्रकृते-

प्रतिपुरुषविमोचार्थं स्वार्थं पूव परार्थं चारम्भः ॥५६॥
 वत्सविहङ्गनिमित्तं शौरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
 पुरुषविमोचनिमित्तं तथा प्रवृत्तिं प्रधानस्य ॥५७॥
 चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकाः ।
 पुरुषस्य विमोचार्थं प्रवर्तते तददृश्यज्ञम् ॥५८॥

संज्ञान् महानोऽहंकारस्य स्वात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात् तन्त्र्या
 वेत्यं पञ्चमहाभूतानीत्येष प्रतिपुरुषविमोचार्थं पुरुष प्रति
 देवमनुष्यतिथैन्मार्गं गतानां विमोचार्थमारम्भः स्वार्थं स्वार्थं
 इव परावमारम्भः यथा स्वचित् स्वार्थं स्वार्थं मित्रस्वार्थं चि
 करोति एवं प्रधानम् । पुरुषोऽस्य प्रधानस्य न विहितं प्रत्युप
 चारं करोति । स्वार्थं इव न च स्वार्थं परार्थं एवाव यथादि
 विषयोपसर्गस्वित्पुरुषयान्तरोपसर्गस्वित्पुरुषो लोकेषु यथादि
 विषये पुरुषा लोकावित्तया चत्ते च मोचेवेति प्रधानस्य
 प्रवृत्तिस्तथा लोकात् । कुर्वन्तु प्रधानपुरुषार्थं कृत्वा विव
 र्तेत इति । चत्ते चत्तेऽचत्तं प्रधानं चेतनं पुरुष इति मया
 विदु लोकेषु यथादिभिर्बिषये पुरुषो योऽन्तोऽन्ते मोच
 चर्तस्य इति स्वार्थं चेतनस्य प्रवृत्तिः । सत्यं विव्यचेतनानां
 मपि प्रवृत्तिरहं तानिहृत्तिरहं यथादिस्वाह ॥ १६ ॥

यथा सन्तोदरं नवा मचितं शौरमात्रेण परिवस्य वत्स
 विहङ्गं करोति पुष्टे च वत्से निवृत्तं त एव पुरुषविमोचनि
 मित्तं प्रधानम् । यज्ञस्य प्रवृत्तिरिति । चिह्न ॥ १७ ॥

यथा लाङ्क इडीशुष्ये सति तत्र निवृत्त्यर्थं क्रियासु प्रवर्तते
 तमनाममनश्रियात् स्वतन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात्तन्त्र्यात् तन्त्र्या
 चार्थं यथाऽन्विषयोपसर्गस्वित्पुरुषयान्तरोप-

रङ्गस्य दर्शयिता निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य निवर्त्तते प्रकृतिः ॥५६॥

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।

गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥६०॥

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति

या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥६१॥

लब्धिलक्षणं च द्विविधमपि पुरुषार्थं कृत्वा प्रधानं निवर्त्तते ।
किञ्चान्तत् ॥ ५८ ॥

यथा नर्त्तकी शृङ्गारादिरसैरितिहासादिभावैश्च निबद्ध-
गोतवादिब्रह्मज्ञानि रङ्गस्य दर्शयित्वा कृतकार्यां नृत्यान्निव-
र्त्तते तथा प्रकृतेरपि पुरुषस्यात्मानं प्रकाश्य बुद्धरहङ्कारतन्मा-
त्रेन्द्रियमहाभूतभेदेन निवर्त्तते । कथं को वा' स्यान्ननिवर्त्तकी
हेतुस्तदाह ॥ ५९ ॥

नानाविधैरुपायैः प्रकृतिः पुरुषस्योपकारिण्यनुपकारिणः
पुंस' कथं देवमानुषतिर्यग्भावेन सुखदुःखमोहात्मकभावेन
शब्दादिष्विषयभावेन एव नानाविधैरुपायैरोत्मानं प्रकाशाह-
मन्या त्वमन्य इति निवर्त्तते अतो नित्यस्य तस्यार्थमपार्थ-
कुरुते चरति च यथा क्षयित् परोपकारी सर्वस्योपकुरुते
नात्मनः प्रत्युपकारमीहत एव प्रकृतिः पुरुषार्थं चरति करो-
त्यपार्थकम् । पश्चादुक्तमात्मानं प्रकाश्य निवर्त्तते निवृत्ता च कि-
करोतीत्याह ॥ ६० ॥

लोके प्रकृते सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीत्येवं मे मति-
र्भवति येन परार्थं एव मतिरुत्पन्ना कस्माद्दहमनेन पुरुषेण
दृष्टास्तीत्यस्य पुंसो पुनर्दर्शनं नोपैति पुरुषस्यादर्शनमुपयाती-

१०७

तद्यथा बध्यते नानि मुच्यते नापि संसरति कश्चित्
 संसरति बध्यते मुच्यते च नागायया प्रकृति ॥६२

तद्यथा । तत्र सुशुमारतरं बध्यति । ईश्वरं कारणं भवति । अतो
 अतरनौद्योग्यमात्मनः सुखदुःखयोरीश्वरपेरितो यच्छेत् सती
 नरकमिव वा । अपरि क्षमावकारविधां भवति । विन युद्धोद्धता
 ईशा मयूरा ईन विमिता क्षमावेनेवेति । यत्र साक्षा
 चाप्यां चाह निमुच्यतादीश्वरस्य पक्षं मनुवत प्रजा जायेरन्
 सत् वा पुत्रपात्रिसुखादेव तस्यात् प्रकृत्युज्ज्वली तया युद्धेभ्य
 मन्तुम्बु युद्ध एव पठी भवति लक्ष्मणं लक्ष्मण एवेति । एवं
 विगुहात् प्रमाणात् अयो शीखाश्विगुहाः समुत्पत्ता इति
 यम्यते । निगुह ईश्वरः सगुहानां शोचानां तस्यादुत्पत्तिर
 सुखेति । अनेन पुत्रयो व्याख्यातः । तथा शिपाशिवुः शान्त
 कारवमिच्छुः च । वाक् एवास्ति मृतानि वाक् ईश्वरते
 जयत् । वाक् सुतेषु जानति वाको हि पुरतिष्ठम् । वाक्म
 वाक्पुत्रवाक्च । पदार्थास्तेन वाकोऽन्वर्मूतोऽस्ति स यत्र
 सर्ववर्तुषात् वाक्स्यापि प्रथममेव कारणं क्षमादोऽप्यपि
 बलीनः तस्यात् वाको न कारणम् । नापि क्षमाच इति ।
 तस्यात् प्रकृतिरेव कारणं न प्रकृते कारवाकारमस्तीति । न
 मुनर्देयनसुपवाति सुखपञ्च । यत्र प्रकृते सुशुमारतरं सुभा
 यतरं न विधिदोषरादिकारणमस्तीति न मभिर्मवति ।
 तथा च शोषे च्छम् । सुखो सुखं सुख संसारोति बोधिते
 वाक् । ६२ ॥

तस्यात् कारणात् सुखो न बध्यते नापि मुच्यते नापि
 संसरति यस्यात् कारणात् प्रकृतिरेव नावाक्या हैममाहुवति
 यच्छीव्यापवा सुखादकारतथात्वं निवसूतकच्छिच बध्यते

रूपैः सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्ध केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

मुच्यते ससरति चेति । अथ सुक्त एव स्वभावात् स सर्वगतश्च ।
 कथं ससरत्यप्राप्तप्रापणार्थं ससरणमिति तेन पुरुषो बध्यते
 पुरुषो मुच्यते ससरति व्यपदिश्यते येन ससारित्वं न विद्यते
 सत्त्वपुरुषान्तज्ञानात् तत्त्वं पुरुषस्याभिव्यज्यते । तदभिव्यक्तौ
 केवलं शुद्धो मुक्तः स्वरूपप्रतिष्ठं पुरुष इति । अत्र यदि
 पुरुषस्य बन्धो नास्ति ततो मोक्षोऽपि नास्ति । अत्रोच्यते
 प्रकृतिरेवात्मानं बध्नाति मोचयति च यत्र सूक्ष्मशरीरं तन्मा-
 त्रकं त्रिविधकरणोपेतं तत् त्रिविधेन बन्धेन बध्यते ।
 उक्तञ्च । प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दाक्षिणेन
 तृतीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते । तत् सूक्ष्मं शरीरं धर्माधर्म-
 मयुक्तम् । प्रकृतिश्च बध्यते प्रकृतिश्च मुच्यते ससरतीति कथं
 तदुच्यते ॥ ६२ ॥

रूपैः सप्तभिरेवैतानि सप्त प्रोच्यन्ते धर्मो वैराग्यमैश्वर्य-
 मधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमेतानि प्रकृते सप्त रूपाणि
 तैरात्मानं स्व बध्नाति प्रकृतिरात्मानं स्वमेव सैव प्रकृतिः पुरुष-
 स्यार्थं पुरुषार्थं कर्त्तव्यं इति विमोचयत्यात्मानमेकरूपेण
 ज्ञानेन । कथं तज्ज्ञानमुत्पद्यते ॥ ६३ ॥

एवमुक्तेन क्रमेण पञ्चविंशतिस्तत्त्वानां तत्राश्यासादियं
 प्रकृतिरयं पुरुष एतानि पञ्च तत्त्वानि प्राकृतानितीति
 पुरुषस्य ज्ञानमुत्पद्यते नास्ति तत्राश्यासादियं त मे सम

तेन निवृत्तप्रसवामभवशात् सप्तरूपविनिवृत्तान् ।
 प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेषकवद्वस्थितः सुख्य ॥६५॥
 दृष्टामयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
 सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सगद्य ॥६६॥

शरीरं तद्यताऽहमस्य शरीरमस्यवाहमित्यपरिग्रेषमङ्कार
 रचितमपरिग्रेषमविपक्षयाद्विद्युत् विपर्ययः संयोगोऽविपक्ष
 वादसंयोगाद्विद्युत् शिवत्वं तदेवनाम्बदस्तीति मोक्षकारण
 सुत्यस्यैऽमित्यस्यै चार्थं पञ्चभिर्गतितत्त्वज्ञानं पुरुषस्येति ।
 ज्ञानि पुरुषः किं करोति ॥ ६६ ॥

तेन विद्युत्तेन शिवत्वं ज्ञानेन पुरुषः प्रकृतिं पश्यति प्रेषक-
 वत् प्रेषकेन तुल्यमवस्थितः अजो यथा रज्जुप्रेषकाऽवस्थितो
 नक्त भीं पश्यति अजः अस्मिन् तिष्ठति अजः अज्ञानस्थितः ।
 स्वर्भूतां प्रकृतिं निवृत्तप्रसवां निवृत्तपुरुषदृष्टारण्यार्थानव
 यथात् सप्तरूपविनिवृत्तां निवृत्तिं तीभवपुरुषप्रयोजन
 यथात् यैः सप्तभिः रूपैर्बर्मादिभिराज्ञानं यद्वाति तेषां सप्तभ्यो
 रूपैर्भ्यो विनिवृत्तां प्रकृतिं पश्यति । विद्युत् ॥ ६५ ॥

रज्जुश्च इति यथा रज्जुश्च रज्जुवसुप्रेषक एव शिवका
 यथा पुरुषस्येनात्वं दृष्टेति अजः उपरता निवृत्ता एवा एतेन
 प्रकृतिं प्रेषकात्प्रापि मथानकारणं भूता न द्वितीया प्रकृति
 रस्ति भूति बन्धे जातिभेदादेवं प्रकृतिपुरुषयोर्निर्भूतावपि
 व्यापकत्वात् संयोगोऽस्ति न तु संयोगात् कृतः समो भवति ।
 सति संयोगेऽपि तयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वतन्त्रत्वात् सत्यपि
 संयोगे प्रयाजनं नास्ति सगद्य दृष्टेवरितार्थत्वात् प्रकृते
 द्विविधप्रयोजनं यद्द्विपर्ययोपक्षान्निभ्युत्पुरुषप्राप्तोपसम्बन्ध ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्दुर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद् धृतशरीरः ॥६७॥

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।

उभयत्रापि चरितार्थत्वात् सर्गस्य नास्ति प्रयोजनं य. पुन. सर्ग इति । यथा दानग्रहणनिमित्त उत्तमर्णाधमर्णयोर्द्रव्य-विशद्वौ सत्यपि सयोगे न कश्चिदर्थसम्बन्धो भवति । एव प्रकृतिपुरुषयोरपि नास्ति प्रयोजनमिति । यदि पुरुषस्या-त्पन्ने ज्ञाने मोक्षो भवति ततो मम कस्मान्न भवतीति । अत उच्यते ॥ ६६ ॥

यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानसम्यक्ज्ञान भवति तथापि संस्कारवशाद्घृतशरीरी योगी तिष्ठति कथं चक्रभ्रमवच्चक्र-भ्रमेण तुल्यं यथा कुलालश्चक्र भ्रमयित्वा घटं करोति नृत्पिण्डं चक्रमारोप्य पुनः कृत्वा घटं पर्यामुञ्चति चक्र-भ्रमत्वेव संस्कारवशादेव सम्यग्ज्ञानाधिगमादुत्पन्नसम्यग्-ज्ञानस्य धर्मादीनामकारणप्राप्तौ एतानि सत्तरूपाणि बन्धन-भूतानि सम्यग्ज्ञानेन दग्धानि यथा नाग्निना दग्धानि वीजानि प्ररोहणसमर्थान्येवमेतानि धर्मादीनि बन्धनानि न समर्थानि । धर्मादीनामकारणप्राप्तौ संस्कारवशाद्घृत-शरीरस्तिष्ठति ज्ञानाद्वर्तमानधर्माधर्मक्षय. कस्मान्न भवति वर्तमानत्वादेव क्षणान्तरे क्षयमध्येति ज्ञान त्वनागतकर्म दहति वर्तमानशरीरेण च यत् करोति तदपीति विहि-तानुष्ठानकरणादिति संस्कारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षः । स किंविशिष्टो भवतीत्युच्यते ॥ ६७ ॥

धर्माधर्मजनितसंस्कारक्षयात् प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थ-

ऐकान्तिकमात्मन्तिकमुभय वैवक्ष्यमाप्नोति ॥६८॥
 पुरुषाद्यज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
 स्थित्युत्पत्तिप्रस्रयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६९॥
 एतत्पवित्रमया मुनिरासुरयीऽनुकम्पया प्रददौ ।
 आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्मम्

॥ ७० ॥

शिव्यपरम्यरयागतमौच्छरक्षणेन चैतदार्याभि ।
 संघ्नितमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तिम् ॥७१॥
 मत्तर्था क्लृप्त येऽर्थास्तेऽर्था क्लृप्तस्य पठितम्वस्य ।
 आख्यायिकाधिरहिता परवाद्दिव्यविज्ञिताद्यापि ॥७२॥

त्वात् प्रधानस्य निवृत्तो ऐकान्तिकमवधमात्मन्तिकमनन्त
 हितं वैषण्यं वैवक्ष्यमाषामोच सम्यगैकान्तिकात्मन्तिक
 मित्येवविशिष्टवैवक्ष्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

पुरुषार्थो मोक्षस्तदर्थं ज्ञानमिदं गुह्यं रक्ष्यं परमर्षिणा
 शोचपिसर्विणा समाख्यातं सम्यगुक्तं यत्र ज्ञाने भूतानां
 वैकारिका स्थित्युत्पत्तिप्रस्रया अज्ञानाविभावतिरोभावा
 चिन्त्यन्तं विद्याध्यस्ते येषां विचारात् सम्यक् पञ्चविधति
 तस्य पञ्चनामिका सम्यचते संबन्धिरिति

ताप्य अपिहमुनिना प्रोक्तं संसारविमुक्तिकारणं हि ।

यत्रैवा सततिरार्या भार्यं चान्न मोक्षपादकतम् ॥ ६९ ॥

गोपथब्राह्मणम् ।

प्रथमः प्रपाठकः ।

ओं ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्, स्रयन्त्वेकमेव तदैक्षत,
महद्वै यच्च, तदेकमेवास्मि, हन्ताह मदेव मन्मात्र द्वितीय
देव निर्मम इति, तदभ्यश्वास्यदभ्यतपत् समतपत्, तस्य
श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य ललाटे स्नेहो यदार्घ्यमाजायत तेना-
नन्दत्तमब्रवीत् महद्वै यच्च सुवेदमविदामह इति । तद्यद-
ब्रवीत् महद्वै यच्च सुवेदमविदामह इति, तस्मात् सुवेदोऽभवत्तं
वा एतं सुवेद सन्त स्नेद इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ॥ १ ॥

स भूयोऽश्रास्यद् भूयोऽतप्यत् भूय आत्मान समतपस्तस्य
श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य सर्वेभ्यो रोमगर्त्तेभ्यः पृथक् स्नेदधारा
प्रास्यन्दन्त । ताभिरनन्दत्, तदब्रवीदाभिर्वा अहमिद सर्वं
धारयिष्यामि यदिद किञ्चाभिर्वा अहमिद सर्वं जनयिष्यामि
यदिद किञ्चाभिर्वा अहमिद सर्वमाप्सामि यदिद किञ्चेति ।
तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिद सर्वं धारयिष्यामि यदिद किञ्चेति,
तस्मात् धारा अभवस्तद्वाराणा धारात्वं यच्चासु धियते । तद्यद-
ब्रवीदाभिर्वा अहमिद सर्वं जनयिष्यामि यदिद किञ्चेति,
तस्मात्लाया अभवस्तत्लायाना जायात्वं यच्चासु पुरुषो जायते,
यच्च पुत्रः पुत्रामनरकमनेकशततार तस्मात् त्राति पुत्रस्तत्

पुत्रस्य पुत्रत्वम् । तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं समाश्रयामि
यदिदं विद्येति तप्पादापो अमर्षस्तदपामप्रमाप्नोति वै स
सर्वान् कामान् यान् कामयत ॥ २ ॥

ता अप्यं सद्वाङ्मयैव तासु स्त्रियां शायामपगमत् तामप्ये
वमानस्य स्वयं रीताऽऽस्वन्दत्तदसु, प्रवृत्तिष्ठत् तास्तत्रैवाभ्य
त्याम्बदभ्यतपत् समतपत्, तां श्यान्वाश्रयतां सन्ततां साईमैव
रीतमा ईवमभवंस्तासामभ्या अन्वतरा अतिस्रवया अयेया
अप्राह्यस्ता अमान्ता रीतं समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठव्येतरां येषाः
श्राह्यं शान्ताऽऽश्रयैवाभ्यत्याम्बदभ्यतपत् समतपत् ताम्ब
शान्ताम्बश्रयताम्ब सन्तताभ्यो यद्वेत चासीत्तदश्रयत, यद
श्रयत तप्पाद् अगुं समभयत् तद् अनीभुगुत्वं भृगुरिष वै
स सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ १ ॥

स भृगु सद्वाङ्मयरवीवत स भृगु सद्वाङ्मयैवत वाग
न्वदद्वायो वायो इति, सन्ववर्त्तत स दक्षिणां दिग्मैत्रतत
वागन्वदत् मातरिष्यन् मातरिष्यचिति सन्ववर्त्तत स प्रतीचीं
दिग्मैत्रततं वामन्वदत् पवमानं पवमान इति सन्ववर्त्तत
स उदीचीन्दिग्मैत्रततं वागन्वदद्वात वावेति तममवीचन्व
विदामश्च इति, (नवीच्यवावाङ्मयैवतापुन्विष्येति तद्यद
ब्रवीदवावाङ्मयैवतापुन्विष्यति तदवर्षाऽभवत् तदवष-
योऽवर्षयोऽवर्षत्वम् ।) तस्य च वा एतस्य भगवतोऽवर्षश्च ऋषि
यंतेव ब्रह्मचो लोमानि यद्वाङ्मयानि यंथा प्राच एवमैवाप्य
सर्वं प्राजा समभवत्तमवर्षांश्च ब्रह्माऽब्रवीत् प्रजापते प्रजा
सद्वा पाञ्चवसेति । तद्यदब्रवीत् प्रजापते प्रजा सद्वा पाञ्चव
सेति तप्पात् प्रजापतिरभवत् तत् प्रजापतं प्रजापतिञ्च
मवर्षां वै प्रजापतिं प्रजापतिरिष वै स सर्वेषु लोकेषु भाति य
एवं वेद ॥ १ ॥

तमथर्वाणामृषिमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्तस्माच्छ्रान्ता-
 त्त्तसात् सन्तसात् दशतयानथर्वण ऋषीन्निरमिमतैकर्चान्
 दृर्चान्स्तुचाश्चतुर्चान् पञ्चर्चान् षडर्चान् सप्तर्चानष्टर्चान्-
 वर्चान्दशर्चानिति । तानथर्वण ऋषीनभ्यश्राम्यदभ्यतपत्सम-
 तपत्, तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य. सन्तप्तेभ्यो दशतयानार्थवणा-
 नार्षेयान्निरमिमतैकादशान् द्वादशास्त्रयोदशाश्चतुर्दशान् पञ्च-
 दशान् षोडशान् सप्तदशानष्टादशान्नवदशान् विशानिति ।
 तानथर्वण ऋषीनाथर्वणाश्चार्षेयानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत्
 तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यत् स
 आथर्वणो वेदोऽभवत् तमाथर्वण वेदमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समत-
 पत्तस्माच्छ्रान्तात् तप्तात् सन्तप्तादोमिति मन एवोर्द्धमक्षरमुद-
 क्रामत्, स य इच्छेत्सर्वैरेतेरथर्वभिश्चाथर्वणैश्च कुर्वीत्येतयैव
 त महाव्याहृत्या कुर्वीत । सर्वैर्ह वा अस्यैतेरथर्वभिश्चाथर्वणैश्च
 कृत भवति य एव वेद यश्चैव विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या
 कुरुते ॥ ५ ॥

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यद् भूय आत्मान समतपत् स
 आत्मनएव त्रींलोकान्निरमिमत पृथिवीमन्तरिक्षन्दिवमिति ।
 स खलु पादाभ्यामेव पृथिवीं निरमिमतोदरादन्तरिक्षम्, मूर्द्धीं
 दिवम् । स तास्त्रीलोकानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्य श्रान्ते-
 भ्यस्तप्तेभ्य. सन्तप्तेभ्यस्त्रीन् देवान् निरमिमताग्निं वायुमादित्य-
 मिति । स खलु पृथिव्या एवाग्निं निरमिमतान्तरिक्षाद्वायु-
 न्दिव आदित्यम् । स तास्त्रीन् देवानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समत-
 पत्तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यस्त्रीन् वेदान्निरमिमत
 ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदमिति, अग्ने ऋग्वेद, वायोर्यजुर्वेद-
 मादित्याक्षामवेदम् । स तास्त्रीन् वेदानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्
 समतपत् तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्य स्त्रियो महाव्याहृ-

तौर्निरमिमत् भूर्मुक् चरिति । मूर्च्छिष्वादात्, मुक् इति
 वसुर्वेदात्, चरिति सामवेदात् । स य इच्छेत्सर्वैरैरिभि
 र्वेदे कुर्याद्विद्येतामिरेव तं महाभ्याहृतिभिः कुर्यात् सर्वे वा
 च्येतेभिर्वेदेः कृतं भवति स एवं वेद यद्येवं विद्वान्भवेत्ता-
 मिर्महाभ्याहृतिभिः कुर्यात् ॥ ६ ॥

ता या चमू रितं चसुई इत्याहृतिर्हस्ताः प्राच्यो दक्षिणाच्य
 प्रतोच्य उदीच्य समद्वयन्त । तथाचमवद्वयन्त तथाचसुई
 उच्यते । ता भीता चतुर्वन् भगवन्तमिव सर्वं राजानं वृषीमह
 इति । यच्च इत्याहृतिर्हस्तहरषोऽभवत् तं वा एतं वरचं सन्तं
 वरच इत्याच्यते । परोक्षेच परोक्षमिया इव हि देवा भवन्ति
 प्रत्यक्षदिव । स चसुदादसुच्यत स सुचुरमवर्तं वा एतं सुचु
 सन्तं चतुर्विद्याच्यते । परोक्षेच परोक्षमिया इव हि देवा
 भवन्ति प्रत्यक्षदिव । तं वरचं चतुर्मन्त्राभ्यामदभ्यतपश्चमत
 पत्तप्य चान्तप्य तप्तप्य सन्तप्य सर्वेभ्योऽग्नेभ्यो रसोऽहरत्
 सोऽहरसोऽभवत् तं वा एतमहरसं सन्तमहिरा इत्याच्यते ।
 परोक्षेच परोक्षमिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षदिव ॥ ७ ॥

तमहिरसश्चपिमन्त्राभ्यामदभ्यतपश्चमतपत्तप्योऽन्त्यात्
 ताश्चन्तमाहिविनीऽहिरसश्चपौचिरमिमत् तान् विविनी-
 ऽहिरसश्चपौनन्त्राभ्यामदभ्यतपश्चमतपत्, तेषां चान्तेभ्यस्त
 तेषां सन्तसेभ्यो दभ्यतथानाहिरसानार्पेयाचिरमिमत् योऽ
 विनीऽह्रादग्निरो द्वादग्नि एवर्षीसृषीश्चतुश्च चान् पञ्चर्षीन्
 पञ्चर्षीन् द्वाद्वान् सप्तर्षीमिति । तानहिरसश्चपौनाहिरसा-
 चार्पेयानन्त्राभ्यामदभ्यतपश्चमतपत्तेभ्य चान्तेभ्यस्तसेभ्य सन्त
 सेभ्यो यान् मन्त्रानप्यश्च चाहिरसो वेदोऽभवत्तमाहिरसं
 वेदमन्त्राभ्यामदभ्यतपश्चमतपत्तप्योऽन्त्यात्तमात् सन्तताश्चना-
 दिति रैतमधरं व्यभवत् । स य इच्छेत्सर्वैरैरिभिरोमिवाहि-

रसैश्च कुर्वीयेत्येतयैव त महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यै-
तैरङ्गिरोभियाङ्गिरसैश्च कृत भवति य एव वेद यश्चैव विद्वाने-
वमेतया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ८ ॥

स ऊर्ध्वोऽतिष्ठत् स इमाञ्जोकान् व्यष्टभ्रात्, तस्मादङ्गिर-
सोऽधीयान ऊर्ध्वं स्तिष्ठति, तद् व्रत स मनसा ध्यायेद्यद् वा
अह किञ्चन मनसा ध्यास्यामि तथैव तद् भविष्यति तद् स
तथैव भवति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अष्टो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्म-
ज्याना क्षितये सम्बभूव ऋष्यद् भूत यदसृज्यतेद निवेशन-
मनृण दूरमस्येति । ता वा एता अङ्गिरसां यामयो यन्मेनयः
करोति मेनिभिर्वीर्यं य एव वेद ॥ ९ ॥

स दिशोऽन्वैक्षत प्राचीं दक्षिणा प्रतीचीसुदीचीं ध्रुवामूर्द्धा-
मिति । तास्तत्रैवाभ्यश्राभ्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्य, आन्ताभ्य-
स्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः पञ्च वेदान्गिरमिमत सर्पवेद पिशाचवेद-
असुरवेदमितिहासवेद पुराणवेदमिति । स खलु प्राच्या एव
दिश सर्पवेद निरमिमत, दक्षिणस्या, पिशाचवेद, प्रतीच्या
असुरवेदसुदीच्या इतिहासवेद ध्रुवायाश्चोर्द्धायाश्च पुराणवेदम् ।
स तान् पञ्च वेदानभ्यश्राभ्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्य, आन्तेभ्यस्त-
प्तेभ्य सन्तप्तेभ्य पञ्च महाव्याहृतीर्निरमिमत वृधत् करद्
गुहन् महत् तदिति । वृधदिति सर्पवेदात्, करदिति पिशा-
चवेदात्, गुहदित्यसुरवेदात्, महदितिहासवेदात्, तदिति
पुराणवेदात्, स य इच्छेत्सर्वैरेतै पञ्चभिर्वेदै, कुर्वीयेत्येताभिरेव
त महाव्याहृतिभि कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतै, पञ्चभिर्वेदै, कृत भ-
वति य एव वेद यश्चैव विद्वानेवमेताभिर्महाव्याहृतिभि, कुरुते १०

स श्रावतश्च परावतश्चान्वैक्षत, तास्तत्रैवाभ्यश्राभ्यदभ्यतप-
त्समतपत्ताभ्य, आन्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्य, शमित्यर्धमचर-

सुदन्तामत् । स य इच्छेत्सर्वाभिरिताभिरावद्धिष परावद्धिष
 सुर्वीद्विभेत्तयैव तं महाप्याहत्या कुर्वीत सर्वाभिर्ह वा चर्षे
 ताभिरावद्धिष परावद्धिष कृतं भवति य एवं वेद यक्षीर्षे विद्या
 मेवमितया महाप्याहत्या कुर्वते ॥ ११ ॥

स भूयोऽयाम्बत् भूयोऽतप्यत् भूय धाम्नां समतपत्
 मगध एव चन्द्रमसश्चिरमिमत् नक्षेत्रो नक्षत्राणि, शीमम्भ
 शीपश्चिवनशतौन् बुद्धेभ्यं प्राक्षिभ्योऽयान् बहन् देवान् । स
 भूयोऽयाम्बत् भूयोऽतप्यत् भूय धाम्नां समतपत् स एतं
 विवृतं सप्ततन्तुमैकविंशतिसंख्यं वक्ष्यमप्यत् ।

तदप्येतद्वचोऽहम् । अस्मिर्वक्षं विवृतं सप्ततन्तुमिति ।

पञ्चाप्येव प्राक्कौङ्कितं शीघ्रं प्रत्यभिबदति सप्त तुन्वा सप्त
 च पाप्यप्या इति ॥ १२ ॥

तमाहरत् वेनायजत तप्यास्त्रिंशोताऽऽनीत् वाहुरप्यजु-
 सूर्ध्वं ब्रह्माता चन्द्रमा ब्रह्मा, परंभ्यं सद्दण्यं शीपश्चिवनशतम
 चमसा चप्यर्थयो विच्छेदेना होत्रवा पयर्षाङ्गिरसो होतारस्त
 इ शीतमिदं विद्यासः पूर्वं शीचिता यत्रं ततं मावशाय च
 आङ्गिभ्यो ब्रह्मन्ति मा नोऽयं चर्मं उच्यते, प्रमत्तानामहता
 प्रजा प्रसाचीदिति, ताम् वा पतान् परिरथयान् सदप्रसर्प
 क्वागित्वाचरती दक्षिणासपदास्तद् इ आङ्ग प्रजापतिवदौ
 यच्छेऽङ्गुयसा चत्विजो भवन्त्वरिति नो ब्रह्मर्षिमपराप्या वा
 तद्दे यच्छप्य विरिहमित्वाचरती । यच्छप्य विरिहमनुयजमानो
 विरिष्यती यजमानस्य विरिहमनुत्विजो विरिष्यन्त चत्विजा
 विरिहमनुदक्षिणा विरिष्यन्ते, दक्षिणाणां विरिहमनुयज
 मानं सुवपयमिविरिष्यते सुवपयूनां विरिहमनुयजमानं
 अर्गेण शीचिन विरिष्यते अगप्य शीचप्य विरिहमनु तप्यार्थप्य
 योग्येभ्यो विरिष्यते यथ्यथैर्दक्षता इति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

त ह स्मैतमेव विद्वांस ब्रह्माण यज्ञविरिष्टी वा यज्ञवि-
रिष्टिनो वेत्युपाधावेरन् नमस्ते अस्तु भगवन् यज्ञस्य नो
विरिष्टं सन्धेहीति, तद्यत्रैव विरिष्ट स्यात्तत्राग्नीनुपसमाधाय
शान्द्युदक कृत्वा पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिरेवाग्नीन् सम्प्रोक्षति,
त्रि. पर्युक्षति, त्रि. कारयमाणमाचामयति च, सम्प्रोक्षति च,
यज्ञवास्तु च सम्प्रोक्षत्यथापि वेदाना रसेन यज्ञस्य विरिष्ट
सन्धीयते, तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्सुवर्णेन रजत रज-
तेन लोह, लोहेन सीम, सीसेन एष्वेवमेवास्य यज्ञस्य विरिष्ट
सन्धीयते, यज्ञस्य सन्धितिमनुयजमान. सन्धीयते, यजमानस्य
सन्धितिमन्वृत्विजः सम्प्रोयन्त, ऋत्विजा सन्धितिमनुदक्षिणा
सन्धीयन्ते दक्षिणाना सन्धितिमनुयजमान पुत्रपशुभि. सन्धी-
यते, पुत्रपशूना सन्धितिमनुयजमान स्वर्गेण लोकेन सन्धी-
यते, स्वर्गस्य लोकस्य सन्धितिमनु तस्यार्धस्य योगक्षेम सन्धी-
यते, यस्मिन्नर्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

तदुह स्नाहाथर्वा देवी विज्ञानन्यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युप-
शमवेरन् यज्ञे प्रायश्चित्ति क्रियतेऽपि च यदु बद्धिव यज्ञे
विलोम क्रियते नचैवास्य काचनार्त्तिर्भवति न च यज्ञविष्कम्भ-
सुपयात्यपहन्ति पुनर्मृत्युमपात्येति पुनराजाति कामचारोऽस्य
सर्वेषु लोकेषु भाति य एव वेद यश्चैव विद्वान् ब्रह्मा भवति यस्य
चैव विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणत सटोऽध्यास्ते यस्य चैव विद्वान्
ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुख आसीनो यज्ञ आज्याहुतीर्जुहीतीति
ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म ह वै ब्रह्माण पुष्करे ससृजे, स खलु ब्रह्मा सृष्टिचिन्ता-
मापदे केनाहमेकेनाक्षरेण सर्वाश्च कामान् सर्वाश्च लोकान्
सर्वाश्च देवान् सर्वाश्च वेदान् सर्वाश्च यज्ञान् सर्वाश्च शब्दान्
सर्वाश्च व्युष्टौ. सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति

स ब्रह्मचर्यमचरत् स सोमिन्वेतदचरमपञ्चद् द्विवचश्चतुर्भाषं
 सर्वथापि सवविभ्रयातयाममद्य ब्राह्मी व्याहृतिं ब्रह्मदेवतं
 तथा सर्वाय कामान् सर्वाय लोकांन् सर्वाय देवान् सर्वाय
 विदान् सर्वाय यज्ञान् सर्वाय शब्दान् सर्वाय व्युष्टौ सर्वापि
 च मृतानि पञ्चरत्नान्मायान्मवत्तस्य प्रथमेन वर्णेनापञ्च-
 चान्मवत्तस्य द्वितीयेन वर्णेन त्रयो ज्योतीन्मवत्तस्य ॥ १६ ॥

तस्य प्रथमया अक्षरमात्रया पृथिवीमन्दिमीपधिवनस्पतीन्
 ऋषेदं भूरिति व्याहृतिर्गायत्र इन्द्रलिङ्गतं स्तोमं प्राचीं
 दिग्ं वसन्तश्चतु वाचमध्यात्मं बिह्वी रसमितीन्द्रियाण्यन्व
 भवत् ॥ १७ ॥

तस्य द्वितीयया अक्षरमात्रयाऽन्तरिक्षं वातुं यजुर्बेदं सुव इति
 व्याहृतिर्षीदुभं इन्द्र पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिग्ं धीवश्चतुं
 प्राचमध्यात्मवासिषे गन्धर्वाश्चमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १८ ॥

तस्य तृतीयया अक्षरमात्रया दिवमादित्र सामवेदं अरिति
 व्याहृतिर्वायतं इन्द्र सप्तदशं स्तोमसुदौचीं दिग्ं सर्वाश्चतुं
 ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषीं दर्शनमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १९ ॥

तस्य चकारमात्रयाऽप्यथन्मसमयर्ववेदयचनान्जोमिति
 अक्षरमात्रान् चन्द्रित्वाङ्गिरसामातुदुभं इन्द्र पञ्चविंशं स्तोमं
 दक्षिणां दिग्ं शरदश्चतुं मन्त्रोऽध्यात्मं ज्ञानं ज्ञेयमितीन्द्रियाण्य
 न्भवत् ॥ २० ॥

तस्य सकारस्युच्चेतिहासपुराणं वाको वाक्यगाथानारायण्ठी
 वपनिपदीऽनुयासनानामिति इषत् परद्, इन् महत्तच्छमी-
 मिति व्याहृतौ अक्षरमन्वनानातन्त्री अक्षरद्वयगौतवादिमात्र
 न्मवत्तस्य देवतं वीद्युतं ज्योतिर्वाचंत्तं इन्द्रस्युपचत् मयश्चिंयो
 स्तोमी भुवामूर्धा दिग्ं ज्ञेयमन्मिभिराहत् योत्रमध्यात्म शब्द
 चक्षुश्चमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ २१ ॥

सैषैकाक्षरऋग् ब्रह्मणस्तपसोऽग्रे प्रादुर्बभूव ब्रह्म वेदस्या-
 यर्वण शुकमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवुः स तु खलु मन्त्राणामत-
 पसाशुश्रूषाऽनध्यायाध्ययनेन यदूनञ्च विरिष्टञ्च यातयामञ्च
 करोति तदथर्वणा तेजसा प्रत्याप्याययेन् मन्त्राश्च मामभिसुखी-
 भवेयुर्गर्भा इव मातरमभिजिघांसुः पुरस्तादोद्धार प्रयुङ्क्त
 एतयैव तदृचा प्रत्याप्याययेदेषैव यज्ञस्य पुरस्ताद्युच्यते एषा
 पश्चात् सर्वत एतया यज्ञस्तावते ।

तदप्येतदृचोक्तम् । या पुरस्ताद्युच्यते ऋचोऽक्षरे परमे
 व्योमन्निति ।

तदेतदक्षर ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् त्रिरात्रोपोषित'
 प्राञ्जुखो वाग्यतो वर्हिथ्यपविश्य सहस्रकृत्वा आवर्त्तयेत्
 सिद्धन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

• वसोर्धाराणामैन्द्रनगरन्तदसुराः । पर्यवारयन्त, ते देवा
 भीता आसन् क इमानसुरानपहनिष्यतीति, त ओद्धारं ब्रह्मण'
 पुत्रं ज्येष्ठं ददृशुस्ते तमद्बुवन् भवता सुखेनेमानसुरान् जये-
 मेति । स होवाच किं मे प्रतीवाही भविष्यतीति वर हृणी-
 ख्वेति वृणा इति स वरमहृणीत न मामनीरयित्वा ब्राह्मणाः
 ब्रह्म वदेयुर्यदि वदेयुरब्रह्म तत् स्यादिति तथेति ते देवा देवय-
 जनस्योत्तरार्द्धेऽसुरे सयता आसस्तानोद्धारिणाग्नीध्रीयाद्देवा
 असुरान् पराभावयन्त, तद्यत्पराभावयन्त तस्मादोद्धार पूर्व
 उच्यते । यो ह वा एतमोद्धारं न वेदावश' स्यादित्यथ य
 एव वेद ब्रह्म वश' स्यादिति तस्मादोद्धार ऋग्यृग् भवति
 यजुषि यजु साम्नि साम सूत्रे सूत्र ब्राह्मणे ब्राह्मणं श्लोके श्लोक'
 प्रणवे प्रणव इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ओद्धार पृच्छाम' को धातु कि प्रातिपदिकं कि नामा-
 स्थानं कि लिङ्गं कि वचन का विभक्ति' कः प्रत्ययः क स्वर

उपसर्गो निपातः किं चिन्नाकारं चो विचारः चो विचारो
 कतिमात्रं कतिवर्षं कतिचरं कतिपदं च संयोगं किं
 आभासप्रदानकरणं शिबवा किमुधारयति किं कन्दं चो
 वर्षं इति पूर्वं मया पञ्चोत्तरे मन्त्रे कश्चिन्नाद्यन्पूर्वमागी
 मन्त्राद् ब्रह्मवादिनः शोहारमादितः क्वर्णितं किं देवतं किं
 ज्योतिषं किं निर्वृत्तं किं ज्ञानं वा प्रकृतिं किमभ्यात्ममिति
 पदविभक्तं मन्त्रा पूर्वात्तराणां त्रयोवर्णां द्वादशका एतेरोद्धारं
 व्याख्यास्यामः ॥ २४ ॥

एतद् प्रजापतिमन्त्रं च मन्त्रवचनमित्युच्यते एषामिति एष्व
 ब्रह्मव्रततीत् किमयमोद्धारः क्वच पुनः किञ्चित्कश्च किञ्चित्
 इत् किञ्चित्द् ब्रह्मा ब्रह्म सम्यचति तस्माद् वै तद्ब्रह्मोद्धारं पूर्वमा
 सीमि स्मरितोदात्तएवाचर शोहार च्चन्दे, त्रीण्योदात्त एवा
 चर शोहारो यत्सर्वेदे, दीपभृतोदात्त एवाचर शोहारं चामवेदे
 उज्जोदात्त एवाचर शोहारोऽथर्ववेदे उदात्तादात्तद्विपद च उ
 द्बर्हचतस्रो मात्रा मकारि व्यञ्जनमित्याहुर्यां सा प्रथमा मात्रा
 ब्रह्मदेवत्या एका बर्चन यप्तां ध्यायते निम्नं स गच्छेद् ब्राह्मं
 पदं या सा द्वितीया मात्रा विश्वुदेवत्या ऋष्या बर्चन यप्तां
 ध्यायते निम्नं स गच्छेद् वैश्वं पदं, या सा तृतीया मात्रेयान
 देवत्या अपिच बर्चन यप्तां ध्यायते निम्नं स गच्छेदेयानं पदं
 या चार्हचतुर्था मात्रा भवदेवत्या व्यञ्जोभूता षं विचरति शुच
 ष्टिकस्यविभा बर्चन यप्तां ध्यायते निम्नं स गच्छेत्पदमनाम
 कर्मोद्धारश्च चात्यन्तविधो यो न जानाति तत्पुनश्चपनयनं
 तस्माद् वाद्यन्वचनमादत्तत्वं यदा ज्ञातव्यो गीतो ब्रह्मच
 पुनो गायत्रं कन्दं गृह्णी यर्षं षंशो बभूवो बभूवो देवता शोहारो
 वेदानाम् ॥ २५ ॥

श्री भागवतिकादृशोत्तरवर्तिमप्येके इपसामान्यादवहामा

न्यत्रेद्रीयस्तस्मादापेरोद्धारः सर्वमाप्नोतीत्यर्थः कृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकमदर्शनं प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते निपातेषु चैनं वैयाकरणा उदात्त समासन्ति तदव्ययीभूतमन्वर्थवाची शब्दो न व्येति कदाचनेति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ को विकारी च्यवते प्रसारणमाप्नोति रावावपकारौ विकार्यावाहित ओद्धारो विक्रियते द्वितीयो मकार एव द्विवर्ण एकाक्षर ओमित्योद्धारो निर्हत ॥ २६ ॥

कतिमात्र इत्यादेस्तिस्त्रो भावा अभ्यादाने हि भ्रवते मकारश्चतुर्थी किं स्थानमित्युभावोऽथौ स्थान नादानुप्रदानकरणौ च द्वयस्थान सन्ध्यक्षरमवर्णलेश कण्ठयो यथोक्तशेष पूर्वे विवृतकरणस्थितश्च द्वितीयस्युष्टकरणस्थितश्च न सयोगो विद्युत आख्यातोपसर्गानुदात्तस्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च संस्थानाध्यायिन आचार्या पूर्वे वभूवुः श्रवणादेव प्रतिपद्यन्ते नकारणं पृच्छन्त्यथापरपक्षीयाणां कवि पञ्चालचण्डः परिपृच्छकी वभूवा वु पृथगुद्गीयदोषान् भवन्तो ब्रुवन्विति तद्वाप्युपलक्ष्ये द्वर्णाक्षरपदाङ्गशो विभक्त्यामृषिनिषेवितामिति वाचं स्तुवन्ति तस्मात् कारणं ब्रूमो वर्णानामयमिदं भविष्यतीति पडङ्गविदस्तत्तथाऽधीमहे । किञ्चन्द इति गायत्रि हि छन्दो गायत्री वै देवानामेकाक्षरा श्वेतवर्णा च व्याख्याता द्वौ द्वादशको वर्गावेतद् वै व्याकरणं धात्वर्थवचनं शैच्यं छन्दोवचनं चाथोत्तरी द्वौ द्वादशको वर्गौ वेदरहसिकी व्याख्याता मन्त्र कल्पो ब्राह्मणसृग्यजु सामाथर्वखेपा व्याहृतिश्चतुर्णां वेदानामानुपूर्वेषां भूर्भुवस्वरिति व्याहृतय ॥ २७ ॥

असमीचप्रवृद्धितानि श्रूयन्ते ह्यपरादाहृषीणामेकदेशो दोषपतिरिह विन्ताभापेदे विभिः सोमं पातव्यः समासमिदं

भवति तस्माद्भ्यञ्जु सामान्यपञ्चान्तवेनांस्वार्सस्तत्र महर्षय
परिदेवयाचक्षिरे महश्चोक्तमयं प्राप्ताधो न चैतत् सर्वे सम
भिक्षितं ते वयं भवन्तमिषोपधावाम सर्वेषामिह यमं भवानोति
ते तत्रेक्षुष्वा गृष्ठीमतिठसागुपसवेभ्य इत्युपोपशीदामोति
नौचेर्वभूजु । स एभ्य उपनीय मावाच मामिषामिव व्याहृति
मादित्वा दित्वा ह्यधुष्मिन्नेवं मामवा चाधीयन्ते ।

नत्तं शुम्भङ्गिरोविद्म्य सोम यातम्य चत्विज परामवन्ति
यजमानो रजसापध्वसति श्रुतिषापध्वस्ता तिष्ठतीत्येवमैवोक्त-
रोत्तराधोमात्तोर्षं तोक्म्यग्राध्वमिन्नेवं प्रतापो न परामविच
तौति तथाह तथाह भगवदिति प्रतिपेदिह चाध्यायवक्ष्ये तथा
वीतशोचमया बभूजु । तस्याद् ब्रह्मवादिन सोद्धारमादित
कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

विं देवतमिन्नुचामन्निर्देवततदेव ज्योतिर्नायक इत्य
पृथिवी खानम् । अग्निमीषे पुरोहितं यज्ञं देवचत्विजम् ।
होतारं रज्जु चातममिन्नेवमादिं कृत्वा अग्नेदमधीयते ।

यसुषी वासुदेवतं तदेव ज्योतिर्नैहुभं इन्दोऽन्तरिक्षं
खानम् । इषे त्वोर्षे वा वायव इ देवो न भविता माययतु ।
वेदतमाय कर्मच इन्नेवमादिं कृत्वा यजुर्वेदमधीयते ।

साधामादिन्वो देवतं तदेव ज्योतिर्नायक इत्यो यो
खानम् । अथ चायाचि वीतवे यजानो इन्द्रदातये ।
निहीता सखि यज्ञियौत्वेवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते ।

अथर्वना चन्द्रमा देवतं तदेव ज्योतिर्
सर्वाचि इन्द्रोऽन्तरिक्षं खानम् । ययो देवो रमिष्टय इन्नेवमादिं
कृत्वा अथर्ववेदमधीयते । अथर्व जावरजङ्गमी भूतचाम
सन्धयति, तस्माद् सर्वमापोमयं सृते सर्वे इत्यङ्गिपोमयम् ।

अन्तरैते त्रयो वेदा भृगुनङ्गिरसः श्रिता इत्यविति प्रकृतिरपा-
मोद्धारणं चैतस्माद् व्यासः पुरोवाच भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतो-
ऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत अथ-
सामवेदे खिलश्रुतिः ब्रह्मचर्येण चैतस्मादथर्वाङ्गिरसो ह यो
वेदः स वेद सर्वमिति ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

अध्यात्ममात्मभैषज्यमात्मकैवल्यमोद्धार आत्मान निरुद्ध
सङ्गममार्त्वी भूतार्थचिन्ता चिन्तयेदतिक्रम्य वेदेभ्यः सर्वपरमा-
ध्यात्मफल प्राप्नोतीत्यर्थं सवितर्कं ज्ञानमयमित्येते प्रश्ने प्रति-
वचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य प्रकरणज्ञो हि प्रबलो विषयी
स्यात् सर्वस्मिन्वाको वाक्य इति ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

एतद् सैतद्विहासमेकादशाक्षमौहल्य ग्लावो मैत्रेयोऽभ्या-
जगाम स तस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतीति विज्ञायोवाच किं स्मिन्-
मर्यादा अथ त मौहल्योऽध्येति यदस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतीति तद्दि
मौहल्यस्यान्तेवासी शृण्वान् स आचार्य्यायाब्रज्याचचष्टे दुरधी-
यान वा अथ भवन्तमवोच्योऽयमद्यातिथिर्भवति किं सौम्य
विहानिति । त्रीन् वेदान् ब्रूते भोऽ इति तस्य सौम्य यो
विस्मष्टो विजिगीषोऽन्तेवासी तन्मे ह्वयेति, तमाजुहाव तमभ्यु-
वाचासाविति भोऽ इति किं सौम्य त आचार्य्योऽध्येतीति,
त्रीन् वेदान् ब्रूते भोऽ इति, यद् खलु सौम्यास्माभिः सर्वे वेदा
मुखतो गृहीता कथन्त एवमाचार्य्यो भाषते कथं नु शिष्टा
शिष्टेभ्य एव भाषेरन् यं ह्येनमहं प्रश्नं प्रच्छामि न तं विव-
क्ष्यति न ह्येनमध्येतीति । स ह मौहल्य स्मन्तेवासिनमुवाच,
परहि सौम्य ग्लावं मैत्रेयमुपसीदाधीहि भो सावित्रीं गाय-
त्रीञ्चतुर्विंशतियोनि द्वादशमिथुनां यस्या भृग्वङ्गिरसश्चतुर्यस्यां
सर्वमिदं श्रितं, तां भवान् प्रब्रवीत्विति स चेत्सौम्य दुरधीयानो
भविष्यत्याचार्य्यावाच ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सावित्रीं प्राहेति

व्यसति तच्च ब्रूयात् दुरधोऽयान्तं वै भवान् मीढ्व्यसवोचत् म
 स त्वा यं प्रश्नमप्राचीन् तं व्यवोच पुरा संवत्सरादात्तिमा
 व्यस्यतीति ॥ २१ ॥

स तत्राजसाम यवेतरो बभूव तं ह पप्रच्छ स ह न प्रति
 येदे, तं होवाच दुरधोऽयान्तं तं वै भवान् मीढ्व्यसवोचत् म
 त्वा यं प्रश्नमप्राचीन् तं व्यवोच पुरा संवत्सरादात्तिमात्तव
 सीति । स ह मैत्रेयं ज्ञानस्तवास्मिन् उवाच यद्वार्धं भवन्तो यथा
 पृथं यथामनो विप्रश्नन्वन्तां दुरधोऽयान्तं वा पृथं मीढ्व्यसवोचं
 म मा यं प्रश्नमप्राचीन् तं व्यवोचं तमुपिचामि शान्तिं हरि
 च्छामोति । स ह मैत्रेय प्रातः ममित्वास्मिन् मीढ्व्यसुपम
 सादामावापृथं मो मैत्रेय किमयमिति दुरधोऽयान्तं वा पृथं
 मवस्तमवोचं त्वं मा यम्प्रश्नमप्राचीन् तं व्यवोचं त्वासु
 पिचामि शान्तिं हरिच्छामोति, स हावाचात् स ह पृथे
 तत् सवचं कृतं पापकेन त्वा याकेन चरन्तमाद्दुरधोऽयं मम
 कथाचरन्ति ददामि तेन याहीति । स होवाचेतदेवात्वा
 त्विपचात्सुयस्यस्य यथा भवानाहोषायामिस्त्रेवं मवस्तमिति
 तं होषियाय तं होषिस्त्र पप्रच्छ किंस्विदाहुर्भो सवितुषरेष्वं
 भर्गो देवस्य कवयः किमाहुधिया विचक्ष्ण यदि ताः प्रविश्य
 प्रचाहृषांस्तविता याभिरतीति ।

तस्मा पतत् प्रोवाच वेदान्तव्यासि सवितुषरेष्वं भर्गो
 ऽवस्य कवयोऽयमाहुः । कमाचि धियस्तद् ते मवीमि
 प्रचोदयांस्तवितायाभिरतीति ।

तमुपमहृष्ट पप्रच्छाधीहि भो क्व सविता क्वा मावित्री ॥ २० ॥

मन एव सविता, वाक् मावित्री यत्र ह्यव मनस्तद् वाक्
 यत्र वै वाक् तन्मन एवने ह योनो यत्रं मियुनम् यस्मि
 रेव भावता ह्ययो सावित्री यत्र ह्यवाम्निस्तद् ह्ययो यत्र

वै पृथिवी तदग्निरित्येते द्वे योनी एक मिथुन, वायुरेव सविता-
 ऽन्तरिक्ष सावित्री यत्र ह्येव वायुस्तदन्तरिक्षं, यत्र वा अन्तरिक्षं
 तद्वायुरित्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, आदित्य एव सविता द्यौः
 सावित्री यत्र ह्येवादित्यस्तद्यौर्यत्र वै द्यौस्तदादित्य इत्येते द्वे योनी
 एक मिथुन, चन्द्रमा एव सविता, नक्षत्राणि सावित्री, यत्र ह्येव
 चन्द्रमास्तन्नक्षत्राणि यत्र वै नक्षत्राणि तच्चन्द्रमा, इत्येते द्वे योनी
 एक मिथुनम्, अहरेव सविता, रात्रिः सावित्री, यत्र ह्येवा-
 हस्तद्रात्रिर्यत्र वै रात्रिस्तदहरित्येते द्वे योनी एक मिथुनम्,
 उष्णमेव सविता, शीतः सावित्री, यत्र ह्येवोष्ण, तच्छीत,
 यत्र वै शीत तदुष्णमित्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, अब्भ्रमेव
 सविता, वर्षः सावित्री, यत्र ह्येवाव्भ्रन्तवर्षं यत्र वै वर्षं तदव्भ्र-
 मित्येते द्वे योनी एक मिथुनं, विद्युदेव सविता स्तनयित्नुः
 सावित्री यत्र ह्येव विद्युत् तत् स्तनयित्नुः यत्र वै स्तनयित्नु-
 स्तद्विद्युदित्येते द्वे योनी एक मिथुन, प्राण एव सविता अन्न
 सावित्री, यत्र ह्येव प्राणस्तदन्न यत्र वा अन्न तत् प्राण इत्येते
 द्वे योनी एक मिथुन, वेदा एव सविता छन्दासि सावित्री,
 यत्र ह्येव वेदास्तच्छन्दासि यत्र वै च्छन्दासि तद् वेदा इत्येते
 द्वे योनी एक मिथुन, यज्ञ एव सविता, दक्षिणा सावित्री,
 यत्र ह्येव यज्ञस्तत् दक्षिणा यत्र वै दक्षिणास्तद्यज्ञ इत्येते द्वे
 योनी एक मिथुनम्, एतद् स्मैतद्विद्वांसमोपाकारिमासस्तु-
 ब्रह्मचारी ते सस्थित इत्यथैत आसस्तुराचित इव चितो
 बभूवाद्योत्याय प्रात्राजोदित्ये तद्वाऽह वेद नैतासु योनिष्वित
 एतेभ्यो वा मिथुनेभ्यः सम्भूतो ब्रह्मचारी मम पुरायुषः प्रेया-
 दिति ॥ ३३ ॥

ब्रह्म हेतुं त्रिय प्रतिष्ठामायतनमैजत तत्तपस्व यदि तद्
 व्रते भ्रियेत तत्सत्ये प्रत्यतिष्ठत् स सविता सावित्र्या ब्राह्मणं

छद्वा तत्सावित्रीं पर्यदधात् तत् सवितुर्बरेणमिति सावित्र्या
 प्रथमं पादः, इविष्यर्षे समदधात्साऽभिमन्विता चिद्यं, चिवा
 चिद्यं चिद्या मियुनं मिबुनेन पर्जा प्रजया चम चर्षया
 तपः, तपसा सत्य, सत्येन ब्रह्म ब्रह्मणा ब्राह्मर्षं ब्राह्मणेन ब्रतं
 ब्रतेन वै ब्राह्मणं संश्रितो भवत्वशून्वो भवत्वविच्छिन्नो भवत्व
 विच्छिन्नोऽप्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवन् भवन् भवति इ एवं
 वेद यदेवं विद्वानिवमेतं सावित्र्या प्रथमं पादं व्याचष्टे ॥ ११ ॥

मर्षो देवस्य धीमहीति सावित्र्या द्वितीयं पादोऽन्तरिक्षेण
 अन्तु समदधात् यदुषा वायुं वायुनाऽबुधम्, धम्भे च बर्षे
 बर्षेधौषधिवनस्पतीनोपधि वनस्पतिभिः पशून् पशुभिः क्षम
 क्षमं चर्मणा तपस्तपसा सत्य सत्येन ब्रह्म ब्रह्मणा ब्राह्मर्षं
 ब्राह्मणेन ब्रतं ब्रतेन वै ब्राह्मणः संश्रितो भवत्वशून्वो भवत्व
 विच्छिन्नो भवत्वविच्छिन्नोऽप्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवन् भवति
 इ एवं वेद यदेवं विद्वानिवमेतं सावित्र्या द्वितीयं पादं
 व्याचष्टे ॥ १२ ॥

चिद्यो यो न प्रचोदयादिति सावित्र्यास्तृतीयं पादो
 दिवा क्षम समदधात् साव्याऽऽदित्वमादित्वेन रज्जोन् रज्जि
 भिवर्षे बर्षेधौषधिवनस्पतीनोपधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः
 क्षमं क्षमंणा तपस्तपसा सत्य सत्येन ब्रह्म ब्रह्मणा ब्राह्मर्षं
 ब्राह्मणेन ब्रतं ब्रतेन वै ब्राह्मणं संश्रितो भवत्वशून्वो भवत्व
 विच्छिन्नो भवत्वविच्छिन्नोऽप्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवन् भवति
 इ एवं वेद यदेवं विद्वानिवमेतं सावित्र्यास्तृतीयं पादं
 व्याचष्टे ॥ १३ ॥

तेन च वा एवं विदुषा ब्राह्मणम ब्रह्माभिपद्यं चमिर्तं
 परामृष्ट ब्रह्मणाऽऽवाशमभिपद्यं चमिर्तं परामृष्टमावाशेन
 वापूरभिपद्या चमिर्तः परामृष्टो वायुना ज्योतिरभिपद्यं

असित परामृष्ट, ज्योतिषाऽपोऽभिपन्ना अमिताः परामृष्टा
 अग्निर्भूमिरभिपन्ना असिता परामृष्टा, भूम्याऽन्नमभिपन्न
 असित परामृष्टमन्त्रेण प्राणोऽभिपन्नो असित, परामृष्ट' प्राण्येन
 मनोऽभिपन्न असितं परामृष्ट, मनसा वागभिपन्ना असिता
 परामृष्टा, वाचा वेदा अभिपन्ना असिता परामृष्टा, वेदै-
 र्यज्ञोऽभिपन्नो असित' परामृष्टस्तानि ह वा एतानि द्वादश-
 महाभूतान्येवं विधिप्रतिष्ठितानि तेषा यज्ञ एव परार्द्धं ॥ ३७॥

त ह स्मैतमेव विद्वांसो मन्यन्ते विज्ञैनमिति याथातथ्य-
 मविद्वांसोऽय यज्ञो वेदेषु प्रतिष्ठितो, वेदा वाचि प्रतिष्ठिता,
 वाङ् मनसि प्रतिष्ठिता, मन प्राण्ये प्रतिष्ठित प्राणोऽन्ने प्रति-
 स्थितोऽन्न भूमौ प्रतिष्ठित, भूमिरप्सु प्रतिष्ठिता, आपो
 ज्योतिषि प्रतिष्ठिता, ज्योतिर्वायौ प्रतिष्ठित, वायुराकाशे प्रति-
 स्थित, आकाश ब्रह्मणि प्रतिष्ठित, ब्रह्म ब्राह्मणे ब्रह्मविदि
 प्रतिष्ठित, यो ह वा एवं वित् स ब्रह्मवित्, पुण्या च कीर्तिं
 लभते सुरभींश्च गन्धान् सोऽपहतपाप्मानन्त्यश्रियमश्रुते य एव
 वेद यद्यैव विद्वानेवमेता वेदाना मातर सावित्रीसम्पदमु-
 पनिषदमुपास्त इति ब्राह्मणम् ॥ ३८ ॥

आपो गर्भं जनयन्तीरित्यप्राङ्गर्भं पुरुष स यज्ञोऽद्विर्यज्ञ.
 प्रणोयमान प्राङ्णायते, तस्मादाचमनीयं पूर्वमाहारयति,
 स यदाचामति त्रिराचामति द्वि परिशुभ्रत्यायुरवरुद्ध पाप्मान
 निर्णुदत्युपसाद्य यजुषोदृत्य मन्त्रान् प्रयुज्यावसाय प्राची
 शान्ना सन्धायो निरङ्गुष्ठे पाणावमृतमम्यमृतोपस्तरणमस्त्र-
 नृताय त्वोपस्तृणामौति पाणावुदक्रमानोय जीवास्थेति सूक्तेन
 त्रिराचामति । स यत्पूर्वमाचामति सप्त प्राणास्तान्नेतेनाग्नि-
 न्नाप्याययति या ह्येसा वाह्या शरीरान्मावास्तद्यथैतदग्नि
 वायुमादित्य चन्द्रमससप. पशूनन्याश्च प्रजास्तानेतेनास्मिन्ना-

प्राययत्वापोऽसृतेम् । स यद् द्वितीयमाचामति समापानांश्च
 जेतैनास्त्रिणाप्राययति या ज्ञेमा वाद्या शरीरान् मात्रा म्नाचै
 तत्पीचसाधौमहकाममावाप्यां चर्वा दीर्घाघ्नं दधिवाप्तानि
 नास्त्रिणाप्राययत्वापोऽसृतम् । स यत्तृतीयमाचामति सप्त व्यानां
 स्त्रानितनास्त्रिणाप्राययति या ज्ञेमा वाद्या शरीराप्राय
 यत्पथैतत् पृथिवीमन्तरीक्षं दिवश्चक्ष्वाभूत्तृणात्तवात् संवत्स
 रं स्त्रानितैनास्त्रिणाप्राययत्वापोऽसृतं पुद्गयो ब्रह्माद्याप्रियनिगमो
 भवति तस्माच्च विद्वान् पुद्गपमिदं पुच्छरौक्षमिति प्राञ्च एव स
 पुरि मिते स पुरि गेते इति । पुरिमयं सन्तं प्राञ्च पुद्गव इत्या
 चक्षते । परोक्षेच परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रसन्न
 चिन् । स यत्पूर्वमाचामति पुरस्ताद्दोमांस्तेनास्त्रिणवदभ्ये स
 यद् द्वितीयमाचामत्वाचामामौ तेनास्त्रिणवदभ्ये स यत्तृतीय
 माचामति संक्षितदोमांस्तेनास्त्रिणवदभ्ये स यद् द्वि परि
 युञ्चति तस्मिन्संक्षि स यत्सर्वास्त्रिणास्त्रि सर्वे देवमाप्राय
 यति वक्ष्वादातारं मन्त्रकार्यं यत्ते स्मन्दति सर्वस्तेनास्त्रिण
 वदभ्ये स यदौ पूर्वान् मन्त्रान् प्रदुहन्त चासर्वमिवादीते ज्ञातव
 एत एवाप्य सर्वेषु षोडशेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु विदेषु सर्वेषु
 भूतेशु सर्वेषु सन्नेषु कामचारः कामविमोचनं भवन्मर्द्धे च न
 प्रमोयते स एव वेद ।

तदप्यतद्वचोक्तम् । चापो सृष्ट्वङ्गिरो रूपमापो धृष्ट्वङ्गिरो
 मयम् । सर्वमापोमयं भूतं सर्वं सृष्ट्वङ्गिरोमयम् । अन्तरेते द्वयो
 वेदा धृष्ट्वङ्गिरसीऽनुया ।

अपां पुष्य मूर्तिरावाग्रं पवित्रसुत्तममिम्याचम्याभुक्त्वा
 ज्ञानमहमन्त्रवत इन्द्र जीविति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

एषि चर्चरीदे श्रीपञ्चरात्रपूर्वभागे इत्यन्तं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

श्री ब्रह्मचारीणाद्वरति रोदसी उभे इत्याचार्यमाह ।
तस्मिन् देवा. सम्मनसो भवन्तीति वायुमाह स मद्य एति
पूर्वस्मादुत्तर समुद्रमित्यादित्यमाह दीक्षितो दीर्घश्मश्रुषे
दीक्षित एष दीर्घश्मश्रुषे एवाचार्यस्थाने तिष्ठन्नाचार्य इति
स्तूयते, वैद्युतस्थाने तिष्ठन् वायुरिति स्तूयते, द्यौस्थाने तिष्ठन्ना-
दित्य इति स्तूयते ।

तदप्येतद्वचोक्त ब्रह्मचारोष्णन्निति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जायमानो ह वै ब्राह्मण सप्तेन्द्रियाण्यभिजायन्ते, ब्रह्म-
वर्चसञ्च यशश्च स्वप्नञ्च क्रोधञ्च श्लाघाञ्च रूपञ्च पुण्यमेव गन्ध
सप्तमम् । तानि ह वा अस्यैतानि ब्रह्मचर्यमुपेतोपक्रामन्ति,
मृगानस्य ब्रह्मवर्चस गच्छत्याचार्यं यशोऽजगर स्वप्नो वराह
क्रोधीपश्लाघ कुमारीं रूपमोपधिवनस्पतीन् पुण्यो गन्ध' स
यन्मृगाग्निनानि वस्ते तेन तद् ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे, यदस्य मृगेषु
भवति सह स्नातो ब्रह्मवर्चमी भवति स यदहरहराचार्याय
कर्म करोति तेन तद्यशोऽवरुन्धे यदस्याचार्यं भवति सह स्नातो
यशस्वी भवति स यत्सुषुप्सुर्निद्रान्निनयति तेन त स्वप्नमवरुन्धे
योऽस्याजगरे भवति त ह स्नात स्वपन्तमाहु स्वपितु मैन
वोवुधयेति स क्रुद्धो वाचा न कश्चन द्विमस्ति पुरुषात् पुरु-
षात् पापीयानिव मन्यमानस्तेन त क्रोधमवरुन्धे, योऽस्य
वराहे भवति तस्य ह स्नातस्य क्रोधा श्लाघीयम विशन्तेऽथाङ्गि
श्लाघ्यमानो न स्नायात्तेन त श्लाघामवरुन्धे, योऽस्यासु भवति
सह स्नात श्लाघीयोऽन्नेभ्यः श्लाघ्यतेऽद्यैतद्ब्रह्मचारिणो रूप
यत्कुमार्यास्तान्नमनाद्धो दीक्षेदेति वेति मुख विपरिधापयेत्तेन
तद्रूपमवरुन्धे, यदस्य कुमार्या भवति त ह स्नात कुमारीमिव

निरीक्ष्यतेऽपैद्गणचारिणः पुच्छो बन्धो यः शीपधिवनस्पतीनां
तामां पुच्छं मन्थं प्रच्छिद्य गोपधिवेत्तेन तं पुच्छं मन्थमव-
हन्त्ये योऽप्यौपधिवनस्पतीषु भवति स ह आतः पुच्छमन्थि
भवति ॥ २ ॥

स वा एव उपयं चतुर्द्विष्वम्नि पादेनाचार्यं पादेन ग्रामं
पादेन मृत्युं पादेन, स यदहरहः समिधं प्राहृत्य मार्गं प्रात-
रग्निं परिचरिष्ये तं पादमवहन्त्ये योऽप्याग्नी भवति । स
यदहरहराचार्याय कर्म करोति तेन तं पादमवहन्त्ये योऽप्या
चार्यं भवति । स यदहरहर्षामं प्रभिन्नं मिधामिधं परीक्षति
न शैशुनन्तेन तं पादमवहन्त्ये योऽप्यग्नि भवति स यत्
ब्रुहो वाचा न वक्ष्यन् चिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापौयानि
मन्थमानस्तेनेव तं पादमवहन्त्ये योऽप्यग्नी भवति ॥ ३ ॥

पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यम्बवो धीयन्ते, ह्यो पृथग्भूतस्यो
भुञ्जे हृदयं उपस्य पदं पञ्चमः । स वक्ष्यन्तेन पाणिना ज्ञियस्य
सृष्टति तेनाहरहर्षाग्निना सोऽमवहन्त्ये वक्ष्यन्तेन तेन प्रत्रा
जिनां यन्मुखेन तेनाग्निप्रस्त्रन्दिनां यद्दृढेन तेन गूराणां यद्दु
पक्षेन तेन वक्ष्यन्तेन तेनैवेत् पृथिव्यं पराहरह्यनगिरिबि शिष्यतः ।
स यदहरहराचार्याय ब्रुहोऽनुतिष्ठति सोऽनुहाय ब्रूपावर्मगुप्ती
सा गोपावेति धर्मो वै न गुप्ती गोपावेति तस्य ह मवा श्च श्च
शयसी शयसी ह भवति चाप्येव प्रतिशौयते अग्नें शोके पितु
विदधाति तान्तावं न वसीत यद्दान्तावं वस्य चर्तं चर्ति न
ब्रह्म, तन्नात्तान्तावं न वसीत ब्रह्म चर्तितां मा चर्तमिति गोप
व्यासीत यदुपप्यास्त प्राचमेव तदात्मनेऽधरं ब्रुहते यद्वातो
चर्ति चर्त एवासीत चर्तं शयीत, चर्तस्तिष्ठदचां प्रक्षेदेवं
ह चर्तं चर्तत् पूर्वं ब्रह्मणा ब्रह्मचर्यं चरन्ति तं ह चर्तं तत्पूर्वं
भ्यातरं गोपतापिनमाहृदपनवेतेनमिन्वाहमिहारात् शरीरं

न्तोऽन्नमद्यादथाह 'जघनमाहुः', स्त्रापयेतेनमित्यासमिद्वारान्न
 ह्येतानि व्रतानि भवन्ति, तं चेच्छ्यानमाचार्योऽभिवेदेत्, स
 प्रतिसहाय प्रतिशृणुयात्तं चेच्छ्यानमुत्थाय तद्धेदुत्थितमभि-
 प्रक्रस्य त चेदभिप्रक्रान्तमभिपलायमानमेव ह स्म वैतस् पूर्व
 ब्राह्मणा ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तेषा ह स्म वैषा पुण्या कीर्त्तिर्गच्छ-
 त्याह वा अथ सोऽद्य गमिष्यतीति ॥ ४ ॥

जनमेजयो ह वै पारोक्षितो मृगयाञ्चरिष्यन् हसाभ्यामशिक्ष-
 न्नुपायतस्थ इति, तावूचतुर्जनमेजय पारोक्षितमभ्याजगाम,
 स होवाच नमो वां भगवन्तौ, कौ नु भगवन्ताविति, तावूचतु-
 र्दक्षिणाग्निश्चाहवनीयश्चेति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ,
 तदाक्षीयतामितिहोपाराममित्यपि किल देवा न रमन्ते न हि
 देवा न रमन्तेऽपि चैकोपारामाद्देवा आराममुपसङ्गामन्तीति,
 स होवाच नमो वा भगवन्तौ, किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्यमिति
 किं लौक्यमिति ब्रह्मचर्यमेवेति, तत् कौ वेद इति, दन्ताबलो
 धौम्नोऽथ खलु दन्ताबलो धौम्नो यावति तावति काले
 पारोक्षित जनमेजयमभ्याजगाम, तस्मा उत्थाय स्वयमेव
 विष्टर निदधौ, तमुपसगृह्य पप्रच्छाधीहि भो किं पुण्यमिति
 ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्यमिति ब्रह्मचर्यमेवेति, तस्मा एतत्
 प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं सर्ववेदब्रह्मचर्यं, तच्चतुर्धा वेदेषु
 व्यूह्य द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं द्वादशवर्षाण्यवराहमपि स्नाय शर-
 यथाशक्त्यपरम् । तस्मा उहस्पृपभौ सहस्रन्दटावप्यपि कीर्त्ति-
 तमाचार्यो ब्रह्मचारीत्येक आहुराकाशमधिदैवतमधाध्यात्म
 ब्राह्मणो व्रतवासरणवान् ब्रह्मचारी ॥ ५ ॥

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्यवे सम्प्रयच्छत्, ब्रह्मचारिण्यमेव न
 सम्प्रददौ, स होवाचाभ्यामस्त्रिभिति किमिति या रात्री समि-
 धमनाहृत्य वसेतामायुषोऽवरुन्धीयेति, तस्माद् ब्रह्मचार्यहरह.

समिधं पाह्वन् सार्वं प्रातरग्निं परिवरेत्, नोपमुपसादयेत्
 पञ्च प्रतिष्ठापयेत् यदुपर्युपसादयेन्नोमृतधर्वी नदह पञ्चमो
 भवति ते देवा बहुवन् ब्राह्मणो वा पर्वं ब्राह्मण्यैश्च निश्चति
 कृताग्ने मिथा इति, यद्वपतिर्भूत बहुचारी यद्वपन्नरा इति
 विमन्त्रा हृष्टोताददत्त्वा इति इष्टापूत सुकृतद्रविणमवहन्त्या
 दिति, तस्माद् ब्राह्मणारिषीऽहरहर्मिन्वा दद्याद्दृष्टिषीमामैयुरि
 ष्टापूतं सुकृतद्रविणमवहन्त्यादिति । मत्समीं नातिनयेत्सप्तमी
 मतिनयत् ब्राह्मणारो भवति समिद्धे चै सप्तरात्रमचरितवान्
 ब्राह्मणारो पुनश्चपमेवो भवति ॥ ५ ॥

नोपरि शायी प्लाव गायत्री न नक्तनो न सरणो न निठौ
 वेत् यदुपरि शायी भवन्नभौष्य निवासा चायन्ते यद्वावनो
 भवन्नभौष्यय चास्तन्वाभ्यावन्ते यच्चर्तनो भवन्नभौष्यय प्रेत-
 च्छिर्हस्त यस्तरणो भवन्नभौष्यय प्रजा संविद्यन्ते यच्चिठौवति
 मध्य एव तदात्मनो निठौवति स चिच्चिठौवेद्विषो तु मां यद्
 वापि मधोरहं यद्वापि रसन्न म इत्याद्यानमनुमन्त्रयते ।
 यद्वापि मधोरहं निरिहविषमन्नतम् । यन्मिध तद्वविता च
 पुनर्मे जठरे चत्ताम् । यद्वापि रसन्न मे घरापपाताञ्च तम् ।
 तदिहोपह्वयामहे तन्न चाप्यायतां पुनरिति । न यन्म्यान
 मातिष्ठेत् स वेदमितिष्ठेदुदकं हस्ते हस्ता यदोदमृतुन्वाभ्येन्न
 भिमन्त्रा जपत् सम्प्राञ्च परिव्रामित् समयोपरि व्रजेत् यदो
 दमृतुन्वाभ्याश्च रिपमुषेयिम पञ्च शोचहव हीयताम् । मा
 नोऽन्वामादस यत इति । यत्र हैतरेवानां परिवृतं यद्
 ब्राह्मणारो ।

तदप्येतद्ब्रह्मणम् । देवानामितत्परिवृतमनभ्याहृद् चरति
 रोचमानं तच्चिन्मर्मे पयश्मत्त्र यत्रास्त्राश्चिन्नं सद् देवता
 भिरिति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्राणापानौ जनयन्निति शङ्खस्य मूले महत्कृपेर्वसिष्ठस्य पुत्रः
 एता वाच सृज्जे, शीतोष्णाविहीत्सो प्रादुर्भवेयातामिति
 तथा तच्छब्ददनुवर्त्तते, अथ खलु विपाणमध्ये वशिष्ठशिला नाम
 प्रथम आश्रमो, द्वितीय कृष्णशिलास्तस्मिन् वशिष्ठः समत-
 पद्विष्णामित्रजमदग्नी जामदग्ने तपतः, गौतमभरद्वाजौ मिही
 प्रभवे तपतः गुह्युर्गुर्वासे तपत्यृषिर्ऋषिद्रोणेऽभ्यतपदगस्यो-
 ऽगस्यतीर्थे तपति दिव्यत्रिहं तपति स्वयम्भूः कश्यपः कश्यपतु-
 ष्ठेऽभ्यतपदुल्लङ्घकर्तुतरक्षु श्वा वराहचिखटिवभ्रुकाः सर्पदद्रुनः
 संहनुकखाना कश्यपतुङ्गदर्शनात्सरणवाटात् सिद्धिर्भवति
 ब्राह्मण वर्षसहस्रमृषिवने ब्रह्मचार्यं कपादेनातिष्ठद् द्वितीय
 वर्षसहस्रं मूर्धन्येवानृतस्य धारामधारयद् ब्राह्मण्यष्टाचत्वारि-
 शत वर्षसहस्राणि सलिलस्य पृष्ठे शिवोऽभ्यतपत्तस्मात्तप्ता-
 त्तपसो भूय एवाभ्यतपत् ।

तदप्येता ऋचोऽभिवदन्ति प्राणापानौ जनयन्निति
 ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

एकपाद् द्विपाद् इति वायुरेकपात्तस्थाकाश पादश्चन्द्रमा
 द्विपात्तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादावादित्यस्त्रिपात्तस्येमे लोका
 पादा अग्नि षट्पादस्तस्य पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौराप ओषधिवन-
 स्पतय इमानि भूतानि पादास्तोषा सर्वेषा वेदा गतिरात्मा,
 प्रतिष्ठिताश्चतस्रो ब्रह्मणः शाखा, अथो आहु षडिति मूर्ति-
 राकाशश्चैत्युचा मूर्तिर्याजुषी गतिः साममयन्तेजो भृग्वङ्गिरसा-
 मापैतद् ब्रह्मैव यज्ञश्चतुष्याद् द्वि सस्थित इति । तस्य भृग्व-
 ङ्गिरस सस्ये अथो आहुरेकसस्थित इति, यद्दोतर्क्षा मण्डलैः
 करोति पृथिवीं तेनाप्याययति एतस्या ह्यग्निश्चरति ।

तदप्येतदृचोक्तम् । अग्निवासां पृथिव्यसि तन्धूरिति ।

यदध्वर्युर्याजुषा करोत्यन्तरिक्ष तेनाप्याययति तस्मिन्
 वायुर्न निविशते कतमश्च नाह इति ।

तदप्ये तद्बोद्धम् । चन्द्ररिचे पश्चिमिर्ज्ञेयमाधि न शि-
 ष्ठे फलमद्य नाह । अर्षा योनि मयमजा चतस्र ह लि
 प्यातः कृत भावभूवेति ।

यदुद्गाता साध्या करोति दिवं तेनाप्याययति तत्र ह्यादित्य
 यक्ष्यरति ।

तदप्ये तद्बोद्धम् । सहायते तमश्चं सुपश्चमिति । बद्
 बुद्धर्षा काण्ठे करोत्यपस्तेनाप्याययति चन्द्रमा ह्यसु चरति ।

तदप्ये तद्बोद्धम् । चन्द्रमा चप्यन्तरिति । तामासोपधि
 बगश्चतय काण्ठानि, ततो मूक्तकाण्ठपर्यपुष्पफलप्ररोद्धर
 सगश्चैर्यज्ञो वत्ततेऽह्नि चर्माधि प्रवत्तन्तेऽह्नि मीमो विपुयते
 तद् यद् ब्रह्माचं क्षमधि चमस्थामन्ववस्वपस्तेनानुमानात्तेपा
 ह्यस्य भागस्तथा मीमन्माचोऽप एव मयममाचामवेदय ह्य
 रिहादिव यज्ञोऽह्निरिव मयत्तवऽप्य संस्थाप्यते तथाद् ब्रह्मा
 पुरस्ताद्योमसंस्त्रितद्योमैयज्ञो वत्ततेऽन्तरा हि पुरस्ताद्योमसंस्त्रि-
 तद्योमैर्यज्ञं परियद्वात्मन्तरा हि चन्द्रह्निरस विदानी दुद्य
 चन्द्रह्निरस धामपानं मन्वन्ते धामात्मन्ते ह्ययं वेद ।

तदप्ये तद्बोद्धम् । सोमं मन्वते पयिवानिति ।

तद्यजसा पयिवोसुदौर्षा ष्योतिषा वृमाबमानां वर्षे मम-
 यन्वेवम् बुद्धा चन्द्रह्निरौभिर्षाह्निभिर्विद्यस्य विरिह मयप
 स्थम्निरादिस्थाय म च्चन्तेऽह्निरस एत हर्दं सभं समापुवन्ति
 वायुरापचन्द्रमा ह्मन्ते धूमव पत हर्दं सभं समाप्याययन्वेवमैव
 यक्षं भवतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

विचारी ह वै कावन्धि च्चदन्वप्यावयवस्य पुत्रो निपाथी
 मीमांसवोऽनुचान पास, स ह खेनातिमानेन मातुर्वं चित्तं
 नियाव तं मातोवाच त एवतद्वचमवोचस्य ह्ममेतु ह्मवपचा
 बीदु च्चह्मवपेदु कायिषोयत्पु मास्वमात्पेदु मयहत्मीनैः

उदीचेष्वन्नमदन्तीत्यथ वयं तवैवातिमाने नानाद्यान्मो वत्स
 वाहनमन्विच्छेति स मान्यातुर्यैवनाश्वस्य सार्वभौमस्य राज्ञ
 सोम प्रसूतमाजगाम, स सदोऽनुप्रविश्यत्विजश्च यजमानञ्चा-
 मन्त्रयामास, तथा प्राचो नद्यो वहन्ति याश्च दक्षिणाच्यो याश्च
 प्रतीच्यो याश्च उदीच्यस्ताः सर्वाः पृथङ्नामधेयौरित्याचक्षते,
 तासां समुद्रमभिपद्यमानानां छिद्यते नामधेयं समुद्र
 इत्याचक्षते, एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता सकल्या सरहस्याः स
 ब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासा सान्वाख्याता सपुराणा
 सखराः ससस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासना नानुमार्जना
 मवाकोवाक्यास्तेषां यज्ञमभिपद्यमानानां छिद्यते नामधेयं यज्ञ
 इत्येवाचक्षते ॥ १० ॥

भूमेर्ह वै एतद्विच्छिन्नं देवयजनं यदप्राक्प्रवणं यदनुदक्-
 प्रवणं यत् कृत्रिमं यत्समविषममिदं ह त्वेव देवयजनं यत्सम-
 समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं समं समास्तीर्णमिव
 भवति, यत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मणता विद्याद् ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोतीति
 वोचे छन्दस्तन्न विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । तान् ह पप्रच्छ
 किं विद्वान् होता हौत्रं करोति, किं विद्वानध्वर्युराध्वर्युव
 करोति, किं विद्वानुद्गातौद्गात्रं करोति, किं विद्वान् ब्रह्मा
 ब्रह्मत्वं करोतीति वोचे छन्दस्तन्न विन्दामो येनोत्तरमेमहीति ।
 ते ब्रूमो वागेव होता हौत्रं करोति वाचो हि स्तोमाश्च
 वषट्काराश्चाभिसम्पद्यन्ते, ते ब्रूमो वागेव होता वाग् ब्रह्म
 वाक् देव इति । प्राणापानाभ्यामेवाध्वर्युराध्वर्युव करोति,
 प्राणं प्रणीतानि ह भूतानि प्राणं प्रणीताः प्रणीतास्ते ब्रूम
 प्राणापानावेवाध्वर्युं प्राणापानौ ब्रह्म प्राणापानौ देव इति ।
 चक्षुषैवोद्गाता औद्गात्रं करोति चक्षुषा हीमानि भूतानि पश-
 न्यथो चक्षुरेवोद्गाता चक्षुर्ब्रह्म चक्षुर्देव इति । मनसैव ब्रह्मा

ब्रह्मस्य करोति, मनसा, चित्तियेन च दिव्य छन्दे च यच्च स्थित
मनसैव करोति तद् ब्रह्म ते भूमो मनः, एव ब्रह्मा मनो ब्रह्म
मनो देव इति ॥ ११ ॥

तद्यथा च वा इदं यजमानस्य याज्यवितारस्य दिव्यं भूय
पृथिवीति इन्द्रिमीं वाक् शीघ्रिति भूयुष्यदन्वो नातुवानाब्दे
तामिषं नातुवानाति यदेतद् भूयादयं तु ब्रह्ममिति, होतृत्वे च
होतारं भूयादामिति वाचं ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति देवसम्बन्धुं
रित्त्वेवात्स्युं भूयात्, प्राचापानाविति प्राचापानौ ब्रह्मेति
ब्रह्म देव इति देवमुद्गातेत्त्वे वोडातारं भूयात्पुरिति चक्षु-
ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देव ब्रह्मेत्त्वे ब्रह्मायं भूयात्सत इति
मनो ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति देवम् ॥ १२ ॥

नाना प्रवचनानि च वा यतानि भूतानि सन्ति ये शेषासौ
सर्पं याज्यवन्ति ज्ञे च इरापं ये च ब्राह्मणं विश्विचं सोमपा-
क्षिनं तं प्रातः समित्पाचयं उपोदेहुषपायामो सवन्मिति,
क्षिमर्बमिति यामीव नो भवांस्तौ ह्यपदानपचयामीव नो
भवान् व्यापशौवेति तथेति तेभ्य एतान् प्रज्ञान् व्यापचहे
तद्येन च वा इदं विद्यमानावाविद्यमानावामिनिदवाति तद्
ब्रह्म तयो विद स ब्राह्मणीऽश्वीयानोऽश्वीव्यापचत इति
ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

यथाती देवयजनान्यात्मा देवयजनं यथा देवयजनमृत्विजो
देवयजनं भीमं देवयजनं तदा एतदात्मा देवयजनं यदुपव्याय
व्यमानो वाऽतुपव्यायव्यमानो वा यतौरमविषसत्त्वे च यत्र एव
यजत एतं यजन्त एतदेवयजनमधीतत् यथा देवयजनं यदैव,
अदाचिदादयात् यथा स्वयं नान्तोयात्तदेवयजनमधीतइत्विजो
देवयजनं यत्र अचिद् ब्राह्मणो विद्यावान्, मन्त्रैः करोति
तद्देवयजनमधीतहीमं देवयजनं यथापश्चित्ति यत्र अन्वयिः

प्रेतद्वन्द्वेभ्योद्वन्द्वेभ्यो तद्देवयजनं यत्समं समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं
 प्रागुदक्प्रवणं समंसमास्तीर्णमिव भवति यस्य श्वभ्रुकूर्मी वृक्षः
 पर्वतो नदी पत्न्या वा पुरस्तात्स्थानं देवयजनमात्रं पुरस्तात्पर्य-
 षथिष्येन्नोत्तरतोऽग्नेः पर्युपसीदेरन्निति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

अदितिर्वै प्रजाकामोदनमपचत् तत उच्छिष्टमश्नात् सा
 गर्भमधत्त, तत आदित्या अजायन्त, य एष ओदनः पच्यत
 आरम्भणमेवैतत् क्रियते आक्रमणमेव प्रादेशमात्रीः समिधो
 भवन्त्येतावा ह्यात्मा प्रजापतिना समिधतोऽग्नेर्वै या यन्निया
 तनूरश्वत्ये तथा समगच्छत एषा स्वष्ट्या तनूर्यद् घृतं, यद्
 घृतेन समिधो अनक्ति ताभ्यामेवैन तन्तनूभ्यां समर्ह्येति यन्नि-
 र्मार्गस्यादधात्यवकूत्या वै वीर्यं क्रियते यन्निर्मार्गस्यादधात्य-
 वकूत्या एव सवत्सरो वै प्रजननमग्निः प्रजननमेतत् प्रजननं
 यत्संवत्सर ऋचाऽग्नेौ समिधमादधाति, प्रजननादेवैनस्तत्
 प्रजनयिता प्रजनयत्यवत्यत्तुर्वै पुरुषो न हि तद्देदं यदत्तुमं-
 भिजायते, यन्मन्त्रं तदाप्नोति, य एष ओदनः पच्यते, योनि-
 रेवैषा क्रियते, यत्समिध आधीयन्ते रेतस्तत् ध्रीयते संवत्सरो
 वै रेतो हित प्रजायते, ये संवत्सरे पर्येतेऽग्निमाधत्ते प्रजा-
 पतिरेवैनमाधत्ते, द्वादशसु रात्रीषु पुरा संवत्सरस्याधेयात्तां
 हि संवत्सरस्य प्रतिमा अथो तिसृष्वथो द्वयोरथो पूर्वद्युराधेयात्,
 ते वा अग्निमादधानेनादित्या वा इत उत्तरमेष मेऽसुष्मिह्लोक
 आयस्ते पथि रक्षन्त इयन्तदु यक्ष्यमाणं प्रतिनुदन्त उच्छेषण-
 भाजा वा आदित्या यदुच्छिष्टं यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति
 तेभ्य एव प्रोवाच तेभ्य एव प्रोच्य स्वर्गल्लोकं यन्ति ॥ १५ ॥

प्रजापतिरथर्वा देवः स तपस्सधैतश्चातुष्पाशश्च ब्रह्मीदनं
 निरमिमत्, चतुर्लोकं चतुर्द्वेष चतुर्वेदं चतुर्होत्रमिति, चत्वारो
 वा इमे लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति, चत्वारो वा इमे

इति चाम्बिर्वाङ्मुरादित्यसम्भवाः, चत्वारो वा इति वेदा ऋग्वेदो
समुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति, चत्वारो वा इति होना ऋग्वेद
सामवेदसमोद्भवाः ब्रह्मवेदमिति ।

तदप्येतद्वचनम् । चत्वारि शुद्धाण्यो चत्वारि पादा इ
त्यर्थे सप्त हस्ताधो चत्वारि । त्रिधा बहो ह्यमो रोरवोति
सप्तोदेवो मन्त्रान् आविर्ष्य इति ।

चत्वारि शुद्धाणि वेदा वा एत एताः, अथो चत्वारि पादा
इति सप्तान्यथ इत्यर्थे इति ब्रह्मोदनसप्तवारिष्य सप्त
हस्ताधो चत्वारि इत्यादिष्वेव त्रिधा बह इति सप्त चत्वारो
ब्रह्मवेदं ह्यमो रोरवोत्यथ इति ह्यम एव तद्भारवोति ब्रह्म
वेदेषु यथाचि ब्रह्मस्युभियमुभि साममिन्द्रमिन्द्रमिति सप्तो
देवो मन्त्रान् आविर्ष्येति च वेदमन्त्रान् देवो यथाच एव
सप्तान् आविर्ष्य । यो विद्याश्चतस्रः प्रवत इति प्राधान्यात्
सप्त विद्यात्परावत इत्यपानानात् । त्रिरो यत्तस्य यो विद्या-
दित्येतद्वै यत्तस्य त्रिरो यत्तस्यवान् ब्रह्मोदनो यो इति वा एतस्य
सप्तवन्तं ब्रह्मोदनसुपियादपथिरसा इति वा चत्वारि यत्तस्युपिता
मवति तस्यान्वन्वन्तमेव ब्रह्मोदनसुपियाद्यामन्वन्तमिति
प्राधान्यम् ॥ १९ ॥

चिसुपयश्च चात्रेयो मवतीत्यादित्य इति तमा अथाह
तदात्रिपुत्रोद तदमिरन्वन्तम् ।

तदप्येतद्वचनम् । शुक्लायमविर्ष्यसुचिनाथ दिवि
व्याद्विरचारयत् सुक्लामासाय कतव इति ।

तं शिवाय वरं ह्येषोवेति स शिवाय दक्षिणीया मे प्रजा
प्यादिति तस्यादात्रेयाय प्रथमदक्षिणा यत्तं दक्षिणम् इति
प्राधान्यम् ॥ २० ॥

प्रजापतिर्वेदानुवाच चम्पीनादेषोवेति तावामभ्युवाचाथी

वै सम्भाराणामिति, तद्द्वोरात् क्रूरात्सलिलात्सरस उदानि-
न्युस्तान् वागभ्युवाचाश्चः शस्येतेति, तथेति तन्मृग्वेद एत्यो-
वाचाहमश्च शमेयमिति तस्मा अविच्छेदाय महद्भयं ससृजे,
स एता प्राची दिग्भजे स हीवाचाशान्तो न्वयमश्च इति ।
त यजुर्वेद एत्योवाचाहमश्चशमेयमिति तस्मा अविच्छेदाय
महद्भयं ससृजे, सा एता प्रतीचीन्दिश भजे स हीवाचाशान्तो
न्वयमश्च इति । त सामवेद एत्योवाचाहमश्चशमेयमिति,
केन नु त्व शमयिष्यसीति, रथन्तर नाम मे सामाघोरञ्चाक्रूरञ्च
तेनाश्चमभिष्टूयते तस्मा अथ विच्छेदाय तदेव महद्भयं ससृजे,
स एतामुदीचीन्दिग्भजे, स सावाचाशान्तो न्वयमश्च इति ।
तान्वागभ्युवाच शयुमाथर्वण गच्छयेति, ते शयुमाथर्वणमारीन
प्राप्योचुर्नमस्ते अस्तु भगवन्नश्च शस्येतेति । तथेति स खलु
कबन्धस्यार्थर्वणस्य पुत्रसामन्वयामास विचारिन्निति, भगो
इति हास्यै प्रतिश्रुत प्रतिश्रुत्यावाश्च शस्येतेति, तथेति स
खलु शान्त्युदक चकारार्थर्वणीभिश्चाङ्गिरसोभिश्चातनैर्मातृनाम-
भिर्वास्तोषत्वैरिति शमयति तस्य ह स्नातस्याश्वस्याभ्युक्षितस्य
सर्वेभ्यो रोमशमरेभ्योऽङ्गारा आश्रीर्यन्त सोऽश्वस्तुष्टो नमस्कार
चकार नम शयुमाथर्वणाय यो मा यज्ञमचीकृपदिति, भवि-
ष्यन्ति ह वा अतोऽन्ये ब्राह्मणा लघुसम्भारतमास्तु आदि-
त्यस्य पद आधास्यन्त्यनङ्गो वत्सस्याजस्य श्वणस्य ब्रह्म
चारिणो वा एतद्वा आदित्यस्य पद यङ्गुमिस्तयैव पद आहित
भविष्यतीति सोऽग्नी प्रणीयमानेऽश्वेऽन्वारब्ध ब्रह्मा यज-
मान वाचयति यदक्रन्द प्रथम जायमान इति पञ्च, त
ब्राह्मणा उपवहन्ति तद्ब्रह्मोपाकुरुते एष ह वै विहात्सर्वविद्
ब्रह्मा यङ्गुग्वङ्गिरोविदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्यर्हन्त ते देवा इन्द्रमनुजानि

मयस्तावद्यत्तं गोपाय यावदसुरैः संयतामहा इति, स हि
 नस्तेन रूपेण गोपाय येन नो रूपेण मूयिष्ठ ह्यादयसि येन
 यजसि गोसुमिति स यजस्येदो भूत्वा पुरस्तात्परीत्वोपाति
 हत्तं देवा बहुवचन्यत्तद्रूपं कुरुष्व नेतेन नो रूपेण मूयिष्ठ
 ह्यादयसि नेतेन यजसि गोसुमिति स यजस्येदो भूत्वा
 पश्चात्परीत्वोपातिहत्तं देवा बहुवचन्यत्तद्रूपं कुरुष्व नेतेन
 नो रूपेण मूयिष्ठ ह्यादयसि नेतेन यजसि गोसुमिति स
 सामवेदो भूत्वा उत्तरतः परीत्वोपातिहत्तं देवा बहुवचन्य
 देव तद्रूपं कुरुष्व नेतेन नो रूपेण मूयिष्ठ ह्यादयसि नेतेन
 यजसि गोसुमिति स इन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दधि
 पतः परीत्वोपातिहत्तं देवा बहुवचन्यत्तद्रूपं कुरुष्वेतेन नो
 रूपेण मूयिष्ठ ह्यादयस्येतेन यजसि गोसुमिति, तद्यदिन्द्र
 उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दधियत्तः परीत्वोपातिहत्तद्रुद्रा
 ऽमवत्तद्रुद्रावे ब्रह्मत्वं तदा एतद्वर्षणे रूपं यदुष्णीषी ब्रह्मा
 तं दधियत्तो विश्वेदेवा उपासीरंस्त यद्दधियत्तो विश्वदेवा
 उपासीरंस्तस्यदधोऽमवत्तस्यदधस्य सदस्यत्वं ब्रह्म वा एतद्
 ब्रह्मसुपवायते यस्यदध भामयतो वै ब्रह्मस्य बहुवचनं ब्रह्म
 विश्वानि बीरा वा एवा दिग्दधिया यान्ता इतरास्तद्यानि
 श्रुतानि ब्रह्माऽनुमन्वयते मनसैव तानि सदस्यो जनदित्स्वेतां
 व्याहृतिं जपं वेद्यात्मानं जनयति नक्षित्वात्मानमपिल्ले
 दधाति, तं देवा बहुवचनं उष्णीषेति उष्णा इति स परम
 उष्णीषाऽपामिव मां ज्ञायायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः संसन्तः
 तिष्ठेदुरिति तं तपामिव ज्ञायायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः
 संसन्तोऽतिष्ठंस्त यत्तपामिव ज्ञायायामिन्द्रभूतं पुनन्त
 तुवन्तः संसन्तस्तिष्ठंस्तद्ब्राह्मणाच्छ्वभ्रमवत्तद्ब्राह्मणाच्छ
 चिनी ब्राह्मणाच्छ्वित्त्वं सैषेन्दी होत्रा यद् ब्राह्मणा

च्छंसीया, द्वितीय वरं वृणीष्वेति वृणाः इति स वरम-
 वृणीतास्यामेव मा होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्तः शसन्त-
 स्तिष्ठेयुरिति त तस्यामेव होत्राया वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः
 शसन्तोऽतिष्ठस्त यत्तस्यामेव होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्तः
 शसन्तस्तिष्ठस्तत् पोताऽभवत्तत् पोतुः पोतृत्व सैषा वायव्या
 होत्रा यत् पोतिया, तृतीय वर वृणीष्वेति वृणाः इति स वर-
 मवृणीतास्यामेव मा होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तस्तुवन्तः
 शसन्तस्तिष्ठेयुरिति तन्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्धाना
 पुनन्तस्तुवन्तः शसन्तोऽतिष्ठस्त यत्तस्यामेव होत्रायामग्नि-
 भूतमिन्धानाः पुनन्तस्तुवन्तः शसन्तस्तिष्ठस्तदाग्नीध्रोऽभ-
 वत्तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्व सैषाग्नेयी होत्रा यदाग्नीध्रीयेति
 ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणो ह वा इममग्नि वैश्वानर वभार । सोऽयम-
 ग्निर्वैश्वानरो ब्राह्मणेन भ्रियमाण इमांलोकान् जनयतेऽथाय-
 मीक्षतेऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिदमग्नि-
 वैश्वानरो ज्वलति हन्ताह यन्मयि तेज इन्द्रिय वीर्यन्तद्दर्शया-
 स्युत वै मा विभ्रियादिति, स आत्मानमाप्याययेत्त पयो-
 धोक्तमिम ब्राह्मण दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत् सद्वितीयमात्मानमा-
 प्याययेत्त घृतमधोक्तमिम ब्राह्मण दर्शयित्वा आत्मन्यजुहोत्,
 स तृतीयमात्मानमाप्याययेत्तदिद विश्व विकृतमन्नाद्यम-
 धोक्तमिम ब्राह्मण दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत्, स चतुर्थमात्मा-
 नमाप्याययेत्तेन ब्राह्मणस्य जाया विराजमपश्यत् तामस्मै
 प्रायच्छत् स आत्मा अपित्वमभवत्तत इममग्नि वैश्वानर
 परास्युर्ब्राह्मणोऽग्नि जातवेदसमधत्त, सोऽयमब्रवीत् अग्ने
 जातवेदो अभिनिधेहि मेहीति तस्य द्वैत नामाधत्ताघोर
 चाक्रूरश्च, सोऽश्वोऽभवत्तस्मादश्वो वहैत रथ न भवति पृष्ठेन

सादिभ, स देवानामप्यथ देवेभ्योऽभ्यासिहत् तस्याहेवा
अभिभयुस्त ब्रह्मणे प्रायश्चित्तमितयथाऽयमयत् ॥ २ ॥

अथिं स्वाहूर्ध्वानरं सटनान् प्रदक्ष्मणा । स मे
देवनाभिमुष्टि मारिपामा वयन्तवेति ।

तमेताभि पञ्चभिश्च गृभिश्चाकुशते यदक्ष्ण्द मयमं
आयमान इति ।

श्रीऽभ्याम्नात्मादया पशुमां जिहत्सुरतमी भवति वैष्ठा
नरी ह्येव तप्तादग्नि पदमथं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि
प्रत्तन्तप्य इममपीहयत् स रमीऽभवत्सी च वा प्य तं वा
एतं रसं मत्तं रव इत्याचयते पशुसिग परीचप्रिण इव हि
देवा मवन्ति प्रत्यक्षद्विप । स देवानामप्यत् स देवेभ्यो
ऽभ्यासिहत्तयाहेवा अभिभयुस्त ब्रह्मणे प्रायश्चित्तमितयथा
ऽऽभ्यासुत्याऽभ्यज्जोदिन्द्रभीजी महतामनीकमिति ।

रवमभिभुत्वा तमितयर्थाऽसिहत् पनथते मीहुतो हि
भूया इति ।

तप्तादाभ्याधेयिकं रवं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्तं
तप्य तप्तात्पशुगृहेहा दक्षिणां निरमिमत् । तां पञ्चस्य
पञ्चद्विप यन्नपि सापि शान्तेऽय चौरै ।

तामां हे ब्रह्मणे प्रायश्चित्तार्थं च ज्योतिष वास्यै चेतुर्ध्वो
तिहृत्प्यं तप्तादाभ्याधेयिकां सातृप्याज्जां हुनुं ब्रह्मणे
ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्ता पशुपु शास्त्रमावेपु चक्षुर्वापयन्ति
चक्षुरेव तदाभनि चने यदै चक्षुर्वाहिरप्य तप्तादाभ्याधेयिकं
हिरप्य ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्तां तप्तात्पशुपु तिन
यावत्तयद् यथाभत्त तदाभ्याऽभवत्तदाभ्या मूला सा समुद्रं
प्राविशत्ता नसुद्रमदहत्तप्तात्पशुपु हुर्गिरपि वैष्णानरेव हि
दत्त सा अभिभौमुदेवा इधिरीं अहहत्ता देवानामप्यत्ता

देवानङ्घ्रिभ्यो देवा ब्रह्माणसुपाधावन् स नैवागायन्नानृत्यत्
सैषाग्लैषा कारुविदा नाम त वा एतमाग्लाहृत सन्तमाग्ला-
गृध इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति
प्रत्यक्षद्विष । य एष ब्राह्मणो गायनी वा नर्तनी वा भवति
तमाग्लागृध इत्याचक्षते, तस्माद् ब्राह्मणो नैव गायेन्नानृत्ये-
न्माग्लागृध' स्यात्तस्माद् ब्राह्मणं पूर्वं हविरपर प्राजापत्यं
प्राजापत्यात् ब्राह्मणमेवोत्तममिति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथर्वाणश्च ह वा आङ्घ्रिरसश्च भृगुचक्षुषी तद् ब्रह्माभिव्य-
पश्यस्तदजानन्वय वा इद सर्वं यद्भवद्भिरस इति । ते देवा
ब्राह्मणं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नावजुहवुरेतद्वै ब्राह्मणं हविर्य-
त्सान्तपनेऽग्नी ह्वयते, एष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मण-
स्तस्योर्ज्योर्जा देवा अभजन्त सुमनस एव स्वधा पितर
अहया स्वर्गं लोकं ब्राह्मणास्तेन सुन्वन्त्युपयोऽन्तत' स्त्रिय
केवल आत्मन्यवारुन्धत वाह्या उभयेन सुन्वन्ति, यद्वै यज्ञे
ब्राह्मणं हविर्न निरूप्येतानृजव प्राजापत्यहविषो मनुष्या
जायेरन्नसौ याज्ञोकान् शृण्वति पिता ह्येष आहवनीयस्य
गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्योऽग्निहोत्र जुहोतीति, देवा प्रिये
धामनि मदन्ति तेषामेषोऽग्नि सान्तपनश्चेष्टो भवत्येतस्य
वाचि त्सायामदिस्तृप्यति, प्राणि त्से वायुस्तृप्यति, चक्षुषी
त्से आदित्यस्तृप्यति, मनसि त्से चन्द्रमास्तृप्यति, श्रोत्रे
त्से दिशश्चान्तर्दृशाश्च तृप्यन्ति, स्रेहेषु त्सेष्वापस्तृप्यन्ति,
लोमेषु त्सेष्वोपधिवनस्यतयस्तृप्यन्ति, शरीरे त्से पृथिवी
त्प्यत्येवमेपोऽग्निः सान्तपनश्चेष्टस्तृप्त' सर्वास्तृप्तास्तर्पयतीति
ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

सान्तपना इद हविरित्येष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद्
ब्राह्मणो यस्य गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनजातकर्मनाम-

अथ निष्कृमन्वाद्यप्रायनमोदानपूजाकरणोपनयनप्रावनाम्बिहो
 चतस्रस्योदौनि ह्यतानि भवन्ति स सान्तापनोऽप योऽत्र
 मनम्बिवा स कुम्भे सोष्टः, तद्यथा कुम्भे सोष्टः प्रचिप्तो नैव
 योचार्थाय कल्पति नैव यत्त्वं निर्बर्त्तयत्येवमिवायं ब्राह्मणोऽन
 न्बिहोऽप्यत्र ब्राह्मणस्नानम्बिहोऽप्यत्र नैव देव इत्याद्यः पितृय न
 चाप्यः स्यात्प्रायश्चित्तो न यत्र चायिष्यः सर्वज्ञमा भवन्ति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अग्निं दूतं हृषीमहे होतारं विद्य
 वेदसम् । अथ यज्ञस्य ह्यनुमिति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ इ प्रस्थापति सोमैव यज्ञमाचो वेदानुवाच अं वो
 होतारं हृषीयां कमध्वर्युं अनुवातारं अं ब्रह्माचमिति ।
 तः कनुच विदमेव होतारं हृषीच, यजुर्विदमध्वर्युं साम
 विदसुवातारमवर्षाङ्गिरोविदं ब्रह्माचं तथा चाप्य यज्ञचतुर्षु
 सोषेडु चतुर्षु देवेडु चतुर्षु वेदेडु चतस्रु होमाडु चतुष्पाद
 यज्ञ प्रतिष्ठति, पतितिष्ठति प्रकथा पशुभिर्वै एव वेद,
 तस्माद्दन्विदमेव होतारं हृषीच स हि होच वेदाभिर्वै
 होता पृथिवी वा अथामावतनमन्विदेवता गायत्रं इन्द्र
 भूपति यत्त्वं तस्मात्तमेव होतारं हृषीच्येतस्य सोषस्य
 अितय एतस्य सोषस्य विजितय एतस्य सोषस्य सञ्चितस्य
 एतस्य सोषस्यावस्यय एतस्य सोषस्य अर्चय एतस्य सोषस्य
 समृचय एतस्य सोषस्योदात्तय एतस्य सोषस्य व्यासय
 एतस्य सोषस्य पर्यासय एतस्य सोषस्य समासये अथ
 वेवेर्विदं होतारं उच्यते, सुरस्तादेवेषां यज्ञो रिच्यते ।
 यजुर्विदमेवाध्वसु हृषीच स ब्रह्माध्वर्युव वेद वासुर्वा अथ
 युरन्तरिचं वै यजुषामावतनं वासुदेवता जैदुमं कन्दा भुव
 इति यत्त्वं तस्मात्तमिवाध्वसु हृषीच्येतस्य सोषस्येवे
 वाच वेवेर्विदमध्वसु उच्यते पश्चादेवेषां यज्ञो रिच्यते ।

सामविदमेवोद्गातारं वृणोष्व स ह्यौद्गात्रं वेदादित्यो वा
 उद्गाता द्यौर्वै-साम्नामायतनमादित्यो देवता जागत छन्दः
 स्वरिति शुक्र तस्मात्तमेवोद्गातार वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्ये-
 त्येवाथ चेन्नैवविदमुद्गातार वृणुते, उत्तर एवैषा यज्ञो रिच्यते ।
 अथर्वाङ्गिरोविदमेव ब्रह्माण वृणीष्व-स हि ब्रह्मत्व वेद चन्द्रमा
 वै ब्रह्मा आपो वै भृग्वङ्गिरसामायतन चन्द्रमा देवता वैद्युत-
 शोणिकाकुभे छन्दसी ओमित्यथर्वणां शुक्र जनदित्यङ्गिरसा,
 तस्मात्तमेव ब्रह्माण वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्य जितय एतस्य
 लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्चितय एतस्य लोकस्या-
 वरुद्धय एतस्य लोकस्य व्युद्धय एतस्य लोकस्य समृद्धय एतस्य
 लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य पर्याप्तय
 एतस्य लोकस्य समाप्तयेऽथ चेन्नैव विद ब्राह्मण वृणुते,
 दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते ॥ २४ ॥

इति अथर्ववेदे गीपथब्राह्मणपूर्वभागे द्वितीय- प्रपाठक- समाप्तः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

ओं दक्षिणाप्रवणा भूमिर्दक्षिणत आपो वहन्ति तस्मा-
 द्यन्नास्तद्भूमेरुन्नततरमिव भवति यत्र भृग्वङ्गिरसो विष्ठा-
 स्तद्वया आप इमाल्लोकानभिवहन्त्येवमेव भृग्वङ्गिरसः सर्वान्
 देवानभिवहन्त्येवमेवैषा व्याहृतिः सर्वान् वेदानभिवहन्त्योऽ-
 मिति इर्चामीशमिति यजुषामोशमिति साम्नामीशमिति सर्व-
 स्थाहाभिवादस्त ह स्मैतदुत्तर यज्ञे विद्वांस कुर्वन्ति देवा
 ब्रह्माण आगच्छत आगच्छतेत्येते वै देवा ब्रह्माणो यद्भृग्वङ्गि-
 रसस्तानेवैतद् गृणानास्तान् वृणानां ह्यन्तो मन्यन्ते नान्यो
 भृग्वङ्गिरोविद् हतो यन्नमागच्छन् यज्ञस्य तेजसा तेज आपो-

सुब्रह्मणेयस्य यथा यथा भावो सुब्रह्मणेयस्य विदहती यथासाम
 ऋषेयस्य परिसुब्रह्मणेयस्य तद्यथापूर्वं वसोऽधीत्य ना
 भयेदेव मन्ना सुब्रह्मणेयस्य विदहती यथासामऋषेयस्य परि
 सुब्रह्मणेयस्य तद्यथा गीवाऽम्भो वाऽभ्यतरी वैश्वपात् द्विपात्
 त्रिपादिति प्वात् किमभिवद्दत् किमभ्यसुयादिति तथा
 द्विद्विदमैव होतारं द्विद्विदं यजुर्विदमप्यसु नामविदमुद्गा
 तारममर्वाङ्घ्रिपविदं ब्रह्मणं तथा ज्ञाप्य यज्ञघटुर्षु सोषेवु
 चतुषु देवेषु चतुषु वेदेषु चतस्रसु होतारसु चतुष्याद्यज्ञं प्रति
 हति, प्रतितिहति प्रत्रया पद्यभियं पत्रं वेदं यथैवसृत्विज्ञा
 मास्विण्यं वेदं यज्ञं यज्ञं यज्ञगीयं वेनेति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

प्रजापतियज्ञमतनुत म ऋषेव होत्रमहरोत् यजुषाम्
 प्यव साग्नोद्गात्रममर्वाङ्घ्रिरोमिर्महत्त्वं तं वा एतं महावाच
 कुर्वती यद्वेन होत्रमहरोत् यजुषाम्प्यव साग्नोद्गात्रमपवा
 ङ्घ्रिरोमिमहत्त्वं न वा एतं तिमिर्वेदेयज्ञम्वान्यतरः पक्ष
 संस्क्रियती मनसैव ब्रह्मा यज्ञम्वान्यतरं पक्षं संस्करोत्ययमु वे
 दं पवते स यज्ञस्तस्य मगस्य वाक् च वसन्तिमनसा चैव हि
 वाचा च यज्ञे पवत्यत एव मन इयमिह वाक् म यद्वदवाप्ति
 द्विपादरं मिदं यज्ञम्वान्यतरादिति तद्यथैकपात् पुरुषो
 यद्यं चतस्रो वा रथो वसमाना भवं व्यसवमित्राम् यज्ञो भवं
 ज्येति यज्ञस्य भेषमनुयजमाना भवं ज्येति यज्ञमानस्य
 भेषमसृत्विज्ञा भवं नियन्ति सृत्विज्ञा भेषमनुयजिना भेषं
 नियन्ति सृत्विज्ञा भेषमनुयजमाना पुत्रपद्यभिर्भवं ज्यति,
 पुत्रपंगुना भेषमनुयजमाना भर्गव साक्षिभ भवं ज्येति
 धगप्य भोक्ष्य भेषमनु तन्मार्ग्यं यामयेमो भेषं ज्यति,
 यद्यिदं यज्ञस्त इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तदु ज्ञाप्य यतश्चतुरार्ययो ब्रह्मणं इहा भाषमाः मव

मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तस्माद्ब्रह्मा स्तुते वहिःपवमाने
वाचोयम्यसुपाश्रन्तर्थाभाभ्यामथ ये पवमान उदूचुस्तेष्वथ
यानि च स्तोत्राणि च शस्त्राण्यावषट्कारात्तेषु स यदृक्तो
भ्रूषन्नियच्छेदी भूर्जनदिति गार्हपत्ये जुहुयात्, यदि यजुष्ट
श्रीं भुवो जनदिति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, यदि सामत श्रीं
स्वर्जनदित्याहवनीये जुहुयात्, यद्यनाज्ञाता ब्रह्मता श्रीं भूर्भुवः
स्वर्जनदोमित्याहवनीय एव जुहुयात्, तद्वाकोवाक्यस्यर्चां
यजुषा साम्नामथर्वाङ्गिरसामथापि वेदाना रसेन यज्ञस्य
विरिष्टं सन्धीयते, तद्यथा लवणेनेत्युक्तं, तद्यथा उभयपात्पुरुषो
यद्भयचक्रो वा रथो वर्तमानोऽभ्रेष न्येत्येवमेवास्य यज्ञोऽभ्रेष
न्येति, यज्ञस्याभ्रेषमनुयजमानोऽभ्रेषं न्येति, यजमानस्या-
भ्रेषमन्वृत्विजोऽभ्रेषं नियन्ति, ऋत्विजामभ्रेषमनुदक्षिणा
भ्रेषं नियन्ति, दक्षिणानामभ्रेषमनुयजमान पुत्रपशुभिर-
भ्रेषं न्येति, पुत्रपशूनामभ्रेषमनुयजमान स्वर्गेण लोकेना-
भ्रेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्याभ्रेषमनु तस्यार्धस्य योगक्षेमोऽ-
भ्रेषं न्येति, यच्चिन्नर्हं यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्यदौदुस्वर्यान्म आसिष्ट, हिङ्कणोत् मे प्रास्तावीन्म
उदके आसीत् मे सुब्रह्मण्यामाहासीदित्युद्वाचे दक्षिणा नीयन्ते,
ग्रहान् मेऽग्रहीत् प्राचारीन्मेऽशुश्रुवन् मे समनसस्कार्षीदया-
चीन्मेऽशासीन्मेऽवषट्कार्षीन्म इत्यध्वर्यवे होष्टपदन आसिष्ट,
अयाचीन्मेऽशासीन्मेऽवषट्कार्षीन्म इति होत्रे देवयजन
मेऽचौकपद् ब्रह्मा साद मेऽसीष्टपद् ब्रह्मजपान्मेऽजपीत् पुर-
स्ताहोम-संस्थित-हीमान्मेऽहौषीदयाचीन्मेऽशासीन्मेऽवषट्-का-
र्षीन् म इति ब्रह्मणे भूयिष्ठेन मा ब्रह्मणाकार्षीदित्येतद्वै भूयिष्ठं
ब्रह्म यद्भृग्वद्विरस, येऽङ्गिरसो येऽङ्गिरस, 'स रस', येऽथर्वाणो
येऽथर्वाणस्तद्भेषज, यद्भेषज तदमृतं, यदमृतं तद् ब्रह्म, स वा

एव पूर्वपादस्त्रिंशत्तमैर्भास्यैर्मितरैर्यामर्षं ब्रह्मचर इति
ब्राह्मचरम् ॥ १ ॥

द्वितीयं च वा यपुराह सङ्गामं सममतस्त तथेतास्त्रिंशो
श्रीचक्रा जिह्व प्रतिपिदिरे, तासांमिन्द्र उच्छानि सामानि
सुसोप तानि श्रोत्रे प्रायच्छान्ताप्य च वै श्रोतुमभूव प्रथमं
पोतुर्वैश्वदेवं च वै श्रोतुमभूव निष्प्रेवर्षं भिदुर्महत्त्वतीयं च वै
श्रोतुमभूव पाम्बिमाहृतसाम्बोधय तस्यादंतदभ्यस्ततरमिव
शस्त्रे यदाभ्विमाहृतं यथादेति संयंशुषा इव भवन्ति यद्योता
पोता निहाम्बीश्री सुसोपै वमीत तद् ब्रह्मेयसामिवाच तासा
मर्षं प्रतिशुसोप प्रथमार्चंयस प्रथमपदधैतश्चिन्वाधैतत्परि
शिपिदेदिति ब्राह्मचरम् ॥ १ ॥

उहाचक्रो च वा पारुचिचदौष्यान् इतो वायवाह्वार
तत्र च निष्प्रे उपाहिता बभूव उपवादाद् विचरतो यो मा
ब्राह्मणाऽनुचानुपवदिष्यति तस्या एतं प्रदास्यामीति तन्नो
दौष्यान् ब्राह्मणान् भयं विभेद उहाचक्रो च वा भयसायाति
श्रीरपाचक्रो मन्ना मन्त्रपुत्र स ऊर्ध्वं इतो न पस्यादधीत
श्रीमिं शीरेच प्रतिसंयतत्पदा इति तं यत एव प्रपच दधे
तत एवमनुप्रतिपिदिरे तं च श्रौदायनं शौनकाभूषुः, श्रौदायन
त्वं वै ना ब्रह्मिहाऽसीति स्वबिंसं शीरेच प्रतिसंयतामवा इति
तं यत एव प्रपच दधे तत एवमनुप्रतिपिदिरे, तं च श्रौदायना
श्रौतामन्त्रयामास स शो गोतमन्त्र सुवेतीतिहाया यद्युयात्
प्रतिश्रुतं प्रतिशुषाच स वै मीतमन्त्र पुत्र ऊर्ध्वं इतोऽवा
सीत् ॥ २ ॥

यस्यैवपुत्रमासशौच्यं विधात् चक्ष्मादिमा प्रत्रा
मिरष्टा प्रथमं क्षामया जायन्ते चक्ष्मादासामपरमिव
श्रौतपुत्रपवाच्यन्त्यानि शोमनि जायन्त, यस्यैवपुत्रमास

योरूप विद्यात् कस्मादिमा प्रजाः शिरस्तः प्रथमं पलिता-
भवन्ति, कस्मादन्ततः सर्वा एव पलिता भवन्ति, यस्तद्दर्श-
पूर्णमासयोरूप विद्यात् कस्मादिमा प्रजा अदन्तिका जायन्ते,
कस्मादासामपरमिव जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप विद्यात्
कस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिव्यन्ते, कस्मादासा पुनरेव
जायन्ते, कस्मादन्तत सर्व एव प्रभिव्यन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप
विद्यात् कस्मादधरे दन्ता पूर्वे जायन्ते, पर उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्ण-
मासयोरूप विद्यात् कस्मादधरे दन्ता अणोयासो ङ्गीयांसः
प्रथीयासो वर्षीयाम उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप विद्यात्
कस्मादिमौ दष्ट्री दीर्घतरौ, कस्मात्क्षमे इव जम्भे, यस्तद्दर्श-
पूर्णमासयोरूप विद्यात् कस्मादिमे श्रोत्रेऽन्ततः समे इव
दौर्णे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप विद्यात् कस्मात् पुमांस'
श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुव स्त्रिय, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप विद्यात्
कस्मादासा सन्ततमिव शरीर भवति, कस्मादासामस्थीनि
दृढतराणीव भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप विद्यात् कस्मा-
दासा प्रथमे वयसि रेतः सिक्त न सम्भवति, कस्मादासा
मध्यमे वयसि रेतः सिक्त सम्भवति, कस्मादासामुत्तमे वयसि
रेतः सिक्त न सम्भवति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूप विद्यात्
कस्मादिदं शिश्रुमुच्चश एति नीचीपद्यते कस्मात्क्षदपा-
नम् ॥ ७ ॥

अथ य' पुरस्तादष्टावाच्यभागान् विद्यात् मध्यत पञ्च
हविर्भागा, पट् प्राजापत्या उपरिष्टादष्टावाच्यभागान्
विद्यात् अथ यो गायत्री हरिणी ज्योतिष्यक्षां सर्वैर्यज्ञैर्यजमान
स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात् अथ य' पङ्क्ति पञ्चपदा
सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमान स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात्
असौ ह निष्क प्रयच्छन्नुवाचानूचानो ह वै खेदायना स

एव पूर्वपाश्चिमिनामर्द्धभागस्वार्धमितरेषामर्द्धं ब्रह्मच इति
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

दिवाच हे वा असुराश्च मङ्गामं समयतन्त तथेतास्त्रिष्यो
शोचका निद्रा प्रतिपिदिरे, तामामिन्द्र उच्छानि सामानि
सुसोप तानि शोत्रे प्रायश्चदाभ्य च वै होतुवभूव प्रठगं
पोतुर्वेषदेव च वै होतुवभूव निष्केवस्यं निदुमवत्ततीयं च वै
होतुवभूव धान्निमाहृतमाप्नोषन्व तप्पादतदभ्यस्तारमिव
यश्चते यदास्मिमाहृतं यस्मादेते संगंसुवा इव भवन्ति यद्योता
पोता निद्राम्नीभो सुसोत्रे वमीत तद् ब्रह्मे यस्मामिवास तासा
मर्द्धं प्रतिसुसोप पचमाह्वेषच पचमपदचेतश्चिचाश्चेतत्परि
शिपिददिति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उदासको च वा पाश्चिबदीच्यान् इतो धान्याच्छष्ठाः,
तत्र च निष्क उपाहितो वभूव, उपवादाद् विद्यतो यो मा
ब्राह्मणोऽनुचानसपवद्विषति तस्मा एतं प्रदास्यामीति तन्नो
दीच्यान् ब्राह्मणाव् मयं विभेद उदासको च वा अयमायाति
शौचपाशासो ब्रह्मा द्रष्टवुच स चर्द्ध इतो न पस्यादशोत
विनेमं बोरेच प्रतिसयतामहा इति तं यत एव प्रपचं दहे
तत एवमनुप्रतिपिदिरे, तं च शीदायनं शौचवभूवुः, शीदायन
त्वं वै ना ब्रह्मिहाऽसौति त्वयेमं बोरेच प्रतिसयतामहा इति
तं यत एव प्रपच दह तत एवमनुप्रतिपिदिरे, तं च शीदायना
इत्यामन्वयामास स हो मातमत्र पुत्रेतीतिचाष्ठा अस्यात्
प्रतियुतं प्रतिपचत्वा स वै योतमत्र पुत्र चर्द्ध इतोऽवा
पीत् ॥ ६ ॥

। यस्तद्वर्षपूर्वमासवोरुपं विष्ठात् अष्ठादिमा प्रजा
मिरष्टा मयमं शोमया जायन्ते अष्ठाद्वाशामपरमिव
मन्सूक्तुववाष्ठाभ्यानि शोमनि जायन्ते, यस्तद्वर्षपूर्वमास

जपित्वाऽभिहिङ्क्वणीति तस्मात् पुमासः श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुव
स्त्रिय', यत् सामिधेनी' मतत्त्वन्नाह तस्मादासां सन्ततमिव
शरीर भवति, यत् सामिधेन्यः काष्ठहविषो भवन्ति तस्मादा-
सामस्थीनि दृढतराणीव भवन्ति, यत् प्रयाजा आज्यहविषो
भवन्ति तस्मादासां प्रथमे वयसि रेत' सित्त न सम्भवति,
यन्मध्ये हविषा दध्ना च पुरोडाशेन च प्रचरन्ति तस्मादासां
मध्यमे वयसि रेत. सित्त सम्भवति, यदनुयाजा आज्यहविषो
भवन्ति तस्मादासामुत्तमे वयसि रेत. सित्त न सम्भवति, यदु-
त्तमेऽनुयाजे सकृदपानिति तस्मादिदं शिश्नमुच्चश एति, नीची-
पद्यते, यन्नापानेत् सकृच्छून स्याद्यन्मुहुरपानेत् सकृत्त्यन्न
स्यात् तस्मात् सकृदपानिति नेत् सकृच्छून स्यात् सकृत्त्यन्न'
वेति ॥ ९ ॥

अथ ये पुरस्तादष्टावाज्यभागा' पञ्च प्रयाजा हावाधारी
हावाज्यभागावाग्नेया आज्यभागाना प्रथम. सौम्यो द्वितीयो
हविर्भागाना हविर्ह्वैव सौम्यमान्नेय पुरोडाशोऽग्निषोमीय
उपाशुयाजोऽग्नीषोमीय' पुरोडाशोऽग्नि' खिष्टकदित्येते मध्यत.
पञ्च हविर्भागा अथ ये षट् प्राजापत्या इडा च प्राशित्रञ्च
यञ्चाग्नीध्रायावद्यति. ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य एव
षष्ठोऽथ उपरिष्ठादष्टावाज्यभागास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नी-
सयाजा' समिष्टयजुरष्टमसथ या गायत्री हरिणी ज्योतिष्यचा
सर्वैर्यज्ञैर्यजमान स्वर्गं लोकमभिवहति, वेदिरेव मा, तस्य ये
पुरस्तादष्टावाज्यभागा सः दक्षिण पक्षोऽथ ये उपरिष्ठादष्टा-
वाज्यभागा स उत्तर' पक्ष, हवीष्यात्मा, गार्हपत्यो जघन-
माहवनीय शिर, सौवर्णराजतौ पक्षौ, तद्यदादित्य' पुरस्तात्
पर्यन्त न. पश्यन्ति तस्मादज्योतिष्क उत्तरो भवति । अथ
या पङ्क्ति. पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमान स्वर्गं लोक-

सुवर्णे षी सुवर्णविदे ददामीति तदुपयम्ब निबन्धनात् तत्राप
 मात्र यत्नेतरो बभूव तं ह पप्रच्छ विमेष गीतमस्य पुत्र
 रत्नेव मग्ना ब्रह्मपुत्र इति होवाच यदेनं कश्चिदुपपदेतोत
 मीमांसित इ वा मूर्धा वा पथ्य विपरीत, प्राचा वीनं वसुरिति
 ति मित्र एव चिह्नन्दे बुद्धिप्रापमान यत्नेतरो बभूवुश्चे प्रात
 समित्प्राचय उपोदेहु श्पायामी भवन्तमिति विमेषमिति
 यानेव नो मवांस्तां ह्य मशानपृच्छयानिव नो भवान् व्याच
 षोब्रेति तथिति तिस्र एतान् मशान् व्याचष्टे ॥ ८ ॥

यत्पुरस्तात् विदे मघमं वर्जिंशु चाति तस्मादिमा मजा
 गिरस्त मघमं सोमया जायन्ते यदपरमिव मस्तरमनुष्ठ
 चाति तस्मादासामपरमिव अग्नूष्पुष्यश्चाप्यन्धानि सोमानि
 जायन्ते यत् प्राम्यद्विय मस्तरमनुमहरति तस्मादिमा
 मजा गिरस्त मघमं पश्चिता भवन्ति यदन्ततः सवमेवातुमह
 इति तस्मादन्ततः सर्वा एव पश्चिता भवन्ति यत्पुयात्रा अपुरी-
 ऽनुवाक्कावन्तो भवन्ति तस्मादिमा मजा अदन्तिष्वा जायन्ते
 यद्वर्षीषि पुरोऽनुवाक्कावन्ति भवन्ति तस्मादासामपरमिव जा
 यन्ते यदनुयात्रा अपुरोऽनुवाक्कावन्तो भवन्ति तस्मादासां सप्त
 वर्षाद्वर्षाणां प्रमिद्यन्ते यत्पद्भीर्षवाणां पुरोऽनुवाक्कावन्तो
 भवन्ति तस्मादासां पुनरेव जायन्ते यद्वसिष्ठयजुरपुरोऽनु
 वाक्कावद्भवति तस्मादन्ततः सर्व एव प्रमिद्यन्ते यद्वायवराऽ
 नूष्य विदुमा यजति तस्मादधरे दन्ता पूर्वे जायन्ते पर
 उत्तरे यद्वाऽनूष्य वसुधा यजति तस्मादधरे दन्ता पश्चीयांस
 उमोषांस प्रचीयांसो वर्षीयांस उत्तरे, यदावारो दीर्घ
 तरो प्राचावाधारवति तस्मादिमौ ददौ दीर्घतरो यत्
 संयान्ते सम्बन्धी तस्मात् समि एव जन्ते यत्तुर्भे प्रयागी
 समानवति तस्मादिमौ शोत्र पन्ततः समि एव दीर्घे दक्ष्यं

भवमार्ची, किन्देवत्यं प्राज्ञरुन्मार्चीरित्येतच्चेदेत्य, गोतमं हुत,
चेद्यद्यु न वेत्याहुत त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स हो वाच, रौद्रं मे गवीडाया, मानव्यमुपहृतायां,
वायव्यमुपहृष्टाया, वैराज वत्समुन्नीयमान, जागतमुन्नीतम्,
आश्विन दुह्यमान, सौम्यं दुग्ध, वार्हस्पत्य प्रक्रम्यमाण,
द्यावापृथिव्य ऋयमाणम्, आग्नेयमधिञ्चीयमाण, वैश्वानरी-
यमधिञ्चित, वैष्णवमभ्यवज्वाल्यमान, भारुतमभ्यवज्वालितं,
पौष्ण समुद्धान्त, वारुण विथन्न, सारस्वतमद्भि प्रत्यानीत,
त्वाष्ट्रमुद्वाह्यमान, धात्रमुद्वासित, वैश्वदेवमुन्नीयमान, सावित्र-
मुन्नीत, वार्हस्पत्य प्रक्रम्यमाण, द्यावापृथिव्य ऋयमाणम्,
ऐन्द्रमुपसाद्यन्नान, बलायोपसन्नम्, आग्नेयी समिद्, या
प्रथमासाहुतिमहौष मामेव तत् स्वर्गं लोकेऽधा, यद्गार्हपत्य-
मवेक्षिषमस्य लोकस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुति, तस्मात्
पूर्णतरा मनसैव सा, यदुत्वा स्रुच त्रिरुदञ्चमुन्नेष रुद्रास्तेना-
प्रेष, यद्गार्हिषि स्रुच निधायोन्मृज्योत्तरत पाणी निर्माच्य-
मोषधिवनस्यतीस्तेनाप्रेष, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितृप्रपवीत
हत्वा दक्षिणत पितृभ्य स्वधामकार्षं पितृस्तेनाप्रेष, यत्
प्रथमम्प्राशिष प्राणास्तेनाप्रेष, यद् द्वितीय गर्भास्तेन, तस्मा-
दनन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्तत. सर्वमेवाप्राशिष विश्वा-
न्देवास्तेनाप्रेष, यद्प्रक्षालितयोदक स्रुचा न्यनैष सर्पतरजना-
स्तेनाप्रेष, यत् प्रक्षालितया सर्पपुण्यजनास्तेन, यद्पण-
णाहवनीयमुदक स्रुचा न्यनैष गन्धर्वाप्सरसस्तेनाप्रेष, यत्
शुक्र स्रुचञ्च प्रत्यवाप्त मसः ऋषीस्तेनाप्रेष, यद्वाची स्रुग्द-
रुडमवमार्च्यं ये रात्री सविशन्ति दक्षिणास्तामुन्नेष, यत्-
प्रातरुन्मार्च्यं ये प्रातः प्रव्रजन्ति दक्षिणा स्तामुन्नेषिति
ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

समिवदति शान्तेषु सा तस्मात्पी आकवेति चतुरधरम् यत्तु
 श्रौतवदिति चतुरधरं यतीति इत्यधरं श्रेयजामह इति पञ्च-
 -धरं चतुरधरा वै षड्धारः, सैषा षड्ध्वि पञ्चपदा समदमा-
 चरा सर्वैर्यज्ञैर्व्यजमानं जग्ने शोषमभिवदति तद्यत्राश्वेय्यै
 व्याघ्र्य वैजमभिवदति इति विदमिह तत्र प्रष्टात्वं इषीयाद्यानिव
 विदमिति श्राद्धचम् ॥ १ ॥

यद्य इ प्राचीनयोष्य आकमासाश्विहोषं भवन्तं पृच्छेद्द्वीतम
 इति पृच्छ प्राचीनयोष्येति) किन्देवत्व ती गयीद्यायां,
 किन्देवत्वसुपङ्गतायां किन्देवत्वसुपङ्गहायां किन्देवत्व वक्ष
 सुधीयमानं किन्देवत्व वक्षसुधीतं किन्देवत्व दुष्टमात्रं,
 किन्देवत्व दुष्टं, किन्देवत्व प्रक्षम्यमात्रं किन्देवत्व द्विधमात्रं
 किन्देवत्वमभियौधमात्रं किन्देवत्वमभिविहितं किन्देवत्वमभ्य
 वक्ष्यमानं किन्देवत्वमभ्यवक्ष्यमानं किन्देवत्व असुदान्त
 किन्देवत्व विश्वं किन्देवत्वमहिं प्रत्यागीतं किन्देवत्व
 सुहायमानं किन्देवत्वसुहायितं किन्देवत्वसुधीयमानं
 किन्देवत्वसुधीतं किन्देवत्व प्रक्षम्यमात्रं किन्देवत्व द्विधमात्रं
 किन्देवत्वसुपमायमानं किन्देवत्वसुपसादितं किन्देवत्व
 समित्, किन्देवत्व प्रथममाहूतिमहौषीः, किन्देवत्व राह
 पञ्चमवेचिहा किन्देवत्वात्तराहूति किन्देवत्व इत्या सुषं
 विददत्सुषीयोः, किन्देवत्व वक्षिय सुषविद्यायोः सुषीतरत
 पाशी निर्माशौः, किन्देवत्व द्वितीयसुषुष्य पिबुरपशोतं
 ज्ञत्वा दक्षिणतं पिबुष्य सशामकावीः, किन्देवत्व प्रथम
 प्रागौ किन्देवत्व द्वितीयं किन्देवत्वमभ्यतं भवमेषाप्रागौः
 किन्देवत्वमप्रदासितयोदकं सुषा श्वनेयोः, किन्देवत्व प्रथा
 क्तिया किन्देवत्वमपरिनाहवनीयमुदकं सुषा श्वनेयोः
 किन्देवत्व सुषं सुषं प्रत्याशौः, किन्देवत्व राशी सुषुदण

भवमार्घी, किन्देवत्य प्रातरुन्मार्चीरित्येतच्चेदेत्य, गीतम हुतं,
चेयद्यु न वेत्याहुत त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स हो वाच, रौद्र मे गवीडाया, मानव्यमुपहृताया,
वायव्यमुपहृष्टाया, वैराज वत्समुन्नीयमान, जागतमुन्नीतम्,
आश्विन दुह्यमान, सौम्य दुग्ध, वार्हस्पत्य प्रक्रम्यमाण,
द्यावापृथिव्य ङ्घ्रियमाणम्, आग्नेयमधिश्चीयमाण, वैश्वानरी-
यमधिश्चित, वैष्णवमभ्यवज्वाल्यमान, सारुतमभ्यवज्वालितं,
पीण्य समुद्धान्त, वारुण विष्यन्न, सारस्वतमङ्घ्रि. प्रत्यानीत,
त्वाद्गमुद्वाय्यमान, धातमुद्वासित, वैश्वदेवमुन्नीयमान, सावित-
सुन्नीत, वार्हस्पत्य प्रक्रम्यमाण, द्यावापृथिव्य ङ्घ्रियमाणम्,
ऐन्द्रमुपसायमान, बलायोपसन्नम्, आग्नेयी ससिद्, या
प्रयमामाहुतिमहौष ससिव तत् स्वर्गं लोकेऽधा, यद्वाहपत्य-
मवेक्षिषमस्य लोकस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुति, तस्मात्
पूर्णतरा मनसैव सा, यद्भुत्वा स्रुच त्रिरुदञ्चसुन्नैष रुद्रास्तेना-
प्रैष, यद्वाहिर्षिं स्रुच निधायोन्मृच्योत्तरत पाणी निर्माच्य-
मोपधिवनस्यतोस्तेनाप्रैष, यद् द्वितीयमुन्मृच्य पितृरुपवीत
कृत्वा दक्षिणत पितृभ्य स्त्रधामकार्ष पितृ स्तेनाप्रैष, यत्
प्रथमम्राशिष प्राणास्तेनाप्रैष, यद् द्वितीय गर्भास्तेन, तस्मा-
दनम्रन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्तत सर्वमेवाप्राशिष विश्वा-
न्देवास्तेनाप्रैष, यद्प्रचालितयोदक स्रुचा न्यनैष सर्पेतरजना-
स्तेनाप्रैष, यत् प्रचालितया सर्पपुण्यजनास्तेन, यद्परि-
णाहवनीयसुदक स्रुचा न्यनैष गन्धर्वाप्सरसस्तेनाप्रैष, यत्
शुव स्रुचञ्च प्रत्ययास सप्तऋषीस्तेनाप्रैष, यद्वात्री स्रुग्द-
ण्डमवमार्घ्यं ये रात्री सविशन्ति दक्षिणास्तामुन्नैष, यत्-
प्रातरुन्मार्घ्यं ये प्रात प्रव्रजन्ति दक्षिणा स्तामुन्नैषसिति
ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

एवमेवेतद्गो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव भवन्तमिति,
 पृच्छ प्राचीनयोष्यति । यस्तं सायमभ्यय उपसमाहिता
 षु सर्वे स्वक्तयेषु भवन्तितामि यद्यपामासुपसमानि पुरव
 चेद् दक्षिणाम्बिदहायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति
 विप्रमप्य प्रश्नो मिति यो विद्वां कुञ्चोति विषया त्वेवाहम
 भिक्षुहोमीति का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गाह्यत्वा
 दधिदक्षिणाम्बिं प्रश्नो प्राचीनोऽङ्गारानुदुत्य प्राचापानाभ्यां
 स्नाहेति कुङ्कुयादय प्रातर्ययाज्ञानमन्वीनुपसमावाय यथापुरं
 कुङ्कुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति । पय वेदाहवनीय
 उदायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति विप्रमप्य पुन
 मिति यो विद्वां कुञ्चोति विषया त्वेवाहमभिक्षुहोमीति का
 ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गाह्यत्वादम्नाहवनीयं प्रश्नो
 मन्वीनुऽङ्गारानुदुत्य समानथानाभ्यां स्नाहेति कुङ्कुयादय
 प्रातर्ययाज्ञानमन्वीनुपसमावाय यथापुरं कुङ्कुयात् सा मे
 विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति । पय वेदाहवनीय उदायात् किं वा
 ततो भयमागच्छेदिति विप्रमप्य प्रश्नो मिति यो विद्वां कुञ्चोति
 विषया त्वेवाहमभिक्षुहोमि इति का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति
 समन्वयमाहवनीयं दक्षिण दक्षिणाम्बिं परिहृत्य नार्हपत्य
 व्यायतनि प्रतिष्ठाय ततः पाहवनीयं प्रश्नो वदीनोऽङ्गा
 रानुदुत्योदानरुपाभ्यां स्नाहेति कुङ्कुयादय प्रातर्ययाज्ञान
 मन्वीनुपसमावाय यथापुरं कुङ्कुयात् सा मे विद्या सा प्राय
 चित्तिरित्यत्र वेदसर्वेभ्यः उदायेषु किं वा ततो भयमागच्छे
 दिति विप्रमप्य प्रश्नो सुवन्वामिच्छोयते यो विद्वां कुञ्चोति
 विषया त्वेवाहमभिक्षुहोमीति का ते विद्या का प्रायश्चित्ति-
 रिज्ञानकुञ्चिन् प्रश्नोऽप्यनाम्नायतनामि परिशिष्य होम्य
 सुपसाधाम्बिं भिक्षु प्राचापानाभ्यां स्नाहा समानथा

नाभ्यां स्वाहा उदानरूपाभ्या स्वाहेति जुहुयादथ प्रात-
र्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरञ्जुहुयात् सा मे विद्या
सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेन्नाग्नि जनयितु शक्तुयुर्न कुतश्चन
वातो वायात् कि वा ततो भयमागच्छेदिति मोघमस्येष्ट च
हुतश्च भवति, यो विद्वा जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहो-
मीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यानडुहेनैव शक्तत्-
पिण्डेनाग्न्यायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्यवात आवातु
भेषजमिति सूक्तेनात्मन्येव जुहुयादथ प्रातरग्नि निर्मथ्य
यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर जुहुयात् सा मे विद्या
सा प्रायश्चित्तिरिति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एवमेवैतद् भो भगवन् यथा भवानाहोपायामित्येव
भवन्तमित्येव चेन्नावक्ष्यो सूक्ता ते व्यपतिष्यतीति हन्त तु ते
तद्वक्ष्यामि यथा तेन व्यपतिष्यतीति, यो ह वा एवविद्वानश्नाति
च पिबति च वाक् तेन तृप्यति, वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यत्यग्नी
तृप्ते पृथिवी तृप्यति, पृथिव्या तृप्ताया यानि पृथिव्या भूतान्य-
न्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवविद्वानश्नाति च
पिबति च प्राणस्तेन तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, वायौ
तृप्तेऽन्तरिक्षे तृप्यति अन्तरिक्षे तृप्ते यान्यन्तरिक्षे भूतान्यन्वाय-
त्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एव विद्वानश्नाति च पिबति
च चक्षुस्तेन तृप्यति, चक्षुषी तृप्त आदित्यस्तृप्यत्यादित्ये
तृप्ते द्यौस्तृप्यति, दिवि तृप्ताया यानि दिवि भूतान्यन्वायत्तानि
तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्नाति च पिबति च
मनस्तेन तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, चन्द्रमसि
तृप्ते आपस्तृप्यन्वप्सु तृप्तासु यान्यप्सु भूतान्यन्वायत्तानि
तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवविद्वानश्नाति च पिबति च
श्रोत्रं तेन तृप्यति, श्रोत्रे तृप्ते दिशश्चान्तर्देशाश्च तृप्यन्ति,

दिह चान्तर्देशेषु च सप्तेषु च यानि दिह चान्तर्देशेषु च
 भूतान्मन्वायत्तानि तानि वृष्यन्ति यो ह वा एवं विद्वान्श्रुति
 च विवृति च तस्माद्यमेव दक्षिण पाणिर्मुञ्च सव्य उपसृत
 षष्ठो हुवाऽथ इति प्राचा ज्योतीषि सदेष्ट मदा इत
 सदाशितं पोयितमन्विहोचं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वान्
 नन्विहोचं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

प्रियमेधा इ वै भरद्वाजा यज्ञविदो मन्वमानास्ते इ अ
 न ब्रह्मना वेदविदमुपयन्ति ते सर्वमविदुस्ते मद्देवाविदुस्ते
 इन्विहोचमेव न समवादयन्त तेषामेकं सन्नदन्विहोचम
 जुहोत् द्विरन्विहोचस्ते पां य सन्नदन्विहोचमजुहोत्तमितराव
 पृच्छतां कसौ त्व जुहोतीति एकावा वा इदं सर्वं प्रजापति
 प्रजापतय एवाहं मायं जुहोमीति प्रजापतये प्रातरिति ।
 तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरावपृच्छतां कस्यै त्व जुहो
 वीति अन्वये प्रजापतय इति मायं सूर्याय प्रजापतय
 इति प्रातः । तेषां यश्चिरजुहोत्तमितरावपृच्छतां कस्यै त्व
 जुहोवीत्यन्वये प्रजापतयेऽनुमतय इति सायं सूर्याय प्रजा-
 पतये अन्वये अष्टहृत इति प्रातः । तेषां यो द्विरजुहोच
 पार्श्वेषु भूयिष्ठोऽभवात्प्रजाया चितरी प्रिया चितरावत्प्राकाम
 तन्न इ प्रजामितरयो प्रजाहु या तत्त्वमुपियातां तथ्याद्
 द्विर्होतव्यं यजुषा चैव मनसा च यामिव स च्छदिमार्शोत्रि
 तासुश्रुति य एवं वेद यथैवंविद्वानन्विहोच जुहोतीति
 ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

साहाय्यं कुतः मन्भूता किं प्रकृता किं वाऽप्या मोक्षं
 अन्वयरा अतिपदा किम्पूर्वावसाना अचित् स्वित्ता
 किमविधाना ब्रूहि साहाया यद्देवतं रूपम् । साहा
 ये अन्वयमन्भूता ब्रह्मणा प्रकृता सामवायनसुमोवा, हे अन्वय,

एक पद, त्रयश्च वर्णाः शुक्लः पद्मः सुवर्ण इति, सर्वच्छन्दसा
वेदेषु समासभूतैकोच्छ्वासा वर्णान्ते चत्वारो वेदा शरीरे,
षडङ्गान्योपधिवनस्पतयो लोमानि, चक्षुषी सूर्याचन्द्रमसौ,
सा स्वाहा सा स्वधा सैषा यज्ञेषु वषट्कारभूता प्रयुज्यते,
तस्या अग्निर्देवत ब्राह्मणो रूपमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

अथापि कारवो ह नाम ऋपयो अल्पस्वा आसस्त
इममेकगुमग्निष्टोम ददृशस्तमाहरस्तेनायजन्त ते स्वर्ग्ययु,
स य इच्छेत् सर्थायीति स एतेनैकगुनाऽग्निष्टोमेन यजे-
तेति ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

अथात सवनीयस्य पशोर्विभाग व्याख्यास्यामः । उद्धृ-
त्यावदानानि, हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः, कण्ठः सकाकुद
प्रतिहर्तुः, श्येन पक्ष उद्गातुर्दक्षिण पार्श्वं सासमध्वर्योः,
सव्यमुपगातृणां, सव्योऽस प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणा ओणिरथ्यास्त्री
ब्रह्मणोऽवरसकथ ब्राह्मणाच्छ सिन, ऊरुः पोतुः, सव्या ओणि-
र्होतुरवरसकथ मैत्रावरुणस्योरुरच्छावाकस्य, दक्षिणा दोर्नेष्टुः,
सव्या सदस्यस्य, सदञ्चानूकञ्च गृहपतेर्जाघनी पत्न्यास्ता
सा ब्राह्मणेन प्रतिग्राहयति, वनिष्टुर्हृदय हृक्कौ चाङ्गल्यानि
दक्षिणो वाहुराग्नीध्रस्य, सव्य आत्रेयस्य, दक्षिणौ पादौ गृह-
पतेर्नृतप्रदस्य, सव्यौ पादौ गृहपत्न्या व्रतप्रदाया, सहैवैन-
योरोष्ठस्त गृहपतिरेवानुशास्ति मणिराश्व स्कन्वास्तिस्त्रश्च
कौकसा ग्रावस्तुतस्तिस्त्रश्चैव कौकसा अर्धञ्चापानथोन्नेतुरत
ऊर्ध्वं चमसाध्वर्यूणा क्लोमा शमयितुः, शिर सुब्रह्मण्यस्य,
यश्च सुत्वामाह्वयते तस्य चर्म तथा खलु षट्त्रिंशत्सम्पद्यन्ते
षट्त्रिंशदवदाना गौ षट्त्रिंशदक्षरा वृहती, वार्हती वै
स्वर्गो लोक वृहत्या वै देवा स्वर्गे लोके यजन्ते, वृहत्या
स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एव विभ-

अन्ते । अथ यदतोऽन्यथाशौचिको वा पापकृतो वा कृतादो
 वाऽन्यथा वाऽपि मध्वीरन्नेवमवैषां पशुर्विमचितो भवत्स्वधर्मो
 देवता यो ह वा इमां श्रुतश्चपि पशोर्विभागं विदाश्चार,
 तामु ह गिरिधाय बाध्नव्यायान्धो मनुष्येभ्यः प्रोवाच, तत
 इयमवांश्च मनुष्येष्वशौचिदिति ब्राह्मणम् ॥१८॥

अवाती दीक्षा । अथशिवतोर्दीक्षित इत्याचक्षते चेष्टा
 धियं चियतीति तं वा एतं दीक्षितं सन्त दीक्षित इत्याच
 क्षते परेष्वेव परेष्वप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रसन्नचक्षियः ।
 अथशिवतोर्दीक्षितोऽप्रसन्नव्याधिको भवत्स्वगमिवाहुक्तः प्रसुत्ते
 योऽभिवाचो वे प्रसुत्तेयाभिवाद्यास्त एगमाविद्धाभवत्स्व-
 च्चाङ्गिरसस्तस्य विमाचर्वचमिति, यदात्मन्नेव कुर्वति न
 परश्चिचर्वं चाचर्वचानामोदनसमानामात्मन्नेव कुर्वति न
 परश्चिचयान् विमाङ्गिरसमिति, यदात्मनश् परेषां च
 नामानि न यद्वाच्येवं ह तस्मिन्वासादात्मनसैव परेषां च
 नामानि न यद्वाच्यं विचक्षवर्ती वाचस्यापन्ते च न
 क्षितवर्ती विचक्षवन्ति ब्राह्मणं च न सुवन्ति प्राजापत्यं
 सपा व्रतशुभवाङ्गिरसस्तां श्रुत्वाबता अथशिवतोर्दीक्षितो
 नाश्रयो भवति नाश्र नाम यद्वाच्यवस्त्रो नामश्री भव
 तीत्याहुस्तस्य वेऽचमदन्ति* वेऽस्य पापानमदन्त्यवाच्यं वे
 नाम यद्वाच्यं वेऽस्य नाम पापानमपाह्वतेऽद्यापि वेदानां
 मर्मभूता भवतीत्याहुस्तस्याजातस्याविज्ञातस्याकीतसामप्य-
 भागनीयं भवतीत्याहुः । स दीक्षायां प्रातर्जावते सोमं
 ऋचन्ति तस्य जातस्य विज्ञातस्य ऋीतसोमस्य मोक्षनीयं
 भवतीत्याहुः । अथशिवतो संसवा परिचिहीर्षिता
 भवन्ति यतरो वीर्यवत्तमो भवति स परस्य यज्ञं परिसुष्याति ।
 अथशिवतोर्दक्षि न ध्यायेत् संक्षिती नाधीयेवेति संसवतीव

हेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्यथो वर्षति वायव्यमभिषु-
खन्ति वै देवाः सोमञ्च भक्षयन्ति तदभिषुखन्ति ब्राह्मणाः
शशुवांसोऽनूचानास्तेषां सर्वरसभक्षाः पितृपितामहा भवन्ति,
स दैवे न ध्यायेत् सस्थितेनाधीयेतेति ब्राह्मणम् ॥ १९ ॥

समाहृत आचार्या निषेदुस्तान् ह यज्ञो दौक्षिष्यमाणानां
ब्राह्मणरूप कृत्वोपोदेयायेत्यज्ञेहोपसमवत्सुर्हन्त वोऽह मध्ये
दौक्षा इति, त ऊचुर्नैव त्वा विद्मः न जानीमः को हीद-
विज्ञायमानेन सह दौक्षिष्यसीति, यद्ब्रूद दौक्षिष्यध्वे
भूयो न दौक्षिष्यध्वेऽथ वा उ एक दौक्षियिष्यथ स वै तर्हि
मोहिष्यथ मोहिष्यति वो यज्ञ. सर्वे ते दौक्षियिष्यतेत्यथ वा
उ एक दौक्षियिष्यथ ते वा अहीनत्विजो गृहपतयो भविष्यथ,
ते तूष्णीं ध्यायन्त आसाञ्चक्रिरे, सहोवाच किन्तु तूष्णीमाध्वे
भूयो व. पृच्छामः पृच्छतेति यद्ब्रूदं दौक्षिष्यध्व उपयेम
एतस्मिन् सवत्सरे मियुन चरिष्यथ नोपेष्यथेति धिगिति होचु,
कथ नु दौक्षिता उपेयामो नोपेयामहा इति, ते वै ब्राह्मणा-
नामभिमन्दारो भविष्यथ रेतोह वो य एतस्मिन् सवत्सरे
ब्राह्मणास्तद्भविष्य स्ते बोधिमता भविष्यथेत्यथ वा उपेयामो
नोपेयामहा इति, ते वै दौक्षिता श्रवकौर्णिनो भविष्यथ,
न ह वै देवयान पन्था प्रादुर्भविष्यति तिरोवो देवयान पन्था
भविष्यतीति, ते वय भगवन्तसेवोपधावास यथा स्वस्ति
संवत्सरस्योद्वच समश्रवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

स होवाच, द्वादश ह वै वसूनि दौक्षितादुक्तामन्ति,
न ह वै दौक्षितोऽग्निहोत्र जुहुयात्, न पौर्यमासेन यज्ञेन
यजेत, नामावासेनास्मिन्वसौत, न पितृयज्ञेन यजेत, न
तत्र गच्छेद्यत्र मनसा जिगमिषेष्ट्या यजेत, न वाचा यथा-
कथाचिदभिभाषेत, न मियुन चरेत् नान्यस्य यथाकासम्

वन्ते । अथ यदतोऽन्यथागौष्टिन्तो वा पापकृतो वा पुतादो वाऽन्यद्गमा वाऽपि मर्षीरचवमिदेषां एतद्विर्मथितो भवत्यन्तर्गे देवता यो ह वा इमां द्युतश्चपि एतद्विर्मार्गं विदाश्चकार, तामु ह गिरिजाय बाभ्रव्यायाम्बो मनुष्येभ्यः प्रोवाच, तत इयमर्वाह मनुष्येष्वामोदिति न्नाद्यन्तम् ॥१८॥

अवातो दीघाः । अथसिद्धतोर्दीक्षित इत्याचक्षते चेहो विद्यं धियतीति तं वा एतं दीक्षितं सक्त दीक्षित इत्याचक्षते, पराक्षेत्र परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षधियः । अथसिद्धतोर्दीक्षितोऽप्रस्तुत्यायिषो भवत्यनभिवाद्युक् प्रस्तुत्येयोऽभिवाद्यो वे प्रस्तुत्येयानिवाद्यास्त एतन्माविष्टामवेत्ययर्वाङ्गिरसस्तत्र त्रिमासवर्षमिति यदात्मन्येव कुर्वति न परस्मिन्नर्थं द्वाववर्षानामोदनसमानामात्मन्येव कुर्वति न परस्मिन्नर्थं त्रिमासगिरसमिति यदात्मनश्च परीक्षां च नामानि न घञ्जात्येवं च तन्निजासादात्मनश्चैव परीक्षां च नामानि न घञ्जात्येव विचक्षयन्ती वाचस्यावन्ते च न क्षितयन्ती विचक्षयन्ति न्नाद्यन्तं च न सुयन्ति प्राजापत्यं सथा व्रतहृन्वर्वाङ्गिरसस्थां जन्वायन्तां अथसिद्धतोर्दीक्षितो नाम्नायो भवति नाम्ना नाम घञ्जन्त्यन्त्यो नामन्तो यव वीज्याहृत्स्तत्र येऽत्रमदन्ति* तेषु पाप्मानमदन्त्यन्त्यां ये नाम घञ्जन्ति तेषु नाम्ना पाप्मानमपाहृतेऽद्यापि विद्वानां गर्भमृता भवतीज्याहृत्स्तथावातप्राविद्यातप्राचीतसोमप्रासोवभोर्व भवतीज्याहृत् । स दीघाणां प्रातर्बावधि क्षोमं जीवन्ति तत्र जातस्य विद्यातस्य मीतसोमस्य सोवभोर्व भवतीज्याहृत् । अथसिद्धतो संसथा परिशिष्टीर्भिता भवन्ति यतरो वीर्यवत्तमो भवति स परस्य यज्ञं परिसुष्याति । अथसिद्धतोर्देवे न ध्यायेद् संक्षिपेत् नावीयेति संसथश्चैव

हेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्यथो वर्षति वायव्यमभिषु-
खन्ति वै देवाः सोमञ्च भक्षयन्ति तदभिषुखन्ति ब्राह्मणाः
शुश्रुवासोऽनूचानास्तेषां सर्वरसभक्षाः पितृपितामहा भवन्ति,
स देवे न ध्यायेत् सस्थितेनाधीयेतेति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

समाहृत आचार्या निषेदुस्तान् ह यज्ञो दीक्षिष्यमाणानां
ब्राह्मणरूप कृत्वोपोदेयायैत्यञ्चेद्दीपसमवत्सुर्हन्त वोऽहं मध्ये
दीक्षा इति, त ऊचुर्नैव त्वा विद्म' न जानीम को हीद-
विज्ञायमानेन सह दीक्षिष्यसीति, यद्दिद दीक्षिष्यध्वे
भूयो न दीक्षिष्यध्वेऽथ वा उ एक दीक्षयिष्यथ स वै तर्हि
मोहिष्यथ मोहिष्यति वो यज्ञ' सर्वे ते दीक्षयिष्यतेत्यथ वा
उ एक दीक्षयिष्यथ ते वा अहीनत्विजो गृहपतयो भविष्यथ,
ते तूष्णीं ध्यायन्त आसाञ्चक्रिरे, सहोवाच किन्नु तूष्णीमाध्वे
भूयो वः पृच्छाम पृच्छतेति यद्दिदं दीक्षिष्यध्व उपयेम
एतस्मिन् सवत्सरे मिथुन चरिष्यथ नोपेय्यथेति धिगिति होचु',
कथ नु दीक्षिता उपेय्यामो नोपेय्यामहा इति, ते वै ब्राह्मणा-
नामभिमन्दारो भविष्यथ रेतोह वो य एतस्मिन् सवत्सरे
ब्राह्मणास्ताङ्गविष्य स्ते वोधिमता भविष्यथेत्यथ वा उपेय्यामो
नोपेय्यामहा इति, ते वै दीक्षिता अवकीर्णिनो भविष्यथ,
न ह वै देवयान' पत्या' प्रादुर्भविष्यति तिरोवो देवयान पत्या
भविष्यतीति, ते वय भगवन्तमेवोपधावाम यथा सृष्टि
संवत्सरस्योदच समग्रवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

स होवाच, हादश ह वै वसूनि दीक्षितादुत्क्रामन्ति,
न ह वै दीक्षितोऽग्निहोत्र जुहुयात्, न धीर्णमासेन यज्ञेन
यजेत, नामावासेनास्मिन्वसौत, न पितृयज्ञेन यजेत, न
तत्र गच्छेद्यत्र मनसा जिगमिपेन्नेष्ट्या यजेत, न वाचा यथा-
कथाचिदभिभाषेत, न मिथुन चरेत् नान्यस्य यथाकामम्

सुप्तीत न पयवन्मेन यज्ञेन यजेत न तत्र मन्वेष्टत्र चक्षुषा
 परापन्नेत् अन्वाग्निं वधीत कुरीत्प्रायेषुष्टौकुर्वाद्दहुह
 प्रथतयष्टिस उच्येत् शृगवद् यज्ञीयात्तेन कपीताश्च यक्ष
 दीक्षितस्य वाग्वायता आन् सुष्टौ वा विष्टौ च पतानि
 वपेत् ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रश्च मापीचमासश्च यज्ञं पुरस्तात् प्रथमसुभौ
 कामधौ मूत्वा चित्वा सहावियतां वसतिष माऽमावाणश्च
 यज्ञं पश्चात् प्राचसुमाविति समानं मनश्च मा पितृव्यश्च
 यज्ञो दक्षिणत उदक्षसुमाविति समानं, वाक् च मिद्विषोत्तरतो
 दक्षिणाक्षसुमाविति समानं एतच्च माऽयं वेत्त अर्हश्चसुमा
 विति समानम् । चक्षुष मा पयवन्मद्य यज्ञोऽसुतोर्वाचसुभौ
 कामधौ मूत्वा चित्वा सहावियतामिति । अस्तु इ वै दीक्षितो
 व पातानि वसूनि यत्ते न र्थेवाप्य वाचनार्त्तिर्मवति न च
 यज्ञविष्णवसुपवाण्यपश्चिन्ति पुनश्च न्युमयात्वेति पुनरावाति
 कामचारोऽप्य सर्वेषु षोडशु माति य एवं वेद, यदीश्विद्वान्
 दीक्षासुपेतौति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

यत्र यत्न दीक्षितस्यनुमतो आया छात् प्रतिष्ठावा प्रति-
 ष्ठावा साक्षपवकाया गो पयसि आलापाण्यं यपयित्वाऽभि
 वार्योद्वाण्योदुत्वामिद्विष्टकत्वं गमवेदनपुंसवमे सम्यातवन्तं
 कृत्वा तं परैव प्राथीवाद्देतो वा यत्तं कृत्वा द्विष्टकार एवं होम
 राय दीक्षिताय दीक्षितो आया सुम् अमेतिन्वेतिनैव प्राग्मिच
 यजेति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

इति चर्वाग्निं मीपवशात्तत्पूर्वमग्ने इदीप इवाऽयं इवाऽयः ।

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

ओं अथ वै यज्ञो योऽय पवते, तमेत इप्सन्ति ये सवत्सराय दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते, य वै लोको गृहपतिरस्मिन् वा इद सर्वे लोके प्रतिष्ठित, गृहपता उ एव सर्वे सत्रिणः प्रतिष्ठिताः, प्रतिष्ठाया एवैन तत् प्रतिष्ठित्यै दीक्षन्ते ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति, चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैव, मनोऽध्यात्म, मनसैव तदोषधीः सन्दधाति, तथा ओषधीर्वेद स एव ब्रह्मोषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोकमोषधिभिर्व्यापादयेदुच्छोषुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

अथोद्गातार दीक्षयत्यादित्यो वा उद्गाताऽधिदैव, चक्षुरध्यात्म, पर्जन्य आदित्यः, पर्जन्यादधिहृष्टिर्जायते, हृष्टिरेव तदोषधीः सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम तं लोक वर्षेण व्यापादयेदवर्षका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ हीतार दीक्षयत्यग्निर्वेहोताऽधिदैव, वाग्ध्यात्ममन्त्र हृष्टिः, वाच चैव तदग्नि चाग्नेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम तं लोकमन्त्रेण व्यापादयेदशनायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ४ ॥

अथाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति, वायुर्वा अध्वर्युरधिदैव, प्राणोऽध्यात्ममन्त्र हृष्टिर्वायुं चैव तत्प्राणं चाग्नेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम तं लोकं प्राणेन व्यापादयेत्, प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छिन्नं दीक्षयति । अथोद्वाणे प्रसी-
 तारं दीक्षयति । अथ ह्यत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति । अथा-
 ध्वस्यवे प्रतिप्रस्थातारं मेघा दीक्षयति । स ह्येनमन्वितरेवा-
 वे नवानां क्षुत्तिरन्वितरे कथ्यन्ते, नव वै प्राजाः, प्राचीर्यज्ञ-
 स्थायते । अथ ब्रह्मणे धातारं दीक्षयति । अथोद्वाणे प्रति-
 हतारं दीक्षयति । अथ ह्यत्रेऽष्टावाकं दीक्षयति । अथा-
 ध्वस्यवे निहारसुधीता दीक्षयति । स ह्येनमन्वय ब्रह्मण पाप्मोर्ध-
 दीक्षयति । अथोद्वाणे सुब्रह्मण दीक्षयति । अथ ह्यत्रे
 धावस्तुतं दीक्षयति । अथ तमन्वयातयो वा ब्रह्मचारी वा
 दीक्षयति, न पूतं धाववेदित्वाह । सैपातुपूर्वं दीक्षा तद्य-
 एव दीक्षन्ते दीक्षिष्यमाणा एव ते सन्निधां प्रायश्चित्तं न
 विन्दन्ते सन्निधां प्रायश्चित्तमनु तस्माद्देव्यं बोगधेमं कथ्यते
 यन्निचर्षे दीक्षन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथावाग्निं देवा दीक्षन्तीयादिरभिमतं अदितिं प्रावचीतां
 शामात् ऋषं विश्वोरतिथ्यम् आदिष्वात् प्रवर्षे अथाया
 उपसदाऽग्नीषिमाभ्यासौपवसथमहं प्रातर्यावद्भगो देवेभ्य-
 प्रातरनुवाकं वसुभ्यः, प्रातःसवनं इद्रेभ्यो माध्वन्दिनं सवनम्
 आदिन्नेभ्यश्नुतीयसवनं वरुणादवसथम् अदितिश्दयनीयां
 मित्रावरुणाभ्यामनुवर्षां बहुष्वाह देवीभ्यो विविद्याभ्यो
 देवता इवीपि शामात् इयातिथम स्रवंसोच्चादुद्वसानीयां
 तथा एतदग्निहोमस्य अथ स य एवमेतदग्निहोमस्य अथ
 वेदाग्निहोमे न स प्राजा स जोषो भूत्वा दिवा चप्येतीति
 ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ यत् दीक्षन्तीयया यत्रन्ते अथामिव तत् देवो देवतां
 यत्रन्ते अथा देवी देवता भवति अथाया देव्या साहुष्य-
 सतीकतां यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् प्रावचीयया यत्रन्ते

दितिमेव तत् देवीं देवता यजन्तेऽदितिर्देवी देवता भवत्य-
दित्या देव्याः सायुज्यं सलोकातां यन्ति य एतदुपयन्ति अथ
यत् क्रयमुपयन्ति सोममेव तत् देवं देवतां यजन्ते, सोमा
देवी देवता भवति सोमस्य देवस्य सायुज्यं सलोकातां विश्वेभ्यो
देवेभ्यः, दशरात्रं दिग्भ्यो दशरात्रिकं पृथ्व्य षडहमेभ्यो
लोकेभ्यः, कन्दोमभ्यह सवत्सरात् दशममहः प्रजायन्ति य
एतदुपयन्ति अथ यदातिथ्यया यजन्ते विष्णुमेव तत् देवं
देवता यजन्ते, विष्णुर्देवो देवता भवति विष्णोर्देवस्य सायुज्य
सलोकातां यन्ति एतदुपयन्ति । अथ यत्प्रवर्ग्यमुपयन्त्यादित्य-
मेव तत् देव देवता यजन्ते, आदित्यो देवो देवता भवत्या-
दित्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकातां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
यदुपसदमुपयन्ति स्वधामेव तद् देवीं देवता यजन्ते, स्वधा देवी
देवता भवति स्वधाया देव्या. सायुज्यं सलोकाता यन्ति य
एतदुपयन्ति । अथ यदौपवसथ्यमहरूपयन्त्यग्नीषोमामेव तत्
देवी देवते यजतोऽग्नीषोमौ देवी देवते भवतोऽग्नीषोमयो-
र्देवयोः सायुज्यं सलोकातां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्
प्रातरनुवाकमुपयन्ति प्रातर्याव्ण एव तत् देवा देवता यजन्ते
प्रातर्यावाणो, देवा देवता भवन्ति प्रातर्याव्णा देवाना
सायुज्यं सलोकाता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातः
सवनमुपयन्ति वसूनेव तत् देवा देवता यजन्ते, वसवो देवा
देवता भवन्ति वसूना देवाना सायुज्यं सलोकाता यन्ति य
एतदुपयन्ति । अथ यन्माध्यन्दिनं सवनमुपयन्ति रुद्रानेव
तत् देवा देवता यजन्ते, रुद्रा देवा देवता भवन्ति रुद्राणा
देवाना सायुज्यं सलोकाता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
यत्तृतीयसवनमुपयन्त्यादित्यानैव तत् देवा देवता यजन्ते,
आदित्या देवा देवता भवन्त्यादित्याना देवाना सायुज्यं सलो-

कृतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्वक्ष्यन्तमुपयन्ति वदन्
 भिव तत् देवं देवतां यजन्ते, वदन्तो देवी देवता भवति यद्
 वक्ष्यन् देवस्य साहुज्यं ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
 यदुदयनीयया यजन्ते दितिभिव तत् देवीं देवतां यजन्ते दिति
 देवी देवता भवत्यदित्या देव्या साहुज्यं ससोक्ततां यन्ति य
 एतदुपयन्ति । अथ तदनुबन्धया यजन्ते मित्रावरुणावेव तत्
 देवी देवते यजन्तो मित्रावरुणी देवो देवते भवतो मित्रावरु
 षोर्देवयो साहुज्यं ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
 यत् त्वाङ्गुष पयुना यजन्ते त्वष्टारमेव तत् देवं देवतां यजन्ते
 त्वष्टा देवी देवता भवति त्वष्टुर्देवस्य साहुज्यं ससोक्ततां यन्ति
 य एतदुपयन्ति । अथ यत् देविकाहविभियरन्ति या एता
 उपसत्सुभबन्ध्विन् सीमा विष्णुरिति देव्यो देविका देवता
 भवन्ति देवीनां देविकानां देवतानां साहुज्यं ससोक्ततां यन्ति
 य एतदुपयन्ति । अथ यत् दगातिररात्रमुपयन्ति काममेव
 तत् देवं देवतां यजन्ते कामो देवी देवता भवति कामस्य
 देवस्य साहुज्यं ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्
 दवसानौयया यजन्ते अर्नमेव तं शिखं देवं देवतां यजन्ते
 अर्नो शिखी देवी देवता भवति अर्नस्य शिखस्य देवस्य साहुज्यं
 ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । तद्वा एतदग्निहोमस्य अथ
 स य एतमेतदग्निहोमस्य अथ वेदाङ्गैश्च तदग्निहोमं अर्ने शिखी
 प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिर्व एव वेदा अग्निहोमेन
 स आमा ससोक्ति मूल्या दिवान् अयतीति ब्राह्मणम् ॥८॥

अहोरात्राभ्यां वे दिवा प्रायश्चीवमतिपात्रं निरमिसत अहं
 आसिन्धुवतुवियमश्च ब्राह्मणोऽभिद्वेष अथात् पृथ्व्यमन्नेरमि
 त्तितम् अहं अरसामान्, अर्वादिपुत्रस्तुष्टा आहता अर
 सामान अर्वादिपुत्रस्तुष्टी पृथ्व्यामिद्वेषो मित्रावरुणाभ्यां

गवायुषीपतेर्महाव्रत स्वर्गल्लोकादुदयनौयमतिरात्र तद्वा एतत्
सवत्सरस्य जन्म, स य एवमेतत् सवत्सरस्य जन्म वेद संवत्सरेण
स आत्मा सलोको भूत्वा देवमध्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ यत् प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्यहोरात्राविव तद्देवी
देवते यजतोऽहोरात्री देवी देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः
सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चतुर्विंश-
मह्यरूपयन्त्यर्द्धमासानेव तद्देव देवतां यजन्तेऽर्द्धमासा देवा
देवता भवन्त्यर्द्धमासानां देवानां सायुज्यं सलोकता यन्ति य
एतदुपयन्ति । अथ यदभिप्लवमुपयन्ति ब्रह्माणमेव तत् देव
देवता यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो देवस्य सायुज्यं
सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् पृथ्यमुपयन्ति
क्षत्रमेव तत् देव देवता यजन्ते क्षत्र देवो देवता भवति
क्षत्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
यदभिजितंमुपयन्त्यग्निमेव तत् देव देवता यजन्तेऽग्निर्देवो
देवता भवत्यग्नेर्देवस्य सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुप-
यन्ति । अथ यत् स्वरसाज्ज उपयन्त्यप एव तत् देवीर्देवता
यजन्ते आपो देव्यो देवता भवन्त्यपान्देवीनां सायुज्यं सलो-
कता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्विश्वेवन्तमुपयन्ति सूर्य-
मेव तत् देव देवतां यजन्ते सूर्यो देवो देवता भवति सूर्यस्य
देवस्य सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता
आहता स्वरसामान । अथ यद्विश्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तत्
देव देवता यजन्ते इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं
सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता पृथ्याभिप्लवावथ यद्
गवायुषी उपयन्ति मित्रावरुणाविव तत् देवी देवते यजतो
मित्रावरुणी देवी देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं
सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् दशरात्रमुपयन्ति

कृता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदवधुवसुपयन्ति अथ
 भिव तत् देवं देवतां यजन्ते अथो देवी देवता भवति अथ
 अथ देवस्य सासुण्यं ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
 यदुदयनीयया यजन्ते दितिभिव तत् देवीं देवतां यजन्ते दिति
 देवी देवता भवत्यदित्या देव्या सासुण्यं ससोक्ततां यन्ति य
 एतदुपयन्ति । अथ तदनुबन्धया यजन्ते मित्रावरुणाविव तत्
 देवी देवते यजतो मित्रावरुणो देवी देवते भवतो मित्रावरुण
 सोर्देवतो सासुण्यं ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
 यत् त्वाङ्ग पथना यजन्ते अष्टारभिव तत् देवं देवतां यजन्ते
 त्वष्टा देवी देवता भवति अथुर्वेषस्य सासुण्यं ससोक्ततां यन्ति
 य एतदुपयन्ति । अथ यत् देविष्वाङ्गविभिर्भरन्ति या एता
 उपसत्सुर्मवस्वम्भिः शोभा बिभूरिति देव्यो देविष्वा देवता
 भवन्ति देवीनां देविष्वाणां देवतानां सासुण्यं ससोक्ततां यन्ति
 य एतदुपयन्ति । अथ यत् द्यातिररासुपयन्ति आसमेव
 तत् देवं देवतां यजन्ते आसो देवी देवता भवति आसस्य
 देवस्य सासुण्यं ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदु
 दवसानोयया यजन्ते अर्गमेव तं शिवं देवं देवतां यजन्ते
 अर्गो शोभा देवी देवता भवति अथ स्योवस्य देवस्य सासुण्यं
 ससोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । तथा एतदग्निष्टोमस्य अथ
 स य एवमेतदग्निष्टोमस्य अथ वेदाद्यैश्च तदग्निष्टोमं अर्गं शोभा
 प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति प्रथया पथमिर्य एव वेदा अग्निष्टोमेन
 च आसा ससोक्तो भूया देवान् अप्यतीति ब्राह्मणम् ॥८॥

अथोराब्राह्मणां वै देवा प्रायथीयमतिरात्रं निरमिमत् अथ
 प्रायथीयमतिरात्रं ब्राह्मणोऽभिज्ञव अथात् एवमप्येति
 अितम् अथ अरसामानः, सूर्यादिभुवनासुखा पावता अर
 सामान इन्द्रादिभित्तुली एवमभिज्ञवो मित्रावरुणां

गवायुषीपतेर्महाव्रतं स्वर्गल्लोकाद्दुदयनीयमतिरात्रं तद्वा एतत्
सवत्सरस्य जन्म, स य एवमेतत् सवत्सरस्य जन्म वेद संवत्सरेण
स आत्मा सलोकी भूत्वा देवमप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ यत् प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्यहोरात्राविव तद्देवौ
देवते यजतोऽहोरात्रौ देवौ देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः
सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चतुर्विंश-
महुरूपयन्त्यर्द्धमासानिव तद्देव देवता यजन्तेऽर्द्धमासा देवा
देवता भवन्त्यर्द्धमासानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य
एतदुपयन्ति । अथ यदभिप्लवमुपयन्ति ब्रह्माणमेव तत् देवं
देवता यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो देवस्य सायुज्यं
सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् पृथ्व्यमुपयन्ति
क्षत्रमेव तत् देवं देवता यजन्ते क्षत्रं देवो देवता भवति
क्षत्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
यदभिजितंमुपयन्त्यग्निमेव तत् देवं देवता यजन्तेऽग्निर्देवो
देवता भवत्यग्नेर्देवस्य सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुप-
यन्ति । अथ यत् स्वरसाञ्ज उपयन्त्यप एव तत् देवोर्देवता
यजन्ते आपो देव्यो देवता भवन्त्यपान्देवीनां सायुज्यं सलो-
कता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्विश्वेवन्तमुपयन्ति सूर्य-
मेव तत् देवं देवतां यजन्ते सूर्यो देवो देवता भवति सूर्यस्य
देवस्य सायुज्यं सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता
आहता स्वरसामान । अथ यद्विश्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तत्
देवं देवता यजन्ते इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं
सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता पृथ्वाभिप्लवावथ यद्
गवायुषी उपयन्ति मित्रावरुणाविव तत् देवौ देवते यजती
मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं
सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् दशरात्रमुपयन्ति

विद्यानेव तत् देवान् देवतां यजन्ते विद्येदेवा देवता भवन्ति
 विद्येयां देवानां साहुष्य सत्तोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति ।
 अथ यत् दायरात्रिर्षं पूष्य पङ्कजमुपयन्ति दिव्य एव तत् सेवी
 र्देवता यजन्ते दिव्यो देव्यो देवता भवन्ति दिव्यान्देव्योर्णां
 साहुष्य सत्तोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चन्द्रोमत्
 वाहसुपयन्तीमानिव ततोक्तां देवान् देवतां यजन्त इमे सोळा
 देवा देवता भवन्ति एषां सोळाणां देवानां साहुष्य सत्तोक्ततां
 यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् दशममहर्षयन्ति संवत्सर
 मिव तत् देव देवतां यजन्ते संवत्सरो द्यो देवता भवति संव-
 त्सरश्च देवश्च साहुष्य सत्तोक्ततां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ
 यच्चन्द्राग्रतसुपयन्ति प्रजापतिमिव तत् देव देवतां यजन्ते
 प्रजापतिर्देवो देवता भवति प्रजापतिर्देवश्च साहुष्य सत्तोक्ततां
 यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुदयनौवमतिरात्रसुपयन्ति
 क्षममिव ततोक्तां देव देवतां यजन्त एगोर्णां सोळा देवो देवता
 भवति एवमेषां सोळाश्च देवश्च साहुष्य सत्तोक्ततां यन्ति य
 एतदुपयन्ति तद् वा एतच्चवत्सरश्च जन्म स य एवमित्युक्तं
 एव जन्म वेदाग्रैतच्चवत्सरे एगोर्णां सोळा प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति
 प्रजया पश्यभिर्य एव वेद संवत्सरे च प्राणा सत्तोक्तो मूत्वा
 देवो अमेतोति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

स वा एष संवत्सरोऽग्निदेव चाध्यात्म च प्रतिष्ठित स य
 एवमेतत् संवत्सरमग्निदेव चाध्यात्म च प्रतिष्ठितं वेद प्रति
 ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पश्यभिर्य एव वेद स वा एष संव
 त्सरः ॥ ११ ॥

स वा एष संवत्सरो हृत्तौमभिसम्पन्नो ब्राह्मणरावज्जां पञ्चो
 षो पूष्यामिह्वो गवाहुषो दशरावस्तवा अस्तु पद्विंशत् सम्प
 यन्ते पद्विंशदवहाना मी पद्विंशदचरा हृत्तौ पार्श्वतो धे

स्वर्गं लोको बृहत्या वै देवा स्वर्गं लोके यजन्ते बृहत्या' स्वर्गं लोके प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एव' वेद स वा एष सवत्सरः ॥ १२ ॥

स वा एष सवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशेन महाव्रत विषुवति महाव्रत महाव्रत एव महाव्रत तं ह स्मैतमेव विद्वासः पूर्वं त्रिमहाव्रतमुपयन्ति ते तेजस्विन आसन् सत्यवादिनः सशितव्रता य- एनमद्य तथापेयुर्यथाऽऽमपात्रमुदक आसित्ते निर्मृज्येदेव यजमाना निर्मृज्येरन्नुपर्युपयन्ति तथा हास्य मत्थेन तपसा व्रतेन चाभिजतमवरुद्ध भवति य एवं वेद स वा एष सवत्सर ॥ १३ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यानुपेत्य विषुवन्त महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासु पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयादभिप्लवात् पृथ्वी निर्मितः, पृथ्यादभिजित्, अभिजित स्वरसामान, स्वरसामभ्यो विषुवान् विषुवत स्वरसामान, स्वरसामभ्यो विश्वजित्, विश्वजित' पृथ्याभिप्लवौ, पृथ्याभिप्लवाभ्या गवायुषी, गवायुर्भ्या दशरात्र, दशरात्राय महाव्रत, महाव्रतादुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकायान्नाद्याय प्रतिष्ठित्यै य एव वेद स वा एष सवत्सर' ॥ १४ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यानुपेत्य विषुवन्त महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासु पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयादभिप्लवात् पृथ्वी निर्मितः, पृथ्यादभिजित्, अभिजित स्वरसामान, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवत' स्वरसामान', स्वरसामभ्यो विश्वजित्, विश्वजित. पृथ्याभिप्लवौ, पृथ्याभिप्लवाभ्या गवायुषी, गवायुर्भ्या दशरात्रोऽथ ह देवेभ्यो महाव्रत न तस्ये कथमूह्यै. स्तोमैर्विषुवन्त-

अवातोऽष्टामभ्यारोह । प्रायशौयेनातिरात्रेभोदवनौय-
मतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विंशम महाव्रतमभिष्टुषेण परम
मिष्टुषं पृष्टेण परं पृष्टमभिजिताऽभिजितं अरसाममि-
परान् अरसामानोऽथ ईतदहरवाप्रुयामिति यद्देवुवतमपरैर्वा
श्रिदितमष्टां परिवामित्परिपां च परिपां त्रिति नूयाम् वा
एय संवत्सरः ॥ २१ ॥

अवातोऽष्टां नौवाह । प्रायशौयोऽतिरात्रचतुर्विंशयाऽ
निवहति चतुर्विंशमहरमिष्टुषवाय अमिष्टुषं पृष्ट्याव पृष्ट्यो
ऽभिजिते अमिजित अरसामभ्यः, अरसामानो विपुवते विडु
वान् अरसामभ्यः, अरसामानो विष्विषि विष्विषित् पृष्ट्या
मिष्टुषाभ्यां पृष्ट्यामिष्टुषी गवाहुर्भां गवाहुपी दयरात्राय
दयरात्रो महाव्रताय महाव्रतसुदयनौयायातिरात्राय उद
यनौयोऽतिरात्रं अर्वाय शोकायाशाघाय मतिहिम्नै य एवं
वेद स वा एय संवत्सरः ॥ २२ ॥

आदिश्याय ह वा आहिरस्य सने शोशेऽस्यन्त वरं
पूर्वं अरसामो वरं पूव इति त आदिश्या सनुमि साममि
चतुर्निष्ठोमैर्हाभ्यां पृष्ट्याभ्यां सने शोशमस्युवन्त यदम्ब
स्यन्त तस्यादमिष्टुषोऽश्च एवाहिरस्य सुहमि साममि
सर्वे स्तोमै सर्वेसुहैर सने शोशमस्यस्यन्त यदम्बस्यन्त
तस्मात् पृथ्यस्त वा पतं स्यं सन्त पृष्ट्य रवाचचरी परो-
चेच परोचमिवा इव हि देवा भवन्ति मन्वचक्षिव । अमि
ष्टुषात् पृष्ट्यो निर्मितः, पृष्ट्यादमिजित्, अमिजित् अरसा-
मान् अरसामभ्यो विडुवान्, विडुवतः अरसामान्
अरसामभ्यो विष्विषिष्विषित् पृष्ट्यामिष्टुषी, पृष्ट्यामिष्टुषाभ्यां
गवाहुपी गवाहुर्भां दयरात्रस्यावहि वा पतानि यदरसामानि
इदमन्वचक्षिव सीवा यतं यतं रवानां न्यन्तरं तस्यवापरस्यवा

रूढा अशनापिपासे ते पाप्मान दृंहती परिप्लवेते एव हैवैते
प्रप्लवन्ते ये विद्वांस उपयन्त्यथ ये विद्वासमुपयन्ति तद्यथा
प्रवाहात् प्रवाह स्थलात् स्थल समात्सम सुखात् सुखमभयाद-
भयमुपसङ्क्रामन्तीत्येव हैवैते सवत्सरस्योद्वच समश्रवामहा
इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

प्रेदिर्ह वै कौशाम्बेय कौसुरविन्दुरुहालक आरुणो ब्रह्म-
चर्यमुवाच तमाचार्यः पप्रच्छ कुमार कति ते पिता सवत्सर-
स्याहान्यमन्यथेति कति त्वेवेति दशेति होवाच दश वा इति
होवाच दशाक्षरा विराड् वैराजो यज्ञः कति त्वेवेति नवेति
होवाच नव वा इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैः यज्ञस्तायते
कति त्वेवेत्यष्टेति होवाचाष्ट वा इति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रो यज्ञः कति त्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच
सप्त छन्दासि छन्दोभिर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति षडिति
होवाच षड् वा इति होवाच षड् वा ऋतव ऋतूनामाप्तैः कति
त्वेवेति पञ्चेति होवाच पञ्च वा इति होवाच पञ्चपदा षड्क्तिः
पाड्क्तो यज्ञः कति त्वेवेति चत्वारितीति होवाच चत्वारि वा
इति होवाच चत्वारो वै वेदा वैदैर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति
त्रीणीति होवाच त्रीणि वा इति होवाच त्रिषवणो वै यज्ञः
सवनैर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति द्वे इति होवाच द्वे वा इति
होवाच द्विपादौ पुरुषो द्विप्रतिष्ठ पुरुषः पुरुषो वै यज्ञः कति
त्वेवेत्येकमिति होवाचैकम् वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव
सर्वं सवत्सरम् ॥ २४ ॥

इति गोपयब्राह्मणपूर्वभागे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

श्रीं अभिप्लवः षडह षडहानि भवन्ति ज्योतिर्गौरायुर्गौ-

सुपरागातां हसैर्नामिति ते देवो इह सामिवासुहयं तं यज्ञं
 कृतुं जानौमो य अर्हं श्योमो वैनेतद्दृष्ट्वापुयामिति तत
 वतं द्वादशरात्रमूर्हं श्योमं द्वादशस्तम्भहरं स्तेनायजन्त तत
 पम्बोऽतिर्हं स्थिष्ठति हाश्वी महाव्रतं महाव्रतं प्रतिष्ठति
 प्रतितिष्ठति प्रथया पश्यमिय एव वेद स वा एव संव-
 च्छत् ॥ ११ ॥

अथ यद्यत्तुविंशमहर्षित्थानुपेत्स्व विपुवन्तं महाव्रतमुपे-
 यात् कथमनाकृत्वी भवतीति यमिवासु पुरस्ताद्विपुवतोऽति-
 रात्रमुपयन्ति तेनेति श्रूयात् तदाह अति संवत्सरस्य पराह्य
 ज्ञानि भवन्ति धर्मर्षाश्चि तथामि सङ्घत् सङ्घदुपयन्ति तानि
 पराश्चि अथ यानि पुत्र पुत्ररुपयन्ति तान्यर्षाश्चि इत्येतेनां
 श्रुयासीरन् यद्द्वयोर्द्यावन्नितिसम्भाषर्तन्ते य एवं वेद स वा
 एव संवच्छत् ॥ १२ ॥

अथ यद्यत्तुविंशमहर्षित्थानुपेत्स्व विपुवन्तं महाव्रतमुपे-
 यात् कथमनाकृत्वी भवतीति यमिवासु पुरस्ताद्विपुवतोऽति-
 रात्रमुपयन्ति तेनेति श्रूयादभिद्भवं पुरस्तात् विपुवन्तं पूष
 सुपयन्ति पृच्छसुपरिष्ठात् पिता वा अमिद्भवं पुत्रं पृच्छस्त
 आत्पूर्वं ययसि पुत्रां पितरमुपजीवन्ति पृच्छ पश्चाद्विपुवन्तः
 पूषसुपयन्ति अमिद्भवंसुपरिष्ठात् पिता वा अमिद्भवं पुत्रं
 पृच्छस्तच्छादुत्तमे ययसि पुत्रान् पितोपजीवति य एवं वेद ।

तदप्यतद्वचोक्तम् । गतमिषु शरदो अन्ति देवा यत्रा
 नक्षत्रा वरुनं तनूनाम् । पुत्रानो यत्र पितरो भवन्ति मा
 नो मध्या रीरिपतावुगतीरिति ।

उप इ वा एनं पूर्वं ययसि पुत्रां पितरमुपजीवन्त्युयोत्तमे
 ययसि पुत्रान् पितोपजीवन्ति य एवं वेद स वा एव संव-
 च्छत् ॥ १३ ॥

अथ हैष महासुपर्णस्तस्य यान् पुरस्ताद्विषुवतः पश्चा-
सानुपयन्ति स दक्षिणः पक्षोऽथ यानावृत्तानुपरिष्ठात् षडु-
पयन्ति स उत्तरः पक्षः आत्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि
पक्षौ यत्र वा आत्मा तत्पक्षौ यत्र वै पक्षौ तदात्मा न वा
आत्मा पक्षावतिरिच्येते नो पक्षावात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु
हैव तदपरेषां स्वदितमङ्गा परेषामित्यपरेषां चैव परेषां
चेति ब्रूयात्स वा एष सवत्सरः ॥ १८ ॥

तदाद्दुर्यद् द्वादशमासाः सवत्सरोऽथ हैतदहरवापुयामेति
यद्विषुवतमपरेषा स्वदितमङ्गां परेषामित्यपरेषा चैव परेषा
चेति ब्रूयादात्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासौ यत्र वा
आत्मा तदङ्गानि यत्राङ्गानि तदात्मा न वा आत्माऽङ्गा-
न्यतिरिच्येते नोऽङ्गान्यात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तद-
परेषा स्वदितमङ्गां परेषामित्यपरेषा चैव परेषा चेति
ब्रूयात्स वा एष सवत्सरः ॥ १९ ॥

तदाद्दुः क्रथसुभयतो ज्योतिषोऽभिप्लवा अन्यतरो ज्योति-
सृष्ट्य इत्युभयतो ज्योतिषो वा इमे लोका अग्निनेता आदि-
त्येनासुत इत्येष ह वा एतेषा ज्योतिर्य एन प्रमृदीव तपति
देवचक्रे ह वा एते पृष्ट्य प्रतिष्ठिते पाप्मान दृहती परिप्लवेते
तद्य एव विदुषा दीक्षितानां पापक कीर्त्तयेदेत एवास्य तद्देव-
चक्रे शिरश्छन्दतो दशरात्रसुद्धि पृष्ट्याभिप्लवौ चक्रे दशरात्र-
सुद्धि पृष्ट्याभिप्लवौ चक्रे तन्न कुर्वीतेति ह स्माह वास्युस्तयो
स्तोत्राणि च शस्त्राणि च सञ्चारयेद्य. सञ्चारयेत्तस्मादिमे पुरुषे
प्राणा नागा सन्त एकोदयाच्छरीरमधिवसति यन्न सञ्चारयेत्
प्रमायुको ह यजमान स्यादेष ह वै प्रमायुको योऽन्धो ना वधिरो
वा न चाग्निष्टोभा भासि सम्पद्यन्ते न वै प्राणा प्राणैर्यज्ञस्ता-
यत एकविंशतिरुक्थ्या एकोक्थ्य. षोडशन्न वा उक्थ्य वीर्यं
षोडशैव तथा रुद्धा स्वर्ग लोकमध्यारोहन्ति ॥ २० ॥

अथातोऽहामध्वारोहः । प्रायश्चीनेनातिरात्रेचोदयनीय
मतिरात्रमध्वारोहन्ति चतुर्विंशति महाव्रतमभिप्लवन् परम-
भिप्लवं पृष्टेन परं पृष्टमभिजित्तामिजितं अरसामभि
परान् अरसामानोऽथ चैतदहरवाप्तुवामिति यद्विपुवतमपरिषां
स्त्रिदितमर्था परैवामित्त्वपरिषां च परिषां वेति ब्रूवाण वा
एव संवत्सरः ॥ ११ ॥

अथातोऽहं नौवाहः । प्रायश्चीनोऽतिरात्रचतुर्विंशत्याहो
निवहति चतुर्विंशत्यहरमिप्लवाय अमिप्लवः पृष्ट्याव पृष्ट्यो
ऽमिजिते, अमिजित अरसामम्भ अरसामानो विपुवती विपु
वान् अरसामम्भः, अरसामानो विप्लजिते, विप्लजित् पृष्ट्या
मिप्लवाभ्यां पृष्ट्यामिप्लवौ गवाहृभ्यां गवाहृषो दयरात्राव
दयरात्रो महाव्रताम महाव्रतसुदयनीयायातिरात्राय उद
यनीयोऽतिरात्र अर्वाय शोभायावाप्याव प्रतिष्ठिष्ये य एवं
वेह स वा एव संवत्सरः ॥ १२ ॥

आदित्राय ह वा आहिरस्य अर्गे शोभेऽम्भवेन्त वरं
पूर्वं अरिष्यामो वरं पूव इति त आदित्रा चतुभि सामभि-
चतुर्मिष्टोमैर्वाभ्यां पृष्ट्याभ्यां अर्गे शोभमम्भवेन्त, यदम्भ
वेन्त तच्छादमिप्लवीऽत्रह एवाहिरसः शुभमि सामभि
सर्वे शोमै सर्वेसुष्टेः अर्गे शोभमम्भसुयन्त यदम्भसुयन्त
तच्छात् प्रमस्य वा एतं सुयं सन्त पृष्ट्य इच्छाचयती परो-
चेह परोचमिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्वचद्विधः । अमि
प्लवात् पृष्ट्यो निर्मितः, पृष्ट्यादमिजित्, अमिजित अरसा
मानः, अरसामम्भो विपुवान् विपुवतः अरसामान
अरसामभ्यो विप्लजिद्विप्लजितः पृष्ट्यामिप्लवौ, पृष्ट्यामिप्लवाभ्यां
गवाहृषो गवाहृभ्यां दयरात्रावप्याव वा एताभि यत्पारथ्याभि
यत्पारथ्याधि दीयां यतं यतं रथानां अन्तरं तथवाऽरथ्या

रूढा अशनापिपासे ते पाप्मान दृंहती परिप्लवते एव हैवैते
प्रप्लवन्ते ये विद्वांस उपयन्त्यथ ये विद्वासमुपयन्ति तद्यथा
प्रवाहात् प्रवाह स्थलात् स्थल समात्म सुखात् सुखमभयाद-
भयमुपसङ्क्रामन्तीत्येव हैवैते सवत्सरस्योद्वच समश्नवामहा
इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

प्रेदिर्ह वै कौशाख्येयः कौसुरविन्दुरुहालक आरुणो ब्रह्म-
चर्यमुवाच तमाचार्य पप्रच्छ कुमार, कति ते पिता सवत्सर-
स्याहान्यमन्यथेति कति त्वेवेति दशेति होवाच दश वा इति
होवाच दशाक्षरा विराड् वैराजो यज्ञ, कति त्वेवेति नवेति
होवाच नव वा इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणै यज्ञस्तायते
कति त्वेवेत्यष्टेति होवाचाष्ट वा इति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रो यज्ञ, कति त्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच
सप्त छन्दासि छन्दोभिर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति षडिति
होवाच षड् वा इति होवाच षड् वा ऋतव ऋतूनामाप्तैर कति
त्वेवेति पञ्चेति होवाच पञ्च वा इति होवाच पञ्चपदा षड्क्ति
पाङ्क्तो यज्ञ, कति त्वेवेति चत्वारितीति होवाच चत्वारि वा
इति होवाच चत्वारो वै वेदा वेदैर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति
त्रीणीति होवाच त्रीणि वा इति होवाच त्रिषवणो वै यज्ञ
सवनैर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति द्वे इति होवाच द्वे वा इति
होवाच द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठ पुरुष पुरुषो वै यज्ञ, कति
त्वैवेत्येकमिति होवाचैकम् वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव
सर्वं सवत्सरम् ॥ २४ ॥

इति गोपयब्राह्मणप्रथमार्गे षतुर्थः प्रपाठक समाप्तः ।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

श्री अभिप्लव पडह पडहानि भवन्ति ज्योतिर्गौरायुर्गो

राहुर्ध्वोतिरभिष्टव पञ्चाह पञ्च ह्येवाहानि भवन्ति उद्येष
 प्रथममहस्तदुत्तममहरमिष्टवचतुरहचत्वारि हि श्लोमा भवन्ति
 मिष्टत् पञ्चदश सप्तदशैकविंश एवामिष्टवस्त्रहस्त्रहाहस्ति-
 र्ध्वोतिर्बीराहुर्बीराहुर्ध्वोतिरभिष्टवि इत्येते द्वे श्लोके सामनी
 भवती हहह्वन्तर एवामिष्टव एकाह एकाहश्च श्लोमे श्वायते
 चतुर्धामुक्त्वाणां प्रादग्श्लोमाश्चतिरिचाम्ने च सप्तमोऽभिष्टोम
 श्वाया चतु सप्ताभिष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते इतिब्राह्मणम् ॥१॥

पञ्चातो नाचप्रतिष्ठा ससुद्ध वा एते प्रतरन्ति त्रै संवत्तराय
 दीपन्ते तेषां तीर्थमेव प्रायश्चोयोऽतिरात्रश्लोकेन हि प्रतरन्ति
 तद्यथा ससुद्धं तीर्थेन प्रतरिषुस्तादृक् तत्राचप्रतिष्ठा चतुर्विंश
 मन्त्र्यबोपञ्चदश वा ऋच्छदश वा यती विन्ध्य मन्त्राबिष्टु-
 स्तादृक् तत्पन्थे योऽभिष्टव मन्त्रे यः पृथ्वीगायप्रतिष्ठाभिधि
 यबोपञ्चदश वा ऋच्छदश वा यती विन्ध्य मन्त्राबिष्टुस्ता-
 दृक् तत्रोविदश एव प्रथमं अरसामा ज्ञानुदधी द्वितीय
 कुक्षुदधंश्रुतीयो दीपप्रतिष्ठा विष्टुनाभ्यबोपञ्चदश वा ऋच्छ-
 दश वा यती विन्ध्य मन्त्राबिष्टुस्तादृक् तत्कुक्षुदश एव प्रथ-
 मोऽर्वाक् अरसामा ज्ञानुदधो द्वितीयो नीविदशश्रुतीयो
 नाचप्रतिष्ठा विन्ध्यमन्त्र्यबोपञ्चदश वा ऋच्छदश वा यती
 विन्ध्य मन्त्राबिष्टुस्तादृक् तत्पन्थे यः पृथ्वी मन्त्रे योऽभिष्टव
 मन्त्रेवो मन्त्राहुवो मन्त्रे यो दग्गावो नाचप्रतिष्ठा महाव्रत
 यबोपञ्चदश वा ऋच्छदश वा यती विन्ध्य मन्त्राबिष्टुस्तादृक्
 तत्तथा तीर्थमिष्टिदनीयेऽतिरात्रश्लोकेन श्रुयन्ति तद्यथा
 ससुद्धं तीर्थमेवेष्टुस्तादृक्दश च पञ्चाह श्वेतवेतुरात्रनेत्र संव-
 त्तरसाम्बहं दीपा इति तत्र च पिता सुचसुदोच्छोवाच विश्व-
 वृत स्वमाहुष्यान् संवत्तरस्य नाचप्रतिष्ठे इति वेदव्यतस्य
 श्वेतविदामाहेति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पुरुषो वाव संवत्सरस्तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरावः
 पादाभ्या हि प्रयन्ति तयोर्यच्छुक्त तदङ्गो रूपं यत् कृष्णं
 तद्रात्रे नखानि नक्षत्राणां रूप लोमान्योषधिवनस्पतीनासू
 चतुविंशमहुरोऽभिप्लव पृष्ठं पृष्ठ्य शिर एव विहृतं विहृतं
 ह्येव शिरो भवति त्वगस्थिमज्जामस्तिष्क श्रोत्रा पञ्चदशश्च-
 तुर्दश ह्येवैतस्यां कराणि भवन्ति वीर्यं पञ्चदशं तस्मादियमा-
 भिरङ्गीभिः सतीभिर्गुरु भार हरति तस्माद्ग्रीवा पञ्चदश उरुः
 सप्तदशौष्ठावन्ये यत्र वीष्ठावन्य उरुः सप्तदश तस्मादुरः सप्तदश
 उदरमेकविंशो विशतिर्ह्येवैतस्यान्तर उदरे उत्तापानि भवन्त्यु-
 दरमेकविंश तस्मादुदरमेकविंश पार्श्वे त्रिणवस्त्रयोदशान्याः
 पार्श्वोऽन्याः पार्श्वे त्रिणवस्तस्मात् पार्श्वे त्रिणवोऽनूक त्रय-
 स्त्रिंशो हात्रिंशतिर्ह्येवैतस्यां पृष्ठी कुण्डली उलानि भवन्त्यनूक
 त्रयस्त्रिंशः तस्मादनूक त्रयस्त्रिंशस्तस्यायमेव दक्षिणो बाहुर-
 भिजित्तस्येमे दक्षिणे त्रयः प्राणा स्वरसामान आत्मा विषुवां-
 स्तस्येमे सव्ये त्रयः प्राणा शर्वाक् स्वरसामानस्तस्यायं सव्यो
 बाहुर्विश्वजिदुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ याववाश्चौ प्राणौ तौ गवायुषी
 अङ्गानि दशरात्रो मुख महाव्रत तस्य हस्तावेवोदयनीयो-
 ऽतिरात्रो हस्ताभ्यां ह्युदन्ति य एव वेद स वा एष
 संवत्सर' ॥ ३ ॥

पुरुषो वाव संवत्सर', तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिराव'
 प्राणेन हि प्रयन्ति वागारम्भणीयमहुर्यद्यदारभते वागारम्भते
 वाचैव तदारभते तस्यायमेव दक्षिण' पाणिरभिप्लवस्तस्येदं
 प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयं सवनं गायत्र्या
 आयतने तस्मादियमस्यै ह्यसिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं
 माध्यन्दिनं सवनमिदं तृतीयं सवनं विष्णुभ आयतने तस्मादिय-
 मस्यै वरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं

द्वितीयसवनं जगत्त्वा चायतने तस्मादियमनयोर्वरिष्ठा तस्मैद
 प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं द्वितीयसवनं पश्चिमा
 चायतने पश्चुरिष वै पश्चिमादियमासां प्रतिष्ठा तस्मैदं
 प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं द्वितीयसवनं विराज
 चायतनेऽर्चं वै यौ विराजचायत्तं त्रियोऽवर्ष्यै तस्मादिय
 मासां वरिष्ठा तस्मैदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सव
 नमिदं द्वितीयसवनमिति च्छन्दसान् चायतनेऽतिच्छन्दो वै
 छन्दसामायतने तस्मादिदं मतिष्ठं फलत्वं तस्मैदं प्रातः
 सवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं द्वितीयसवनं सैतं सैतोऽमि
 दुव सैतं चासा पृष्ट्यं इवतीवाभिष्टवष्टिष्ठतीव पृष्ट्यं इवत
 इव श्लेषमष्टिष्ठतीवात्मना तस्मायमेव दक्षिणः कर्षोऽमि
 बित् तस्मै यद् दक्षिणमक्षं शर्त्तं स प्रथमक्षरसामा यत्
 क्षर्त्तं स द्वितीयो यक्ष्णक्षर्त्तं स तृतीयो नासिषे विपुवान्
 मक्ष्णक्षमिव प्रथमोऽर्षोक् क्षरसामा यत् क्षर्त्तं स द्वितीयो यद्
 यक्ष्ण स तृतीयस्तथायं पक्ष्यं कर्षो विष्णुविपुषी पृष्ट्यामि
 दुवौ वाववाची माची ती गवागुवी पृष्ट्यानि दग्गयो सुष्टं
 महावर्तं तस्मोदान एवोदयनौयोऽतिराज उदामिनं सुष्टमि
 य एवं वेद स वा एव संवत्सर ॥ ३ ॥

पुरुषो मास संवत्सरं पुरुषे रक्षोर्त्तं संवत्सरमित्येव रक्ष्यत्
 तस्मै वै चक्षोराचे संवत्सरस्य चाक्षिसौ पुरुषे प्राचा रक्ष्यत्
 तस्मै त्रयो वा चक्षव संवत्सरस्य त्रय इमे पुरुषे प्राचा
 रक्ष्यत् तस्मै यद् वा चक्षव संवत्सरस्य यद्विमे पुरुषे प्राचा
 रक्ष्यत् तस्मै सप्त वा चक्षव संवत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राचा-
 रक्ष्यत् तस्मै, द्वादशमासा संवत्सरस्य द्वादशेमे पुरुषे प्राचा
 रक्ष्यत् तस्मै त्रयोदशमासा संवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे
 प्राचा रक्ष्यत् तस्मै, चतुर्विंशतिरर्षमासा संवत्सरस्य चतु

विंशोऽयं पुरुषो विशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्ग इत्यत्र तत्सम, षड्विंशति-
 रर्द्धमासाः सवत्सरसा षड्विंशोऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विंशे
 इत्यत्र तत्सम, त्रीणि च ह वै शतानि षष्ठिश्च सवत्सर-
 स्याहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्सम, सप्त
 च ह वै शतानि विशतिश्च सवत्सरस्याहानि च रात्रयश्चेत्ये-
 तावन्त एव पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्सम, चतु-
 र्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च सवत्सरस्यार्द्धाहार्द्धा-
 रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्थुरामासानीत्यत्र तत्सम-
 मष्टाविंशतिश्च ह वै शतान्यश्रीतिश्च सवत्सरस्य पादाहाश्च
 पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नावा बन्ध्या इत्यत्र
 तत्सम, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि सवत्सरस्य
 मुहूर्त्ताः इत्येत्यवन्त एव पुरुषस्य पेशश्मरा इत्यत्र तत्समे,
 यावन्तो मुहूर्त्ताः पञ्चदशकत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणा
 पञ्चदशकत्वस्तावन्तोऽपाना, यावन्तोऽपाना पञ्चदशकत्वस्ता-
 वन्तो व्याना यावन्तो व्याना पञ्चदशकत्वस्तावन्तः समाना
 यावन्तः समानाः पञ्चदशकत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदाना.
 पञ्चदशकत्वस्तावन्त्येतादौनि यावन्त्येतादौनि तावन्त्येतर्हीणि
 यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि
 तावन्ति क्षिप्रायणानि यावन्ति क्षिप्रायणानि तावन्तो रोमकूपा
 यावन्तो रोमकूपाः पञ्चदशकत्वस्तावत्यो वर्षतो धारास्तदेतत्
 क्रोशशतिकम्परिमाणम् ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अमादन्यत्र परिवर्त्तमानश्चरत्वासीनी
 यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकत्व-
 प्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवक्षराणामष्टौ च
 शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन
 कतिकत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति च यथा च वा पुरेकस्य
 पुरस्ताद् विभुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठात्तिपञ्चागतमेव
 पुरस्ताद्विभुवतोऽग्निहोमानुपयन्ति तिपञ्चागतमुपरिष्ठादि
 गतियतमेव पुरस्ताद्विभुवत् सक्प्यानुपयन्ति विंशतियतमुपरि
 ष्ठात् पक्षे च पुरस्ताद्विभुवत् षोडशिन उपयन्ति षडपरिष्ठात्
 त्रिंशदेव पुरस्ताद्विभुवत् षड्विंशानुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्ठात् सया
 संवत्सरस्य समता स य एवमिती संवत्सरस्य समता वेद संवत्
 सरस्य स यथा स लोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥६॥

अथार्तो यज्ञेऽर्चो । अन्याधियमन्याधेयात् पूषाहुतिः, पूषा
 हुतिरग्निहोत्रमग्निहोत्राद्गृहपूषामासीदग्निपूषामाभ्यामापयत्
 आपयत्वाचातुमाश्रानि, चातुर्माश्रान् पशुबन्ध पशुबन्धाद्
 म्बिष्टामग्निहोत्राद्वाजस्ये रात्रस्युवाहावपेयः, वाजपेया
 दन्वमेवः, अश्वमेवात्पुरुषमथ पुरुषमेवात् सर्वमेवः, सर्व
 मेवाहृषिवावन्तो दक्षिणवद्वो दक्षिणा अहृषिणा स इन्द्र
 दक्षिणे प्रवृत्तिष्ठ श्रे वा पते यज्ञेऽर्चमा । स य एवमेतान्
 यज्ञकमाब्द यज्ञेन स यथा स लोको भूत्वा देवानप्येतीति
 ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरब्रामयतानश्वमश्रुवेति साऽन्तोनाचाव पूषा
 हुत्वा यजेत साऽन्तमिवापयत् सोऽग्निहोत्रवेष्टाऽन्तमिवापयत्
 स दग्निपूषामाभ्यामिष्टाऽन्तमिवापयत् स आपयत्वेनेद्वाऽन्त
 मिवापयत् स चातुर्माश्रैरिष्टाऽन्तमिवापयत् स पशुबन्धनेद्वाऽन्त
 मिवापयत् सोऽग्निहोत्रमिष्टाऽन्तमिवापयत् स रात्रस्येनद्वा
 रात्रिति नामावत्त साऽन्तमेवापयत् स वाजपेयेनद्वा सन्ना
 दिति नामावत्त साऽन्तमिवापयत् साऽश्वमेवेनद्वा अरात्रिति
 नामावत्त सोऽन्तमेवापयत् स पुरुषमेवेनद्वा विरात्रिति
 नामावत्त साऽन्तमेवापयत् स सर्वमेवेनद्वा सर्वरात्रिति नामा

त्त सोऽन्तसेवापश्यत् सोऽहीनैर्दक्षिणावद्भिरिष्टाऽन्तसेवा-
पश्यत् सोऽहीनैरदक्षिणावद्भिरिष्टाऽन्तसेवापश्यत् स सत्रेणो-
भयतोऽतिरात्रेणान्ततो यजेत वाच इ वै होत्रे प्रायच्छत्
माणसध्वर्यवे चक्षुरुहात्रे मनो ब्रह्मणेऽङ्गानि होत्रकेभ्य
आत्मान मदस्येभ्य एवमानन्त्यसात्मान दत्वानन्त्यमश्रूयेति
तद्या दक्षिणा अनयत्ताभिरात्मान निष्क्रीणीय तस्मादेतेन
ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेनात्मनिष्क्रीयणेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठ-
शमनीयेन त्वरेत यो ह्यनिष्टा पृष्ठशमनीयेन प्रैत्यात्मानं भो
निष्क्रीणीय प्रैतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

यहै सवत्सराय सवत्सरसदो दीचन्ते कथमेषामग्निहोत्र-
मनन्तरित भवति व्रतेनेति ब्रूयात्, कथमेषा दशोऽनन्तरितो
भवति दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषा पौर्णमास-
मनन्तरित भवति आच्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथ-
मेषामाग्रयणमनन्तरित भवति मौस्येन चरणेति ब्रूयात् कथ-
मेषा चातुर्मास्यान्चनन्तरितानि भवन्ति पयसेति ब्रूयात्,
कथमेषा पशुबन्धोऽनन्तरितो भवति पशुना च पुरोडाशेन
चेति ब्रूयात्, कथमेषा सौम्योऽध्वरोऽनन्तरितो भवति ग्रहै-
रिति ब्रूयात्, कथमेषा मृहमेधोऽनन्तरितो भवति धानाक-
रन्धैरिति ब्रूयात्, कथमेषा पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवत्यीपासनै-
रिति ब्रूयात्, कथमेषा सिधुनमनन्तरित भवति हिङ्कारेणेति
ब्रूयात् सैषा सवत्सरे यज्ञक्रतूनामुपैति स य एवमेता सवत्सरे
यज्ञक्रतूनामुपैति वेद यज्ञेन स आत्मा स लोको भूत्वा देवाः
अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

देवा इ वै सहस्रसवत्सराय दिदीक्षिरे, तेषा पञ्चशतानि
सवत्सराणा पयुपेतान्यासन्नयेद सर्वं शुश्रुवुर्ये स्तोमा यानि
पृष्ठानि यानि शस्त्राणि ते देवा इह रामिवासुरप त यज्ञ-

ज्ञातुं जानीमी यं सङ्ख्यसंबन्धस्य प्रतिमा को हि तस्मै
 मनुष्यो यं सङ्ख्यसंबन्धस्य यजेतेति तदयातयाममध्वे यत्र
 ध्यापयन्त्येनायातयाम्यायापिदे बुद्धिरासीत्तां पञ्चमपय
 द्विचि यदुचि चान्नि शान्तेऽथ धीरे तावा एता पञ्च व्याह
 तयो भवन्ति श्रीं श्रावयास्तु श्रीपञ्च यत्र वेयवामहे बीयङ्गिति
 ते देवा इह सामिवास्तुरप तं यज्ञज्ञातुं जानीमी यं सङ्ख्य
 संबन्धस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यं सङ्ख्यसंबन्धस्य
 यजेतेति तत एतन्तापचितं सङ्ख्यसंबन्धस्य पञ्चमपयन्त्ये
 ष्वेव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि यज्ञानि म पञ्च
 द्वादशमासां दीक्षामिरेति द्वादशमासानुपसङ्गिद्वादशमासां
 सुत्वामिरथ यद् द्वादशमासां दीक्षामिरेति द्वादशमासानुप
 सङ्गिस्तेनैतावम्यर्हन्वाप्नोति यद् यद् द्वादशमासां सुत्वामि
 स्तेनेदं महदुक्त्वमवाप्नोति ते देवा इह सामिवास्तुरप तं
 यज्ञज्ञातुं जानीमी यं सङ्ख्यसंबन्धस्य प्रतिमा को हि तस्मै
 मनुष्यो यं सङ्ख्यसंबन्धस्य यजेतेति तत एतं संबन्धस्य
 पञ्चमपयन्त्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि यज्ञानि
 ते देवा इह सामिवास्तुरप तं यज्ञज्ञातुं जानीमी
 यं सङ्ख्यसंबन्धस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यं सङ्ख्य
 संबन्धस्य यजेतेति तत एतं द्वादशमासं संबन्धस्य पञ्चम
 पयन्त्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि यज्ञानि
 म पञ्च द्वादशमासं दीक्षामिरेति द्वादशमासुपसङ्गिर्द्वादशमासं
 सुत्वामिरथ यद् द्वादशमासं दीक्षामिरेति द्वादशमासुपसङ्गिस्ते
 नैतावम्यर्हन्वाप्नोत्यथ यद् द्वादशमासं सुत्वामिस्तेनेदं महदुक्
 त्वमवाप्नोति ते देवा इह सामिवास्तुरप तं यज्ञज्ञातुं जानीमी
 यं सङ्ख्यसंबन्धस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यं
 सङ्ख्यसंबन्धस्य यजेतेति तत एतं पृष्ठः पञ्च द्वादशमासं

स्याञ्चस्यमपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि
शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमो
य' सहस्रसवत्सरेण प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्र-
सवत्सरेण यजेतेति तत एत विश्वजित पृष्ठं षडहस्याञ्चस्य-
मपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि
ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमो य' सहस्र-
सवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य' सहस्र-
सवत्सरेण यजेतेति स वा एष विश्वजिद् य सहस्र-
सवत्सरस्य प्रतिमैष ह प्रजाना 'प्रजापतिर्यद्विश्वजिदिति
ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

पुरुष ह वै नारायण प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति
सहोवाच यजस्व यजस्वेत्येव हात्यमात्रिरयच्छतेमे वसवः प्रात-
सवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने
यज्ञवास्तुन्येव पर्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषोऽह वा एत-
द्वेद यज्ञे वसव' प्रात'सवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदि-
त्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तुन्येव पर्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येव-
माशिषो विद्वांसो नून त्वा याजयेयुरेते ह वा अविद्वांसो
यत्रानृग्विद् होता भवत्ययत्नुर्विदध्वर्युरसामविदुद्गाता भृग्व-
ङ्गिरोविदब्रह्मा यजस्वैव हन्त तु ते तद्वक्ष्यामि यथा सूत्रे
मण्डिरिव सूत्रमेतान्यक्थाहानि भवन्ति सूत्रमिव वा मणा-
विति तस्माद्य एव सर्ववित्यात् त ब्रह्माण कुर्वीतेष ह वै
यिद्वाण् सर्वविदब्रह्मा यद्भृग्वङ्गिरोविदेते ह वा अस्य सर्वस्य
शमयितार' पालयितारस्तस्माद्ब्रह्मा स्तते वहि पवमाने
वाचयति ॥ ११ ॥

श्वेनीऽसि गायत्रच्छन्दा अनुत्वारभे स्वस्ति सम्पारयेति
स यदाह श्वेनीऽसीति सोम वा एतदाहैष ह वा अग्निर्भूत्वा-

ऽधि लोके संस्मृतयति तद्यत्संस्मृतयति तस्मात्संस्मृतयति
 नत्वं स यदाह गायत्र्यान्दा पनुत्वारम इति नायत्रेव
 च्छन्दसा बहुभिर्देवे प्रातःसवनेऽधि लोकेऽग्निं सन्तमन्वा
 रमते स यदाह अस्ति मा सम्पारयेति नायत्रेव च्छन्दसा
 बहुभिर्देवे प्रातःसवनेऽधि लोकेऽग्निना देवेन अस्ति
 सम्पारयेति नायत्रेवैवेनत्संस्मृतया बहुभिर्देवे प्रातःसवनेऽधि
 लोकेऽग्निना देवेन अस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने वाचयति सभाऽसि त्रिहृप्
 च्छन्दा पनुत्वारमे अस्ति मा सम्पारयेति स यदाह सभाऽ
 सीति सोमं वा पतदाहैव इ वे वाहुर्मुखाऽन्तरिक्षलोके
 सभाऽवति तद्यत् सभाऽवति तस्मात्संस्मृत्यत् तत् सभाऽवत्
 सभाऽत्वं स यदाह त्रिहृप्च्छन्दा पनुत्वारम इति त्रिहृप्तेषु
 च्छन्दसा इद्रेर्देवेर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षे लोके वाहुं सन्तम
 न्वारमते स यदाह अस्ति मा सम्पारयेति त्रिहृप्तेषु च्छन्दसा
 इद्रेर्देवेर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वाहुना देवेन अस्ति
 मा सम्पारयेति त्रिहृप्तेषु देवेन तस्मिन् च्छन्दसा इद्रेर्देवेर्माध्यन्दिने
 सवनेऽन्तरिक्षलोके वाहुना देवेन अस्ति सम्पद्यते य एवं
 वेद ॥ १२ ॥

अथार्धे पवमाने वाचयति अरोऽसि नयोऽसि अमन्वा
 पनुत्वारमे अस्ति मा सम्पारयेति स यदाह अरोऽसीति सोमं
 वा पतदाहैव इ वे सूर्यां भूत्वाऽसुधिं लोके अरति तद्यत्
 अरति तस्मात् अरत्तत् अरत्त अरत्त स यदाह अरोऽसीति
 सोमं वा पतदाहैव इ वे अग्निमा भूत्वा सूर्यां वाचात् नत्सति
 तद् वद् नत्सति तस्मात्संस्मृतयति मयत्वं स यदाह अमन्वा
 पनुत्वारम इति आगतेन च्छन्दसाऽऽदिर्देवेऽसुतोवसवने
 ऽसुधिं लोके सूर्यं सन्तमन्वारमते स यदाह अमन्वा
 स मा सम्पा

रयेति जागतेनैव छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽसुप्तिं लोके
सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्पारयेति जागतेनैवैतन्तच्छन्दसाऽऽदित्यै-
र्देवैस्तृतीयसवनेऽसुप्तिं लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्पद्यते य
एव वेद ॥ १४ ॥

अथ सस्थिते संस्थिते सवने वाचयति मयि भर्गो मयि
महो मयि यशो मयि सर्वमिति पृथिव्येव भर्गोऽन्तरिक्ष एव
महो द्यौरैव यशोऽप एव सर्वमग्निरेव भर्गो वायुरेव मह
आदित्य एव यशश्चन्द्रमा एव सर्वं वसव एव भर्गो रुद्रा एव
मह आदित्या एव यशो विश्वेदेवा एव सर्वं गायत्रेऽप भर्गस्त्रिष्टु-
वैव महो जगत्त्रेव यशोऽनुष्टुबैव सर्वं प्राच्येव भर्गः प्रतीच्येव
मह उदीच्येव यशो दक्षिण्येव सर्वं वसन्त एव भर्गो शीघ्र एव
महो वर्षा एव यशः शरदेव सर्वं ऋग्वेद भर्गः पञ्चदश एव महः
सप्तदश एव यश एकविंश एव सर्वं ऋग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव
महः सामवेद एव यशो ब्रह्मवेद एव सर्वं होतैव भर्गोऽध्वर्युरेव
मह उद्गातैव यशो ब्रह्मैव सर्वं वागीव भर्गः प्राण एव महश्चतु-
रैव यशो मन एव सर्वम् ॥ १५ ॥

स यदाह मयि भर्ग इति पृथिवीमेवैत लोकानामाहाम्नि
देवानां वसून् देवां देवगणानां गायत्र छन्दसां प्राचीन्दिशां
वसन्तमृतना ऋतं स्तोमानामृग्वेद वेदानां होत्रं होत्रकाणां
वाचमिन्द्रियाणाम् ॥ १६ ॥

स यदाह मयि मह इत्यन्तरिक्षमेवैतल्लोकानामाह वायु
देवानां रुद्रां देवा देवगणानाम्त्रैष्टुभ छन्दसां प्रतीचीन्दिशां
श्रीश्वरूना पञ्चदश स्तोमानां यजुर्वेदं वेदानामाध्वर्युव होत्र-
काणां प्राणमिन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

स यदाह मयि यश इति दिवमेवैतल्लोकानामाहादित्यं
देवानामादित्या देवा देवगणानां जागतं छन्दसासुदीचीन्दिशां

वर्षां चतुर्णां सप्तदशं स्तोमानीं सामवेदं वेदानामौद्धान्नं ज्ञानं
 वाचां चक्षुरिन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स यदाह मयि सवमिन्द्रिय एतन्नीकानामाह चन्द्रमसन्वे
 वानां विष्वां देवां देवमवानामनुष्टुभं चन्द्रसां दक्षिणां दिवां
 भरदसतूनामिन्द्रविंशं स्तोमानीं ब्रह्मवेदं वेदानां ब्रह्मत्वं ज्ञानं
 वाचां मन इन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स वा एव दशधा चतुः सम्पद्यते, दश च ह वै चतुर्विरा
 षोऽचराणि तद्गर्भा उपजीवन्ति त्रीर्वै विराध्योऽचार्यं त्रिप-
 भिव तद्विराजं यद्यप्यचार्ये प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठन्तौरिदं सर्वं
 मनुप्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पद्यभिर्य एव वेद ॥ २ ॥

अनर्वाचं ह वै देवं दध्यङ्गाद्विरससुपसीदं च यद्यप्य भुष्टि
 समन्वयामहा इति स दध्यङ्गाद्विरसोऽन्नवीद्यो वै सप्तदशं प्रजा
 पति यद्येऽन्वितं वेदं भाष्य यद्यो रिष्यति न यद्यपतिं रिष्यन्त
 इति ता वा एता पञ्च प्याहुतयो भयन्तीं आचवास्त श्योपद्
 यज्ये यजामहे वीपङ्गिति स दध्यङ्गाद्विरसोऽन्नवीद्य वयं विद्या
 यदि ब्राह्मणा ह्यो यद्यब्राह्मणा ह्यो यदि तप्य ज्ये ह्यो यदि
 नाम्यभ्येतन्नर्वाचस्य ह वा ऋतावन्तस्य पितरः स्रवायामाहुव
 यन्त वयं वदामहे १ वयं वदामहा १ इति सोऽयात् आयभुवं
 वा ऋतावन्तो मदेयातां न वयं वदामहा १ इति तस्या
 प्रवरं प्रतिप्रयमाधि वाचयेद्देवाः पितर इति तिष्ठी य एति सं
 जति स भवति यद्य न मूर्ते यद्य न म्रूत इति माह्यचम् ॥११॥

सावित्रं ह एवैत पूर्वं पुरस्तात् पद्यमासभन्त इति ।
 तच्च ब्राह्मणत्वं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तस्तस्या
 समोऽयाम्नीश्वेन यजेरंशे समानविदुः एव स्तूरीया नक्त
 रचीया या उवा सभरचीया यां विष्णुप्याम्नीश्वया यज्ञी
 स्तोमनाधिप्या एव स्रवादीचिचीया या दीचिचीया य

सन्धुप्याग्नींस्ते न यजेरंस्ते समानधिष्ठ्या एव स्युरोदवसानीया
या उदवसानीया यां विन्दुप्याग्नीं स्तया यजेरंस्ते नानाधिष्ठ्या
एष स्युरथं यदि यजमानस्योपतयेत् पार्श्वतोऽग्नीनाधाय ताव-
दासीत यावद्दग्ध स्याद्यदि प्रेयात्स्वैरेव तमग्निभिर्दहेद् दश
वा अग्निभिरितरे यजमाना आसत इति वदन्तस्सस्य तदेव
ब्राह्मण यददः पुर सवने पितृमेध आशिषी व्याख्याता ॥२२॥

सायं प्रातर्होमौ स्थालीपाको नवश्च यः । बलिश्च पितृ-
यज्ञश्चाष्टका सप्तमः पशुरित्येते पाकयज्ञा । अग्न्याधेयमग्नि-
होत्र पौर्णमास्यमावास्ये । नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽन्न
सप्तम इत्येते हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्य
षोडशिमांस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्रश्चाप्तोर्यामात्र सप्तम इत्येते
सुत्या । केस्विहेवाः प्रवोवाजाः केस्विहेवा अभिद्यवः ।
केस्विहेवा हविष्मन्तः किस्विज्जिगातिः सुन्नयुः । ऋतव एव
प्रवोवाजा मासा देवा अभिद्यवः । अर्द्धमासा हविष्मन्तस्त-
ज्जिगातिः सुन्नयुः । कतिस्विद्रात्रयः कत्यहानि कति स्तोत्राणि
कतिशस्त्राण्यस्य । कतिचित्सवनाः संवत्सरस्य स्तोत्रिया
पदाक्षराणि कत्यस्य । हावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा हेवि-
शतिशते उक्थ्यानाम् । हादशषोडशिनः षष्टिः षडहा वैशु-
वतश्च । अहान्यस्य विशतिशतानि त्रीण्यहश्चैक तावदस्य ।
संवत्सरस्य सवनाः सहस्रमशीति त्रीणि च सस्तुतस्य । षट्-
षष्टिश्च द्वे च शते च भवत स्तत शस्त्राणामयुतं चैकमस्य ।
स्तोत्रियाश्च नवतिसहस्रा द्वे नियुते नवतिश्चातिषट् च ।
अष्टौ शतान्ययुतानि त्रिशच्चतुर्नवतिश्च पदान्यस्य । संवत्सरस्य
कविभिर्मितस्यैतावती मध्यमा देवमात्रा । अयुतमेक प्रयु-
तानि त्रिशद् द्वे नियुते तथा ह्यनुष्टुप् । अष्टौ शतानि नव
चाक्षराश्चेतावानात्मा परमः प्रजापतिः । आय वषट्कारः

प्रदानान्तमेतन्मिष्टोमे पवश साह ऋतम् । सोमेवर्ष
 इन्द्र ईशान्यदस्यौ चतुर्गतं बहुधा हवसे यत् । प्रातःसवनस्तुत
 एकविंशो गायत्र्यशोममित एक एव । माध्यन्दिन सप्तदशिन
 ऋ सप्तयज्ञिणेन सवनं तृतीयम् ॥ २१ ॥

त्रयायां रितस्तपसा तपस्यो विद्यानः सिविषेऽपत्त्वमीशन् ।
 ततो यज्ञे लोकत्रिंशोमवथा जपवत् विरहिरा सम्भूव ।
 जपेव जप चतुर्विधं यथा व येवसी लोकममुं विगाय ।
 यज्ञे विदा प्रवृत्ता सोमविन्दुदुक्ता वहन्ति सुकृतासुचोक्तम् ।
 जपेऽप्य भामांश्चतुरो वहन्सुक्त्वयसी प्रसुदो मोदमाना ।
 यज्ञेर्षभिमिय कृताकृतय यज्ञेऽपि भामांश्चतुरो वहन्ति । योदु
 ज्यैर्षा सामघोषे च तावत् सविष्टुतिभिश्च शोमै इन्द्रसा ।
 सामानि भामांश्चतुरो वहन्ति शोमै शोमिन सह प्रस्तापेन
 च । प्रायश्चित्तैर्मैवस्यै संस्तुवन्तोऽवर्षांश्चोऽहिरसश्च यान्ता ।
 ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन प्रसुदो मोदमाना चसंस्तुवन् भामांश्चतुरो
 वहन्ति । यो ब्रह्मवित सोऽभिर्षेऽस्तु व पिषी पिया चोरो
 रचतु धर्ममेतम् । मा व प्रमत्तामस्तुताय यज्ञात् कर्मांश्च
 वेनानहिरषोऽपि यासौत् । मायु इध मावयस्ता प्रमिठा मा
 मि भूर्युक्ता विदवाश्च लोकान् । दिव्यं भयं रचत धर्ममुद्यतं
 यज्ञं कथायस्तुतिगोपधायनम् । होता च मैत्रावरुचश्च पाद
 मन्त्रावाक् स च पावस्तुतैश्चम् । जम्भिस्तुवन्तो चरुश्च
 पुविष्ठा चर्मि पादं ब्रह्मचा चारयन्ति । चध्वर्युं प्रति
 प्रवृत्ता मेष्टोचेता निहितं पादमेकम् । समन्तरिष्ठं यज्ञुया
 स्तुवन्तो वायुं पादं ब्रह्मचा चारयन्ति । साधोऽज्ञाता च्छाद
 यन्त प्रमत्त योदुज्यैर्षा शोमदेयं समस्तव । विद्वान् प्रष्टोता
 विदवाश्च सुदुर्तिं सुब्रह्मश्च प्रतिवर्त्ताऽश्च यज्ञे । साध्या दिव्यकं
 निहितं निस्तुवन्त सूर्यं पादं ब्रह्मचा चारयन्ति ब्रह्माश्चैव

ब्राह्मणाच्छसिनः सह पोत्राऽऽग्नीध्रो निहितं पादमेकम् ।
 अथर्वभिरङ्गिरीभिश्च गुप्तोऽप्यु चन्द्र पाद ब्रह्मणा धारयन्ति ।
 षोडशिक होत्रिका अभिष्टुवन्ति वेदेषु युक्ताश्च पृथक् चतुर्धा ।
 मनीषिणो दीक्षिता अहधाना होतारो गुप्ता अभिवहन्ति ।
 यज्ञम् । दक्षिणतो ब्रह्मणस्या जनदित्येता व्याहृति जपन् ।
 सप्तदश सदस्य त कौर्त्तियन्ति पुरा विदुः । अष्टादशी
 दीक्षती दीक्षिताना यज्ञे पत्नी अहधानेह युक्ता । एकोन-
 विशः शमिता बभूव विशो यज्ञे गृहपतिरेव सुन्वन् । एक-
 विशतिरेवैषां सख्यायामङ्गिरो वह । वेदैरभिष्टुतो लोको
 नानावेशापराजित ॥ २४ ॥

सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सप्त तथैक-
 विशति । सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपि यन्ति नूतना यानृषयो
 सृजन्ति ये च सृष्टा पुराणैः । एतेषु वेदेष्वपि चैकमेवापब्रज-
 ऋत्विजा सम्भरन्ति । कूटस्तृपात् सचते तामशस्त विस्कन्ध-
 मेन विष्टत प्रजासु । निवर्त्तन्ते दक्षिणा नीयमानाः सुते
 सोमे वितते यज्ञतन्त्रे । मोघाशिषो यन्त्यनिवर्त्तमाना अनि-
 ष्टयज्ञा न तरन्ति लोकान् । द्वादशवर्ष ब्रह्मचर्यं पृथग्वेदेषु
 तत् स्मृतम् । एव व्यवस्थिता वेदाः सर्व एव स्वकर्मसु । सन्ति
 चैषा समाना मन्त्राः कल्पाश्च ब्राह्मणानि च । व्यवस्थानन्तु
 तत्सर्वं पृथग्वेदेषु तत् स्मृतम् । ऋग्वेदस्य पृथिवी स्थान-
 मन्तरिक्षस्थानो अध्वरः । द्यौः स्थान सामवेदस्यापो भृग्व-
 ङ्गिरसा स्मृतम् । अग्निर्देवत ऋग्वेदस्य यजुर्वेदो वायुर्देवत ।
 आदित्य सामवेदस्य चन्द्रमा वैद्युतश्च भृग्वङ्गिरसाम् । त्रिवृत्
 स्तोम ऋग्वेदस्य यजूषि पञ्चदशेन सह जज्ञिरे । सप्तदशेन
 सामवेद एकविंशो ब्रह्मसम्भित । वाग्ध्यात्मभृग्वेदस्य यजुषा
 प्राण उच्यते । चक्षुषी सामवेदस्य मनी भृग्वङ्गिरसा स्मृतम् ।

अग्निं सृष्ट मायया ज्ञानतमाह्वयंभूवि नैदुमिन सृष्ट अग्निरे ।
 उदित्कृत्तुभ्यां अग्निरितो जगत्वा सामानि अयवो
 यदग्निः । अग्निं पृथिवीं यजुषाऽन्तरिक्षं सार्वभौ दिवं सोम
 ब्रित् सोमजन्त्या । अथर्वभिरङ्गिरोमिषं गुप्तो यज्ञश्चतुष्पाद्
 दिवसुहृतेत । अग्निं सृष्ट्यती यजुषा परिष्कृतं सविष्ट तं
 सामन्नित् सोमजन्त्या । अथर्वभिरङ्गिरोमिषं गुप्तो यज्ञ
 चतुष्पाद्विषमाशरोह । अथो विद्वान् पृथिवीं वेद सम्प्रति
 यन्मूयि विद्वान् हृष्टदन्तरिक्षम् । दिवं वेद सामन्नो यो विप
 चित् सर्वान् लोकान् यदुष्टन्वङ्गिरोबित् । यांच धामि यांया
 रणे जपन्ति मन्वान् नानार्थान् बहुधा जनासु । सर्वे त
 यज्ञा अङ्गिरसोऽपि यन्ति नूतना सा हि नतिब्रह्मणो याऽव
 राणां । विपिष्टपन्निदिवन्वाचमुत्तमं तमितया ब्रह्मा विष्ट
 वेति । अत उत्तरे ब्रह्मसोका महात्मोऽथर्वनामङ्गिरसाश्च सा
 गतिरथर्वनामङ्गिरसाश्च सा नतिरिति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

अथर्ववेदे दीपयन्नाह्नयपूर्वभागे अथर्वः अथर्वक अथर्वः ॥ १५ ॥

अथर्वभिरं गोपयन्नाह्नयपूर्वभागे ।

गोपयन्नाह्नयोत्तरभागे

प्रथमं प्रपाठकम् ।

अथ यद् ब्रह्ममदनात्पूर्वं निरखति गोपयतीरेनं तद्
 गोपयिष्यतीदमहमर्षान्वसो सदने षोडशीर्षान्वसुह वे
 दिवानां ब्रह्मा पराभ्यसुरसुराणां तमिवैतन् पूर्वं सादयन्वद्विष्ट
 यज्ञन्तगुतादिव्यर्षोपविष्ट जपन्ति हृष्टन्वतिब्रह्मेति हृष्टन्वतिर्वा
 पाङ्गिरसो दिवानां ब्रह्मा तन्निर्बर्षतदहृष्टामिच्छति अथो

तासु प्रणीयमानासु वाच यच्छत्या हविष्कृत उद्वादना-
 देतद्वे यज्ञस्य द्वार तदेतदशून्य करोतीष्टे च खिष्टकृत्यानुया-
 जाना प्रसवादित्येतद्वै यज्ञस्य द्वितीय द्वार तदेवैतदशून्य
 करोति यत् परिधय परिधीयन्ते यज्ञस्य गोपीधाय परि-
 धीन् परिधत्ते यज्ञस्य सात्मत्वाय परिधीन् समाष्टि पुनात्ये-
 वैन त्रिर्मध्यम त्रय इमे प्राणा प्राणानेवाभिजयति त्रिर्दक्षि-
 णार्द्ध त्रयो वै लोका लोकानेवाभिजयति त्रिरुत्तरार्द्धं त्रयो
 वै देवलोका देवलोकानेवाभिजयति त्रिरुप वा जयति त्रयो
 वै देवयाना पन्थानस्तानेवाभिजयति ते वै द्वादश भवन्ति
 द्वादश ह वै मासा संवत्सरः सवत्सरमेव तेन प्रीणा-
 त्यथो सवत्सरमेवात्मा उपदधाति स्वर्गस्य लोकस्य स-
 मर्थ्यै ॥ १ ॥

प्रजापतिर्वै रुद्र यज्ञान्निरभजत् सोऽकामयत मेऽयमस्मा
 आकृतिः समृद्धिर्यो मा यज्ञान्निरभाचीदिति । स यज्ञ-
 मभ्यायस्याविध्य तदाविद्ध निरकृन्तत् तत् प्राशित्रमभवत्त-
 दुदयकृत्तद्भगाय पर्यहरस्तत्प्रतीजेत । तस्य चक्षुः परापतत्
 तस्मादाहुरन्वो वै भग इत्यपिहत नेच्छेद्यमिच्छति तत्
 सवित्रे पर्यहरस्तत् प्रत्यगृह्णात् तस्य पाणौ प्रतिच्छेद तस्मै
 हिरण्यमयी प्रत्यदधुस्तस्माद्द्विरण्यपाणिरिति 'स्तुतस्तत्पूष्णे
 पर्यहरस्तत् प्राश्नात्तस्य दन्ता परोऽप्यन्त तस्मादाहुरदन्तक'
 पूषा पिष्टभाजन इति तदिध्यायाद्द्विरसाय पर्यहरस्तत्
 प्राश्नात्तस्य शिरो व्यपतत् त यज्ञ एवाकल्पयत् स एष
 इक्ष्मः समिधो ह पुरातनस्तद्दृश्य आद्भिरसाय पर्यहरस्तत्-
 प्राश्नात्तस्याङ्गा पर्वाणि व्यश्रसन्त त यज्ञ एवाकल्पयत्त-
 देतद्वर्हिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तद्दृश्यतय आद्भिरसाय पर्य-
 हरत् सोऽविभेत् इहस्यतिरित्य वा मार्त्तिमाकल्पयसीति स

एतं मन्त्रमप्यन्तं सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतीच इत्यत्रवीच
 हि सूर्यस्य चक्षुः शिष्टं हि नस्ति सोऽविमेत् प्रतिपद्यन्तं
 मा हिंसिष्यतीति देवणात्वा सवितुः प्रसविऽविनीर्वाङ्मुखा
 पूषो वृष्टाम्यां प्रसृतं प्रगिया प्रतिपद्यन्नामीत्यत्रवीचविस्र
 प्रसृत एवेन तद्देवताभिः प्रत्ययज्ञानद्वयस्य यथाणि प्राम्दं
 स्रष्टिषी निदधाति पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयामीति
 पृथिवी वान्तानां वसथिषी तयैवेतच्छमयाचकार सोऽविमे
 त्याद्यन्तं मा हिंसिष्यतीत्यस्मेद्वाप्येन प्रायामीत्यत्रवीचस्यमे
 रास्यं शिष्टं हि नस्ति सोऽविमेत्प्रामितं मा हिंसिष्यतीती
 म्दस्य त्वा चठरे सादयामीत्यत्रवीचस्योन्मस्य चठरं शिष्टं
 हि नस्ति यद्वचस्योदरं इति न हि यद्वचस्योदरं किञ्चन
 हि नस्तीति ॥ २ ॥

यन्मो यानुर्वाङ्मचस्योदर इत्यान्ताऽप्रात्यन्ताऽऽन्तानं मि
 माहिंसीत्यादिशब्दं वै सर्वेषां मृताणामात्मा तैरैवेतच्छमया
 चकार प्रामितं मनुमन्वयते । योऽस्मिर्नुमसा नाम ब्राह्मणैषु
 पविष्टं तस्मिन् म एतत् सुकृतमस्तु प्रामितं तथा माहिंसीत्
 परमि ष्योमसिति तद्वर्षेच ब्रह्मणा प्रायान्तत एतं साहित्त
 आषो ब्रह्मिष्ठं आत्तं ब्रह्मणं हृषीत् तद्वचसतिर्वै सर्वं ब्रह्म
 सर्वेच न वा एतद् ब्रह्मणा यत्तं इच्छियत उच्यन्तेऽप्य एव
 वा एतस्मात् प्राचा आसन्ति य चाविच प्राञ्जास्वद्विर्माक-
 वित्वा प्राचान् संस्तुयते वास्य प्राणं निवामृतं वै प्राचा
 चमृतमायं प्राचानिव यवाकाननुपाह्वयते तदु वैच पाह
 रिन्द्राय ययहरभिति ते देवा यहुवचिन्द्रो वै दिवानामोभिहो
 ब्रह्मिष्ठस्यात्मा एतत्परिहरन्तीति तत्तस्यै पर्वहरंस्तुस्यद् ब्रह्मणा
 यमवाचकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रह्मति यवमात्रं भवति यव
 माच र्वं विपन्नं न हि नस्ति यद्वचस्योदरमिधारयति तथा

दधस्तात् प्रक्षरण प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदुपरिष्ठादभिधारयति
तस्मादुपरिष्ठात् प्रक्षरण प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदुभयतोऽभि-
धारयत्युभयतोऽभिधारि प्रजा अरुर्घातुक स्याद्यच्छमयाभिहरे-
दनमिविद्ध यज्ञस्याभिविद्धेत् ॥ ३ ॥

अग्रेण परिहरति तीर्थेनैव परिहरति वै वा एतद्यज्ञ-
श्चिद्यते यत् प्राशित्रं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्थास्या-
मीति वृहस्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा यज्ञ
दक्षिणतः सन्दधात्यथोऽत्र वा एतर्हि यज्ञं श्रितो यत्र ब्रह्मा
तत्रैव यज्ञं श्रितस्तत एवैनमालभते यद्वस्तेन प्रमीयेद्वेपन-
स्याद्यच्छीणा शीर्षक्तिमास्याद्यत्तूष्णीमासीद्दासम्प्रतो यज्ञ
स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयादाचि वै यज्ञं श्रितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव
यज्ञं श्रितस्तत एवैन सम्प्रयच्छत्वानीध्र आदधात्यग्निमुखाने-
वर्तन् प्रीणात्यथोत्तरासामाहुतीना प्रतिष्ठित्याऽथो समिद्वत्यैव
जुहोति परिधीत्सम्पाष्टिं पुनात्यैवैना सक्तत् सक्तत् सम्पाष्टिं
पराडेव ह्येतर्हि यज्ञश्चतुः सम्पद्यतेऽथो चतुष्पाद पशवः
पशूनामास्यै देव सवितरेतत्ते प्राहेत्याह प्रसृत्यै वृहस्पतिः
ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञ पाहि स यज्ञपति पाहि
स माम्पाहि स मा पाहि स मा कर्मण्यं पाहीत्याह यज्ञाय च
यजमानाय च पशूनामास्यै ॥ ४ ॥

न वै पौर्णमास्या नामावास्याया दक्षिणा दीयन्ते य एष
श्रोदन पच्यते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्यर्धा इष्टी वा एतेन
यद्यजतेऽथो वा एतेन पूर्त्ती य एष श्रोदन पच्यत एष ह वा
इष्टापूर्त्ती य एन पचति ॥ ५ ॥

द्वया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोमपा अन्येऽसो-
मपा अन्ये हुतादोऽन्ये बहुतादोऽन्य एते वै देवा बहुतादो यद्
ब्राह्मणा एतद् वल्य ऋषयः पुरानीजान एते ह वा एतस्य प्रजायाः

पशूनामीयते तेऽप्यामीता इत्यमूर्धमादायापञ्चामन्ति यद
 आहार्यमन्वाहरति तानिव तेन प्रीचाति दक्षिणतः सद्वा
 परिहर्त्तवा प्राह दक्षिणावृत्तेनैव यत्रेन यवत प्रावृत्तिमिरेव
 देवान् वृताद् प्रीचाति दक्षिणाभिर्भृशुष्यदेवास्तोऽप्ये प्रीताः
 इत्यमूर्धं नियच्छन्ति ॥ ६ ॥

देवाश्च इ वा असुराश्चास्येन्त सि देवाः प्रजापतिमिवा
 प्वयन्त अथोऽन्वप्रासञ्च सुराः पशुवृशुश्च देवा एतमीदनम
 पञ्चस्य प्रजापतये भागमनुनिरप्यस्य भागं पञ्चम् प्रजापतिर्दे
 वानुपावसंत ततो देवा अमबन् परासुराः स य एव विहा
 गीतमीदनं पचति मयस्यामना पराप्राप्तियो भाव्यो
 भवति प्रजापतिर्देवेभ्यो भागपेवानि व्यक्षययत् सोमे मन्वत
 प्राप्तामन्तरमादिति स एत मीदनमभक्तमपञ्चत्तमाग्ने भाग
 खिरवपत् प्रजापतेर्वा एष मामो परिमितः प्रादपरिमितो
 हि प्रजापतिः प्रजापतेर्मांशोऽर्धं प्राग्यवप्रागचितोऽप्य चित्तौ
 स्वा मामिच्छेत् ॥ असुरासुभिः शोक इह च प्राचापानी
 सि पाचि समानपानी सि पाञ्चुदानइपे' सि पाञ्चूमर्धं
 सि विद्धिहर्वतो सि भाचेत् ॥ ददतो मे मोषदसः प्रजापति
 महन्वयाः समृचसुधा समिति प्रजापतिमेव समृचसुधोति
 य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

ये वा इह यत्रैरार्मुर्वस्तेषामितानि ज्योतीषि याव्यमूनि
 नचत्राचि तत्रचत्राचा नचत्रत्र यव चियन्ति दर्शपूर्वमासी
 र्द यत्रन्वावसानदर्शी ये वा यनिहा दर्शपूर्वमासाभ्यां सोमिन
 यजन्ते तेषामितानि ज्योतीषि याव्यमूनि नचत्राचि पतन्तीव
 तत्रवाह वा इदमप्यन्वावसामिनेहावसाप्यसि नेहावसाप्यसोति
 नोऽनुयन्त एवं वेदोऽनुयान् सोपान् नो नुयन्ते ऋ एते
 मन्वन्ते ॥ ८ ॥

यस्य हविर्निरुप्त पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्तास्त्रेधा
 तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालान्निर्व-
 पेत् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधति चरु ये क्षोदिष्ठा-
 स्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्यश्वो वा एतेऽतिरिच्यन्ते
 तानेवाप्नोति तानवरुन्धेऽग्निर्वै मध्यमस्य दाता इन्द्रो वै ज्येष्ठस्य
 प्रदाता यदेवेदं क्षुद्रं पशूना तद्विष्णोः शिपिविष्टं तदेवाप्नोति
 पशूनेवावरुन्धे ॥ ८ ॥

या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राका या पूर्वा
 साऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्क्षन्द्रमा एव
 धाता च विधाता च यत् पूर्णोऽन्या वसत् पूर्णोऽन्यान्तत् मिथुनं
 यत् पश्यत्यन्यान्नान्यन्तन्मिथुनं यदमावास्यायाश्चन्द्रमा अधि-
 प्रजायते तन्मिथुनन्तस्मादेवास्त्रै मिथुनात् पशून् प्रजनयते ॥ १० ॥

न हे यजेत यत् पूर्वया सम्प्रति यजेतोत्तरया क्वं वषट्
 कुर्याद्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वया क्व वषट् कुर्यान्नेष्टिर्भ-
 वति न यज्ञस्तदनुहोतामुख्यमुपगल्भोऽजायत एकामेव यजेत
 प्रगल्भो हैव जायते न दृत्यन्त हे यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वमाल-
 भते यजत उत्तरया देवता एव पूर्वयाप्नोतीन्द्रियमुत्तरया देव-
 लोकमेव पूर्वयाऽवहन्धे मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसी यज्ञक्रतू-
 नामुपैत्येष ह वै सुमनानामेष्टिर्ये मध्ये याने पश्चाच्चन्द्रमा
 अभ्युदियादस्मा अस्मिन् लोक आर्धुं क भवति ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दर्शपूर्णमासावारि-
 ष्टमाषोऽग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चार-
 भत ऋध्या ऋध्नोत्येवोभौ सहारम्भावित्याहुरुदिनु शृङ्गे श्वितो
 सुच्यत इति दर्शो वा एतयो पूर्वः पौर्णमास उत्तरोऽथ यत्
 परस्तात्पौर्णमास आरभ्यते तद्यथा पूर्वं क्रियते तद्यत्पौर्ण-
 मासमारभमाणः सरस्वत्यै चरुं निर्वपेत्सरस्वते द्वादशक-

पादममापाद्या वै सरस्वती पीर्यमास सरस्वानिम्बुमावेर्षेती
सहारमत चक्ष्वा चक्षोर्भेद ॥ १२ ॥

अम्बे पयिच्छतेऽष्टाकपासं निर्वपिष्यन्न प्रघ्रातेष्टिरिति
पद्यते वक्षिष्यन्न वा एष एति यन्न प्रघ्रातेष्टिरिति पद्यते वै
अम्बिदेवानां पयिच्छत्तमेव मामभेयेनोपासरन्न एनं पन्थानमपि
नयन्मनङ्गा दक्षिणा स हि पन्थानमभिव इति ॥ १३ ॥

अम्बे व्रतपतयेऽष्टाकपासं निर्वपेद् य चाहिताम्बि-
सम्बवसिद् बहुषा एष व्रतमतिपातयति य चाहिताम्बि-
सम्बवसति व्रत्त्रेऽहनि स्त्रियं कोपेति मांसं वा चन्द्राब्जम्बिर्वै
देवानां व्रतपतिरम्बिमितन्न व्रतमगात्तथादेतन्न व्रतमा-
कथयते ॥ १४ ॥

अम्बे व्रतधृतेऽष्टाकपासं निर्वपेद्य चाहिताम्बिराति
जमनु कुर्षादानौतो वा एष देवानां य चाहिताम्बिच्छया
दतेनानु न कर्त्तव्यं न हि देवा अन्तु कुर्वन्त्यम्बिर्वै देवानां
व्रतधृदम्बिमितन्न व्रतमगात्तथादेतन्न व्रतमाकथयति ॥ १५ ॥

ऐन्द्राभ्यमुत्सृज्यमनुसृष्टमासमेत यन्न पिता पितामह-
सोमं न पिबेदिन्द्रिषेद्य वा एष सोम्येव चक्षते यन्न पिता
पितामह सामं न पिबति यदेन्द्र इन्द्र इन्द्रिषेचेर्वं न तद्वीर्येव
समर्हवति देताभिर्वा एव वीर्येव चक्षते यन्न पितापिता-
मह सोमं न पिबति यदाग्नेपोऽम्बिर्वै सर्वा देवता सर्वा
मिरेर्बनन्तद् देवताभिः समर्हयत्त्वगुच्छदो मन्वत्त्वच्छतुष्ट एव
छेतन्न सोमपौधो यन्न पिता पितामह सोमं न पिबति
तथादेव एव तस्या देवताया पशूनां सष्टुष्ट ॥ १६ ॥

देवा वा सोपवीडु पञ्जापञ्चिमनु स इन्द्रो विदोम्बिर्वा
वेमा प्रबभ चक्षेचतीति सोऽब्रवीचतते नी पूव उच्ययानं
नी सङ्गिति ता अम्बिद्दमपत्तदिन्द्रो मोदन्नवत स एव

ऐन्द्राग्निः सन्नाग्नेन्द्र एका वै तर्हि यवस्य शुष्टिरासीदेका
 व्रीहरेका मापस्यैका तिलस्य तद्विश्वेदेवा अनुवन् वय वा
 एतत् प्रथयिष्यामो भागो नोऽस्त्विति तद्भूम एव वैश्वदे-
 वोऽघो प्रथयत्येतेनैव पयसि स्याद्वैश्वदेवत्वाय वैश्वदेव
 हि पयोऽयेमे अत्रूतां नवा ऋत आवाभ्यामेवैतद्युयं प्रथयत
 मयि प्रतिष्ठितमसी वृष्ट्या पचति नैतदितोऽभ्युज्जेष्यतीति
 भागो नावस्त्विति ताभ्यां वा एष भागः क्रियत उज्जित्या
 एवाधो प्रतिष्ठित्या एव ये द्यावा पृथिवीयः सोमोर्वा ओषधी
 सोम ओषधीनामधिराजो याश्च ग्राम्या याश्चारण्या स्तासामेष
 उच्चारो यच्छग्रामाको यच्छग्रामाकः सौम्यस्तमेव भागिन कृणुते
 यदहत्वाऽऽग्रयण नवस्थाश्रीयाद् देवानां भाग प्रतिक्लृप्तमद्या-
 क्ष्वत्सराद्वा एतधिप्रजायते यदाग्रयण सवत्सर वै ब्रह्मा
 तस्माद् ब्रह्मा पुरस्ताद्दोमसस्थितहोमेष्वावपेतैकहायनी दक्षिणा
 म हि सवत्सरस्य प्रतिमा रेत एव ह्येषो प्रजात
 प्रजात्यै ॥ १७ ॥

अथ हैतदप्रतिरथमिन्द्रस्य वाङ् स्थविरौ वृषाणावि-
 त्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवत्येतेन यजमानो-
 भ्रातृव्य जयति सङ्ग्रामे जुहुयादप्रतिह भवत्येतेन ह वै भर-
 हाज प्रतर्द्धन समनञ्चत् स राष्ट्राभवद्य कामयेत राष्ट्री
 स्यादिति तमेतेन सन्नह्येद्राष्ट्रो ह भवत्येतेन ह वा इन्द्रो
 विराजमभ्यजयद्दृष्टैतान्वाह दशाचरा विराड्वैराज वा एतेन
 यजमानो भ्रातृव्य वृद्धे तदु हैक एकादशान् बाहुरेका-
 दशाचरा वै त्रिष्टुप् त्रैष्टुभो वज्रो वज्रैर्गैवैतद्रक्षास्यपसेधति
 दक्षिणतो वै देवाना यज्ञ रक्षास्यजिघांसत्स्तान्यप्रतिरथे-
 नापाह्नत, तस्माद् ब्रह्मा अप्रतिरथञ्चपन्नेति । यद्ब्रह्मा अप्रति-
 रथ जपन्नेति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहृत्यै रक्षसामपहृत्यै १८

पश्चात्प्रातुर्मासानां चातुर्मासानां प्रयोगं प्राक्कृत्वा
 पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रवृत्तौत । सुखं वा एतत्संवत्-
 सरस्य, यद् प्राक्कृतौ पौर्णमासी सुखम् उत्तरे फलकृतौ
 पुच्छं पूर्वं तद्यथाप्रवृत्तप्राप्ती समिती प्राताम्, एवमेवैतत्
 संवत्सरप्राप्ती समिती भवत । तद्यत् प्राक्कृतौ पौर्ण
 मास्यां चातुर्मासीर्यजते, सुखत एवैतत् संवत्सरं प्रवृत्तौ ।
 पक्षो भवत्ययम् वा एते यथातुर्मास्यानि । तस्माद्दत्तु
 सन्धिषु प्रवृत्तान्ते चातुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते । तान्वेता
 न्यहो हवींषि भवन्ति पक्षो वै चतुष्टयां पौर्णमासीनां
 हवींषि भवन्ति चतुष्टयां वै पौर्णमासीनां वै ऋदेव समास ।
 पञ्च यदग्निं सन्त्यति प्रजापतिर्वै वै ऋदेव प्रजाप्या एव
 पक्षेन देव गर्भं प्रजनयति । पञ्च यत् सप्तदशसामिषेभ्यः,
 सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेरामर्षः । पञ्च यत्
 सप्तदशाक्षराभागावधिसन्तीति वै सप्तन्ती भवत । पञ्च यद्दि
 राक्षी संयाच्ये, पञ्च वै यीषि राक्ष, पञ्चाक्षरं त्रियोऽक्षरधी ।
 पञ्च यच्च प्रयाजा नवाहृतयाजा पक्षौ हवींषि वाञ्छिनश्चतस्रः,
 तत्राचरयीषी विराजमाप्नोति । पक्षो चाष्टुर्दशमीं विराज
 मिति प्रयाजाहृतयाजा हवींषाचाराभावाभावाविति ॥१८॥

पञ्च यदग्नीषीमी प्रथमं देवतानां यजति अग्नीषीमी वै
 देवानां सुखं सुखत एव तत् देवान् प्रीचाति । पञ्च यत् सवि
 तार यजति असी वै सविता योऽसी तपति एतमेव तन
 प्रीचाति । पञ्च यत् सरस्वतीं यजति, वाग् वै सरस्वती
 वाचमेव तन प्रीचाति । पञ्च यत् पूषन् यजति असी वै
 पूषा योऽसी तपति एतमेव तन प्रीचाति । पञ्च यच्चतस्रः
 अतस्रो यजति, घोरा वै सप्तः अतस्रः तानमेव तन
 प्रीचाति । पञ्च यद्दिशान् देवान् यजति एषी वै विश्वे देवाः,

यत् सर्वे देवाः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद् द्यावा-
पृथिव्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिव्यौ, प्रतिष्ठित्वा एव ।
अथ यद्वाजिनो यजति, पशवे वै वाजिनः, पशूनेव तेन
प्रीणाति । अथो ऋतवो वै वाजिन, ऋतूनेव तेन प्रीणाति ।
अथो छन्दाप्सि वै वाजिन, छन्दाप्स्येव तेन प्रीणाति ।
अथो देवाश्चा वै वाजिन, अत्र देवाः साश्वा अभीष्टा प्रीता
भवन्ति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमासिन यजते, तथा हास्र
पूर्वपक्षे वैश्वदेवेनेष्ट भवति ॥ २० ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ता सृष्टा अप्रसृता
वरुणस्य यवां जद्नुः । ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यबध्नात्, ता
प्रजा प्रजापतिः पितरमेत्योपावदन्, उप त यज्ञक्रतुं
जानीहि, येनेष्टा वरुणमप्रीणात् । स प्रीतो वरुणो वरुण-
पाशेभ्यः सर्वस्मात्पापन सम्प्रमुच्यन्त इति । तत एत प्रजा-
पति यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रघास तमाहरत् तेनायजत,
तेनेष्टा वरुणमप्रीणात् । स प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्व-
स्मात्पापन प्रजा प्रामुञ्चत । प्र ह वा एतस्य प्रजा वरुण-
पाशेभ्यः सर्वस्माच्च पापनो मुच्यन्ते । य एव वेद । अथ
यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवासु वैश्वदेवे मन्यन्ति तमेव तत्
प्रणयन्ति । यन्मथ्यते, तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथ यत् सप्तदश-
सामिधेन्यः, सद्दन्तावाच्यभागौ, विराजौ सयाच्ये, तेषामुक्त
ब्राह्मणम् । अथ यन्नव प्रायाजाः नवानुयाजाः, नवैतानि
हवीषि समानानि त्वेव पञ्च सञ्चराणि हवीषि भवन्ति
पौष्णान्तानि, तेषामुक्त ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ यदेन्द्राग्नी द्वादशकपाली भवति, बल वै तेज
इन्द्राग्नी, बलमेव तत्तेजसि प्रतिष्ठापयति । अथ यद्दारुण्या-
मिच्छा, इन्द्रो वै वरुण, स उ वै प्रयोभाजनः, तस्माद् वारु-

श्यामिषा । अथ यन्माहती पयस्या अप्सु वै महत त्रितः
 पापी हि पयः । अथेन्द्राणां वै महत त्रितः इन्द्रं पयः
 तस्यान्माहती पयस्या । अथ यत् क्षाय एवधपासः, प्रजा
 पतिर्वै वा प्रजापतिरासौ । अथो सुश्रवणं वा एतन्नामधेयं नमिति,
 सुश्रमेव तदध्यात्मव्यक्तेः । अथ यत् मिथुनी गावी ददाति
 प्रजात्यै उपसुश्रवा वाचिनः । अथ यदस्य वदन् यजति
 अथ एवेनस्तदायतमी प्रीचाति । अथ यत्परस्तात् यौर्धमासेन
 यजते तथा हास्य पूर्वपक्षे वदन्प्रजासैरिह भवति ॥२२॥

इन्द्रो वा एव यजन्तुः, यत् माध्वमेवा, तद्यथा महाराज
 पुरस्तात् सेनानीकानि शूद्राभयं पश्यान्मन्त्रियान्, एवमेवै
 तत् पुरस्ताद् देवता यजन्ते तद् यथैवादः शीमल्य महामतम्
 एवमेवैतदिहिसमाव्रतम् । अथ यदग्निमशौचपर्वणं प्रथमं
 दृशतानां यजति अग्निर्वै देवानां सुखं सुश्रुत एव तद्देवान्
 प्रीचाति । अथ यद्यध्वन्दिने महतः शान्तपनान् यजति
 इन्द्रो वै महतः शान्तपनाः, इन्द्रं माध्वन्दिनं तस्यादिनानि
 न्देवापसंहितान् यजति । अथ यत् सायं अहमिषीयेन
 चरन्ति, पुष्टिर्वर्म वै अहमिषीयः, सायम्पौत्रं पशूनां तस्यात्
 सायं अहमिषीयेन चरन्ति । अथ यच्छीभूते अहमिषीयस्य
 निष्क्रासमिषेच पूषादन्वां चरन्ति पूषेभ्यु कर्मभेदेतत् प्रातः
 कर्मोपसन्तश्चन्ति । अथ यत् प्रातर्महतः क्रीडिनो यजति,
 इन्द्रो वै महतः क्रीडिनः तस्यादिनानि न्देवापसंहितान् यजति ।
 अथ यदग्निं प्रचयन्ति यमेवासु वैश्वदेवि मन्यन्ति तमेव तत्
 प्रचयन्ति, यथाचरते तज्जोत्रं ब्राह्मणम् । अथ यत् सप्तदश
 सामिषेभ्यः, सहन्तावाप्यभासो विरात्री संयाज्ये तेषामुक्त
 ब्राह्मणम् । अथ यद्वक्त्रं प्रयाजा नवाशुयाजा चहो हवींश्चि
 (समानानि त्वय पद् अचराचि हवींश्चि भवत्येन्द्राभ्यान्ताभि,

तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्महेन्द्रमन्ततो यजति, अन्तं वै श्रेष्ठो भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति । अथ यद्वैश्वकर्मण एककपालः, असी वै विश्वकर्मा, योऽसी तपत्येतमेव तेन प्रीणाति । अथ यदृषभङ्गा ददाति, ऐन्द्रो ह यज्ञ-
ऋतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति, अपराह्णभाजो वै पितरः, तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति । तदाहुर्यदपर-
पक्षभाजो वै पितरः, कस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तीति । देवा वा एते पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तीति । अथ यदेकाध-
सामिधेनीन्विरन्वाह, सक्तदु ह वै पितरः, तस्मादेका सामि-
धेनीन्विरन्वाह । अथ यद्यजमानस्यार्षेऽन्वाह, नेद्यजमान
प्रमृणजानीति । अथ यत् सोमम्पितृमन्तं पितृन् सोमवतः
पितृन् वहिषदः पितृन्ग्निष्वात्तानित्वावाहयन्ति, न ह्येके स्व
महिमानमावाहयन्ति, यजमानस्यैष महिमेति वदत आवा-
हयेदिति, त्वेव स्थितमग्नेर्ह्येष महिमा भवति, अर्धं स्वधेत्या-
त्रावयति, अस्तु स्वधेति प्रत्यात्रावयति, स्वधाकारो हि पितृ-
णाम् । अथ यत् प्रयाजानुयाजेभ्यो वहिषन्तावुद्धरति, प्रजा
वै वहिः, नेत् प्रजां पितृषु दधानीति । ते वै षट् सम्पद्यन्ते,
षड्वा ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितृणामासैः ॥ २४ ॥

अथ यज्जीवनवन्तावाच्यभागी भवतः, यजमानमेव
तस्मैवयतः । अथ यदेकैकस्य हविषस्तिस्त्रस्त्रिस्तो याच्या
भवन्ति, ह्यत्येवैना प्रथमया, द्वितीयया गमयति, प्रैव तृती-
यया यच्छति । अथो देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति,
अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्स्त्रस्य कुर्वन्ति ।
अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो यजति, एतत् स्वष्टकृतो वै
पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहनमन्ततो यजति । अथ यद्वि-

षासुपद्मयावभावा न प्राश्नन्ति पश्यन्ती वा इडा, नेत्यशून् प्रश्न
 चकामतीति । अथ यत् छात्रवाचि यजमानप्राशिवीत्याह
 नेत्यजमान प्रश्नचकामतीति । अथ यत् पत्नीच संवाचयन्ति
 नेत्यश्रीं प्रश्नचकामतीति । अथ यत् पवित्रवति मार्जयन्ते
 शान्तिर्वे मेपवमाप, शान्तिरैवो मेपवमन्ततो यज्ञे जियति ।
 अथ ब्रह्मर्षुं पिबन्त्यो निपृच्छति जीवानेव तत् पितृमनु
 मनुष्या पितरोऽगुप्रवहन्ति । अथो देवयज्ञमेवैतं पिबयज्ञेन
 व्यावस्यन्ति । अथो दक्षिणासृष्टो वै पिबयज्ञं तम
 वेतदुदकासृष्टं कुर्वन्ति । अथ यत् प्राचोऽभ्युत्कम्यादिभ्यः
 सुपतिहन्ते देवलोको वा पादिभ्यः, पिबन्ती वा पितरः, देव
 लोकेमेवैतं पिबन्ती वादुपपत्तुमन्तीति । अथ यद्दक्षिणा
 चोऽभ्युत्कम्याम्प्रीतुपतिहन्ते प्रीत्यैव तद्देवेभ्यस्ततीर्षुं चरन्ति ।
 अथ मनुदक्षोऽभ्युत्कम्यन्तैर्यन्त्येवैतन्ते, चरन्तेव तत् प्राञ्जाए
 दिशि प्रीचन्ति । अथो देवयज्ञमेवैतं पिबयज्ञेन व्यावस्यन्ति ।
 अथो दक्षिणासृष्टो वै पिबयज्ञः, तमेवेतदुदकासृष्टं
 कुर्वन्ति । अथ यदन्तत पादिभ्योऽप्या वजति इयं वा अदि
 तिरक्षामेवैतन्तत प्रतिष्ठापयति । अथ यत्परस्थात् प्रीर्ष
 मासैन यजते तदाहास्य पूर्वपक्षे साक्षमेधेरिह भवति ॥२३॥

त्रयोदशं वा एतं मासमाहोति यच्छुभाभौर्ध्वं यजति
 पतावाच्ये संवत्सरः, यावामिष त्रयोदशो मासः । अथ यदग्निं
 प्रक्षयन्ति यमिवासु वैश्वदेवे मज्जन्ति, तमेव तत् प्रक्षयन्ति
 यक्षन्त्ये तपोत्तं प्राश्नन्तं यद्यु न मन्वति पौषमासमेव तन्मं
 भवति प्रतिष्ठा वै प्रीर्षमामं प्रतिष्ठित्वा एव । अथ यद्वायुं
 यजति प्राचो वै वायुं प्राश्नमेव तिन प्रीचति । अथ यच्छ
 नावीरं यजति संवत्सरो वै शुभासीः संवत्सरमेव तिन
 प्रीचति । अथ यच्छूर्ध्वं यजति असी वै शूर्ध्वः, सीऽपी

तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तद्रूप क्रियते । अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधि कुर्वन्ति, स्वस्वयनमेव तत् कुर्वन्ति, यज्ञस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय । तैर्वा एतैश्चातुर्मास्यैर्देवाः सर्वान् कामानापुवन्, सर्वा इष्टो सर्वममृतत्वम् । स वा एष प्रजापतिश्चतुर्विंशः, यश्चातुर्मास्यानि, तस्य मुखमेव वैश्वदेव, बाह्व वरुणप्रधासाः प्राणोऽपानी व्यान इत्येतास्त्रिस्र इष्टयः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासीर, स वा एष प्रजापतिरेव भवत्सर, यश्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः, सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वेणैव सर्वमाप्नोति य एव वेद यद्यैव विद्वाश्चातुर्मास्यैर्यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इति अथर्ववेदे गीपथब्राह्मणीत्तरभागे प्रथम प्रपाठक समाप्त ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

श्रोम् । माप्स्यन्ति वा आहिताग्नेरग्नय, त एनमेवाग्नेऽभिधायन्ति यजमान, य एतमैन्द्राग्ने पशु षष्ठे षष्ठे मासे आलभते, तेनैवेन्द्राग्निभ्या ग्रसितमात्मान निरवदयत । आयुष्काम आलभेत, प्राणापानी वा इन्द्राग्नी, प्राणापानावेवात्मनि धत्ते, आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणापानी वा इन्द्राग्नी, प्राणापानी प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आलभेत, प्राणापानी वा इन्द्राग्नी, प्राणापानी पशवोऽनुप्रजायन्ते, पशुमान् भवति । याम शुक हरितमालभेत शठ वायःकाम, एता नाम य पितृलोकैभ्यामित्येतेन ह वै यमोऽसुषिंल्लोक आर्ध्नीत्, पितृलोक एवाध्नीति । त्वाङ्ग वडवमालभेत प्रजाकाम, प्रजापतिर्वै प्रजा सिष्टतमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्, स त्वाङ्ग वडवमपश्यत्, त्वष्टा

हि रूपाणां प्रजनयिता तेन प्रजा पश्यन् तेन मिथुन
 मबिन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति य एव वेद, यश्चैव
 विद्वानितमात्मते योनीन् वा एव काम्यान् पशूनात्मते
 योनींश्चेन्द्रास्त्रेण काम्यं पशुमात्मन्त इहात्मन्त पश्यथै ॥ १ ॥

पशुधा वै देवा मृतुक्कामन् पम्बिर्वसुभि सोमो इदं,
 इन्द्रो मरुद्भि वरुण पादित्यैः, इन्द्रस्यतिविद्यैर्देवै । ते
 देवा धनुवन् असुरैभ्यो वा इदं मातृश्वेभ्यो इध्यामः, यन्निवा
 विषयात्मः, या न इमा प्रियास्तन्वस्ता समवद्यामहा
 इति । ता समवाचन्त ताम्य सञ्चिच्छन्तात् यो न
 प्रथमोऽन्वोऽन्वकौ हुद्वाइति । यत्तन्व समवाचन्त तत्
 तानूनमुष्य तानूनसत्वम् । ततो देवा पमवन् पराहुरा ।
 तन्वाद्यस्ताननमुषां प्रथमो हुद्वाइति स चात्तिमाच्छति ।
 यत्तानूनमुष् समवद्यति आह्वयामिमूर्त्तै भवति चात्मना
 पराह्वामियो आह्वयो भवति ॥ २ ॥

पशुत्वोऽवद्यति पाह्वो यत्र, पशुधा हि ते ता
 समवाचन्त । चायस्ये त्वा यज्ञामीत्याह प्राणो वा चायतिः,
 प्राचमैव तेन प्रीचाति । परिपतये त्वेत्याह मनो वै परि
 पति मन एव तेन प्रीचाति । तनुनमु इत्याह तन्वो
 हि ते ता समवाचन्त । गाह्वगयेत्याह यत्राह हि ते ता
 समवाचन्त । यन्मन् योजिष्ठयेत्याह चाञ्चिष्ठ हि ते तदा
 मन् समवाचन्त । यनाहृष्टमित्याह यनाहृष्ट इत्यत् ।
 यनाहृष्टमित्याह यनाहृष्ट इत्यत् । दिवानामोज इत्याह,
 दवानाहृष्टे तदोज । यमिगश्तिपा इत्याह यमिगश्तिपा
 इत्यत् । यममिगश्तीऽन्वमित्याह यममिगश्तेनहृष्टे तदनु म
 दीक्षा दीक्षापतिमन्यतामनु तपस्तपश्चति । यन्मना मन्व
 सुर्गाणां स्तिते माधा इत्याह यथा यहुर्बैतत् ॥ ३ ॥

घृत वै देवा वक्ष कृत्वा सोममघ्नन् । सुचौ वाह, तस्मात् सुचौ सौमोमाहुति नासाते । अवधीयेत सोम', तस्मात् सुचौ चाज्य चान्तिकमाहार्पोत् । अन्तिकमिव खलु वा आस्यैतत् प्रचरन्ति, यत्तानूनमुणेण प्रचरन्ति । अशुरः सृष्टे देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्मीयते, तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । आ तुभ्यमिन्द्र प्यायतामात्ममिन्द्राय प्यायस्वेत्याह, उभावेवेन्द्रञ्च सोम चाप्याययन्ति । आप्याययाद्भ्रान्तं सखीन् मन्या मेधया प्रजया धनेनेत्याह, ऋत्विजो वा एतस्य सखाय, तानेवास्यैतनाप्याययन्ति । खस्ति ते देव सोमसुत्यासुष्टचमशीयेत्याह, आशिषमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्माल्लोकाच्चप्रवन्ते, ये सोममाप्याययन्ति । अन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायत एष्टा राय एष्टा वामानि प्रैषे भगाय ऋतसृतवाटिभ्यो नमो दिवे नम पृथिव्या इति, द्यावा पृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मि लोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेय, छिद्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् छिद्र खमिल्युक्त, तस्य मेति प्रतिषेध, मा यज्ञ छिद्र करिष्यतीति । छिद्रो हि यज्ञो भिन्न इवोदधिर्विस्रवति । तद्वै खलु छिद्र भवति, ऋत्विग्यजमानविमानाद्वापि वैषा व्यपेक्षया मन्त्रकल्पब्राह्मणानामप्रयोगाद् यथोक्ताना वा टक्षिणानामप्रदानाद्दोनाद्वातिरिक्ताद्दोत्याताद् भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति । इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं ब्रह्मैव विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोवित् सम्यगधीयानञ्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनातिरिक्ताङ्ग अप्रमत्तो यज्ञ रक्षति तस्य प्रमादाद्यदि वाप्यसान्निध्याद्यया भिन्ना नौरगाधे महत्युदके समुद्भवेत्, मत्स्यकच्छपशिशुमारनक्रमकरपुण्डरीकजखरजसपिशाचाना भागधेय भवति, एव-

मादीनां चान्धेयां विनहोपसौविनाम् । एव खल्वपि यत्र
 त्रिचमिषोऽप्यक्षत उपाताहुतो बहुषोऽयर्वभिरसृष्टतो
 सुरबन्धर्वयचराचसपिषाचानां भागधेयं भवति, एवमादीनां
 चान्धेयां विनहोपसौविनाम् । तदपि श्लोकाः,

त्रिचमिषोप्यक्षतो विभ्रुतो बहुषा मख ।
 रदापूतद्रमिषं पृथ्वयजमानप्रावापतत् ॥
 अत्रिषां च विनाशाय राश्री जनपदश्च च ।
 संबन्धरपिरिष्टं तद् यत्र यत्रो विरिचते ॥
 दक्षिणाप्रवशीभूतो यत्रो दक्षिणतः स्यूतः ।
 होनाहो रचसाभागी ब्रह्मविदादसंस्ततः ॥
 चतुप्यात् सक्खो यत्रवातुर्षीविनिर्मितः ।
 चतुर्विधैः खितो मन्वेच त्विधिवेदपारने ॥
 प्रायचित्तेरतुध्वानैरतुज्ञानानुमन्वधैः ।
 इमीच यत्रविच्यं यं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत् ॥ इति ।

तस्याद् ब्रह्ममानो सुम्बह्विरोविदमिच तत्र ब्रह्मार्थं ज्ञानी
 यात् । स हि यत्रन्तारयतीति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यत्रो वै देवीस्य उदकात्मत् न वोदमस भविष्यामीति ।
 मिति दवा यहुवन् यत्रमेव नो भविष्यतीति । तं देवा
 विमिषिरे । स एवो विद्वत् न प्रबभूव । ते होषुर्देवा
 नर्षे न इच्छन् विद्वत् यत्रं भविष्यति जन्तेमए सन्धरामीति ।
 तं सएबभू । तं सन्धख्यो चतुरन्विनी इमं भियञ्चतमिति ।
 चन्विनी वै देवानां भियजावन्विनावन्धर्षु तस्मादध्वर्षु धम
 सन्धरत । तए सन्धुस्यो चतुः, ब्रह्मन् धर्मेष प्रपरिष्याम
 होतर्धर्ममभिदुहि उद्गातः सामानि गयेति । प्रचरत धम
 मिश्वतुज्ञानाति । ब्रह्मप्रचृता हि प्रचरन्ति यत्र वेदं
 प्रवधानामीषी सविद्यप्रचृततायै धर्मं तपामि ब्रह्मजज्ञान

मियम्यित्रां राष्ट्रे त्वय इति । घर्मं ताप्यमानमुपासीत, शस्त्र-
वदर्धर्त्तंश आहावप्रतिगरवर्जे रूपसमृद्धाभिः । एतद्वै यज्ञस्य
समृद्ध यद्रूपसमृद्धम् । यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभि-
वदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्रुते । य एवं वेद, वेद
मिथुन वा एतत् यद् घर्मं, तस्मादन्तर्धा हि प्रचरन्त्यर्हिता
वै मिथुन चरन्तीति । तदेतदेव मिथुनमित्याचक्षते, तस्य
यो घर्मं, तच्छिञ्च, यो शफौ, तावाण्ड्यौ, य उपयमनीके,
श्रीणिकपाले, यत्पय, तद्रेतः, तदग्नी देवयोन्त्यां रेतो ब्रह्म-
मय, धत्ते प्रजननाय । सोऽग्निर्देवयोनिर्ऋतश्च यो यजुर्मयः
साममयो ब्रह्ममयोऽमृतमय आहुतिमय सर्वेन्द्रिय सम्पन्नी
यजमान ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति । तदाहु, न प्रथमयज्ञे
प्रवर्ग्यं कुर्वीत, अनुपनामका ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवो
भवन्तीति । कामन्तु योऽनूचान श्रीत्रियः स्यात्, तस्य प्रह-
क्ष्णात्, आत्मा वै स यज्ञस्येति विज्ञायते, अपशिरसा ह
वा एष यज्ञेन यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा
एतद्यज्ञस्य, यत् प्रवर्ग्यं । तस्मात् प्रवर्ग्यवस्त्यैव याजयेन्ना-
प्रवर्ग्येण । तदप्येपाभ्यनूक्ता, चत्वारि शृङ्गेति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा ऋषयश्चासुरैः सयत्ता आसन् । तेषामसु-
राणामिमा पुरः प्रत्यभिजिता आसन्, अयस्मयी पृथिवी,
रजतान्तरिक्ष, हरिणी थी । ते देवा सद्वातं सद्वात परा-
जयन्त । ते विदुः, अनायतना हि वै ग्यः, स्र ? तस्मात्
पराजयामहा इति एताः ता पुरः प्रत्यकुर्वत, हविर्धानन्दिष
आग्नीध्रमन्तरिक्षात्सद् पृथिव्या । ते देवा अब्रुवन्, उपसदा-
मुपायाम, उपसदा वै महापुरश्चयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो
निरसन्, एकयामुष्मात्लोकादेकयान्तरिक्षादेकया पृथिव्या ।
तस्मादाहु, उपसदा वै महापुरश्चयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो

पत्नी, सेनेन्द्रस्य पत्नी, धेना वृहस्पतेः पत्नी, पथ्या पूष्य पत्नी,
गायत्री वसूनां पत्नी, त्रिष्टुप् रुद्राणां पत्नी, जगत्यादित्यानां
पत्नी, अनुष्टुप् मित्रस्य पत्नी, विराड् वरुणस्य पत्नी, पङ्क्ति-
र्विष्णोः पत्नी, दीक्षा सोमस्य राज्ञः पत्नीति । अतिभ्रातृ-
व्यानारो इति, नैन भ्रातृव्या आरोहन्ति, उपरि भ्रातृव्याना-
रोहति, य एवं विद्वानग्नीध्रो देवपत्नीर्व्याचष्टे ॥ ६ ॥

यथा वै रथ एकैकमरमभिप्रतितिष्ठन् वर्तते, एव यज्ञ
एकैका तन्वमभिप्रतितिष्ठन्नेति । पुरा प्रचरितोराग्नौध्रीये
होतव्या एतद् वा उवाच वासिष्ठः सात्यहव्य, अस्क सोम
इत्युक्ते मा सूर्ध्वत प्रचरत प्रातर्वावाद्याह सोम संस्थापयामीति ।
नास्य सोम स्कन्दति, य एवं विद्वान्त् सोम पिवति, स ह
स्र वसैहासन्द्यामासीनः सक्तुभिरुपमथ्य सोम पिवति, अह
याव सर्वतो यज्ञ वेद, य एतान् वेद, न मामेष हिसिष्यतीति ।
नैन सोमपीथीनपेयो हिनस्ति, य एवं विद्वान्त् सोम पिवति ।
त ह स्र यदाहुः, कस्मात्त्वमिदमासन्द्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य
सोम पिवसीति । देवतास्वेव यज्ञ प्रतिष्ठापयामीति अब्र-
वीद् ब्राह्मण । यस्यैव विदुषो यस्यैव विद्वान् यज्ञार्तान्
यज्ञे प्रायश्चिन्नं जुहोति, देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति ।
यज्ञार्तिं प्रतिजुहयात्, सयोनित्वाय । त्रयस्त्रिंशद्दे यज्ञस्य
तन्व इति, एकात्रविंशत्स्तोमभागा, त्रीणि सवनानि,
यज्ञस्यतुर्यं, स्तोमभागैरेवैतत् स्तोमभागान् प्रति प्रयु-
ङ्क्ते, सवनै सवनानि, यज्ञेन यज्ञ, सर्वा ह वा अस्य यज्ञस्य
तन्व प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आप्ता सर्वा अवर्द्धा देवस्य
सवितु प्रसवे वृहस्पतये स्तुतेति । यद्यद्वै सविता देवेभ्य
प्रासुवत् तेनार्धुवन्, सवितुप्रसूता एव स्तुवन् पृधुवन्,
पृथ्यन्ते ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञ ऋध्वते, यजमान ऋध्वते,

प्र जाता च ध्वत, पशुभ्य च ध्वत, ब्रह्मणे च ध्वेव विद्वान्
ब्रह्मा भवति ॥ १ ॥

देवाय च वा असुरायाश्चैव तै देवा समावदेवा यश्चे
लुबाबा चासन् यदेव देवा अक्षुवत तदसुरा अक्षुवत तत्र
व्याहृतमगच्छन् । तै देवा अक्षुवन् नवतीमं यश्चे तिर
उपस्थसुरैर्भ्यस्तेऽप्यामसै इति । तमेतामिराच्छाद्योदकामन्ति
यज्ज्वि यश्चे समिध-प्राङ्गिति । तन्तिर उपस्थसुरिभ्यो यश्चे
मतन्वत, तमिषो यश्चेमसुराणां स्वबाय् ततो न देवा अभवन्
परासुरा । स य एव विद्वान्तिर उपस्थसुरिभ्यो यश्चे तसुव
भवन्नात्मना पराप्राप्तियो भाङ्गयो भवति । एतेरेव सुष्टुयात्
वृत्तयश्चे चतुभिश्चतुर्भिरन्वास्वानं पुरस्तात् प्रातरनुवाक्य
सुष्टुयात्, एतावान् वै यश्चे यावामेव यश्चेष्टं वृत्तं स
यश्चे भवति यश्चे इतत् । एतेरेव सुष्टुयात् पुरस्ताद्
वादगाह्य । एव च वै प्रत्यक्षं वादगाह्य, तमेव चावन्व
एतेरेव सुष्टुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः । एषा च वै प्रत्यक्षं
दीक्षा तामेवावन्वैतेरेवातिथ्यमभिधेयित् यश्चेन यश्चेमयन्त
वशा इति ॥ ११ ॥

यश्चे विद्वान्नाति ब्रह्मन्व्यामोऽस्त्विति । तमेतयावन्वा
भिमन्ववत अभूद्देवः सविता बन्धो नून इदानीमश्चे उप
वाचा नृमिः, वि यो रक्षा भवति मानवीभ्य अठको यश्चे
द्रविचं यथा इति । ते चम्यो यश्चेस्त्विति सप्तभिर
भिक्षुवाति । यदेवाप्यावस्त्वचं भवति तदवाप्येतद्व्यो स्या
कराति । अन्निर्चं सुष्टुतीनां इविषो प्रतिष्ठा । यश्चे विद्वान्
वैमुषान् होमान् सुष्टुति इत्यवस्त्विति । या एवाप्या
भिव्यमाश्चे विमुष-स्त्विति, यश्चेता एवाप्येतदाहव
नीचे जनाहयेति । याहवनीयो ब्राह्मतीनां प्रतिष्ठा । यश्चे

द्रप्स स्कन्दतीति, स्तोको वै द्रप्स । यस्ते अशुर्वाहुच्युतो
धिषणाया उपस्थादिति, बाहुभिरभिच्युतोऽंशुरधिपवणाभ्या-
मधिस्कन्दन्ति । अर्ध्वर्ध्वोर्वा पर्यः पवित्रात्तन्ते जुहोमि मनसा
वषट्कृतमिति, तद्यथा, वषट्कृत स्वाहाकृतं हुतमेव
भवति ॥ १२ ॥

ऋषयो वा इन्द्र प्रत्वक्ष नापश्यन् । त वसिष्ठ एव प्रत्यक्ष-
मपश्यत् । सोऽविभेत्, इतरिभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति ।
सोऽन्नवोत्, ब्राह्मणन्ते वक्ष्यामि, यथा त्वत्पुरोहिता प्रजा
प्रजनयिष्यन्ते, अद्येतरिभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति । तस्मा
एतान् स्तोमभागानुवाच । ततो वसिष्ठपुरोहिता प्रजा
प्रजायन्त । स्तोमी वा एतेजा भाग, तत् स्तोमभागाना
स्तोमभागयज्ञ प्राह । प्रेतिरसि धर्मणे त्वेति, धर्मा मनुष्या,
मनुष्येभ्य एव यज्ञ प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिर-
सीति, तयो वै लोका, लोकेष्वेव यज्ञ प्रतिष्ठापयति । विष्ट-
भ्योऽसीति, वृष्टिमेवावरुन्धे । प्रावोस्यङ्गाःसीति, मियुनमेव
करोति । उशिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिःसीति, अष्टौ वसव
एकादशरुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वात्रिंशो स्वरस्त्रयस्त्रिंशस्त्रय-
स्त्रिंशत् देवा देवेभ्य एव यज्ञ प्राह । औजोऽसि पितृभ्यस्त्वेति
वलमेव तत् पितृनुसन्तनोति । तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति,
प्रजा एव पशूनुसन्तनोति । रिवदस्योषधीभ्यस्त्वेति, ओष-
धीष्वेव यज्ञ प्रतिष्ठापयति । पृतनापाडसि पशुभ्यस्त्वेति,
प्रजा एव पशूनुसन्तनोति । अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी,
व्याहृत्तोऽसी वज्र, तस्मादेषोऽन्यै व्याहृत्त । नाभुरसीति, प्रजा-
पतिर्वै सप्तदश, प्रजापतिमेवावरुन्धे ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोऽसि सःसर्पोऽसि वयोधा असीति,
प्राणोऽपानश्चु श्रीवमित्येतानि वै पुरुषसकरन् । प्राणानु-

यैति प्रजापति एव । त्रिहृदसि प्रहृदसि स्रष्टुत्सुहृदसीति
 सिबुनमेव चरोति । आरोहोऽसि प्ररोहोऽसि संरोहोऽस्यतुरो
 होऽसीति, प्रजापतिरिव । वसुधोऽसि वसुधिरसि विपद्योरसीति
 प्रतिगतत्वम् । रश्मिरसि अयाय त्वेति अयो वै देवा दवेभ्य
 एव हितिरिव । आश्रमोऽसि स्रष्टुत्सुहृदसीऽस्युत्सुहृदसीति
 सौति अश्रितिव । यद्यद्दे मविता दधीम्ब प्रासुवत् तनासु
 वत् सविद्यप्रसृता एव सुवन् व्युधुवन्ति । इहस्यतये सुतीति
 स्रष्टुत्सुहृदसी देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्वीष श्रीं भूजन-
 दिति प्रातःसवन अग्निरेवोभयताऽबर्वाङ्गिरोभिर्गुंसाभिर्गुंसे
 स्तुतस्त्वैव । श्रीं भुवी जनदिति माध्यन्दिनं सवने यजुभिरेवोभय
 तोऽबर्वाङ्गिरोभिर्गुंसाभिर्गुंसे स्तुतस्त्वैव । श्रीं अजनादिति उत्तरीय
 सवने सामभिरेवोभयताऽबर्वाङ्गिरोभिर्गुंसाभिर्गुंसे स्तुतस्त्वैव । अथ
 यद्यद्देन उक्त्वा चोङ्गी वाचपीयोऽतिरात्रोऽसीवामांवा अ्यात्,
 सर्वाभि सर्वाभिरत उह्यै अ्याहतिभिरतुजानाति । आं भूर्भुव
 व्यजनद्भवत् अरहुद्दन् महत्तच्छमोमिन्द्रवन्त स्युतेति, शिन्द्रा
 आपनायत शिन्द्राऽस्तुत इत्यथ । इन्द्रिववान् अग्निमान्
 यमीयान् भवति य एव वेद यथैव विद्वान् स्तोमभागे-
 यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा पायताएव प्रतियताएव स्तोमभागान् विद्याच
 द्विप्यधमानयो महत्तमोमयो ब्रह्माप्यास्तुतोपे स्तुतोर्जे स्तुत
 दबन्ध मवित्तुं सुपे हृद्वैस्मतिं च प्रजापतिं वो वधन् वो देवान्
 ब्रह्मावो उवाणादिम्यान्वा देवान् साध्यान्वा देवानाध्यान्वा
 त्वान्विद्यान्वा दयान् सर्वावो देवान्निम्यतस्मरि इवामङ्गि कर्त्तु
 म्याऽप्यायमस्तु ईवस इत उच्यते वीर्यम् इत्यते ह वा पाय-
 ताच प्रतियताएव स्तोमभागाः, ताश्चपसुपय्युपरि परिषां ब्रह्मा
 अमवेचत । तत एवामबगिरा ब्रह्मा पतति ततो यजन्-

ततो यजमानः । यजमानेऽथ शिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः
पतति । यस्मिन्नर्धे यजन्ते देवाय ह वा असुराय, सहत-
सोमो यज्ञावतनुताम् । अथ वृहस्पतिराङ्गिरसो देवाना ब्रह्मा,
स आयताऽथ प्रतियताऽथ स्तोमभागान् जपन्नुपर्युपर्यसु-
राणा ब्रह्माणसवेक्षेत । तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो
यज्ञः, ततोऽसुरा इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञ पराजयन्त, तमाग्नीध्रात्पुनरुपाजयन्त, तटे-
यज्ञस्यापराजित, यदाग्नीध्र यदाग्नीध्राधिष्णप्रान्विहरति । तत
एवैन पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये
वह्निष्यवमान सर्पन्ति । वह्निष्यवमाने स्तुत आह अग्नीन्,
अग्नीन्विहर, वह्निस्तृणीहि, पुरोडाशानलङ्घुर्विति । यज्ञमेवा-
पराजित्य पुनस्तन्वाना आयन्त्यङ्गारैर्हे सवने विहरति, शला-
काभिस्तृतीयसवन सशुक्रत्वाय । अथो सम्भवत्येवमेवैतत्,
दक्षिणतो वै देवानां यज्ञ रक्षोस्य जिघासन्, तान्याग्नीध्रेणापा-
घ्नत । तस्माद्दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नग्नीत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञ-
स्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

तदाहु, अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृताहुतीर्जुह्वति,
न हविर्यज्ञ इति । अकृतस्त्रा वा एषा देवयज्या, यद्दविर्यज्ञः ।
अथ हैषैव कृतस्त्रा एषा देवयज्या, यत् सौम्योध्वर, तस्मात्
सौम्य एवाध्वरे प्रवृताहुतीर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयास जुष्टो
वाचस्पतये देवि वाग् यद्वाचो मधुमत्तम, तस्मिन्मा धा स्वाहा
वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुगस्तात् स्वा-
हाकारेण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वमुत्सृष्टा यज्ञ वहति ।
मनसोन्तरामनसा हिमन प्रीतम् । तद्दु हैके सप्ताहुतीर्जुह्वति,
सप्त छन्दासि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्तः । यथा मेखला
पर्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विह्वल्यै, एव हैवैते न्युप्यन्ते

वैति प्रजास्या एव । सिद्धदमि महदमि स्रष्टव्यनुद्धदमीति,
 मिथुनमिव ष्वराति । पारोहोऽमि परोहोऽसि मरोहोऽप्यनुरा
 होऽमीति, प्रजापतिरेव । वसुक्ताऽमि वस्यष्टिरमि वेपथोरमीति
 प्रतिगतम् । रश्मिरमि चयाय त्वेति चया ई देवाः, देवेष्व
 एव ङितिरेव । पाप्मोऽमि महत्तमोऽप्सुत्तमोऽप्सुतकान्तिर
 मीति ऋद्धिरेव । यस्यै मविता ईषिष्य प्रासुवत् तेनापु
 वत् मविद्यप्रसूता एव सुवन् म्भुवन्ति । हृद्यन्तये मुनेति
 हृद्यन्तिर्वा पाष्टिरमो देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्तैव श्रीं भूजन
 दिति प्रातःभजन ऋग्भिरिवोभयताऽयवाष्टिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्ते
 स्तुतिश्चैव । श्रीं भुवा जनदिति माध्यन्दिने मयने यजुभिरेवोभय
 तोऽयवाष्टिराभिर्गुप्ताभिर्गुप्ते स्तुतश्चैव । श्रीं सत्रजदिति यतीय
 मयने मामभिरेवोभयताऽयवाष्टिराभिर्गुप्ताभिर्गुप्ते स्तुतश्चैव । यय
 ययहीन उक्त्वा पौङ्गवी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्यासा वा प्यात्
 सवाभि सर्वाभिरत ऊह व्याहृतिमिरतुजानाति । यां भूमय
 प्वजनद्वयत् ऋग्दुइन् मज्जतप्वमोमिन्वन्ता प्शुतेति सिन्द्रा
 आपमायत सिन्द्राप्शुत इत्येव । इन्द्रियवान् स्वदिमान्
 यग्रीयान् भवति य एव वेद ययैव विद्वान् सोममामै
 यं ब्रते ॥ १४ ॥

यो च वा पायताएव प्रतियताएव सोममामान् विधाद्य
 त्रिप्यधमानयो महतमोमयो ब्रह्माप्याशुतोये स्तुतोर्ने श्रुत
 दवस्य सवितु सवि इहं चरति च प्रजापतिं वो वसुन् वो देवान्
 ब्रह्मावो देवानादित्वावो देवान् साध्यान्वा देवानाध्यान्वा
 देवान्निध्यान्वा देवान् सर्वान्वो देवान्निध्यान्वा इवामहे इति
 श्रीऽप्यावमस्तु विवस इत ऊचातु रौर्यम् इत्येव च वा पाय
 ताच प्रतियताच सोममामा ताश्चपसुपसुपरि परीवा ब्रह्मा
 चमधीचेत । तत एवामच गिरा ब्रह्मा पतति ततो ययः,

ततो यजमानः । यजमानेऽथ शिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः
पतति । यस्मिन्नर्धे यजन्ते देवाय ह वा असुराय, सवत-
सोमो यज्ञावतनुताम् । अथ बृहस्पतिराहिरमो देवाना ब्रह्मा,
स आयताय प्रतियताय स्तोमभागान् जपन्नुपर्युपर्यसु-
राणा ब्रह्माणसवेचेत । तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो
यज्ञः, ततोऽसुरा इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तस्माग्नीधात्पुनरुपाजयन्त, तदेत-
द्यज्ञस्यापराजित, यदाग्नीध्र यदाग्नीध्राधिष्णान्विहरति । तत
एवैन पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये
वहिष्यमान सर्पन्ति । वहिष्यमाने स्तुत आह अग्नीन्,
अग्नीन्विहर, वहिस्तृणीहि, पुरोडाशानलङ्घुर्विति । यज्ञमेवा-
पराजित्य पुनस्तन्वाना आयन्त्यङ्गारैर्हे सवने विहरति, शला-
काभिस्तृतीयसवन सगुक्त्वाय । अथो सम्भवत्येवमेवैतत्,
दक्षिणतो वै देवाना यज्ञ रक्षास्य जिघासन्, तान्याग्नीध्रेणापा-
घ्नत । तस्माद्दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नग्नीत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञ-
स्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

तदाहुः, अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृताहुतीर्जुह्वति,
न हविर्यज्ञ इति । अकृत्स्ना वा एषा देवयज्या, यद्धविर्यज्ञ ।
अथ हैप्रैव कृत्स्ना एषा देवयज्या, यत् सौम्योध्वरः, तस्मात्
सौम्य एवाध्वरे प्रवृताहुतीर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयास जुष्टो
वाचस्पतये देवि वाग् यहाचो मधुमत्तम, तस्मिन्ना धा' स्वाहा
वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वा-
हाकारेण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वमुत्सृष्टा यज्ञ वहति ।
मनसोन्तरामनसा हिमन प्रीतम् । तदु हैके सप्ताहतीर्जुह्वति,
सप्त कन्दासि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्त । यथा मेखला
पर्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विहृत्यै, एव हैवैते न्युप्यन्ते

पैति प्रजात्या एव । त्रिहृदसि महदसि अहदस्यहृदसोति
 मिषुनमिव करोति । आरोहोऽसि प्ररोहोऽसि संरोहोऽस्यहुरो
 होऽसोति प्रजापतिरिव । असुकोऽसि पञ्चदशसि वैयथ्योरसोति
 प्रतिगत्वम् । रश्मिरसि अयाय त्वेति अयो वै देवाः, दक्षिण
 एव त्रिहृदसि । आद्रमोऽसि सङ्कमोऽस्युत्कमोऽस्युत्कान्तिर
 सोति अद्विरिव । यद्यहै मविता देविभ्यः प्रासुवत्, तेनाहु
 वत् सवित्रमसुता एव सुवन् श्रुवन्ति । हृदस्यतये सुतेति
 हृदस्यतिर्वा आङ्गिरसो देवानां मद्या । तदनुमत्तैव श्री भूजन
 दिति प्रातःसवन अग्निरेवोभयताऽयबाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै
 सुतेत्येव । श्री सुवो जनदिति माध्यन्दिने मदने यशुमिरेवोभय
 ताऽयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै सुतेत्येव । श्री अजनदिति तृतीय
 सवने मामभिरेवोभयताऽयर्वाङ्गिराभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै सुतेत्येव । अय
 यद्यहो न उक्त्वा पाङ्गौ पाङ्गपियाऽतिरात्रोऽसोर्यामा वा स्यात्
 सर्वाभिः सर्वाभिरत उह्वं व्याहृतिभिरमुजानाति । श्री भूर्भुव
 व्यजनहृदत् करहुहन् महत्तच्छमोमिन्द्रवन्त सुतति, मिन्द्रा
 आपगयत मिन्द्राऽसुत इत्येव । इन्द्रियवान् स्वहिमान्
 वशीयान् भवति य एव विद यद्यैव विद्वान् स्तोमभाषे
 यजत ॥ १३ ॥

यो ऽ वा आयताऽय प्रतिघताऽय स्तोमभागान् विद्यात्
 विष्यमानया महत्तमोमयाः, ब्रह्माण्यास्तोमे सुतोर्धे सुत
 टवम् सवितु मसि हृदस्यति वा प्रजापतिं वो वयम् वा देवान्
 वनाया देवानादित्याया देवान् सङ्ख्याया देवानाम्नाया
 दवाभ्यान्नाया देवान् सर्वाया देवाभ्यग्यतश्चरि इवामहं हर्
 ष्याऽप्याकमस्तु इवत् इतः स्योतु शीर्षम् इत्येव वा आय
 तात् प्रतिघतात् स्तोमभाषाः, ताऽपसुपव्यपरि परेषां ब्रह्मा
 चमपिचेत् । तत एवामचधिरा ब्रह्मा पतति ततो यद्यः

ततो यजमान' । यजमानेऽधःशिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः पतति । यस्मिन्नर्धे यजन्ते देवाश्च ह वा असुराश्च, सहतसीमो यज्ञावतनुताम् । अथ बृहस्पतिराद्विरसो देवाना ब्रह्मा, स आयताऽश्च प्रतियताऽश्च स्तोमभागान् जपन्नुपर्युपर्यसुराणा ब्रह्माणमवेक्षेत । तत एषामध शिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽसुरा इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञ पराजयन्त, तमाग्नीध्रात्पुनरुपाजयन्त, तदेतद्यज्ञस्यापराजित, यदाग्नीध्र यदाग्नीध्राधिष्णान्विहरति । तत एवेनं पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये वहिष्यवमान सर्पन्ति । वहिष्यवमाने स्तुत आह अग्नीन्, अग्नीन्विहर, वहिस्तृणीहि, पुरोडाशानलङ्घुर्विति । यज्ञमेवापराजित्य पुनस्तन्वाना आयन्त्यङ्गारैर्हे सवने विहरति, शलाकाभिस्तृतीयसवन सशुक्रत्वाय । अथो सम्भवत्येवमेवैतत्, दक्षिणतो वै देवाना यज्ञ रक्षांस्य जिघासन्, तान्याग्नीध्रेणापाघ्नत । तस्माद्दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नग्नीत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

तदाहु, अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृत्ताहुतीर्जुह्वति, न हविर्यज्ञ इति । अस्तस्मा वा एषा देवयज्या, यद्दविर्यज्ञ । अथ हैपैव क्तस्मा एषा देवयज्या, यत् सौम्योध्वरः, तस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृत्ताहुतीर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयास जुष्टो वाचस्यतये देवि वाग् यद्वाचो मधुमत्तम, तस्मिन्मा धा स्वाहा वाचस्यतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुनस्तात् स्वाहाकारेण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वं सुत्सृष्टा यज्ञ वहति । मनसोन्तरा मनसा द्विमन प्रीतम् । तदु हैके सप्ताहतीर्जुह्वति, सप्त कन्दासि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्तः । यथा मेखला पर्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विहृत्यै, एव हैवैते न्युप्यन्ते

मिथ्यस्य च विद्वत्स्य यद्यस्य विद्वत्स्ये । प्राचीनं हि विश्वेभ्यो
 देवानां लोकाः, प्रतीचीनं मनुष्याणाम् । तस्मात् सीमं पिबता
 प्राचीं विश्वागो गोपसर्षा । अत्र चेतद्देवलोकांस्तु ध्वरो
 इति त्रिपामितदायतनं चादयनं च यदास्मोत्रं च सदच ।
 तयोऽविद्वान् सञ्चरति चार्तिमाच्छति । यत्र यो विद्वान्
 सञ्चरति न स विश्वेभ्यो वामार्तिमाच्छति ॥ १० ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञः, तन्निभुं सर्वे कामा सर्वा इष्टो सर्वमश्नुत
 त्वम् । तस्यैते गोप्तारं विश्वेभ्यो तान् सदं प्रसृष्टान्
 मसृष्टोति नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, ते
 च नमसिता चर्त्तारमतिप्रदन्तीति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञं
 प्रपश्यते नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, स
 तत्रैव यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति सर्वान् कामान्
 नाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदस्यान् नम्यमान् वेद न सदस्यामतिमाच्छति ।
 सदं प्रसृष्टान् ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति यन्निर्वै दृष्टा तस्मा
 त एवात्मानं परिदधाति सर्वमाप्नुति न पुरा करसं प्रमोयते ।
 य एव वेद सदं प्रसृष्टान् ब्रूयादुपश्रोते नम इति । ब्राह्मणां
 तपश्रोता तस्मा त एवात्मानं परिदधाति सर्वमाप्नुति न
 पुरा करसं प्रमोयते य एव वेद । सदं प्रसृष्टान् ब्रूयात्
 यत्तुस्याचे नम इति चादित्यो वा अनुष्याता तस्मा त एवा
 त्मानं परिदधाति सर्वमाप्नुति न पुरा करसं प्रमोयते । य
 एव वेद सदं प्रसृष्टो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम इति । ब्राह्मणो
 वा उपद्रष्टा तस्मा त एवात्मानं परिदधाति सर्वमाप्नुति
 न पुरा करसं प्रमोयते । य एव वेद एते वै सदस्या नम्यमानां
 स एवमेतां सदस्यान् नम्यमानविद्वान् सदं प्रसृष्टान्, स
 सदस्यामार्तिमाच्छति यत्र यो विद्वान् सञ्चरति न सदस्या

मार्त्तिमार्च्छति । एतेन ह स्म वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्याहुः, ते न सदस्यामार्त्तिमार्च्छन्ति । अथ यान् कामयेत न सदस्यामार्त्तिमार्च्छेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिव्रूयात्तेन सदस्यामार्त्तिमार्च्छन्ति । अथ य कामयेत प्रमोयतेति, तमेतेभ्य आहृथेत् प्रमोयते ॥ १९ ॥

तदाहु, यदैन्द्रो यज्ञोऽथ कस्मात् वावेव प्रातःसवने प्रस्थिताना प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्या यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छ सी च । इद ते सोम्य मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति ब्राह्मणाच्छ सी । नानादेवत्याभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो भवन्ति । सिद्धं वयं हवामह इति, सैत्रावरुणो यजति । वरुण सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । मरुतो यस्य हि चय इति, पीता यजति । ससुगोपातसो जन इति, इन्द्र वै गोपा, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टार सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । उच्चान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय वेधस इति, इन्द्रो वै वेधा, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । प्रातर्यावभिरागत देवेभिर्जन्या वसु, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति । स्वयं ससृद्धा अच्छवाकस्यैवमु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यन्नानादेवत्या तेनान्या देवता प्रीणाति । यज्ञायत्रं, तेनाग्नेयः, तस्मादेताभिस्त्रयमवाप्त भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थिताना प्रत्यक्षादैन्द्रीभिर्यजन्ति, अभिदृणावतीभिरिकेपि वा । सोममभि यमुयतर्ह इति, होता यजति । स ईम्पाहि य ऋजोषी तरुव इति, सैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रन्नथा मन्दतु त्वेति, ब्राह्म-

मिथ्यं च विद्वत्वे यन्न च विद्वत्त्वं । प्राचीनं हि विश्वाम्भो
 देवानां शोभाः, प्रतीचीनं मनुष्याणाम् । तस्मात् श्रीमं पिबता
 मासो विश्वरा नोपसर्ष्या । जन्म ह्येतदेवशोभं ह्यु ध्वारो-
 क्तिः सेवामितदायतनं चोदयनं च यदाप्नोति च सटव
 तयोऽविद्वान् सञ्चरति धार्तिमाश्चति । यद्यपि विद्वान्
 सञ्चरति न न विश्वरौयामार्तिमाश्चति ॥ १० ॥

प्रजापतिर्वै यन्न, तस्मिन् मवी कामा सर्वा रथी सवमद्यत
 त्वम् । तस्य वैते बोक्षारः, यद्विष्वरौयः, तान् सदा प्रदधम्
 मस्करोति नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, ति
 च नमसिता कर्त्तारमतिश्चक्यतीति । तत एतं प्रजापतिं यत्
 मपद्यते नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, स
 तस्मिन् यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति सर्वान् कामान-
 नाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदध्यान् नम्यमान् वेद न सदध्यामतिमाश्चति ।
 सदा प्रदधम् मूयादुपदृष्टे नम इति धमिर्वै दृष्टा तस्मा
 च एवाक्यानं परिदधाति सवमादुरेति न पुरा करम प्रमीयते ।
 य एव वेदः, सदाः प्रदधम् मूयादुपदृष्टे नम इति । शामुर्वाठ
 उपय्याता तस्मा च एवाक्यानं परिदधाति सर्वमादुरेति न
 पुरा करम प्रमीयते य एव वेद । सदा प्रदधम् मूयात्
 यनुप्याचे नम इति पादिन्वी वा यनुप्याता तस्मा च एवा
 क्यानं परिदधाति सवमादुरेति न पुरा करम प्रमीयते । य
 एव वेद सदा प्रदधम् मूयात् उपदृष्टे नम इति । त्राद्वी
 वा उपदृष्टा तस्मा च एवाक्यानं परिदधाति सवमादुरेति
 न पुरा करम प्रमीयते । य एव वेद एते वै सदध्या गम्यन्तः,
 न यवमितान् सदध्यान् गम्यन्तविद्वान् सदा प्रदधति, न
 सदध्यामार्तिमाश्चति यद्यपि विद्वान् सञ्चरति न सदध्या

मार्त्तिमाच्छति । एतेन ह स्र वा आङ्गिरस' सर्वं सदः पर्याहु', ते न सदस्यामार्त्तिमाच्छन्ति । अथ यान् कामयेत न सदस्यामार्त्तिमाच्छेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिव्रूयात्तेन सदस्यामार्त्तिमाच्छन्ति । अथ य कामयेत प्रमोयतेति, तमेतेभ्य आवृष्टेत् प्रमोयते ॥ १९ ॥

तदाहु', यदैन्यो 'यज्ञोऽथ कस्मात् वाविव प्रात'सवने प्रस्थिताना प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्या यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छ सी च । इद ते सोम्य मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा वृषभ वयमिति ब्राह्मणाच्छ सी । नानादेवत्याभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो भवन्ति । मित्र वय हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति । वरुण सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । मरुतो यस्य हि क्षय इति, पोता यजति । ससुगोपातमो जन इति, इन्द्र वै गोपा, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । अग्ने पत्नौरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टार सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । उच्चान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय वेधस इति, इन्द्रो वै वेधा, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । प्रातर्यावभिरागत देवेभिर्जन्या वस्र, इन्द्रास्नी सोमपीतय इति । स्वय ससृष्टा अच्छवाकम्यैवमु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यन्नानादेवत्या तेनान्या देवता प्रीणाति । यज्ञायत्र, तेनाग्नेय, तस्मादेताभिस्त्रयमवाप्त भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थिताना प्रत्यक्षादैन्द्रीभियेजन्ति, अभितृणवतीभिरेकेपि वा । सोममभि यमुयतर्ह इति, होता यजति । स इम्पाहि य ऋजोपी तर्ह इति, मैत्रावरुण' । एवा पाहि प्रदधा मन्दतु त्वेति, ब्राह्म-

मिथ्यस्य च विद्वद्भि यज्ञस्य विद्वद्भि । प्राचीनं हि विश्वेभ्यो
 देवानां शोकाः, प्रतीचीनं मनुष्याणाम् । तस्मात् सोमं पिबता
 माश्वा विश्वान् गोपसर्ष्याः । जनं ह्येतद्देवशोकं शु ध्वारो
 इन्ति वीयामेतदायतनं शीदयन् च यदाम्नीशं च सदम् ।
 तथोऽपिद्वान् सञ्चरति धार्तिमाच्छेति । अथ यो विद्वान्
 सञ्चरति न स विश्वग्रीयामात्तिमाच्छेति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञं तस्मिन् सवि कामाः सवा इहो मवमस्यत-
 छम् । तस्य इति शोकारं यद्विश्वग्रीयः, तान् सदं प्रसृष्यन्
 मस्त्रोति नमोऽनु नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः ते
 च नमसिताः अतीरमतिश्चञ्चतीति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञं
 प्रपश्यति, नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, न
 तत्रैव यज्ञमानः सर्वान् कामानाहोति सवान् कामान-
 नाहोति ॥ १८ ॥

यो वै सन्ध्याम् गन्धर्वाण् वेद न सदप्यामतिमाच्छति ।
 सदं प्रसृष्यन् मूयादुपदृष्टे नम इति, धमिर्वै इटा तस्मा
 च एवाजानं परिदधाति सर्वमायुरिति न पुरा अरमं प्रमीयते ।
 य एव वेद, सदं प्रसृष्यन् मूयादुपस्योमे नम इति । आसुर्वाच
 उपस्योता तस्मा च एवाजानं परिदधाति सर्वमायुरिति न
 पुरा अरमं प्रमीयते य एव वेद । सदं प्रसृष्यन् मूयात्
 धनुष्यार्थे नम इति धादिस्वो वा धनुष्याता तस्मा च एवा
 जानं परिदधाति सर्वमायुरिति न पुरा अरमं प्रमीयते । य
 एव वेद सदं प्रसृष्यन् मूयात्, उपदृष्टे नम इति । आद्यवा
 वा उपदृष्टा तस्मा च एवाजानं परिदधाति सर्वमायुरिति
 न पुरा अरमं प्रमीयते । य एव वेद, एते वै सदप्या मन्वयाः,
 स एवमेतान् सदप्यान् गन्धर्वाणविद्वान् सदं प्रसृष्यति, स
 सदप्यामार्तिमाच्छति अथ यो विद्वान् सञ्चरति न सदप्या

मार्त्तिमार्च्छन्ति । एतेन ह च वा आङ्गिरस' सर्वं सदः पर्याहुः, ते न सदस्यामार्त्तिमार्च्छन्ति । अथ यान् कामयेत न सदस्यामार्त्तिमार्च्छेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिब्रूयात्तेन सदस्यामार्त्तिमार्च्छन्ति । अथ य कामयेत प्रमोयतेति, तमेतेभ्य आवृथेत् प्रमोयते ॥ १९ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रो यज्ञोऽथ कस्मात् वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्या यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी च । इद ते सोम्य मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा वृषभ वयमिति ब्राह्मणाच्छंसी । नानादेवत्याभिरितरे । कथ तेषामैन्द्रियो भवन्ति । मित्र वय हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति । वरुण सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । मरुतो यस्य हि क्षय इति, पोता यजति । ससुगोपातसो जन इति, इन्द्र वै गोपा, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टार सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । उच्चान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय वैधस इति, इन्द्रो वै वैधा, तदैन्द्र रूप, तेनेन्द्र प्रीणाति । प्रातर्यावभिरागत देवेभिर्जन्या वसू, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति । स्वय ससृष्ट्वा अच्छवाकस्यैवमु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यन्नानादेवत्या तेनान्या देवता प्रीणाति । यज्ञायत्र्य', तेनाग्नेय्य, तस्मादेताभिस्त्रयमवाप्त भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थिताना प्रत्यक्षादैन्द्रीभिर्यजन्ति, अभितृणवतीभिरैकेपि वा । सोमसभि यमुग्रतर्ह इति, होता यजति । स इम्पाहि य ऋजीषी तरुव इति, मैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रत्नया मन्दतु त्वेति, ब्राह्म-

चाच्छामी । पार्वोद्धेहि सोमन्नामन्वाहुरिति, पोता । तवार्य
 सोमस्वमेह्वर्वाद्धिति नेश । इन्द्राय सोमा प्र दिवो
 विदाना इति चच्छावाक्यं चापूर्वो पश्य बसवः साहेति
 चाम्बोष । एवमुक्ता चभिद्वयवत्सो भवन्ति । इन्द्रो वै
 प्रातः सवसाभ्यञ्जयत् स एताभिर्माष्यन्दिनं सवनमभ्यद्वयवत्
 तद्यदेताभिर्माष्यन्दिनं सवनमभ्यद्वयवत् तस्मादेता चभिद्वय-
 वत्सो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाह यदेन्द्रामव्यं तृतीयसवनमयं चक्ष्मादेव एव तृतीय
 सवने प्रक्षितानां प्रत्यक्षादेन्द्रामथा यजति । इन्द्रं चामु
 मिर्वाणवद्भिः समुचितमिति ज्ञातेव नानादवस्थामिरितरे कथं
 तेवा मैन्द्रामव्यो भवन्ति । इन्द्रावदृष्या सुतपाविमत्सुतमिति
 मैत्रावदृष्यो यजति । सुवो रवो चक्षरो देववोतय इति,
 बह्वनि वा इ तदमूर्त्ता रूपम् । इन्द्रश्च सोमं पिबतं तदभ्यत
 इति ब्राह्मणाच्छेपी यजति । पार्वो विद्यच्छिन्द्यं चामुव
 इति बह्वनि वा इ तदमूर्त्ता रूपम् । पा वो वहन्तु समयो
 रक्षुप्यद इति पोता यजति । रक्षुप इवा न प्र विमात बाहु
 मिरिति बह्वनि वा इ तदमूर्त्ता रूपम् । एमेव न सुहवा
 पा इ मन्तनेति नेश्वर यजति । मन्तनेति बह्वनि वा इ
 तदमूर्त्ता रूपम् । इन्द्राविष्णु पिबतं मन्तो चक्षरेत्यच्छे
 वावो यजति । पा चामन्तोसि मदिगच्छम्मच्चिति, बह्वनि
 वा इ तदमूर्त्ता रूपम् । इमत्सोममहती वातवीदस इत्या
 ष्वीभ्री यजति रवमिष संमहे मामनीययेति बह्वनि वा इ
 तदमूर्त्ता रूपम् । एवमुक्ता ऐन्द्रामव्यो भवन्ति, यजानादि
 बन्धास्तेनाश्वा देवता प्रीणाति । यदु जयत् मासाहे जागतसु
 वे तृतीयसवनं तृतीयसवनं च समर्थं ॥ २२ ॥

विषयचयतीं वाचं भावन्त च न सितवतीम् । विषययन्ति

ब्राह्मणं च न स सपन्ति, प्राजापत्य सत्यं वदन्ति । एतद्वै मनु-
 श्वेषु सत्य यश्चक्षुः । तस्मादाहुराचक्षाणमन्द्रागिति । स
 यदाहाद्राक्षमिति । तथाहास्य अद्धाति, यद्यु वै स्वय वै दृष्ट
 भवति, न बह्वना जनानामेष अद्धाति । तस्माद्विचक्षण-
 वतीं वाचं भाषन्ति च न सितवतीम् । सत्योत्तरा ह्यैवेषां
 वागुदिता भवति ॥ २३ ॥

सहृतयज्ञो वा एषः, यद्दर्शपूर्णमासी । कस्य वाव देवा
 यज्ञमागच्छन्ति, कस्य वा न । बह्वना वा एतत् यजमानाना
 नामान्यमह । तस्मात् पूर्वद्युर्देवताः परिष्टल्लीयात् । यो ह
 वै पूर्वद्युर्देवता परिष्टल्लति, तस्य श्लोभृते यज्ञमागच्छन्ति ।
 तस्माद्विह्वयस्य चतस्र ऋचो जपेत् । यज्ञविदो हि मन्यन्ते,
 सोम एव सहृत इति, यज्ञो यज्ञेन सहृतः ॥ २४ ॥

इति गोपयब्राह्मणोत्तरभागे द्वितीय प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

ओम् । देवपात्र वै वषट्कारः । यद्वषट् करोति, देवपात्रे-
 णैव तद्देवतास्तर्पयति । अथो यदाभिलष्यन्तीरभिसम्य
 तर्पयति, एवमेतद्देवतास्तर्पयति । यदनु वषट् करोति, तद्य-
 थैवादोऽश्वान्वागा वा पुनरभ्याघार तर्पयति । एवमेव तद्देव-
 तास्तर्पयति, यदनुवषट् करोति । इमानेवाग्नीनुपासत इत्या-
 हुर्धिष्णयानथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेवाग्नी जुह्वति पूर्वस्मिन्वषट्
 करोति । यदेव सोमस्याग्ने वीहीति अनु वषट् करोति,
 तेनैव वषट् करोति, धिष्णयान् प्रीणाति । अथ सस्थितान्
 सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । येषा नानु वषट् करोति, तदाहुः,
 को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति । यदेव सोमस्याग्ने वीही-

अतु वपद् करोति तमेव संखितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः ।
 न च एव सोमस्य सिद्धहृद्गाम' यदतु वपद् करोति ॥१॥

वयो वै वपद्कारः । स यं द्विजात् तं मनसा ध्यायन्
 वपद् कुर्वात् । तद्धिंस्तद्वचमास्त्रापयति । पङ्क्ति वपद्
 करोति । पङ्का अतव अतूनामासौ । वीपङ्क्ति वपद्
 करोति । यथी वाय वी अतव पद्, एतमेव तदतुश्चादधाति
 अतुपु प्रतिहापयति । तदु इ स्मात् धी त एतानिब एतेन
 पद् प्रतिहापयति । वीरन्तरिणे प्रतिहाता अन्तरिचं
 वृषिष्वां वृषिष्वाष्ट धाप सखन सख भ्रष्टाचि वृष्ट
 तपसि । इस्मेता एव तद्देवता प्रतिहास्या प्रतिहन्तीरिदं
 सर्वमतुप्रतितिहति । प्रतितिहतिप्रब्रवा पद्यमि य एवं वेद ॥२॥

वयो वै वपद्कारः वयो धामश्चदत्त' । स यदेवोचर्षक
 वपद् करोति स ब्रह्मसूक्तं प्रहरति द्वियते भ्रातृभ्याम् यथं
 योऽप्य सुख' तस्यै स्तरीतपि । तध्यात् स भ्रातृभ्यवता
 वपद् कुर्व' । यव स' स य' सुमता निर्हाश्च्य स्वधाम
 अत, तन्तं प्रजाय पयवयानूपतिहन्ते । तध्यात् स प्रजा-
 यामेन पयवामेन वपद् कुर्व' । यव जेनैव पट परार्धोति
 स अतो रिक्त्याप्यानं रिक्त्यि यजमानस्य । पापीयान्
 वपद्कर्ता भवति पापीयान् यथी वपद् करोति । तस्मात्
 तस्यामाचयात् । किंसिद् स यजमानस्य पापमदुमादि
 येतेति इ स्मात् वोऽप्य वपद्कर्ता भवति, अथेवेन यथा काम
 येत तवा कुप्याय कामयेत यदेवानीवानोऽभूत्तर्दवेवान
 प्यादिति । यदेवाप्यथे मृयात्तदेवाप्य वपद् कुप्यात् । समान
 मिवेन तत् करोति यद्दामयेत पापीयान् प्यादिति । उच्ये
 प्तरामप्यथं मृयाचीचैस्तरावपद् कुर्वात् । पापीयत्समिवेन
 तत् करोति स कामयेत अयान् प्यादिति । नोचेद्वारा

मस्यचं ब्रूयादुच्चैस्तरान् वषट् कुर्यात्, श्रेयाःसमेवैनं तत्
करोति, श्रिय एवैन तच्छ्रियमादधाति ॥ ३ ॥

तस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्, ता मनसा ध्यायन्
वषट् कुर्यात् । साक्षादेव तद्देवता प्रीणाति, प्रत्यक्षाद्दे-
वता परिगृह्णाति । सन्ततमृचा वषट्कृत्य सन्तत्यै सन्धी-
यते प्रजया पशुभि, य एव वेद ॥ ४ ॥

वज्रो वै वषट्कारः । स उ एष प्रहृत शान्तोदीदाय ।
तस्य ह न सर्व एव शान्ति वेद नो प्रतिष्ठाम् । तस्माद्वाप्ये-
तर्हि भूयानिव मृत्युः, तस्य हैपैव शान्तिरेपा प्रतिष्ठा, यद्वा-
गिति । वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयते, वषट्कार सा सा
प्रमृचो साह त्वा प्रमृचं बृहता मन उपह्वये व्यानेन शरीर
प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठा गच्छन् प्रतिष्ठा सा गमयेदिति । तदु ह
स्माह, दीर्घमेवैतत् सद प्रश्नोज । सह ओज इत्यनुमन्त्रयेत,
ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारश्च प्रियतमे तन्वौ प्रियाभ्यामेव
तत्तनूभ्या समर्हयति । प्रियया तन्वा समृध्यते, य एव वेद ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कार, ते वषट्कृते
वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्त्रयते, वागोज सह
ओजो मयि प्राणापानाविति । वाच चैव तत् प्राणापानौ
च होता आत्मनि प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरिति, न पुरा जरस
प्रमीयते, य एव वेद । शन्नो भव हृद आपीत इन्द्रो पितेव
सोमसूनवे सुशेव । सखेव सख्य उरु, शश्वस घोर प्राण
आयुर्जीवसे सोम तारीरित्यात्मन प्रत्यभिमृशति, ईश्वरो वा
एषो प्रत्यभिमृष्टो यजमानस्यायु प्रत्यविहर्तुर्मनरिहन्साभक्ष-
येदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिमृशति आयुरेवास्मै तत् प्रति-
रते । आप्यायस्वसन्ते पयाःसीति दाम्य चससानाप्याय-
यन्त्यभिरूपाभ्याम् । यद् यज्ञेऽभिरूपं, तत् समृद्धम् ॥ ६ ॥

त्यनु वपद् करोति तेनैव संकितान् सोमान् मघयन्तीत्याहुः ।
 स च एव सोमस्य सिद्धहृदयान् यदनु वपद् करोति ॥१॥

वयो वै वपद्कारः । स यं हिष्यात् तं मनसा ध्यायन्
 वपद् कुर्यात् । तस्मिंस्तद्वचसास्त्रापयति । पङ्क्तिं वपद्
 करोति । पङ्क्ता चतस्रश्चतुर्नामाष्टयः । सोपङ्क्तिं वपद्
 करोति । असी वाव वी चतस्रः पद्, एतमेव तद्वत्पुष्पादधाति
 चतुषु प्रतिष्ठापयति । तद् इच्छां वै तपतानिव एतेन
 पद् प्रतिष्ठापयति । शौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठाता चन्तरिक्षं
 पृथिव्यां पृथिव्यासु चापः सुखेन सुखं मङ्गलं ब्रह्म
 तपसि । इत्येता एव तद्देवता प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठन्तीरिष्टं
 सर्वमनुप्रतिष्ठति । प्रतिष्ठतिप्रमया पशुभिः य एव वेद ॥२॥

वयो वै वपद्कारः, वयो वामश्चदञ्च । स यदेवोवर्षेण
 वपद् करोति स वचस्तन्मं प्रहरति हिवति भ्रातृभ्याम् अर्थ
 योऽप्यस्य, तस्यै शरीतये । तथात् स आद्यस्यवता
 वपद् कृतः । अथ यः स यः सन्ततो निर्द्वाचश्च अथाम
 च्छत् तन्मं प्रजाप ययवधानूपतिष्ठन्ते । तथात् स प्रजा
 कामिनः पशुकामिनः वपद्कृतः । अथ येनैव पद् पराङ्गीति
 स चान्नो रिक्त्याध्यायं रिचिष्टि यजमानस्य । पापीयान्
 वपद्कर्ता भवति पापीयान् यस्यै वपद् करोति । तथात्
 तस्मात्पापेयात् । किञ्चित् स यजमानस्य पापमद्ममादि
 येनेति इच्छा इ योऽप्य वपद्कर्ता भवति अत्रैकेन यया काम
 येत तदा कुर्याद्य कामयेत यथैवाभौजानोऽभूत्तद्वेजान
 आदिति । यथैवाप्यथे भूयात्तत्रैवाप्य वपद् कुर्यात् । समान
 मीवेन तद् करोति यद्दामयेत पापीयान् आदिति । इत्ये
 श्वरामप्यथं भूयात्तत्रैवाप्य वपद् कुर्यात् । पापीयत्समीवेन
 तद् करोति य कामयेत ज्ञेयान् आदिति । नोचेष्टाग

मस्य च व्रूयादुच्चैस्तरान् वषट् कुर्यात्, चन्द्रोत्पत्तिं च
करोति, त्रिय एवैनं तच्छ्रियमादधानि ॥ ३ ॥

तस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्, तं यत्तत् कुर्यात्
वषट् कुर्यात् । साक्षादेव तद्देवतां दीर्घानि, यत्तत्
वता परिगृह्णाति । सन्ततमृचा वषट्कृतं, यत्तत् कुर्यात्
यते प्रजया पशुभिः, य एव वेद ॥ ४ ॥

'वज्रो वै वषट्कारः' । स उ एष प्रश्नः शान्तिस्तथा ॥
तस्य ह न सर्व एव शान्ति वेद नो प्रतिष्ठाम् । यत्तत् कुर्यात्
तर्हि भूयानिव मृत्युः, तस्य हैपैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यत्तत्
गिति । वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयते, वषट्कार एव सर्व
प्रसृजो माह त्वा प्रसृज हृतात्मन उपहृये व्यानेन शान्तिं
प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठा गच्छन् प्रतिष्ठा सा गमयेदिति । यत्तत्
आह, दीर्घमेवैतत् सद प्रभोज । सह श्रोज इत्यनुमन्त्रयते,
श्रोजश्च ह वै महश्च वषट्कारश्च प्रियतमे तन्वो यत्तत् कुर्यात्
तत्तनूभ्या ममर्हयति ॥ प्रियया तन्वा समृध्यते, यत्तत् कुर्यात् ।

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कारः, तं यत्तत् कुर्यात्
वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्त्रयते, यत्तत् कुर्यात्
श्रोजो मयि प्राणापानाविति । वाच चैव तं यत्तत् कुर्यात्
च होता आत्मनि प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुः, यत्तत् कुर्यात्
प्रमीयते, य एव वेद ॥ शन्नो मव हृद यत्तत् कुर्यात्
सोमसूनवे सुशेव । सखेव सख्य एव यत्तत् कुर्यात्
आयुर्जीवसे सोम तारीरित्वात्मन प्रदं यत्तत् कुर्यात्
एषो प्रत्यभिन्द्यो यजमानस्यायुः यत्तत् कुर्यात्
वेदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिन्द्यति यत्तत् कुर्यात्
रते । आप्यायस्वमन्ते पयाध्वीति यत्तत् कुर्यात्
यन्वभिन्दिपाभ्याम् । यद् यत्तत् कुर्यात्

प्राची वा षट्पुयात्रा तथा षट्पुयात्रैश्चरन्ति प्राचानेव
 तद्यत्रमाने दधति । पङ्क्तुमिति यच्चरन्ति प्राचमिव तद्यत्रमाने
 दधति । चत्वार षट्पुभियच्चरन्ति पचानमिव तद्यत्रमाने
 दधति । द्विच्छतुमिति उपरिष्ठाद्, ध्वानमिव तद्यत्रमाने
 दधति । स चासुमन्मृतस्त्रैवाविद्गतः, प्राचीऽपानो ध्वान इति ।
 ततोऽप्यत्र गुणितस्तथाह यत्रमानं सर्वमायुरेत्वस्त्रिज्ञोक्त
 प्राचीत्वाप्रात्वसूतत्वमधितं स्तर्गे लोके । तं वा एते प्राचा
 एव षट्पुयात्राः । तन्मादनवानं ततो यच्चरन्ति प्राचानां
 सन्तत्वे । सन्तता एव होमि प्राचा । पची षट्पुयो वा
 षट्पुयात्रा । सऽस्वातुवपद्व्याटः । योऽज्ञानुषपद् कुर्व्यात्
 पसऽस्त्रितामृतुन् सखापयेत् । यस्तं तत्र म्रूयात्, पसऽस्त्रि-
 तामृतुन् सभतिष्ठि । यो दुःखमनुभविष्यतीति यथातथा
 ज्ञात् ॥ ७ ॥

तदाह यज्ञोता यच्चोता यच्चदिति मैत्राश्रवणो होत्रे
 प्रेषति पच तन्मादहोत्रम् । सन्नो होत्रा यंसिम्यो होता यच्च
 होता यच्चदिति प्रेषतीति । वार्यं होता वाक् सर्वं चत्विज-
 वाम् यच्चदाम यच्चदिति । पची सर्वं वा एते सप्तहोतारोऽपि
 वा षट्पाभ्युदितं सप्तहोतार षट्पुयात्रा वचन्तीति । पच य
 उपरिष्ठाद् भवन्नरः, संवन्नरः प्रजापतिः प्रजावतिर्ब्रह्म । स
 योऽत्र मचत्रैषस्तं तत्र म्रूयात् पचान्तो मचो नातुषपद्व्यक्त
 चात्मानमन्तरगात्र लोबिष्यतीति । तथा हास्यापो वै
 मचयेत् प्राची हादमर्षजामितायै ते वै हादय मचन्ति
 हादय इ वै प्राचाः, मच प्राच चात्मानमन्तरमादिति । तत्रैव
 इ मचति चिम्यदिति वाच जिज्ञेत्तत्र त द्विषेवश्वेषु वेति तनु
 तत्र मासर्गं वेदयन्ते पच यदन्तु चमिचरतो नामान्दोऽथ
 मनुष्यपथि पचन्तु । तदाहऽतुर्त्तुर्नातुषपद्वयेति ॥ ८ ॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तान्ता असृजत । ता
हिङ्गारेणैवाभ्यजिघ्रत् । ता' प्रजा अमारन्, तद्वध्यते वा एत-
द्यज्ञो यद्ववीषि पच्यन्ते । यत् सोम, स्रूयते, यत् पशुरालभ्यते,
हिङ्गारेण वा एतत् प्रजापतिर्ह तमभिजिघ्रति, 'यज्ञस्याहतायै
यज्ञस्यास्यै यज्ञस्य वीर्यवत्तया इति । तस्माद् हिङ्क्रियते,
तस्माद् य एव पिता पुत्राणां सूचति, स श्रेष्ठो भवति, प्रजाप-
तिर्हि तमभिजिघ्रति । यच्छकुनिराण्डमध्यास्ते यन्न स्रूयते,
तद्वि सापि हिङ्गणोति । अथो खल्वाहु, महर्षिर्वा एतद्यज्ञ-
स्याग्रे गेयमपश्यत् । तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेय, यद्विङ्गार' । त
देवाश्च ऋयश्चानुवन्, वसिष्ठोऽयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्रे गेय-
मद्रागिति । तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेयं, यद्विङ्गार. । ततो वै स
देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । ये न वै श्रेष्ठ, तेन वसिष्ठ. । तस्माद्
यस्मिन्वासिष्ठो ब्राह्मण. स्यात्, त दक्षिणाया नान्तरीयात् ।
तथा हास्य प्रीतो 'हिङ्गारो भवति । अथ देवाश्च ह वा
ऋषयश्च यदृक् सामे अपश्यन् । ते ह स्मैने अपश्यन् । ते
यत्रैने अपश्यन्, तत एवैन सर्वं दोहमदुहन् । ते वा एते
दुग्धे यातयामे, य ऋक् सामे । ते हिङ्गारेणैवाप्यायिते । हिङ्गा-
रेण वा ऋक् सामे आपीने यजमानाय दोह दुहति । तस्माद्
हिङ्गृत्याध्वर्यव सोममभिषुण्वन्ति । हिङ्गत्योद्गातार साम्ना
स्तुवन्ति । हिङ्गत्योक्थश्च ऋचात्विज्य कुर्वन्ति । हिङ्गत्या
थर्वाणो ब्रह्मत्व कुर्वन्ति । तस्माद् हिङ्क्रियते । प्रजापतिर्हि
तमभिजिघ्रति । अथो खल्वाहु, एको वै प्रजापतेर्व्रत
विभर्ति गौरैव, तदुभये पशव उपजीवन्ति, ये च ग्राम्या ये
चारस्या इति ॥ ६ ॥

देवविश कल्पयितव्या इत्याहु, कन्दसि प्रतिष्ठाप्यसिति ।
शुसावोमित्याह्वयते, प्रात सवने चरचरेण । शसावो देवे-

श्वभ्यु प्रतिपद्यति । पञ्चाक्षरं तत् षष्ठाक्षरं सम्यच्यते ।
 षष्ठाक्षरा वै मायची गायत्रीभिवैतत् । पुरस्तात् प्रातःसवने
 चौह्वपतासुक्थं वाचीत्याह यस्या चतुरक्षरमोसुक्थमा
 यवेत्यभ्यु प्रतिपद्यति । चतुरक्षरं तत्, षष्ठाक्षरं सम्यच्यते ।
 षष्ठाक्षरा वै गायत्री गायत्रीभिवैतत् । समयं प्रातःसवने
 चौह्वपतासुक्थं शंसावोमित्याह्रयते । माध्यन्दिने पञ्च
 क्षरं शंसावो देवेत्यभ्यु प्रतिपद्यति । पञ्चाक्षरं तदेवाद्
 षष्ठाक्षरं सम्यच्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभभिवैतत् ।
 पुरस्तान् माध्यन्दिने चौह्वपतासुक्थं वाचीन्द्रायेत्याह
 यस्या पञ्चक्षरमोसुक्थमा यवेत्यभ्यु प्रतिपद्यति । पञ्चा
 क्षरं तदेवाद्दशाक्षरं सम्यच्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्,
 त्रिष्टुभभिवैतत् । समयतो माध्यन्दिने चौह्वपतासुक्थं शं
 सावोमित्याह्रयते । तृतीयसवने दशाक्षरं शंसावोर्द्वे
 श्वभ्यु प्रतिपद्यति । पञ्चाक्षरं तद्द्वादशाक्षरं सम्यच्यते । द्वाद
 शाक्षरा वै जगतौ जगतीभिवैतत् । पुरस्तात्तृतीयसवने चौह्व
 पतासुक्थं वाचीन्द्राय देवेत्यभ्यु यस्या नवाक्षरमोसुक्
 थमा यवेत्यभ्यु प्रतिपद्यति । नवाक्षरं तद्द्वादशाक्षरं सम्यच्यते ।
 द्वादशाक्षरा वै जगतौ, जगतीभिवैतत् । समयत्तृतीयसवने
 चौह्वपतासुक्थं तद्द्वादशाक्षरं, द्वादशिति प्रतिहापयति । अथ
 यत्त्वं य देवविम्बं, य एवं विद । तदप्येवाभ्युक्ता यद्वायवे
 ष्विगायत्रमाहितमिति ॥ १ ॥

अथैतानामाद्यन्दीप्यन्तीष्वर्था इव । अथैते अविष्टे बसिष्टे
 नाम्नीष्वे ते ताभ्यां प्रतिपद्यत तद्गतस्वन्दं रोहस्यं रूपं धर्मं
 तदनु वा न सहामेत् । अथत वै प्रथमः, अथतेनैव तत्
 शब्दं तरति । तद्यथा मन्थनं वा पण्यनं वा गर्तं महा
 मत् एवं तत् प्रथविनापद्यन्तमिति । अथ च वै प्रथमः

ब्रह्मणैवास्मै तद् ब्रह्मोपमस्तनोति । शुद्धः प्रणवः स्यात् प्रजा-
 कामाना मकरान्तः । प्रतिष्ठाकामाना मकरान्त प्रणवः स्यादिति
 हेक आहुः । शुद्ध इति त्वेव स्थितो मीमांसितः प्रणवः ।
 अथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति, शुद्धः प्रणवः स्याच्छस्त्रानुवचन-
 योर्मध्य इति, ह स्नाह कौपीतकि । तथासहित भवति
 मकरान्तोऽवसानार्थे । प्रतिष्ठा वा अवमान, प्रतिष्ठित्या एव ।
 अथोभयो कामयोरास्या एतौ वै छन्दः प्रवाहावर छन्दः पर-
 च्छन्दोऽतिप्रवाहत, तन्यायुर्न द्विनस्ति, छन्दमा छन्दोऽतिप्रौढ
 स्यात्, यत्रैव य द्विष्यात् मनसा प्रैव विध्ये छन्दसा क्रन्दत्रे
 द्रवति वाच वा शौर्यत इति । त्रिः प्रथमा त्रिरुत्तमाम-
 न्वाह, यज्ञस्यैव तद्वर्हिषी नह्यति, स्थेन्ने वलायाविस्रसाय ।
 यद्यपि छन्दः प्रातःसवने युज्येतार्द्धचश एव तस्य शस्यं गायत्र्या
 रूपेण । अथो प्रातःसवनरूपेणेति, न त्रिष्टुब्जगत्यावैतस्मि-
 स्थानेऽर्द्धचशस्ये यत् किञ्चिच्छन्दः प्रातःसवने युज्येता पच्छ
 एवैनयो शस्यमिति सा स्थिति ॥ ११ ॥

अथात एकाहस्य प्रातःसवनम् । प्रजापति ह वै यज्ञ
 तन्वान वहिष्यवमान एव सृत्यु सृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत् ।
 स आग्नेय्या गायत्र्याञ्च प्रत्यपद्यत् । सृत्युर्वाव त पश्यत् ।
 प्रजापतिः पर्यक्रामत् । त सामान्येष्टसीदत् । स वायव्या
 प्र उ गं प्रत्यपद्यत् । सृत्युर्वाव त पश्यत् । प्रजार्पति पर्य-
 क्रामत् । त माध्यन्दिने पवमाने सीदत् । स ऐन्द्र्या त्रिष्टुभा
 मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत् । सृत्युर्वाव त पश्यत् । प्रजापति
 पर्यक्रामत् । स तेनैव द्रविणे पूर्वी निष्कैवस्यस्य स्तोत्रिय-
 मासीदत्, तममृतृणोत् । तस्माद्दु य एव पूर्वमासीदति, स
 तत् स्तृणुते । विद्वान् सृत्यु रनवकाशमपाद्रवत्, अशुसत्,
 इतरो निष्कैवस्यम् । तस्मादेकमेवोक्थ होता मरुत्वती-

जेन प्रतिपद्यते । निष्क रज्जमिश्रात् द्वि प्रसापतिं चक्षुष्य
ब्रह्मात् ॥ १२ ॥

मित्रावदृश्यावब्रवीत् सुयं न इमं यज्ञप्राह्मनुसमाहरतां
मैत्रावदृश्याम् । तथैतद्भूताम् । तौ सनुषी मवसो भूत्वा
प्रासहा चक्षुमल्लेताम् । तौ ज्ञप्तेतप्यज्ञप्राह्मनुसमाहरतां
मैत्रावदृश्याम् । तस्मात् मैत्रावदृश्यां प्रातःसवने मैत्रावदृ-
श्यानि गंसति । तौ ज्ञप्तेतप्यज्ञप्राह्मनुसमाहरताम् । यज्ञेव
मैत्रावदृश्यानि गंसति प्रति वां सुर उदितिं विधेय नमोभिर्मि-
त्रावदृश्यात् इषी । एत वासुपसो बुधिं साधं सुष्यञ्च रश्मि-
मिरिति चक्षाम्यनूहम् । मा नो मित्रावदृशा नो मत्तं रिमा
दक्षिति मैत्रावदृश्या स्तोत्रियातुर्हृषी । प्र षो मित्राय माय
तति उक्त्वमुहम् । प्र मित्रयीवदृश्यारिति पर्वांस । चायातं
मित्रावदृश्यात् यजति । एषे एव तत् द्वयी यज्ञामां प्रोचति
वपदहन्त्यातुवपदकयति । प्रजेनाभिधयन्ते चाप्यायवन्ति न
अगातायत्सा सोदन्ति ॥ १२ ॥

इन्द्रमब्रवीत् त्वं न इमं यज्ञप्राह्मनुसमाहरन् प्राग्भवा
चक्षुषीयाम् । विन सङ्गिति । सुर्वेचेति । तथैतद्भूताम् । तौ
सनुषी मवसो भूत्वा प्रासहा चक्षुमल्लेताम् । तौ ज्ञप्तेतप्यज्ञ
प्राह्मनुसमाहरतां प्राग्भवाचक्षुषीयाम् । तस्माद् प्राग्भवा
चक्षुषो प्रातःसवने ऐन्द्राणि सुर्व्यान्वजानि गप्सति । ता
ज्ञप्तेतप्यज्ञप्राह्मनुसमाहरताम् । यज्ञेव ऐन्द्राणि सुर्व्यान्व
जानि गप्सति इन्द्र पिब प्रतिजामं सुतञ्च प्रातःसावसुव
द्वि पूवपौतिरिति चक्षाम्यनूहम् । चायाद्वि सुनुमाहित वा
नो याद्वि सुतावत इति प्राग्भवाचक्षुषिनि स्तोत्रियातुर्हृषी ।
एषमु त्वा विषयय इति उक्त्वमुहम् । उदेदमिष्टुतासम
मिति पर्वांस । इन्द्र इतुर्दिदमिति यजति । एते एव

तत् देवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट् करोति ।
प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशुप्सा सीदन्ति ॥१४

इन्द्राग्नी अब्रवीत्, युवन्न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम-
च्छावाकीयाम् । तथेत्यब्रूताम् । तौ नयुजी सवली भूत्वा
प्रासहा मृत्यमत्येताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-
मच्छावाकीयाम् । तस्मादच्छावाक प्रातः सवन ऐन्द्राग्नि
शसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम् । यद्वेवैन्द्रा-
ग्नि शसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्जेन्या वसू । इन्द्राग्नी
सोमपीतय इति, ऋचाभ्यनूक्तम् । इन्द्राग्नी आगतन्तोशा
द्वद्वहणा हुव इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपी । इन्द्राग्नी
अपसस्वरीत्युक्थमुखम् । इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति पर्यासः ।
इन्द्राग्नी आगतमिति, यजति । एते एव तद्देवते यथाभाग
प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्या-
ययन्ति न ह्यनाराशुप्सा सीदन्ति ॥ १५ ॥

अथ शमावोमिति, स्तोत्रियायानुरूपायोक्थमुखाय परि-
धानीयायै इति, चतुश्चतुराह्वयन्ते । चतस्रो वै दिशः, दिक्षु
तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुष्पाद पशवः, पशूनामाप्तैः ।
अथो चतुष्पर्वाणो हि प्रातः सवने होत्रका । तस्माच्चतुःसर्वे
गायत्राणि शसन्ति । गायत्र हि प्रातः सवन सर्वे समवतीभि
परिदधति । तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्या-
सोऽन्त उदर्कं, अन्तेनैवान्त परिदधति । सर्वे महतीभिर्य-
जन्ति, तद्यत् महतीभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवती-
भिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेऽभिरूप, तत्समृद्धम् । सर्वेऽनु-
वषट् कुर्वन्ति, स्त्रिष्टकृत्वा अनुवषट्कारो नेत् स्त्रिष्टकृतमन्त-
रयामेति । अयं वै लोक प्रातः सवनम् । तस्य पञ्च दिशः
पञ्चोक्त्यानि । प्रातः सवनस्य स एतैः पञ्चभिरुक्थैरेताः पञ्च
दिशः आप्नोत्येताः पञ्च दिशः आप्नोति ॥ १६ ॥

पुन्यं वा एतन्नोमं यदभिपुञ्जन्ति । यत्र वा एतद्
 पुन्यं यद्विषया नीयन्ते । यत्र वा एता सन्नचियन्ति,
 तद्विषयानां दक्षिणात्वम् । सर्वो वै सोमो माध्वन्दिने
 सवनम् । यन्माध्वन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते सर्वेषु
 सोमेषु समर्घ्यै । बहुदेवं कृतुं वा एतद् यत्रमाणं संस्तु
 वृत्तिं सर्गेषु सोमप्राज्ञान्स्वीं प्रजाज्ञान्स्वीं । इाम्यां माह्वपत्ये
 कुहोश्चभ्ययुः, यन्माह्वान्तेनाक्रामयत्याम्बेभ्याम्बोधीये यस्त-
 रिचं तेन । यन्माध्वन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते सन्न पतेन
 सोमो हिरण्यं हस्ते भवति । अप नयति सुहृदं वै हिरण्यं
 सम्भेनेवेनं तन्नयति यत्रैव माह्वपत्यं यत्रनेन सदोऽन्तराम्बो-
 धीयश्च सदसः । ता उदीचीरन्तराम्बोधीयश्च सदसः चात्वाह
 सोत्पद्यन्ति । पतेन ह स्र वा पाहिरसः सर्गं सोममायम् ।
 ता वा एता पत्यानमभिबहन्ति ॥ १० ॥

यन्मोक्षे यत्रे ददाति । यत्रसुखं वा यन्मोक्षं यत्रसुखे
 नेव तद्यत्रसुखं समर्षयति । ब्रह्मणे ददाति । प्राजापत्यो
 वै ब्रह्मा प्राजापतिमेव तेन प्रीचति । अश्विगम्भी ददाति,
 होत्रा एव तथा प्रीचति । सहस्रेभ्यो ददाति सोमपीब
 स्तया निष्क्रीचीते । न हि तस्या यद्वति सोमपीबं तथा
 निष्क्रीचीयात् । वां यन्सुवव पार्वेवाय ददाति ईशसोमो
 तयाज्ञोति । यामयन्सुववेऽनार्वेवाय ददाति, मनुष्यसोमो
 तयाज्ञोति । यामं प्रथमाय ददाति यन्मन्त्रतयस्तया प्रबन्ते ।
 वां याचमानाय ददाति, भ्रातृभ्यस्तया निष्क्रीते । वां मीवा
 चस तथा ब्रह्मातीयात् । वां प्रतिमुदन्ते सा व्याप्ती दक्षिणा
 यस्तं पुनः प्रतिपञ्चीयात्, व्याप्तीं येन भूत्वा प्रपुनीयात् ।
 पन्थया सह प्रतिपञ्चीयात्, पव वैनश्च प्रपुनीति ॥ १८ ॥

वडां ददाति वैश्वदेवो वै गीः, पित्रेपामिह तदेवानां तेन

प्रिय धामोपैति । यदज ददाति, आग्नेयो वा अज, अग्नेरेव
 तेन प्रिय धामोपैति । यदवि ददाति, आव्यन्तेनापजयति ।
 यत् कृतान्नं ददाति, मासन्तेन निष्क्रीणीते । यदन्नो वा
 रथो वा, शरीरन्तेन । यद्वासो ददाति, बृहस्पति तेन । यच्चि-
 रण्य ददाति, आयुस्तेन वर्षीय. कुरुते । यदश्वं ददाति,
 सौर्यो वा अश्व, सूर्यस्यैव तेन प्रिय धामोपैति । अन्तत
 प्रतिहर्त्रे देयम् । रौद्रो वै प्रतिहर्त्ता, रुद्रमेव तन्निरवजयति ।
 यन्मध्यत प्रतिहर्त्रे दद्यात्, मध्यतो रुद्रमन्ववयजेत् । स्वर्मा-
 नुर्वा आसुरि सूर्यन्तमसाविध्यत् । तदत्रिरपनुनोद । तद-
 त्रिरन्वपश्यत् । यदात्रेयाय हिरण्यं ददाति, तम एव तेना-
 पहेत । अयो ज्योतिरुपरिटाजारयति, स्वर्गस्य लोकस्य
 समर्घ्ये ॥ १६ ॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम् । ऋक् च वा इदमग्रे
 साम वास्ता, मैव नामर्गासीत् । अमो नाम साम, सा वा
 ऋक् सामोपावदत्, मिथुन सश्रवाव प्रजात्या इति । नेत्य-
 ब्रवीत्साम, न्यायान् वा अतो मम महिमेति । ते हे भूत्वो-
 पावदताम् । ते न प्रतिवचन समवदत । तास्तिस्त्रो भूत्वो-
 पावदन् । यत् तिस्त्रो भूत्वोपावदन्, तत् तिसृभिः सम-
 भवत् । यत् तिसृभिः समभवत्, तस्मान्तिसृभिः स्तुवन्ति,
 तिसृभिरुहायन्ति, तिसृभिर्हि साम सम्मित भवति । तस्मा-
 देकस्य बह्वो जाया भवन्ति, न हैकस्या बहव सहपतय ।
 यद्दे तस्मा चामश्च समवदताम्, तत् सामाभवत् । तत् साम्न-
 सामत्वम् । साम भवति श्रेष्ठता-गच्छति । यो वै भवति,
 स साम भवति । असामान्य इति ह निन्दन्ते । ते वै पञ्चा-
 न्यङ्गत्वा पञ्चान्यङ्गत्वा कल्पेताम्, आहावश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च
 प्रथमा चोद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमां च निधनेश्च

वपटवारय । ते यत् पञ्चान्यङ्गत्वा पञ्चान्यङ्गत्वा लक्ष्येतां
 तन्मादाहुः, पाङ्क्तो यश्च पाङ्क्ता पशव इति । यदु विराज्
 दशमीमभिसम्बन्धवार्ता तन्मादाहुर्विराजो यज्ञो दशम्यां
 प्रतिष्ठित इति । यदु उच्यते प्रतिपद्यते । बाह्वतो वा पञ्च
 य एपस्यति । तदेन एव रूपेण समर्चयति । हे तिस्र
 करति । पुनरादाय प्रसाध्यै रूपं द्वाविवापे भवत । तत
 छपप्रजायते ॥ २ ॥

आर्क्षा वै स्तोत्रियः, प्रजा अतुरूपं पञ्जी ध्याया पशव
 प्रगाव घृहा सुहं यदन्तरात्मन् तच्चिदित् प्रतिष्ठा परि
 धानीया अस्तं वाग्ना । सोऽस्मि य खोक् भवस्मसुर्धिस प्रजया
 च पशुभिश्च यज्ञेषु भवति य एव वेद ॥ २१ ॥

स्तोत्रियं शप्सति । आर्क्षा वै स्तोत्रियः स मध्यमया
 वाचा शंस्तस्य आर्क्षानमिवा अस्म तत् कल्पयति । अतुरूपं
 शंसति प्रजा वा अतुरूपः, तन्मात् प्रतिरूपमतुरूपं कुर्वन्ति ।
 प्रतिरूपा वैवाप्य प्रजायामावायते नामतिरूप । तन्मात्
 प्रतिरूपमतुरूपं कुर्वन्ति । य उच्येष्टारामिष शंस्तस्यः, प्रजा
 मिवाप्य तच्छेयसीं करोति । आर्क्षा शंसति पञ्जी वै ध्याया
 सा नीचैष्टारामिष शंस्तस्या । प्रतिवादिनी वैवाप्य यज्ञेषु
 पञ्जी भवति यत्वेवं विद्वान् नीचैष्टाराम् वाग्ना शंसति । प्रगाव
 शंसति पशवा वै प्रगावः, स खरवत्वा वाचा शंस्तस्य । पशवी
 वै प्रगावः, पशव छट, पशूनामास्यै सुहं शंसति । यद्वा वै
 सुहं प्रतिवीतं तत् प्रतिशोततमया वाचा शंस्तस्यम् । स
 यद्यपि च कूरात् पशू कसती यद्वाग्नेनानाजिममिपति ।
 यद्वा हि पशूनां प्रतिष्ठा । निविदं शंसति यदन्तरात्मन्
 तच्चिदित्, तदेवाप्य तत् कल्पयति । परिधानीयां शंसति
 प्रतिष्ठा वै परिधानीया, प्रतिष्ठाया पश्चिममत्तः प्रतिष्ठाप

यति । यान्यया यजति, अत्र वै याज्या, अन्नाद्यमेवास्य तत्
 कल्पयति । मूल वा एतद्यज्ञस्य, यज्ञाय्याश्च याज्याश्च । तद्य-
 दन्ना. अन्नाद्यायाश्च याज्याश्च कुर्यु उन्मूलमेव तद्यज्ञं कुर्यु ।
 तस्मात्ता सामान्या एव स्यु. ॥२२॥

तदाहुः, किं देवत्यो यज्ञ इति । ऐन्द्र इति ब्रूयात्, ऐन्द्रे
 वाव यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्ववायन् । ता प्रात-
 सवने मरुत्वतीये द्वितीयसवने च । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य,
 यदूर्ध्वं मरुत्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्कैवल्यानि शसन्ति । यदेव
 निष्कैवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यद्देवनिष्कै-
 वल्यानि, एकं ह वा अग्रे सवनमासीत् प्रातः सवनमेव । अथ
 हैत प्रजापतिरिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरभिमत,
 यत् माध्यन्दिनं सवनम् । तस्मात् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्कै-
 वल्यानि शसन्ति । यदेव निष्कैवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य
 रूपम् । यद्देवनिष्कैवल्यानि, या ह वै देवता प्रातः सवने होता
 शसति, ता शस्त्वा हीत्राशसिनोऽनुशसन्ति । मैत्रावरुणं त्वचं प्र उ
 गे होता शसति, तदुभयं मैत्रावरुणम् । मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोऽनु-
 शसति । ऐन्द्रं त्वचं प्र उ गे होता शसति, तदुभयं ऐन्द्रम् ।
 ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छम्यनुशसति, ऐन्द्राग्ने त्वचं प्र उ गे होता शसति
 तदुभयं ऐन्द्राग्नेम् । ऐन्द्राग्नेमच्छावाकोऽनुशसति । अथ हैतत्
 केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरुत्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्कैवल्यानि
 शसन्ति । यदेव निष्कैवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यद्देव
 निष्कैवल्यानि, यदेददेवीरसहिष्ठमाया अथाभवत् केवलं सोमी
 अय्येति ऋचाभ्यनूक्तम् । देवान् ह यज्ञन्तन्वाना असुररक्षाम्य
 जिघासन् । तेऽब्रुवन्, वामदेवं त्वं न इमं यज्ञं दक्षिणतो
 गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठ, उत्तरतो भरद्वाज, सर्वाननु
 विध्वामिहम् । तस्मात् मैत्रावरुणो वामदेवान् प्रचवते,

वसिष्ठाद् ब्राह्मणाच्छंसौ भरद्वाजादच्छावाकाः, सर्वे विद्या
मित्रात् । एते एवाश्वेतद्वययो ऽहरहर्नमर्मा अपमत्ता यज्ञं
रचन्ति य एवं वेद य एवं वेद ॥२३॥

इति चतुर्विंशो गोपब्रह्मजीवरमानी ब्रह्मोक्तः प्रपाठकः ।

अथ चतुर्थं प्रपाठकम् ।

धोम् । कथा नचित्रं चासुवद् कथा तं न ज्ञत्वेति मैत्रा-
वक्ष्यन् स्तोत्रियातुरूपी । अष्टमिन्द्रं त्वा वसुमिति बार्हत
प्रगाथ । तस्योपरिष्ठाद् ब्राह्मणम् । अथो ह जातो इवम
कनौग इति उच्यसुषम् । एवा त्वामिन्द्र वसिष्ठमिति
पर्याप्त । अथचुपुच सुमना उपाथ इति यजति । एतामिष
तद्देवता यथाभावं प्रीचाति वषट्कत्वात्पुषट्करोति प्रथ
वाभिष्टमन्ते नाम्पाययन्ति न ह्यनाराधयन्सा सीदन्ति ॥ १ ॥

तं वोदन्न सतोपहं तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति ब्राह्मणा
च्छंसिन स्तोत्रियातुरूपी । उदु म्य मधुमत्तमा निर इति
बार्हत प्रगाथ । पशवो वै प्रबाधः, पशवः स्रः पशूनामास्यै ।
अता मध्य वै सर्वेषां जन्मसां हृदतो मध्य माध्यन्दिनं सव
नानां तस्यधनेन मध्य समर्पयति । इन्द्रं पूर्भिर्दातिरशाम
मर्षेरित्युच्यसुषम् । उदु ब्रह्माश्वैरतसवम्पेति पर्याप्त ।
एवेदिन्द्रं उपयं वसवामिन्द्रमिति, परिदधाति । वसिष्ठामा
पम्यचन्ति पञ्चरिति । अथ वा अथ पञ्चाद्यमिवाश्वे तत्परिद
धति । म न मृता वीरवदाहु गामदिति प्रभाश्वेवाश्वे तत्प
शूधामास्य । अथ पात स्रक्षिभिः भदा न इति स्रक्षिमतो रूप
स्रक्ष । एतद्दे यज्ञस्य समृद्धं यत् रूपमसृष्टम् । यत् अर्घ्यं क्रिय
माचष्टम्बसुर्वाभिवदति स्रक्षि तस्य यज्ञस्य पारमश्रुति ।

य एवं वेद यथैव विद्वान् ब्राह्मणाच्छ'सी एतया परिदधाति ऋजीपी वञ्चो वृषभस्तुरायाडिति यजति । एतामेव तद्देवता यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिसृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्यनारागऽमा' सीदन्ति ॥२॥

तरीऽभिर्वोऽविद्वदसुन्तरणिरित्तिपासतीति, अच्चावाकस्य स्तोत्रियानुरूपी । उदित्वस्य रिच्यत इति, वार्हत' प्रगाथः । तस्योक्त ब्राह्मणम् । भृय इहावृषे वीर्यायिति उक्थमुखम् । इमामूपु प्रभृति सातयेधा इति, पर्याम । तस्य दशमी-सुद्धरति । घोरस्य वा आङ्गिरसस्यैतदार्प नेद्यज्ञं निर्दहेत् शस्यमान पिवा वर्षस्व तव द्या सुतान इति यजति । एतामेव तद्देवता यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिसृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्यनारागऽमा' सीदन्ति ॥३॥

अथाध्वर्यो शऽमावीमिति, स्तोत्रियानुरूपाय प्रगाथाय उक्थमुखाय परिधानीयाया इति पञ्चकृत्य आह्वयन्ते । पञ्चपटा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञ । सर्वे ऐन्द्राणि त्रैष्टुभानि शमन्ति । ऐन्द्र हि त्रैष्टुभ माध्यन्दिनऽ सवनम् । सर्वे समवतीभिः परिदधति, तद्यत् समवतीभिः परिदधति । अन्तो वै पर्या-सोऽन्त उदर्क, अन्तेनैवान्त परिदधति । सर्वे महतीभिर्यजन्ति, तद्यत् महतीभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पौतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेऽभिरूप, तत् मसृहम् । सर्वेऽनुवषट् कुर्वन्ति, खिष्टकृत्वा अनुवषट्कारी नेत् खिष्टकृतमन्तरया-मेति । अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिन सवनम् । तस्य पञ्च दिशः पञ्चोक्थानि माध्यन्दिनस्य सवनस्य । स एतैः पञ्चभिरुक्थैरेता पञ्च दिशः आप्नोत्येता पञ्च दिशः आप्नोति ॥ ४ ॥

अथ यदौपासन तृतीयसवन उपास्यन्ते, पितृनेव तेन

प्रोचति । उपांशु याद्वीवतस्मान्मौषो यजति रैतो वै याद्वी
 वतः, उपांशिव वै रैत सिध्यति तच्चानुवपद्ब्रूति नेदृत
 सिद्ध संस्थापयामीति । अस्मिन्निति वै रैत सिद्ध सद्यद्दम् ।
 संस्था वा एवा यदनुवपद्ब्रूतः । तस्मान्मौषवपट करोति ।
 नेदुरुपद्म विष्टरान्ते धामीनो मत्तयन्ति पद्वीभाजनं वै
 नेहा अन्वीत् पद्वीषु रैतो धत्ते रैतस मित्रा प्रजा प्रजायन्ती
 प्रजातां प्रजननाय । प्रजावान् प्रजनयिष्युमवति प्रजास्त्री प्रजा
 यति प्रजया पशुभि य एवं वेद ॥ १ ॥

अथ याचसां शुद्धति । तद्यथाहिर्वाणोयास्त्रयो निमु-
 चेत इपीक्षा वा सुप्रात् एवं ईवेते सवस्मात्पाप्मन सम्प
 मुच्यन्ते ये याचसां शुद्धति । द्वाचक्षुर्मि धाना भवन्ति
 तासां ह्यस्योरादधति । पशवो वै धाना, ता याचवनीयस्य
 मन्थान्त निवपन्ति । योनिर्न पशूनामाहधनीय ए एवै
 नस्तद्वाहे निरपन्नमि निरुधति । अथ स व्यावृत्तोऽप्य सीमा-
 नाप्यायवन्ति तान् ह अन्तर्वेद्यां मादयन्ति तदि सोमप्रा
 यतनम् । चात्वात्वादपरिचाप्यस्युधमसान्नि पूरवित्वोदीच
 प्रथिवाय हरितानि यचानि व्यवदधति । यदा वा चापयो
 पशवस्य सङ्गच्छन्ते अथ हत्वा साम सम्पद्यते । ता वेद्य
 व्यर्षा निनयन्ति । यद्यो वै विश्व यजमिर्वैनमन्तत प्रतिष्ठा
 पयति । अथ यद्वच प्रतिभिर्बि शुभन्ति मातृवैश्वेनं तद्
 शेष इव भक्षमन्तर्दधति ॥ १ ॥

पूतिर्वा एवोऽसुधिर्बोवेऽप्यस्युच यजमानाभिषहति तप-
 देनं दक्षानभिष्टुत्वावष्टुसुपहरिषु । यथा शुचयं वाति
 एवमिर्वेनं तद् करोति । अथ यदेनं दक्षानभिष्टुत्वावष्टुसुप
 हरन्ति सर्वमिर्वेनं सयानि सन्तनुती सद्यश्चि सद्यरन्ति ।
 अभूद्देव सविता अय्योनन इति शुद्धोति, सर्वमिर्वेनं सयर्षाव

सम्भरन्ति । तिसृभिस्त्रिवृद्धिर्यज्ञो द्रुषवतीभिरभिजुहोति,
सर्वमेवैन सर्वाङ्गं सम्भरति । सौमीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं
स आत्मानं भरति । पञ्चभिरभिजुहोति, पाङ्क्तो यज्ञः,
यज्ञमेवावरुन्धे । पाङ्क्तः पुरुष, पुरुषमेवाप्नोति । पाङ्क्ताः
पशवः, पशुष्वेव प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः,
य एव वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वाव यम इय यमी । कुसीद वा एतद्यमस्य यज-
मान आदत्ते, यदोषधीभिर्वेदिं स्मृणाति । ता यदनुपोष्य
प्रयायात्, यातयेरन्नेनमेऽसुषिञ्जोक्ते यमे यत् कुसीदमयमित्यम-
प्रतीतमिति वेदिमुपोपन्ती हैव सन्धमङ्कुसीद निरवदाय
अनृणो भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा
स जुहोमीत्याह, होताद्वा यजमानस्यापराभावाय यदु मित्र-
मिव चरन्त्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयात् । एष ह वा
अग्निर्वैश्वानरो यत् प्रदातव्यं, स्वस्यामेवैन तद्योन्यां साद-
यति ॥ ८ ॥

अङ्गा विधान्यामेकाष्टकायामूपपञ्चतु शराव पञ्चा
प्रातरैतेन कचमुपोषेत् । यद्वि दहति पुष्यमस भवति,
यद्वि न दहति पापमस भवति । एतेन ह स्र वा अङ्गिरस
पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति । यो ह वा उपद्रष्टारमुप-
श्रीतारमनुख्यातारमेव विद्वान् यजते, सममसुषिञ्जोक्ते इष्टा-
पूर्त्तेन गच्छते । अग्निर्वा उपद्रष्टा, वायुर्वा उपश्रीता, आदि-
त्यो वा अनुख्याता, तान्य एव विद्वान्यजते, सममसुषिञ्जोक्ते
इष्टापूर्त्तेन गच्छते । यद्वी नभसस्पतिरित्याह, अग्निर्वै
नभसस्पतिरग्निमेव तदाह । एतन्नो गोपावेति स त्व नो
नभसस्पतिरित्याह, वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाह ।
एतन्नो गोपावेति देव संस्फानेत्याह, आदित्यो वै देवसंस्फान,

आदिभ्यमिव तदाह । एतन्नो गोपाद्येत्पर्यं ते योनिरिति,
 परस्मैरन्धिं समारोपयेत् । तदाह यदस्मै समारोप्यो
 नञ्दुदङ्गाम्नि सीदेत्, पुनराधेयं स्वादिति । या ते अग्ने-
 यज्ञिया तनूस्तया मे ह्यारोह तया मे ह्यविशायन्ते योनि
 रित्वाभ्यमन्तोन् समारोपयेत् । एव ह वा अम्बिर्योनि
 स्तस्मामिवेन तद्योन्वा सादयति ॥ ८ ॥

यो ह वा अम्बिहोमं साहं वेद अम्बिहोमस्य साहस्य
 साहस्यं ससोक्ततामनुते । य एव वेद, यो ह वा एव तप
 त्येपोऽम्बिहोम एव साहः, तं सवैवाह्ना संस्थापयेत् । साहो
 वै नामैव, तन्नासस्वरमावाचरेत् । यत्र वा इदं पूर्वयोः सव
 नयोरसस्वरमावाचरन्ति तस्माद्दद । तं प्राच्यो प्रामता
 मनुवाविश । अथ यद्देवं द्वितीयसवने सस्वरमावाचरन्ति
 तस्माद्देवं प्रत्यवेदीर्षारश्चानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन
 एवं माध्यन्दिनसवने एवं द्वितीयसवने एवमु ह यजमानो
 प्रमाहुन्वो भवति । तन्नासस्वरमावाचरेत् । यदा वा एव
 प्रातःसवने मन्त्रतमं तपति, तस्मान्मन्त्रतमया वाचा प्रातः
 सवने शंसि । अथ यदाध्यन्द्ये बधोयस्तपति तस्माद्द्वितीयया
 वाचा माध्यन्दिने सवने शंसि । अथो यदामितरामित्यथ
 बलिष्ठतमं तपति तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा द्वितीयसवने शंसि ।
 एव शंसि । यदि वा त ईगतं वाग् द्वि शब्दं, ययानुवाचोत्तर
 ष्योत्तरया उच्यते । आसमापनायतना प्रतिपद्येत । एतत् सुम
 स्ततरमिव भवति स वा एव न कदाचनान्नामयति नोदयति ।
 तद्यदेनं पद्यादस्तमयतीति मन्वन्ते अह एव तदन्त गत्या
 वाक्यान् विपर्ययन्त इति वाचस्तत् । अच्युते रात्रीं परस्तात् ।
 न वा एव न कदाचनान्नामयति नोदयति । तद्यदेनं पुरस्ता
 दुदयतीति मन्वन्ते शब्देरेव तदन्त गत्यावाक्यान् विपर्ययन्ते

रात्रिमेवाधस्तात् कृणुतेऽह परस्तात् । स वा एष न
कदात्रनास्तमयति नोदयति न ह वै कदाघन निम्नो-
चति । एतत्सह सायुज्य मलोकतामश्रुते, य एष
वेद ॥ १० ॥

अथात एकाहस्यैव तृतीयसवन, देवाऽसुरा वा एषु लोकेषु
समयतन्त । ते देवा असुरानभ्यजयन् । ते जिता अहो-
रात्रयो सन्धि समभ्यवागु । स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा
अहोरात्रयो. सन्धि समभ्यवागु । कश्चाहश्चेमानसुरान-
भ्युत्यास्यामहा इति । अहश्चेत्यग्निरव्रतीत्, अहश्चेति
वरुण', अह चेति बृहस्पति, अहं चेति विष्णुः । तानभ्युत्या-
याहोरात्रयो. सन्धेर्निर्जघ्नु । यदभ्युत्यायाहोरात्रयो' सन्धे-
र्निर्जघ्नु', तस्मादुत्या अभ्युत्याय ह वै द्विपन्त भ्रातृव्य
निर्हन्ति, य एव' वेद । सोऽग्निरश्वो भूत्वा प्रथम' प्रजिगाय ।
यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथम प्रजिगाय, तस्मादाग्नेयीभिरुक्थानि
प्रणयन्ति । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथम. प्रजिगाय, तस्मात्साक-
मश्वम् । यत्पञ्च देवता अभ्युत्तस्यु, तस्मात्पञ्च देवता उक्थे
शस्यन्ते । या वाक् सोऽग्नि, य प्राण स वरुण., यन्मन स
इन्द्र, यञ्चक्षु स बृहस्पति, यच्छ्रोत्र स विष्णु । एते ह वा
एतान् पञ्चभि प्राणै' समीर्योत्यापयन् । तस्मादु ह एवैता
पञ्च देवता उक्थे शस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिर्ज्ञेतेभ्य पञ्चभ्य प्राणेष्यो देवान् ससृजे । यदु
चेद किं च पाङ्क्त तत् सृष्ट्वा व्याज्वलयत् । ते होषुर्देवा,
स्नानोऽय पिता मयोभू, पुनरिम समीर्योत्यापयामीति । स
ह सत्त्वमाख्यायाभ्युपतिष्ठते, यदि ह वा अपि निर्णिक्तस्यैव
कुलस्य सन्ध्युत्तेण यजते, सत्त्व हैवाख्यायाभ्युपतिष्ठते । यो
वै प्रजापतिः स यज्ञ । स एतैरेव पञ्चभि. प्राणैः समीर्योत्या-

आदिस्वमिव तदाह । एतस्यो गौपावेक्ष्यं न योनिरिति
 अरुणोरग्निं समारोपयेत् । तदाह यदरुणो समाहृष्टो
 मन्द्रदुदध्याग्निं सीदेत्, पुनराधेयं स्यादिति । या ते अग्ने
 यज्ञिया तनूस्तया मे ह्यारोह तया मे ह्याविश्यायन्ते योनि
 रिष्यामन्नग्नीन् समारोपयेत् । एव ह वा अग्निर्वोनिः,
 अस्यामेवैतं तद्याग्यां सादयति ॥ ८ ॥

यो ह वा अग्निहोमं साह वैद अग्निहोमस्य साहस्य
 चायुष्मं सद्योच्यतामयुते । य एव वैद यो ह वा एव तप
 स्योऽग्निहोम एव साहः, तं सहीबाह्या संस्वारमेतुः, साह्यो
 वै नामयः, तेनासम्बरमावाचरिषु यद् वा हृदं पूर्वयो सव-
 नयोरसम्बरमावाचरन्ति तस्याहृदं । तं प्राच्यो चामता
 बहुसावित्रा । अथ यद्देदं द्वितीयसवने सम्बरमावाचरन्ति
 तस्याहृदं प्रत्येहोर्षारुणानि भवन्ति । यैव प्रातःसवन
 एवं माध्यन्दिनसवग एवं द्वितीयसवने एवसु ह यत्कामा
 प्रमाहृष्टो भवति । तेनासम्बरमावाचरिषु । यदा वा एव
 प्रातःहृदेऽहं मन्द्रतमं तपति तस्यामन्द्रतमया वाचा प्रातः
 सवनं शंसिषु । अथ यदाहृदेऽहं बलीयस्तपति तस्याद्वितीयस्या
 वाचा माध्यन्दिने सवने शंसिषु । अथो यदामितरामेऽहं
 बलिष्ठतमं तपति तस्याद्विष्ठतमया वाचा द्वितीयसवने शंसिषु ।
 एव शंसिषु, यदि वा त ईमतं पान् हि शंसं, ययातुवाचीत्तर
 आत्तरवा उच्यते, आसमापनायतना प्रतिपद्येत । एतत् सुम
 श्चतरमिव भवति स वा एव न अदाचनाष्टमयति नोदयति ।
 तद्यदेनं पचादष्टमवतीति मन्वन्ते अहं एव तदन्तं नत्वा
 वाचानं विपर्यस्यतीहरेवाचस्यात् उच्यते रात्रीं परस्यात् ।
 स वा एव न अदाचनाष्टमयति नोदयति । तद्यदेनं पुरस्था
 दुदयतीति मन्वन्ते रात्रेरेव तदन्तं नत्वावाचानं विपर्यस्यती

एवमेव केवलपर्याप्तं कुर्यात् । केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवोत्तर-
यो भवति । इन्द्रावरुणामधुमत्तमस्येति यजति । एते एव
तत् देवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति ।
प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशप्साः सीदन्ति ॥१५

अथ यदैन्द्रावार्हस्यत्यं ब्राह्मणाच्छसिन उक्थ भवति,
इन्द्रश्च सोम पिवत बृहस्पतेऽस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वषखसू
इत्युचाभ्यनूक्तं महद्भिः तृतीयसवनम् । वयसु त्वामपूर्व्यं यो न
इदमिदं पुरेति ब्राह्मणाच्छसिन स्तोत्रियानुरूपौ । प्र महि-
ष्ठाय बृहते बृहद्रथ इत्युक्थमुखम् । ऐन्द्र जागत, जागताः
पशव, पशूनामास्यै । जागतसु वै तृतीयसवनं तृतीय-
सवनस्य रूपम् । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति वार्हस्यत्य
साशसिकम् । अहश्चेति बृहस्पतिरब्रवीत्, देवतयोः स शसा-
यानतिशसाय । अच्छाम इन्द्र मतय, स्वर्विद इति पर्याप्त
ऐन्द्रावार्हस्यत्ये । ऐन्द्रावार्हस्यत्यमस्यैत नित्यमुक्थम् । तदेतत्
स्वस्मिन्नायतने स्वस्या प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठापयति । इन्द्र वा एता
देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव, अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य
प्रजात्यै । बृहस्पतिर्न परिपातु पश्चादित्यैन्द्रावार्हस्यत्या
परिदधाति । इन्द्राबृहस्पत्योरिव यज्ञ प्रतिष्ठापयति, उत्तोत्तर-
स्मादधरादधायोरिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो न, सखा सखिभ्यो
वरिवः कृणोत्विति । सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आशिषमाशास्ते,
नार्त्वीय काम कामयते । सोऽस्मै कामः समृध्यते, य एव वेद ।
यश्चैव विद्वान् ब्राह्मणाच्छस्येतया परिदधाति । बृहस्पते
युवमिन्द्रश्च वसु इति यजति । एते एव तद्देवते यथाभाग
प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्या-
ययन्ति न ह्यनाराशप्साः सीदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थ भवति, इन्द्राविष्णु

वित । ये ह वा एनं पश्चिं प्राचीं समीर्योऽत्यापवत्प्रा उ
एवेता पश्च देवता उक्त्वे यजन्ते ॥ १२ ॥

तदाहुः, यद्योर्देवतया सुवत इन्द्राग्नेरिति अथ अथा
इयिष्ठो देवता उक्त्वे यजन्त इति । अग्नी वा पाश्चिमाहत्-
मन्तरुक्त्वायन्त पाश्चिं कनीयसीषु देवतासु सुवते
अग्नीधिति । अथ अथाहु इयिष्ठो देवता उक्त्वे यजन्त इति ।
हे हे उक्त्वसुखे भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १३ ॥

अथ यदेन्द्रावाह च मैत्रावरुणस्योक्त्वं भवति । ऐन्द्रावाह
स्यं ब्राह्मणाच्छंभिन उक्त्वं भवति । ऐन्द्रावैश्वस्यस्यवाह-
स्योक्त्वं भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वाहस्यैकमेन्द्रावाहस्यं
भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वाहस्यस्यं चमैन्द्रावाहस्यं
भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वैश्वस्यैकमेन्द्रावैश्वस्यं भवति ।
हे हे उक्त्वसुखे भवतः तद्यद् हे हे ॥ १४ ॥

अथ यदेन्द्रावाहनं मैत्रावरुणस्योक्त्वं भवति । इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतं सोम पिबतं मयं इतव्रताविस्वृचाभ्यनुष्ठम् ।
मदहि अतीयसवमम् । एतस्यु हुवानि ता अस्मिन्नाग्नि
भारत इति मंत्रावरुणस्य स्यादियानुक्त्वी । चर्वशी इतं
मघवानमुक्त्वाग्निमुक्त्वमुक्त्वं । तस्योपरिहाद् ब्राह्मणम् । अथ
आयामसुरो विष्णवेदा इति वाहनं सांशस्यम् । अथ इति
वरुणोऽब्रवीत्त्वेतयो मं ममायानतिगमय । इन्द्रावरुणा
दुवमधराय न इति पर्याप्त ऐन्द्रावाहसे । ऐन्द्रावाहस्यस्यै
तस्मिन्नुक्त्वं । तदतत् स्याच्छायतमे स्यात् प्रतिहायां
प्रतिहापयति । इन्द्र वा एता देवता भूत्वा अथयन्त विविक्ता
एव । अयो इन्द्रस्यैव मिदुमस्य प्रब्राह्मं सकपादिमो भवति ।
एतपादिन्या जाता परिह्वयति । यत्र होतुर्होतृवचानां
दुष्प्रति, तत् असुहन्तरे सुन्वायां राक्षानामधरेऽवहत्यामिति ।

परिदधति । सर्वे महतीभिर्यजन्ति, तद्यन्महतीभिर्यजन्ति ।
सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञे-
ऽभिरूप, तत्समृद्धम् । सर्वेऽनुवषट् कुर्वन्ति, खिष्टकृत्वा अनु-
वषट्कारो नेत् खिष्टकृतमन्तरयामेति । असौ वै लोक-
स्तृतीयसवन, तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्त्यानि तृतीयसवनस्य ।
स एतै पञ्चभिरुक्त्यै. एताः पञ्च दिशः आप्नोति । तद्यदेषा
लोकानां रूप, या माता । तेन रूपेण तथा मातृयेमा-
ल्लोकानृधोतीमाल्लोकानृधोतीति ॥१८॥

तदाहुः, किं षोडशिन षोडशित्वं, षोडशस्तोत्राणि
षोडशशस्त्राणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरि-
च्येते. षोडशिनोऽनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य । वाचो वा एतौ स्तनौ,
सत्यानृते वाव ते, अवत्यैन सत्य, नैनमनृत हिनस्ति, य एव
वेद ॥ १९ ॥

इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणस्य चतुर्थं प्रपाठकं समाप्तं ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

ओम् । अहर्वे देवा आश्रयन्त रात्रीमसुराः । तेऽसुराः
समावहीर्या एवामन्, नो व्यावर्तन्त । सोऽब्रवीत्, इन्द्र
कथाह चेमान्पुरान् रात्रीमन्वैष्यामहा इति । स देवेषु न
प्रत्यविन्दत्, अविभयू रात्रेस्तमसः । मृत्योस्तम इव हि
रात्रि, मृत्युर्वै तम, तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव नक्तम् । स
यावन्मातृमिवाप्रक्रम्य विभेति, त वै छन्दास्येवान्ववायन् ।
तद्यच्छन्दास्येवान्ववायन्, तस्मादिन्द्रस्य छन्दासि च रात्रि
वहन्ति, न निविच्यस्यते न पुरोरत्नधाया नान्या देवता ।
इन्द्रस्य ह्येव छन्दासि च रात्रि वहन्ति तान्वै पर्यायै पर्याय-

मदयती मदाना मा मामं यातं द्रविषो दधानेत्सुषाम्नाम्
 महश्चि यतीयसवनम् । पधाहीन्द्र मिबच इयन्त इन्द्र गिबच
 इत्वाच्छावाकस्य स्तोत्रियायानुदयो । अतुर्जनितो तज्जा अपस-
 चरीत्युक्त्वसुधम् । तज्जोत्रं ब्राह्मणं नूमर्तो दयति स निब
 विति वैश्वस्य सांयसिक्कम् । पद्भ्येति विष्णुरात्रोत्
 देवतयो संगंसायानसिगंसाय । सं वा अमचा समिया चिनो
 मीति पञ्चास ऐन्द्रावैश्वरे । ऐन्द्रावैश्वरमर्षेत नित्यसुखम् ।
 तदेतत् सखिवायतने स्रष्ट्वा प्रतिहायां प्रतिहापयति । इन्द्र
 वा एता देवता भूत्वा पञ्चवन्त बिलिष्या एव । पञ्चो इन्द्रोऽप्य
 मितुनस्य प्रजाया उभा विष्ययुन पराजयेवे इन्द्रोऽप्येव
 प्यर्षा परिदधाति इन्द्राविश्वारिष यज्ञं प्रतिहापयति ।
 इन्द्रविष्णु पिबतं स्रष्टे पश्येति यजति । एतं एव
 तद्देवते वयाभागं प्रीचति वपद्दहन्नातुवपद्दहतीति ।
 पञ्चैवाभिष्टयन्ते नाप्यायवन्ति न इमाराधयसा
 सीदन्ति ॥१०॥

अथाध्वर्यो गृह्यप्रसावोमिति स्तोत्रियायानुदयो
 वसुधाय परिदधानीयाय इति चतुश्चतुराश्रयन्ते । अतस्त्रो
 वे दिग्, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुश्चाद् पञ्च, ५
 पञ्चानामात्वं । अथो चतुश्चर्वाचो हि यतीयसवने होत्राणां
 तज्जाचतु सर्बं वैदुभं जानतानि संसन्ति । जानते हि तृतीय
 सवनम् । अथ चैतत् वैदुभान्वप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवनं
 मरुत्वतोवे तृतीयसवने च होत्राणां यज्ञम् । होतरसं वा
 एतच्चवनं यज्ञतृतीयसवनम् । अथ चैतदधीतरसं यज्ञिबं अन्व-
 यत् सिद्धुभा यातयामसवनञ्चैव तत् सरसतापे । सर्बं सम
 चतीभि परिदधति तथश्चमचतीभि परिदधति । अन्तोर्बं
 पञ्चैवाभिष्टयन्ते उदयोऽन्तः, अजाता उ च वा अविनायान्तेमैवात्वं

परिदधति । सर्वे मदतीभिर्यजन्ति, तद्यन्मदतीभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेऽभिरूपं, तत्समृद्धम् । सर्वेऽनुवषट् कुर्वन्ति, खिष्टकृत्वा अनुवषट्कारो नेत् खिष्टकृतमन्तरयामेति । असौ वै लोकस्तृतीयसवन, तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्त्यानि तृतीयसवनस्य । स एतै पञ्चभिरुक्त्यैः एताः पञ्च दिश आप्नोति । तद्यदेपा लोकानां रूप, या मात्रा । तेन रूपेण तथा मातयेमाः लोकानृध्नोतीमाः लोकानृध्नोतीति ॥१८॥

तदाहुः, कि षोडशिन. षोडशित्व, षोडशस्तोत्राणि षोडशशस्त्राणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, षोडशिनोऽनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य । वाचो वा एतौ स्तनी, सत्यानृते वाव ते, अवत्येन सत्य, नैनमनृत हिनस्ति, य एव वेद ॥ १९ ॥

इत्यथर्ववेदे गोपथ्यब्राह्मणस्य चतुर्थं प्रपाठक समाप्त ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

ओम् । अहर्वे देवा आश्रयन्त रात्रीमसुरा । तेऽसुरा' समावहीर्या एवामन्, नो व्यावर्तन्त । सोऽब्रवीत्, इन्द्र कञ्चाह चेमानसुरान् रात्रीमन्ववैष्यामहा इति । स देवेषु न प्रत्यविन्दत्, अविभयू रात्रे स्तमस' । सृत्योस्तम इव हि रात्रि', सृत्युर्वे तम, तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव नक्तम् । म यावन्मात्रमिवाप्रक्रम्य विभेति, त वै छन्दास्येवान्ववायन् । तद्यच्छन्दास्येवान्ववायन्, तस्मादिन्द्रस्य छन्दामि च रात्रि वहन्ति, न निविच्यस्यते न पुरोरत्नधाया नान्या देवता । इन्द्रस्य ह्येव छन्दासि च रात्रि वहन्ति, तान्वै पर्यायैः पर्याय-

मनुदन्त । यत् पर्याये पर्यायमनुदन्त, तस्मात् पर्याया,
 तत् पर्यायायां पर्यायत्वम् । तान्मे प्रथमैरेव पर्याये पूव
 रात्वादनुदन्त मन्वमेर्मन्वरात्वादुत्तमैरपररात् । अपि
 शर्वशा अपिप्रसीद्वसुवन् । तद्यदपि शर्वया अपिप्रसीद्व
 सुवन्, तदपिशर्वराचामपिशर्वरत्वम् । शर्वराचि उक्तु इ वा
 पश्यैतानि वन्दासीति इ आह । एतानि इ वा इन्द्र रात्र्या
 स्तमसो वृद्धोरभिपत्त्यावारयन्, तदपिशर्वराचामपि शर्व
 रत्वम् ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु सुवते प्रथमान्येव पदानि पुनराददत् ।
 यदेवैषां मनोरया आसन् तदेवैयान्तनाददत् । मन्वमेषु
 पर्यायेषु सुवते मन्वमान्येव पदानि पुनराददत् । यदेवे
 सामस्या गाव आसन् तदेवैषां त्रिणाददत् । उत्तमेषु पर्या
 येषु सुवते उत्तमान्येव पदानि पुनराददत् । यदेवैषां वासा
 द्विरथ मन्विरथ्याममासीत्, तदेवैषां त्रिणाददत् । आ
 द्विपती वसु दत्ते, निरैवेनमैभ्य सर्वेभ्यो साक्षिभ्यो मुदते य
 एव विद ॥ २ ॥

पञ्चमानवद्वरित्वाद्, न रात्रिं पञ्चमानवती, कथमुभ
 पञ्चमानवती भवतः केन ते समावहानी भवत इति । यद्वै
 द्राय मङ्गे सुतमिद वसो सुतमन्व इद वृद्धोवशा सुत
 मिति सुवन्ति य गंसन्ति य तेन रात्रिं पञ्चमानवती
 मनोमे पञ्चमानवती भवतः तेन ते समावहानी भवतः । पञ्च
 दशस्तोत्रमङ्गरित्वाद् न रात्रिं पञ्चदशस्तोत्रा, क्वचसुभ
 पञ्चदशस्तोत्र भवतः, केन ते समावहानी भवत इति । इदम
 स्तोत्राण्यपिशर्वरानि तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना रात्रन्तरेणा
 धिना य सुवते तेन रात्रिं पञ्चदशस्तोत्रा, तेनामे पञ्चदश
 स्तोत्रे भवतः तेन ते समावहानी भवतः । परिमितं सुवन्त

परिमितमनुशंसन्ति, परिमितं भृतमपरिमितं भव्यमपरि-
मितान्येवावरुन्ध्यादित्यतिशसन्ति । स्तोममति वै प्रजास्या-
त्मानमतिपशवः । तद्यदेवास्यात्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति ।
अथो ह्य वा इदं सर्वं स्नेहस्यैव तत्तेजस्य । अथ तदहोरात्रा-
भ्यामाप्तं स्नेहतेजसोराप्तैः । गायत्री स्तोत्रियानुरूपं शसन्ति,
तेजो, वै गायत्री, तम पाप्मा, रात्रिस्तोन तेजसा तम पाप्मा-
नन्तरन्ति पुनरादाय, शसन्ति । एव हि सामगा स्तुवते,
यथास्तुतमनुशस्त भवति । न हि तत् स्तुत यन्नानुशस्तम् ।
तदाहुः, अथ कस्मादुत्तमात् प्रतीहारादाह्यं साम्नां शस्त्र
मुपसन्तन्वन्तीति ॥ ३ ॥

पुरुषो वै यज्ञ, तस्य शिर एव हविर्धान, मुखमाहवनीय,
उदर सद, अन्तरिक्षानि, बाह्व माज्जालीयश्चाग्नीप्रीयश्च, या
इमा देवतास्ते अन्त सद, सन्धिष्ठ्याप्रतिष्ठे गार्हपत्यव्रत-
श्रवणौ इति । अथापरन्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उदाता,
अपान प्रस्तोता, व्यान प्रतिहर्ता, वाग्घोता, चक्षुरध्वर्यु,
प्रजापति सदस्य, अहोनि होत्राशसिन, आत्मा यजमानः ।
तद्यदध्वर्युस्तोत्रमुपाकरोति सोम पवत इति, चक्षुरेव तत्
प्राणै सन्धधाति । अथ यत् प्रस्तोता ब्रह्माणमामन्वते,
ब्रह्मन् स्तोष्याम प्रशास्तरिति । मनोऽग्नीर्भवति एतेषां
प्राणाना, मनसा हि प्रसूता स्तोमेन स्तपामेति, प्राणानेव तत्
मनसा सन्धधाति । अथ यत् ब्रह्मा स्तुतेत्युच्चैरनुजानाति,
मनो वै ब्रह्म, मन एव तत् प्राणै सन्धधाति । अथ यत्
प्रस्तोता प्रस्तौति, अपानमेव तत् प्राणै सन्धधाति । अथ यत्
प्रतिहर्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानै सन्धधाति । अथ
यदुदातोदायति, समानमेव तत् प्राणै सन्धधाति । अथ
यद्योता साम्नां शस्त्रमुपसन्तनीति, वाग्घ्वै होता, वाचमेव तत्

प्राचीं सन्दधाति । अथ यत् सदस्यो मद्वाचसुपासीदति
 मन्त्रापतिर्वै सदस्य मन्त्रापतिमेवाप्नोति । अथ यद्वोत्रागसिग
 सामं सन्तति कुर्वन्ति अङ्गानि वै वोत्रागसिग अङ्गाश्चेवाथ
 तत् प्राचीं सन्दधाति । अथ यद्यजमानस्योचसुपासीदति
 आत्मा वै यजमान आत्मानमेवाथ तत् वक्ष्यति । तथा
 श्रेष्ठं षड्विंशत्यम्नाद्यावत्तेहुर्नाभ्युदियात्ताभ्यस्तमियान् नाभिष्टे
 प्रतपिषेत् प्रायेभ्य आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पय्यायेषु सुवते प्रथमेषु पदेषु निगदयन्ति प्रथमं
 रात्रादेव तदसुराचिरघ्नन्ति । मध्यमेषु पय्यायेषु सुवते मध्य
 मेषु पदेषु निगदयन्ति मध्यमरात्रादेव तदसुराचिरघ्नन्ति ।
 उत्तमेषु पय्यायेषु सुवते उत्तमेषु निगदयन्ति उत्तमरात्रादेव
 तदसुराचिरघ्नन्ति । तद्यथाभ्याघारात् पुनः पुनः पाप्मानं
 निर्ध्वंरन्त्यत्रमेवैतत् स्तोत्रियात्तु रूपाभ्यामहोरात्राभ्यामिव तद
 सुराचिरघ्नन्ति । मायत्रीं यंसन्ति तत्रो वै ब्रह्मवचसं मायत्री
 तेष एवाथो तत् ब्रह्मवचसं यजमानि दधति । मायत्रीं यस्त्रा
 जयतीं यंसन्ति ब्रह्म च वै जगतीं ब्रह्मनेवाथो तद् ब्रह्मवचसं
 यजमानि दधति । आह्वयन्ते गायत्रीं च जगतीं चान्तरेण
 हृन्दांश्वेव त नागावीच्यानि कुर्वन्ति । जगतीं यस्त्रा
 जिद्भुमं यंसन्ति पशवा वै जगतीं पशून्नेव तत् जिद्भुमं परि
 दधति । बभ्रं वै वीर्यं सिष्टम् बभ्रमेव तद्वीर्यं ज्ञातत् प्रति
 ष्ठापयति । अन्वप्लव्यो महस्य सुतपस्व पीतवल्बजिन्नुभो
 वाच्यां समृद्धा सुशब्दा एतद्दे रात्रीर्यं आधियात् । रात्रिं
 यापदु च वै न वा सुपते न वा यस्त्रते तावदोश्चरा अचुर
 रक्षांसि च यजमानमुपयन्ति । तथादाहवनीयं समिधमाग्नीषीय
 गाह्वयस्य विष्टारं समुज्ज्वल्यते । अतिमापयेरन् ज्वलयेरन् प्रजा
 यन्ति वै तथादारे निबं सुवीरंस्तान् हातः श्रेष्ठो वा इति पाप्मा

नाभिवृक्तौति । ते तमपाप्मानमपाघ्नते तैतमपाप्मानमपा
घ्नते ॥ ५ ॥

विश्वरूप वै त्वाद्रमिन्द्रोऽह स त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयम-
पेन्द्रं सोममाहरत् । तस्येन्द्रो जज्ञिरे । स सृष्ट्वा प्रामहा
सोममपिवत् स विष्टद्वर्द्धत् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन न
पातव्य । सोमपीथोऽस्य दृग्दिको भवति । तस्य मुखात्
प्राणेभ्य श्रीर्यशास्य ध्वान्युदक्रामत् । तानि पशून् प्राविशन् ।
तस्मात् पशवो यशोऽयशो ह भवति, य एव वेद । ततोऽस्मा
एतदश्विनौ च सरस्वती च यज्ञ समभरन्, सौत्रामणि भैष-
ज्याय । तयेन्द्रमभ्यषिञ्चन् । ततो वै स देवाना श्रेष्ठोऽभ-
वत् । श्रेष्ठ स्वाना चान्येषा च भवति, य एव वेद यश्चेव
विद्वान् सौत्रामण्याभिषिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, चक्षु वै साम, चक्षुरैवैन तदभि-
षिञ्चति । अथो साम्राज्य वै साम, साम्राज्येनैवैन तत्
साम्राज्य गमयति । अथो सर्वेषा वा एष वेदाना रस, यत्
साम, सर्वेषामेव तद्देदाना रसेनाभिषिञ्चति । बृहत्यां गायन्ति,
बृहत्या वा असावादित्य. श्रिया प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठतस्तपति ।
ऐन्द्र्या बृहत्या गायति । ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रा-
मणि । ऐन्द्रायतन एष एतार्ह यो यजते, स्व एवैन तदाय-
तने प्रीणाति । अथ कस्मात् सश्यानानि नाम, एतैर्वै साम-
भिर्देवा इन्द्रमिन्द्रियेण वीर्येण समश्यन्, तथैवैतद्यजमाना एतै-
रेव सामभिरिन्द्रियेणैव वीर्येण सश्रयन्ति । सश्रवसे विश्र-
वसे सत्यश्रवसे श्रवस इति सामानि भवन्ति । एष्वेवैन लोकेषु
प्रतिष्ठापयति । चतुर्निधन भवति, चतस्रो वै दिश, टिक्तु
तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुष्पाद पशव, पशूनामाप्तैः ।
तदाहु, यदे तत् साम गीयते, अथ क्वैतस्य साम्नुमुक्थ, का
प्रतिष्ठा । तयो देवा एकादशेत्याहु, एतद्वा एतस्य साम्नुमुक्थ-

मेवा प्रतिष्ठा । व्यजिञ्चं पञ्चं यद्वाति साञ्च प्रतिष्ठाये
प्रतिष्ठाये ॥ ७ ॥

प्रजापतिरक्वामयत वाजमाप्नुयात् क्षमे सोकमेति । म
पत्तं वाजपियमपश्यत् । वाजपेयो वा एव य एव तपति
वाजमतेन यजमानः क्षमे सोकमाप्नोति । शुक्रवस्त्रो ऋषीति
अस्त्रं प्रातःमवने भवन्ति तेजो ब्रह्मवर्चसं ताभिराप्नोति ।
वाजवस्त्रो माध्यन्दिने मवने अगस्त्य सोकस्य समर्थः । अत्र
वस्त्रो मन्त्रवस्त्रं पशुमत्यस्तुतौयमवने भवन्ति, भूमानं ताभि
राप्नोति । सर्वं सप्तदशो भवन्ति, प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजा
पतिमवाप्नोति । शिरश्चस्त्रव ऋषिजो भवन्ति, महस एव
तद्रूपं त्रियते । एव मऽसुखिंलोके प्रजायोऽमदिति ऋषीतिर्वै
शिरश्च ऋषीतिपैवैनमन्तदधस्तात्तिं चावन्ति यजमानसुखा-
पयन्ति, नाक्षी रोहति, स महसै रोहति विश्वमहसै रोहति,
मर्षमहसै रोहति मनुष्यलोकादेवैनमन्तदंश्चति । देवस्य
मवितुं सव क्षमे साञ्चं वर्षिष्ठं नाञ्चं राष्ट्रियमिति ब्रह्मा रघवञ्चं
मपति अविद्यमद्युत एवैन तत् समर्पयपि । अत्रा प्रजापतिर्वै
ब्रह्मा प्रजापतिमेवैनं पञ्चादधिप्रद्युवति, नाञ्चलोचित्यै
पाजिनां सन्तत्यै । वाजिसामाभिवायति वाजिमान् भवति ।
वाजा व क्षमे सोकः, स्पमस्य तं सोकं रोहति । विश्वा
त्रिपिविष्टवतीषु हृद्दुःखमं भवति अगमेवतं वाञ्चं अद्वा
ब्रह्मस्य विष्टपमतिक्वामस्वतिक्रामति ॥ ८ ॥

अद्यातो अतायामा प्रजापतिर्वै यत् प्रजा अद्युजत ता वै
तां ता अद्युजत । ता अद्युता पराञ्च एवामघोपावर्तन्त । ता
पक्षेन श्तीमेनीपाद्यज्ञात् । ता अन्वरिच्यन्त ता द्वाभ्यान्ता
मर्षे । तस्मात् सव स्ताम ता एवैनं पृष्ठेनीपाद्यज्ञात् । ता
अन्वरिच्यन्त, ता द्वाभ्यां तां सर्वे, तस्मात् सव स्युह । ता

अतिरिक्तोक्थे वारवन्तीयेनावारयन्, तस्मादेषोऽतिरिक्तोक्थ-
वान् भवति । तस्माद्धारवन्तीयं ता यदाप्ता यच्छत्, अतो वा
अप्तीर्यामा । अथो प्रजावापुरित्याहुः, प्रजाना यमन इती-
हैवैदुक्थ ५ ता वर्हि. प्रजा आयेरस्तर्हि हैतेन यजते स
एषोऽष्टाष्टो भवति, तद्यथान्यस्मिन् यज्ञे विश्वजित' पृष्ठमनु-
सञ्चर भवति, कथमेतदेवमत्रेति । पितृष यज्ञाना तद्यथा
श्रेष्ठिनि सवशैयुरपि विद्विषाणा , एवमेवैतच्छ्रेष्ठिनो वशियात्र
मन्त्रस्यानुचर्याय जमन्ते ॥ ६ ॥

तद्यथैवादोऽङ्ग उक्थानामाग्नेय प्रथम भवति, एवमे-
वैतदत्राप्याग्नेय प्रथम भवति । ऐन्द्रे वाव तत्रोत्तरे ऐन्द्रे वा
एते ऐन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थ भवति । चतुराहावान्यति-
रिक्तोक्थानि भवन्ति, चतुष्टया वै पशव., अथो चतुष्पाद
पशव, पशूनामार्थै । त एते स्तोत्रियानुरूपास्तृचा अर्द्धच-
शस्या । प्रतिष्ठा वा अर्द्धच प्रतिष्ठित्या एव । अथैतेपामेवाश्वि-
नाना सूक्ताना द्वे द्वे समाहावमेकैकमहरह शसति, अश्विनौ
वै देवाना भिषजौ, तस्मादाश्विनानि सूक्तानि श्शसन्ति,
तदश्विभ्या प्रददुरिद भिषज्यतमिति । क्षेत्रवत्य परिधानीया
भवन्ति, यत्र हतस्तत्प्रजा अशनायन्ती पिवासन्ती सरुद्धा
स्थिता आमन्, ता दीना एताभिर्यथाक्षेत्रं पाययाञ्चकार,
तर्पयाञ्चकार, अथो इय वै क्षेत्र । पृथिवी, अस्यामदीनाया-
मन्तत प्रतिष्ठास्यामहा इति । त्रिष्टुभो याज्या भवन्ति, यत्र
हतस्तत्प्रजा अशनायन्ती पिवासन्ती सरुद्धा स्थिता बभूवु,
ता हैवैना एताभिर्यथैकस व्यत्रसाययाञ्चकार, तस्मादेता
याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥१०॥

अथातो नैकाङ्किक श्श स्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूप कु-
र्वन्ति, प्रात सवनेऽहीनस्व सन्तत्यै । तद्यथा ह वा एकाहस्तुत

एवमहीनं सुतं तद्यदेकाहस्य सुतस्य सुवनानि सन्तिहमा
 नानि यन्ति एवमहीनस्य सुतस्याहानि सन्तिहमानानि
 यन्ति । तस्यस्य श्लोकियमद्यश्लोकियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातः
 सुवनेऽहरेव तदहो रूपं कुर्वन्ति । अपरैश्चैव तदहोपरम
 हरम्भारमन्ते तत्तथा न माध्यन्दिने सुवने । श्योर्वेष्टहानि
 तानि तन्तिशेषावस्रितानि सवन्ति । एतेनैव विधिना
 ह्यतोयसुवने न ह्यश्लोकियमद्यश्लोकियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ १ ॥

अथातः पारम्पर्योया एव शस्त्रमुनीती नो वरुच इति मैत्रा
 वरुचस्य । मिथो नयतु विद्वानिति प्रचेता वा पय शोचन्नाया
 यन्तेवावदन्तः, तस्मादेया प्रचेत्रिमती भवति इन्द्रो वो विद्व
 तस्यरोति ब्राह्मणाच्छसिनः । इवामहे जनेभ्य इति, इन्द्र
 मेव तयाहरहनिह यन्ते न ईवैषां विद्विष्य इन्द्रं इहह ।
 यत्रैव विद्वान् ब्राह्मणाच्छस्य तामहरहं शंसति । यत् सोम
 पासुतीनर इच्छन्नावाकस्य । इन्द्रायो पशोऽनुरितीन्द्रायो
 एवेतयाहरहनिह यन्ते न ईवैषां विद्विष्य इन्द्रायो
 इहहो । यत्रैव विद्वान्च्छावाकस्येतामहरहं शंसति ता वा
 यता अगस्य शोचस्य नावः सन्तारुच्यः । अर्गमेवेतामिर्होक्-
 मनुसश्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानीया एव ती स्याम देव वरुचेति मैत्रा-
 वरुचस्य । इषां च सप्रीमशीति अथ वी शोच इवमिन्द्रस्यो व
 शोचः अरिति उमाविदेनो ती शोकाधारमथ । अन्ततरिच
 मतिरदिति ब्राह्मणाच्छसिनो विद्विष्यन् । अर्गमेवेतामिर्होक्
 विद्विष्यति । मदे सोमस्य रोचनिन्दी यदभिनहसमिति सिवा
 सवा इ वा एते यत् दीक्षिता तस्मादेया वसवती भवति ।
 उहा पात्रदङ्गिरोभ्य धाविष्क ष्टन् गुहासती । अर्वाच तुमुदे
 वसमिति सनिमेतन् एतवावदन्ते । इन्द्रेण रोचनादिबो

दृढानि दृढितानि च । स्थिराणि न पराणुद इति, स्वर्गमेवै-
तयाहरहर्लोकमवरुन्धे । आह सरस्वतीवतीरित्यच्छावाकस्य ।
इन्द्राग्न्योरवीक्षण इति, एतद् वा इन्द्राग्न्यो. प्रियम धामः,
यद्वागिति, प्रियेणैवैनी तद्वाग्ना समर्हयति । प्रियेणैव धाम्ना
समृध्यते, य एव वेद ॥ १३ ॥

उभयो होत्रकाणा परिधानीया भवन्ति, अहीनपरिधा-
नीयाश्चैकाहिन्यस्य, तत एकाहिकीभिरेव सैत्रावरुण परि-
दधाति, ते नाम्नाह्नोकान् प्रच्यवते । आहिनीकौभिरच्छा-
वाक स्वर्गस्य लोकस्याप्तैः, उभयोभिर्ब्राह्मणाच्छसी । एवम-
सावुभौ व्यन्वारभमाण एतौसञ्च लोकमसुञ्च । अथोऽहीन-
ञ्चकाहञ्च, अथो सवत्सरञ्चाग्निष्टोमञ्च, अथो सैत्रावरुणञ्चाच्छा-
वाकञ्च, एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण एति । अथ तत एका-
हिकीभिरेव तृतीयसवने होत्रका परिदधाति, तेनाम्नाह्नो-
कान् प्रच्यवते । आहिनीकौभिरच्छावाक स्वर्गस्य लोकस्य
समर्थ्यै । काम तद्दोता शसेत्, यद्दोत्रका पूर्वद्यु शसेयु ।
यद्द्वै होता तद्दोत्रका, प्राणो वै होता, अङ्गानि होत्रका,
समानो वा अथ प्राणोऽङ्गान्यनुसञ्चरन्ति । तस्मात् तत् कामं
होता शसेत्, यद्दोत्रका पूर्वद्यु शसेयु । यद्द्वै होता तद्दो-
त्रका, आत्मा वै होता, अङ्गानि होत्रका, समानो वा इमेऽङ्गा-
नामन्ता, तस्मात् तत् कामं होता शसेत् । यद्दोत्रका
पूर्वद्यु शसेयु, यद्द्वै होता तद्दोत्रका, सूक्तान्तैर्होता परिद-
धाति, अथ समान्य एव होत्रकाणा परिधानीया भवन्ति ॥ १४

य ऋस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूप कुर्वन्ति, प्रात-
सवनेऽहीनमेव तत्सन्तन्वन्ति, अहीनस्य सन्तत्यै । त एते
होत्रक्यु प्रात सवने । षडहस्तोत्रिय शस्वा माध्यन्दिनेऽहीन-
सक्तानि शसन्ति, सत्यो यातु मधवाम् ऋजीपीति । सत्यवान्

मैत्रावरुणो असा इदु प्रतयसि तुरायेति माद्वयाच्यंभी ।
 शासद्विद्विदुर्द्वितुर्नस्यमादित्वावाक । तदाह, असाद
 आवाको वद्विद्वेदतत् सूत्रसुभयत्र शंसति स परासु देवाह
 सर्वासु चिति । वीर्यवान् वा एय वद्व च यदआवाकः ।
 वद्वति इ दे वद्विदुर्द्व, यासु दुम्बते । तस्मादआवाको वद्वि
 वदतत् सूत्रसुभयत्र शंसति स परासु सर्वाह सर्वासु चिति ।
 तानि पञ्चमसु गण्यन्ते । चतुर्विधिमिति विद्वति
 विद्वति मद्वाप्ति तान्मेतान्यहीनसुज्ञानीत्याच्यते । न
 द्वेषु किञ्चन हीयते पराधि इ वा एतान्यद्वाभ्यावर्तीनि
 भवन्ति । तस्मादेतान्येतेष्वहसु गण्यन्ते । यदेतानि शंसन्ति
 तत् अगण्य सोऽगण्य रूपम् । यदेतानि शंसति इन्द्रमिदं
 निर्द्दयन्ते यथा अपमं वासितायै ती दे देवाह अपयया
 ब्रुवन् समानि यद्यत् सप्तन्वामहा इति । तदेतद्यद्य
 समानमप्यत् । समानां प्रगाथां समानी प्रतिपद् समा
 नानि सूत्रानि । ओक्सारौ वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रं पूर्वं
 गच्छति । मन्त्रमेव तत्रापर यद्यप्येव मन्त्रतायै ॥ ११ ॥

इति गोपबन्नाक्षरीसंरमारी रचयः इषाठकः बन्नाः ।

अथ षष्ठ प्रपाठक ।

ओम् । तान्वा एतान् सम्पातान् विद्यामित्रः प्रथम
 मप्यत् एव त्वामिन्द्रं भविसन्न यत्र इन्द्रो सुसुपी यत्र वद्वि
 वद्वामवामसुभत् अप्य होतुरिति । तान् विद्यामित्रेण
 इद्वान् वामदेवो अद्यत । सङ्गे रचाद्यन्ते विद्यामित्रो यान्
 वाह सम्पातान्दर्श एतान्वामदेवो अद्यत । ज्ञानि त्वं
 चि सूत्रानि सम्पातान्स्वत् प्रतिमान् अजेयमिति । सप्तानि
 सूत्रानि सम्पातान् स्वात्प्रतिमान् अद्यत सद्यो इ ज्ञातो इयम

कनीन उदु ब्रह्माण्यैरतश्चवस्याभितष्टे वदीधया मनीषामिति
 विश्वामित्रः । इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैर्य एक इद्व्यस्यर्ष-
 णीना यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति वसिष्ठ । इमा-
 म्बूषुप्रभृति सातयेधा इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः शास-
 द्धिर्दुहितुर्नृस्यद्गादिति भरद्वाज । एतैर्वै सम्पातेरेत ऋषय
 इमान् लोकान् समपतन् । तद्यत्समपतन्, तस्मात् सम्पाता,
 तत् सम्पातानां सम्पातत्वम् । ततो वा एतां स्त्रीन् सम्पातान्
 मैत्रावरुणो विपर्यासमेकैकमहरहः शसति, एवा त्वामिन्द्र
 वच्चिन्नत्रेति प्रथमेऽहनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति द्वितीये,
 कथामहामवधत् कस्य होतुरिति तृतीये । त्रीनेव सम्पा-
 तान् ब्राह्मणाच्छुसौ विपर्यासमेकैकमहरहः शसति,
 इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैरिति प्रथमेऽहनि, य एक इद्व्यस्यर्ष-
 णीनामिति द्वितीये, यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति तृतीये ।
 त्रीनेव सम्पातानच्छावाको विपर्यासमेकैकमहरहः शसति,
 माम्बूषुप्रभृति सातयेधा इति प्रथमेऽहनि, इच्छन्ति त्वा
 सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शासद्धिर्दुहितुर्नृस्यद्गादिति
 तृतीये । तानि वा एतानि नव त्रीणि चाहरहः शस्यानि ।
 तानि द्वादश भवन्ति । द्वादश ह वै मासाः सवत्सरः, संवत्सरः
 प्रजापति, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् सवत्सरं प्रजापति यज्ञमा-
 प्रोति । तस्मिन् सवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः प्रतितिष्ठन्तो
 यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते । इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभिः, य एव वेदः । तान्यन्तरेणावापमावपेरन्,
 अन्यृखा विराजद्यतुर्थेऽहनि, वैपदीद्य पङ्क्ती पञ्चमे, पारुक्षेपी
 षष्ठेऽथ यान्यन्यानि महास्तीत्राख्यष्टर्षान्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अथ नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुण । वनेन वा यो-
 ऽन्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छुसौ । आयाह्यर्वाङ्मुपवन्मुरेष्ट

इत्यत्रावाक । एतानि वा आवपमानि एतेरेवावपनेदेवाय
 अययय अयं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतेरेवावपने
 अयं लोकं यन्ति । सद्यो ह आतो हवम कनीन इति मैवा
 यद्व्य पुण्यात् सम्यातानामहरह ग्रंसति । तदेतत् सुखं
 अयमितन सुखेन देवाय अययय अयं लोकमायन् । तथै
 तद्यजमाना एतेनेव सुखेन अयं लोकं यन्ति । तद्वपमयत्
 पयमद्ववति पशूनामास्ये । तत्पश्ये भवति अयं वै पश्यि-
 यज्ञाद्यन्वावदध्ने अरिष्टेन पयिभि पारयन्ति स्वतावा
 एवेतदहरह ग्रंसति । उदु मद्याधैरतयवप्येति मद्याध-
 यद्व्ये । मद्याधैरतत् सुखं मद्युदमितन सुखेन देवाय
 अययय अयं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतेनेव सुखेन
 अयं लोकं यन्ति । तदु वै पश्ये पश्य वा अतयः, अतुना
 मास्ये । तदुपरिष्ठात् सम्यातानामहरह ग्रंसति । अमितद्वे
 बदीयया मनीषामिन्द्रावाचो अहरह ग्रंसति । अभि
 वदति तस्मै रूपमभिप्रियाधि मशु यत्पराचौति यान्धेव
 पराच्छानि तानि प्रियाधि तान्धेव तद्वमिमशु यन्तो यन्ध
 म्यारममाचा । परो वा अन्नावात् अयं लोकः, अयमेव
 त लोकममिच्छयन्ति । अर्धे अन्नामि सन्धुये सुमिवा इति
 ये ह वा अर्धेन पूर्वे प्रीतास्ये वै अयय तान्धेव तद्वमभि
 वदति । यदु वै दयचं दय वै प्राचा प्राचानेव तदाप्नोति
 प्राचानां सन्धुये । यदु वै दयसे दय वै पुष्ये प्राचाः, दय
 अर्धे लोकः, प्राचाधेव तत् अर्धं च लोकानाप्नोति । प्राचेभु
 येवेतत् अर्धेषु च लोकेषु प्रतिष्ठितो यन्ति । यदु वै दयसे
 दयाचरा विराह इत्यं वै विराह, इत्यं वै अर्धेन लोकं
 प्रतिष्ठा तदेतद्व्या प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । सद्यदिन्द्रं
 निराहते निन्द्रादुपाच प्रचयते तदुपरिष्ठात् सम्यातानाम-
 हरह ग्रंसति १ १ १

कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कन्नव्यो अतसीनां कद्रूकान्वेस्यात्
इति कद्वन्तः प्रगाथा अहरहः शसति । एको वै प्रजापतिः,
प्रजापतेरास्यै । यदेव कद्वन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यदेव
कद्वन्तः, अथो अन्न वै कम्, अथो अन्नस्यावरुध्यै । यदेव कद्वन्तः,
अथो सुख वै कम्, अथो सुखस्यावरुध्यै । यदेव कद्वन्तः,
अथो हरहर्वा एते, शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति,
तानि कद्वद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति । तान्येभ्यः शान्तानिक
भवन्ति, तान्येताञ्छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ।
त्रिष्टुभ सूक्तः प्रतिपदः शसेयुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथाना
शसन्ति, धाय्या इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । चत्र वै
होता, विशो होत्रा शसिनः, चत्रस्यैव तद्विष प्रत्युद्यामिनी
कुर्युः । पावमानस्य सन्निष्टुभौ मां इमा सूक्तः प्रतिपद इत्येव
विद्यात्, यथा वै समुद्रं प्रतरेयुः, एव हैवैते प्रप्लवयन्ते ये
सवत्सरं द्वादशाह वीपासन्ते, तद्यथा सैरावती नाव
पारकामाः समारोहेयुः एव हैवैतास्त्रिष्टुभ स्वर्गकामा
समारोहन्ति । न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्ग
लोकमुपावर्तन्ते । वीर्यवन्त महिताभ्यो नद्याह्वयीत,
समान हि छन्द, अथोऽन्ये धाय्या करवाणीति । यदेनां
शसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यदेवैनां शसन्ति,
इन्द्रमेवैतेर्निह्वयन्ते, यथा ऋषभ वासितायै ॥३॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात्
सम्पातानामहरहः शसति । अपापाचो अभिभूते नुदस्वापो-
दौचो अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति,
अभयस्य रूपमभयमिव ह्यन्विच्छेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा
युनज्मौति, ब्राह्मणाच्छस्येतामहरहः शसति । युक्तवती
युक्त इवाह्वहीनोऽहीनस्य रूपमुरु नो लोकमनुदेपीति,

अष्टावाको च इरुच शसति । अनुनेयीत्येत इवाद्यहीनोऽही
 नस्य रूपं मीयीति अत्रावचरूपम् । योक्त्वा सारी इवैयामिन्द्रो
 भवति यथा गौ प्रघातं याच, यथा अयमं वासितायाः,
 एवं इवैयामिन्द्रो यज्ञमागच्छन्ति । न ग्रनं यद्वाहीनस्य
 परिदम्भात् । अत्रियो इ राद्राचरवते, यो इव परो भवति,
 तममिन्द्रयति ॥ ४ ॥

अवातोहीनस्य बुद्धिश्च विमुञ्चिष्य अन्तरिक्षमतिरदिश
 हीनं सुदृष्टम् । एषेदिन्द्रमिति विमुञ्चति । नूनं सा त इत्यहीनं
 बुद्धेः । नूह त इति विमुञ्चति । एष इ वा अहीनं तस्य
 महति य एनं योक्तव्यं विमोक्तव्यं वेद, तस्य इवैव युक्तिरिवा
 विमुञ्चि । तस्यत् प्रथमेऽहनि चतुर्विंश एकाद्विंशोभिः परिदम्भु
 प्रथम एवाहनि यज्ञ संस्मापयेदुर्नाहीनकथा कुर्यु । अथ
 यद्वाहीनं परिधानीयामि परिदम्भु तस्यथा सुखो विमुञ्चमाना
 अत्तुत्वेत एव यज्ञमाना अत्तुत्वेरन्, नाहीनकर्म कुर्यु ।
 अथ यदुमबीभिः परिदम्भु, तस्यथा दौर्घाच्च उपविमोक्तं
 याच्या तादृक् तत् समानीभिः परिदम्भु । तदाहु एकावा
 द्वाभ्यां वा स्तोममतिथेः सेत् दौर्घारञ्जानि भवन्ति यत्र
 बलीभिः स्तोमोऽतिथेः अत एवो विप्रन्देविभ्योऽद्याद्य सम्प्र-
 यच्छामोति अपरिमितामिहत्तरयोः सवनयोः । अपरिमितो
 वे क्षमो लोका अयस्य लोकास्य समस्यै । तस्यथा अभिद्विपते
 पिपासते चिपं प्रवच्छेत् तादृक् तत् समानीभिः परिदम्भु ।
 अन्ततो इवैवामारण्यो विद्वस्यो यज्ञो भवति अन्ततस्यथा वषट्
 क्कम् अन्तर्त्वं सम्बोयते प्रथया पशुभिः, य एव वेद ॥ १ ॥

तदाहु, अयं दुरव्यो होतीकस्य एकोऽयं होता द्विच्छा
 इति । असी वे होता योऽसी तपति स वा एक एव तस्मादेक
 स्युः । स यद्विष्यातो जायिवा भवति, तेज एव मच्छसं भा

अपर शुक्लमपर कृष्ण, तस्माद् हुक्थ' । रश्मयो वाव होत्रा',
 ते वा एकैक, तस्मादेकोक्था' । तद्यदेकैकस्य रश्मेर्द्वौ द्वौ वर्णौ
 भवत', तस्माद् द्विसूक्ता । सवत्सरो वाव होता, स वा एक
 एव, तस्मादेकसूक्त । तस्य यद् इयान्यहानि भवन्ति,
 शीतान्यन्यान्युष्णान्यन्यानि, तस्माद् हुक्थ' । ऋतवो वाव
 होत्राः, ते वा एकैक, तस्मादेकोक्था' । तद्यदेकैकस्यर्तौ द्वौ द्वौ
 मासौ भवत, तस्माद् द्विसूक्ता । पुरुषो वाव होता, स वा एक एव,
 तस्मादेकसूक्त । स यत्पुरुषो भवत्यन्यथैव प्रत्यङ् भवत्यन्यथा
 प्राङ्, तस्माद् हुक्थ' । अङ्गानि वाव होत्रा, तानि वा
 एकैक, तस्मादेकोक्था' । तं यदेकैकसङ्गं द्युतिर्भवति, तस्माद्
 द्विसूक्ता । तदाहु, यद् हुक्थो होतैकसूक्त एकोक्था होत्रा
 द्विसूक्ता, तद्य तत् नम भवति, यद्येव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति,
 अथो यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहु, यदग्निष्टोम
 एव सति यज्ञे द्वौ होतुरुक्थे अतिरिच्येते, कथं ततो होत्रा
 न व्यवच्छिद्यन्त इति । यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो
 यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहु, यदग्निष्टोम एव
 सति यज्ञे सर्वा देवता सर्वाणि छन्दास्वाध्याययन्ति, अथ
 कतमेन छन्दसायातयामान्युक्थानि प्रणयन्ति, कया देव-
 तयेति । गायत्रेण छन्दसाग्निना देवतयेति ब्रूयात् । देवान् ह
 यज्ञं तन्वाना असुररक्षास्यभिचेरिरे यज्ञपर्वणि, यज्ञमेपा
 हनिष्यामस्तृतीयसवनं प्रति तृतीयसवने ह यज्ञस्वरिष्टो
 वलिष्ठं प्रतनुमेपां यज्ञं हनिष्याम इति । ते वरुणं दक्षिण-
 तोऽयोजयन्, मध्यतो बृहस्पतिमुत्तरतो विष्णुम् । तेऽब्रुवन्,
 एकैका' अ, नेदमुत्सहामहेति, स्तुनो द्वितीयो येनेद सह
 व्यग्रवामहा इति । तानिन्द्रोऽब्रवीत्, सर्वे मद्वितीया
 स्येति । ते सर्वे इन्द्रं द्वितीया, तस्मादैन्द्रावारुणमैन्द्रावार्ह-

आत्मैवावेष्वसमनुमप्यते । द्वितीयवन्तो च वा एतेन सा
भवन्ति, द्वितीयवन्तो मन्वते य एवं वेद ॥६॥

आग्नेयौतु मैत्रावरुणौक्ष्यं प्रचयन्ति वीर्यं वा अग्निः,
वीर्यं वैवासी तत् प्रचयन्ति । ऐन्द्रावारुणमनुमप्यते, वीर्यं
वा इन्द्रः, अत्रं वरुणः, पश्यत उक्त्वानि वीर्यं चैव तत् अत्रेव
चोमयतः पशून् परियञ्जाति स्त्रिया अन्पञ्चात् । ऐन्द्रीतु
मैत्रावरुणसिन्त उक्त्वं प्रचयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः वीर्यं वैवासी
तत् प्रचयन्ति । ऐन्द्रावारुणस्यमनुमप्यते वीर्यं वा इन्द्रः,
अत्रं वरुणस्यतिः, पश्यत उक्त्वानि वीर्यं चैव तद्वरुणा चोम
यतः पशून् परियञ्जाति स्त्रिया अन्पञ्चात् । ऐन्द्रीपञ्चा
वारुणौक्ष्यं प्रचयन्ति वीर्यं वा इन्द्रः वीर्यं वैवासी तत् प्रच
यन्ति । ऐन्द्रावेष्वसमनुमप्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्टः,
पश्यत उक्त्वानि वीर्यं चैव तद्व्यजेन चोमयतः पशून् परियञ्ज
चत्वेऽन्तत् प्रतिष्ठापयति । तस्मादु अग्निर्वा भूषिह हि पशूना
मोयते याचिष्ठाता प्रदाता यज्ञे प्रजा वेदा अवरुणा तास्ये
तास्यन्द्राधि । जागतानि संसन्ति यज्ञो एतेरेव ऐन्द्र
तनोयसपनमैत्रीर्जागतं सुवनं धराधि ह वा अर्षितास्युक्ष्यानि
भवन्ति, यथाभानिदिष्टो वासुधिर्यो हवास्तपिरेव या मरुत्
तस्यात् तानि सार्वभौषिषुः सार्वमिदं ऐतं शिखं मसृह
एकवा प्रचनयामिति । ये ह वा एतानि नानूपिषुः, यथा ऐत
शिखं विष्टुम्येत कुमारं वा जातमङ्गुशो विभञ्जित् तादृक् तत् ।
तस्यात्तानि सार्वभौषिषुः । सार्वमिदं ऐतं शिखं मसृहमिषा
प्रचनयामिति । शिष्यानि संसन्ति यदेव शिष्यानि एतेषां
वे शिष्यानामनुद्धतिश्च शिष्यमधिगम्यते । इष्टो कर्मो वासी
द्विरस्तमप्यतरी एवमित्य, शिष्य इत्येव समधिगम्यते ।
य एवं वेद यदेव शिष्यानि संसन्ति तत् एतस्य शोचन्

रूपम् । यद्देव शिल्पानि, आत्मसंस्कृतिर्वै शिल्पान्यात्मानमेवास्य
तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

नाभानेदिष्टं शसति, रेतो वै नाभानेदिष्ट । रेत एवास्य
तत् कल्पयति । तद्रेतो मिश्रं भवति, क्षया रेतः सञ्जग्मानो
निपिञ्चदिति, रेतसः संसृष्ट्या एव । त नाराश स शसति,
प्रजा वै नर, वाक् शसः, प्रजासु तद्वाच दधाति । तस्मा-
दिमा प्रजा अदन्त्यो जायन्ते । तं हैके पुरस्तात् प्रगाथाना
शसन्ति, पुरस्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्ठाटेके ।
उपरिष्ठादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शसेत्, मध्याय-
तना वा इय वाग्, उपरिष्ठान्नेद्वीयसीव त होता रेतो भूतं
शस्त्वा मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छति । एतस्य त्व प्राणान् कल्प-
यति, बालखिल्या' शसन्ति, प्राणा वै बालखिल्या', प्राणा-
नेवास्य तत् कल्पयति । ताविहृता शमति, विहृता व
प्राणा. प्राणेनापानो अपानेन व्यान' । स पंच्छ प्रथमे सूक्ते
विहरति, अर्धर्चशो द्वितीये, ऋक्शस्तृतीये । स यत् प्रथमे
सूक्ते विहरति, वाच चैव तन्मनश्च विहरति । यद् द्वितीये
चक्षुश्चैव तच्छ्रोत्रं च विहरति । यत्तृतीये प्राण चैव, तटा-
त्मानं च विहरति । तदुपाप्तो विहरेत्, काम, अन्ये तु वै
प्रगाथा कल्पयन्तेति मर्शं समेव विहरेत् । तथा वै प्रगाथा
कल्पयन्ते । यद्देवातिमर्शं, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यद्दे-
वातिमर्शं, आत्मा वै वृहती, प्राणा सतो वृहती, स वृहती
मशसीत् । स आत्माथ सतो वृहती, ते प्राणा अथ वृहती-
मथ सतो वृहती, तदात्मानं प्राणैः परिवृढन्नेति । यद्देवाति-
मर्शं, आत्मा वै वृहती, प्रजा सतोवृहती, स वृहतीमशसीत् ।
स आत्माथ सतोवृहती, ते प्रजा अथ वृहतीमथ सतो वृहती,
तदात्मानं प्रजया परिवृढन्नेति । यद्देवातिमर्शं, आत्मा वै

हृत्ती पयसः सतोहृत्ती स हृत्तीमर्शधीत् । स श्रीमान्
 सतो हृत्ती ते पयसोव हृत्ती पयसतो हृत्ती तदाभानं
 पयसि परिहृदयेति । तत्र मैत्रावरुणं प्राचान् कल्पयित्वा
 ब्राह्मणाच्छिमे सम्ययच्छति । एतन्न त्वं प्रजनयेति
 सुधीर्त्तं यंसति देवयोनिर्ने सुधीर्त्तं तद्यधियायां देवयोन्मां
 यजमानं प्रजनयेति । हृषाकृषिं यंसति श्रीमान् हृषाकृषिं
 श्रीमान्निवाणं तत् कल्पयति । तस्यूर्णस इति पयसै
 स्यूर्णस पयस्यमेशान् तत् सम्ययच्छति यथा कुमारस्य
 धाताय स्नानम् । स पाण्डुरो भवति पाण्डुरो ह्ययं पुंस्य
 पञ्चधा विहितः सोमसि स्वयस्त्रिमव्यामष्टिष्वम् । न
 यावानेव पुंस्यस्तावन्तं यजमानं संसृत्स्याच्छावावाय सम्यय
 च्छति । एतन्न त्वं प्रतिष्ठां कल्पय इत्येव वा मरुतं यत्सति
 प्रतिष्ठा वा एव या मरुत् प्रतिष्ठाया एवेनमन्तात् प्रतिष्ठा
 पयति । यान्यया यजति पयसै यान्वा पयस्यनिवाणं
 तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सप्तचरणाग्नौव्याचक्षते यजमानेदिष्टो
 वासुकिश्च । हृषाकृषिरैव या मरुतानि सप्त वा यंक्षीत् सप्त
 वा न यंक्षीत् । यदेयामन्तरीयात् तद्यजमानस्यान्तरीयात् ।
 यदि नामानेदिष्ट ऐतोष्यान्तरीयात् यदि वासुकिश्चा
 प्राधान्यान्तरीयात् यदि हृषाकृषिमाब्धानमप्यान्तरीयात्
 यदेव या मरुतं प्रतिष्ठा वा एव या मरुत् प्रतिष्ठाया एवे
 नन्तात् व्याचक्षेत् । ऐम्यास मनुष्याश्च तानि सप्त वा यंक्षीत्
 सप्त वा न यंक्षीत् सप्त च बुद्धिश्च पाण्डित्यस्य स्युर्निष्कृतिः
 होता स हीचाश्चक्रे एतेषां वा एषां मिन्यानां विद्यश्चिति
 मांश्चरिषी हे होतुश्चक्रे माप्यन्दिनमभिप्रचक्षते । इत्या
 चमिच्छमेव या मरुतं यजमानीति तद् तवा यज्यवाचक्षे ।

तद्द तथा शस्यमाने गोश्व आजगाम । स होवाच, होत
 कथा ते शस्त्र विचक्र प्लवत इति, किं ह्यभूयदित्येव या मरुद-
 यमुत्तरतः शस्यत इति । स होवाच, इन्द्रो वै माध्यन्दिनः,
 कथेन्द्र माध्यन्दिनान्यनीकसीति, नेन्द्र माध्यन्दिनान्यनीपा-
 मिति । स होवाच, छन्दस्त्रिदसु माध्यन्दिन, सातिजागतं
 वाति, जागत वा स उ मारुतो मेव ससृष्टेति । स होवाच,
 अरमाच्छावाकेऽन्यथास्मिन्ननुशासनमीषे । स होवाच, इन्द्रमेष
 विष्णु न्यङ्गानि शसति, अथ त्वं हेतुरुपरिष्ठाद्रीद्रिया धाय्या,
 या पुरेस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यस्यधा इति । तथेति । तदप्ये-
 तर्हि तथैव शस्यते, यथा षष्ठे पृथ्वाहनि । कल्पत एव यज्ञ,
 कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमत्राशस्त एव नाभानेदिष्टो
 भवति । अथ बालखिल्या शसति, रेतो वा अग्रेऽथ प्राणा
 एव ब्राह्मणाच्छस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ वृषा-
 कपि शसति, रेतो वा अग्रेऽथात्मा, कथमत्र यजमानस्य प्रजा-
 पति, कथ प्राणा अवरुद्धा भवन्तीति । यजमान वा एतेन
 मर्वेण यज्ञक्रतुना सस्कुर्वन्ति, स यथा गर्भो योन्यामन्तरेव
 सन्भवच्छेते, न ह वै सक्तदेवा अग्रे सर्वं सन्भवति, एकैक वाङ्ग
 सन्भवति । सर्वाणि चेत्समानेऽहनि क्रियेरन्, कल्पयत एव
 यज्ञ, कल्पते यजमानस्य प्रजापति । अथ हैव एव या मरुतं
 होता शसेत्, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवैनमन्तत प्रतिष्ठाप-
 यति प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

देवक्षेत्र वै षष्ठमह । देवक्षेत्र वा एत आगच्छन्ति, ये
 षष्ठमहरागच्छन्ति । न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति,
 नर्तु ऋतो गृहे वसतीत्याहु, तद्यथायथमृत्विज ऋतुयाजान्
 यजन्यसम्प्रदायम्, तद्यदृतून् कल्पयति, यथायथ जनिता ।
 तदाहु, नर्त्तप्रैषी प्रेष्येयुर्नर्त्तु प्रैषी वषट् कुर्यु, वाग्वा ऋतुप्रेषा,

प्राप्यायत वै वाक् पठेऽहनीति । यद्वतुप्रैषो प्रेषेषु यद्वतुप्रैषो
 वपद् कुम्बु वाचमेव तदासां गान्तामृत्त्ववतीं पहरावचो
 मृत्त्वयुः, अच्युताद्यन्नम्य अवेरन् यज्ञान् प्राञ्चान् प्रभाया
 पशुभ्यो जिज्ञायियुः, तस्माद्गमभ्य एव प्रेषितम्वचुर्मैभ्योऽपि
 वपद्कृत्वम् । तद् वाचमासां गान्तामृत्त्ववतीं पहरावचो
 मृत्त्वयुः नाच्युताद्यन्नम्य अवेरन् यज्ञान् प्राञ्चान् प्रभाया
 पशुभ्यो जिज्ञायन्ति । पादच्छेपीवपदधति द्वयोः सुवगया
 पुरस्तात् प्रक्षितयान्धानाम् । रोहितं वै नामेतच्छब्दं यत्
 पादच्छेपम् । एतेन इ वा इन्द्रं सप्त स्रगीञ्चोक्तानारोहत् ।
 आराहन्ति सप्त स्रगीञ्चोक्तात्, य एव वेद । तदाहुः, यत्
 पञ्चपद एव पञ्चमम्बाञ्चोरुपं धट्पदात् पठन्त्येव च कश्चात्
 सप्तपदात् पठेऽहनि यच्छन्त इति । यद्भूमिरेव पदे पठमह
 रवापुवन्ति विच्छिद्ये वै तदहं यत् सप्तमम् । तदेव सप्तमिन्
 पदेनाम्बाह्वय वसन्ति सन्तत्पैश्चैरव्यवच्छिद्यन्ति य एव
 विद्वांस उच्यन्ति ॥ १ ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा पठेनाञ्जा
 एम्बा लोकेभ्योऽसुरान् पराबुदन्त । तेषां यान्मन्त्रहंस्तानि
 वसुन्धासन् तानादायन् ससुद्रं प्राकृष्यन्त । तेषां वै देवा
 अतुहायैतेमैव च्छन्दसा चन्तहस्तानि वसुन्धाददत् । तद्वै
 तत् पदं पुनः पदम् । स वां कुम्बु पाञ्चुचनार्याद्विपतो वसु
 दन्ते निर्वैभमिम्बा सर्वेभ्यो लोकेभ्यो बुदते य एव वेद ।
 योर्वै देवता पठमहव इति सर्वाण्यष्टोमा रीचतं सामा
 तिच्छन्दश्चन्दो यथादेवतमनेन यथाष्टोमं यथासाम यथाह्वय
 मसृष्टाति य एव वेद । यद्वै समानोदकं, तत् पठन्नाञ्जा
 च्यम् । यद्येव प्रथममहं तदुत्तममहं तदेवैतत् पदम् ।
 पुनर्यत् पठं सदस्यव्यवहवद्यत् पुनराह्वयं यत् पनर्भिह्वयं,

यदन्तरूप, यदसौ लोकोऽभ्युदितः, यन्नाभानिदिष्टं, यत् प्रा-
 ष्केय, यन्माराशंसं, यद् द्वैपदा, यत् सप्तपदा, यत् छत, यद्देवत,
 तत्तृतीयस्याङ्गो रूपम् । एतानि वै षष्ठस्याङ्गो रूपाणि
 छन्दसामु ह षष्ठेनाङ्गाक्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापति-
 रुदाने नाराशप्स्या गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभा पारिचित्या
 जगत्या गायया अनुष्टुभा एतानि वै छन्दांसि षष्ठेऽहनि
 शस्तानि भवन्ति अयातयामानि, छन्दसामिव तत् सरसतया
 अयातयामतायै । सरसानि हास्य छन्दांसि षष्ठेऽहनि शस्तानि
 भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसै छन्दोभिर्यज्ञ
 तनुते, य एव वेद ॥ ११ ॥

अथ यद् द्वैपदौ स्तोत्रियानिरूपौ भवत, इमा नु क भुव-
 नासीषधामेति । द्विपाद्वै पुरुषः, द्विप्रतिष्ठ पुरुष, पुरुषो
 वै यज्ञ, तस्माद् द्वैपदौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत । अथ सुकीर्त्ति
 शप्सति, अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्वानिति । देवयोनिर्वै
 सुकीर्त्ति, स य एवमेता देवयोन्यां सुकीर्त्ति वेदकीर्त्तिं प्रतिष्ठा-
 पयति, भूताना कौर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रति-
 तिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एव वेद । अथ वृषाकपि शसति,
 विहि सीतोरसृचतेति । आदित्यो वै वृषाकपि, तद्यत् कम्पय-
 मानो रेतो वर्षति, तस्मात् वृषाकपि, तत् वृषाकपेर्हृषाकपित्वं
 कपिरिव वै सर्वेषु लोकेषु भाति, य एव वेद । तस्य वृत्तौषु
 पादेष्वाद्यन्तयोर्न्यु खनिनर्दा करोति, अन्न वैन्युश्च, बल
 निनर्द, अन्नाद्यमेवास्मै तद् बले निदधाति । अथ कुन्ताप
 शसति, कुय ह वै नाम कुक्षित भवति, तद्यत्तपति, तस्मात्
 कुन्तापा, तत् कुन्तापाना कुन्तापत्वम् । तप्यन्तेस्मै कुया-
 निति तप्तकुय स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया
 पशुभिः, य एव वेद । तस्य चतुर्दशप्रथमा भवन्ति, इदं

जना उपयुतेति । ता प्रपाहं संसति यथा उपपावर्षिं पार्श्वं
 रूपं हि वृषावपेक्षयावमित्येव । अथ रेमी संसति, वषट्
 रभवच्छेति । रभ्यन्तो वै देवाय जपयन्त एगं सोकमायन्
 तर्षेवेतद्यजमाना रमन्त एव एवमं सोकं यन्ति ता प्रपाह-
 मित्येव । अथ पारिचितौ संसति, राक्षो विष्वज्जनीगजेति ।
 संवसरो वै परिचित्, संवसरो होदं सर्वं परिचितवतीति ।
 अथो अस्वाहुः, अग्निर्वै परिचित् अग्निर्होदं सर्वं परिचित-
 वतीति । अथो अस्वाहुः, याथा एषीता कारव्या राघं परि-
 चित इति । स न तपसा कुर्म्यात् यथाकुर्म्यात् गावा एवै
 तास्य यस्या भवन्ति । यद्यु वै गावा अम्नरेव माया संवसरो
 वेति ब्रूयात्, यद्यु वै मन्वाऽम्नरेव मन्वा संवसरो वेति ब्रूयात्
 ता प्रपाहमित्येव । अथ कारव्या संसति इन्द्र कारवमब्रूव
 इति । यदेव देवा कारव्यं यमं कुर्वन्तात् कारव्याभिर
 वापुवन् तर्षेवेतत् यजमाना । यदेव देवा कारव्यं यमं
 कुर्वन्ति तत् कारव्याभिरवापुवन्ति ता प्रपाहमित्येव । अथ
 दिगां कुमीः, पूर्वे यस्या यं समीयो विदस्य इति । जगद्व्या
 उत्तरा संसति योमाज्ञाघो अगम्यन्त इति, अतवो वै दिगं
 यजमानः, तद्यदि शाङ्कती पूर्वे यस्या यं समीयो विदस्य
 इति अगद्व्या उत्तरा संसति, अगूनेव तत् कस्ययति, अतुपु
 प्रतिहाययति । प्रतिहन्तीरिदं सर्वमनुप्रतिहति । प्रतिगिहति
 अथया अग्निः, य एवं वेद । ता अथचमं संसति प्रतिहिव्या
 एव । अर्षिन्द्रमाया संसति यदिन्द्राहो दामराघ इति ।
 इन्द्रगावामिह वै देवा अहुरानाज्ञायावेनामभ्यायन् तर्षेवेतत्
 यजमाना इन्द्रगावामिरीवापिठं भासयन्तमायावेनमतिपन्ति
 नामईचमं संसति प्रतिहिव्या एव ॥ १२ ॥

अथेतमपश्चात् संसति एता अथा पाह्वन्त इति ।

ऐतशो ह सुनिर्यञ्जस्यायुर्ददर्श । स ह पुत्रानुवाच, पुत्रका
यञ्जस्यायुरभिदृष्ट्वस्तद्भिन्नपिथामि मा मा त्वम मन्यध्व-
मिति । तथेति तदभिललाप । तस्य ह इत्यग्निरैतशायनो
ष्येष्ठ पुत्रोऽभिदुष्ट्य सुखमपि जग्राह, ब्रुव, त्वमो न पितेति ।
स हीवाच, धिक् त्वा जात्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजां करिष्या-
मीति । यो मे सुख प्राग्हीथो यदि जात्स्य मे सुख प्राग्-
हीथ., शतायुष आमकरिष्य' सहस्रायुष पुरुषमिति । तस्मा-
दभ्यग्नय ऐतशायना आजानेया सन्त. पापिष्ठामन्येषा वलि-
हृत पितायच्छ ता स्वेन प्रजापतिना स्वया देवतया । यदै-
तश प्रलाप', तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यद्देवैतशः
प्रलाप, यातयामा वा च्छिति', ऐतशैतशः प्रलापो यातयामा
मे यञ्ज सदच्छिति मे यञ्जो सदिति । त वा ऐतशैतशप्रलापं
शसति, पदावमाहन्तासामुत्तमेन पदेन प्रणौति, यथा
निविद' । अथ प्रवह्निका पूर्वशस्वा विततौ किरणौ द्वाविति
प्रतिराधानुत्तरा. शसति, भुगित्यभिगत इति प्रवह्निकाभि-
र्ह वै देवा असुराणा रसाम्प्रवहहुः । तद्यथाभिर्ह वै देवा असु-
राणा रसा प्रवहहुः, तस्मात् प्रवह्निका', तत् प्रवह्निकाना
प्रवह्निकात्वम् । ता वै प्रतिराधै. प्रत्यराधुवन् । तद्यत्
प्रतिराधै. प्रत्यराधुवन्, तस्मात् प्रतिराधा., तत् प्रतिराधानां
प्रतिराधत्वम् । प्रवल्ह्निकाभिरेव द्विपता भ्रातृव्याना रसां
प्रवल्ह्निकास्ता वै प्रतिराधै' प्रतिराधुवन्ति, ता. प्रग्राहमित्येव ।
अथानिञ्जासेन्या' शसति, इहेच्छ प्रागपागुदगधरागिति ।
अनिञ्जासेन्याभिर्ह वै देवा असुरानाञ्चाय अथैनानन्यायन्,
तथैवैतद्यजमाना अनिञ्जासेन्याभिरेवाप्रिय भ्रातृव्यमागाया-
थैनमतिवन्ति । ता अर्हर्चशः शसति, प्रतिष्ठित्या एव । अघा-
तिवाद शसति, योश्मे देवा अक्रसतेति । चैर्वा अतिवाद-

स्वमिच्छंति संसति एकस्यां वै त्रीणां वै त्रिरं संसति त्रिरं
 चिद्यं पुत्रयो बहतीति । तामर्चयं संसति प्रतिष्ठिता
 एव ॥ ११ ॥

पञ्चादित्वावाङ्गिरसोय संसति पादित्वाह जरितरङ्गि-
 रोम्बो दक्षिणामनवचिति । तद्देवनीयमित्वावचते । पादि-
 त्वाह इ वा पाङ्गिरसह जर्मो लोकेऽवहन्त, वयं पूर्वे जरिषामी
 वयं पूव इति । ते वाङ्गिरस आसुम्ना दहयः । ते वाङ्गिर-
 म्भुजु परैश्चादिन्नेभ्य आसुम्ना प्रमूहीति । पञ्चादित्वा
 पद्यसुम्नादहयः, ते वाङ्गिरमभुजुः, पद्यसुम्नाध्यायः, तेषां नक्ष-
 होतासीदुपिमन्वामिति । स एवाङ्गिरवाच पञ्चादित्वा
 पद्यसुम्नामीचन्ते अं बो होतारमवोचन् वाङ्गवन्ते तुष्पाव-
 वयमिति । ते वाङ्गिरसहभुजु मा इव गमो तु वयमिति ।
 नितिवाङ्गिरवाच अनिम्या वै माङ्गवन्ते त्रिस्त्रियं हि
 तयो निम्ब्यस्य इवच इति । तन्नादतिदूरमन्वयमिति,
 यन्नमानस्य इवमिषा देवाः । त्रिस्त्रियं हि तयो निम्ब्यस्य
 इवत्येति । तान् वादित्वाङ्गिरसो वाङ्गयाचभुः, तन्बो
 हीमा इषिबी दक्षिणां निम्बुः, तं इ न प्रतिष्यद्भु । वा
 हीयं निङ्गत्तोमवत गीर्वा दक्षिणा मृचाविहा जोचमाना
 म्बचरन् कुपिताः, मा न प्रतिष्यहीतुरिति । तन्ना एता
 निरदौर्यन्ते इ एते प्रतरा अचिरम्यन्ते । तन्नाविङ्गत्त
 दक्षिणां नोपाकुर्व्यात् नैनां प्रष्टमिन्नेदक्षिणां प्रष्टव-
 जामीति । तन्नाय एवाय समानजन्ता ध्याहन्ता म्वात्
 इङ्गद्भु तन्ना एनां दद्यात् । तन्न पराधी दक्षिणा विङ्गचक्षि
 द्विवति आङ्गव्येऽन्तत मर्चं प्रतिष्ठापयति । योऽसी तपति स
 वै संसति पादित्वा इ जरितरङ्गिरोम्बो दक्षिणामनवन् तां
 इ जरित प्रत्यावचिति, न हीमा इषिबी प्रत्यावक्षामु इ

जरित' प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंस्तां ह जरितर्न'
 प्रत्यगृभ्णन्निति, न हीमां पृथिवी प्रत्यगृभ्णस्तामु ह
 जरितर्न' प्रत्यगृभ्णन्निति, प्रगृह्यादित्यमगृभ्णन् न ज्ञाने-
 तरसन्न विचेतनानीति । एष ह वा अन्हा विचेता, योऽसौ
 तपति । स वै शसति, यज्ञानेतरस न पुरोगवाम इति । एष
 ह वै यज्ञस्य पुरोगवी, यद्दक्षिणा यथार्हाम' स्रस्तमितिरेत-
 दन्ते त्येष एवेश्वर उन्नेता । उत श्वेत आशुपत्वा उतोपद्याभि-
 र्यविष्ठः । उतेमांशुमा न पिपर्त्तीत्येष एव श्वेत एष शिषुपत्येष
 उतोपद्याभिर्यविष्ठ उतेमांशुमान पिपर्त्तीति, आदित्या रुद्रा
 वसवस्ते नुत इद राध. प्रतिगृभ्णौ ह्यङ्गिर । इद राधो विभु
 प्रभुरिद राधो वृहत्पृथु । देवा ददत्वासुरन्तद्वो अस्तु सुचे-
 तनम् । युष्माप् अस्तु दिवे दिवे प्रत्येव गृभायतेति । तद्य-
 दादित्याद्याङ्गिरसौश्च शसति, स्वर्गताया एवैतदहरह
 शसति, यथा निविदोऽथ भूतेच्छन्दः शसति, त्वमिन्द्र शर्म
 रिणेतीमे वै लोका भूतेच्छन्दोऽसुरान् ह वै देवा अन्न सेचिरे ।
 भूतेन भूतेन जिघांसन्तस्तितीर्षमाणास्तानिमे देवा सर्वेभ्यो
 भूतेभ्योऽच्छादयन् । तद्यदेतानिमे देवा' सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छा-
 दयन्, तस्माद्भूतेच्छन्दस्तद्भूतेच्छन्दां भूतेच्छन्दत्वम् । छादयन्ति
 ह वा परमिमे लोका सर्वेभ्यो भूतेभ्यो निरन्नन् । सर्वेभ्यो
 भूतेभ्योऽच्छन्दते, य एव वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्या शसति, यदस्या अहु भेद्या इत्याह, न
 स्याद्वा इद सर्व प्रजातमाह, न स्याद्वा एतदधिप्रजायतेऽस्यैव
 सर्वस्यार्थे प्रजात्यै । ता वै यद् शसेत्, यद्वा ऋतव, ऋतव
 पितर, पितर' प्रजापति', प्रजापतिराह, न स्यात् तादृश
 शसेदिति । शाभव्यस्य वच', दशाचरा विराड्, वैराजो यज्ञ ,
 तद्गर्भा उपजोवन्ति । अत्रै विराड्, यथोऽन्नाद्य, त्रियमेव

तद्विराजं यमस्यवाधे प्रतिहापयति । प्रतिहन्तीरिदं सर्वमनु
 प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पद्मभिः, य एव वेद ।
 तिष्ठं संसिद्धिं वाञ्छन् । विदुषे ऐतं सिद्धं सुभ्रवस्त्राण्डमस्य
 करानुजिह्वत् प्रजयं, माता पिता यज्जायते तत् यतौयुम्
 भूमतोद्यमेवेतत्, यद्यतुर्षीं संसेत् । सर्वा एव पाङ्कज संसिद्धिं
 ईडे । कामार्त्ता वै ऐतं सिद्धति ऐतस्य सिद्धत् प्रजाः
 प्रजायन्त प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान् प्रजनविष्णुमवति,
 प्रजास्ये प्रजायसे प्रजया पद्मभिः य एव वेद ॥११॥

अथ दक्षिणीं प्रकृतिं, दक्षिणावृषो अक्षारिपमिति ।
 तत्र उत्तरा पावमानो संसति सुतासी मधुमत्तमा इति ।
 अथ वै दक्षिणाः, पश्चिमं पावमान्यः, तदु ईडे पावमानोभिरैव
 पूर्वं यस्या तत्र उत्तरा दक्षिणीं संसति । इयं वाग्वाद्या
 यं पश्यति इति वदन्नास्तदु तत्रा न कुर्यात्, उपनस्यति च
 वाममवाद्यतो । स दक्षिणीभिव पूर्वं यस्या तत्र उत्तरा
 पावमानो संसति । तत्रदक्षिणीं संसति इयं वागाह नस्यां
 वाचमवादीत् तद्देवपश्चिमेव वाचं पुनीते । स वा अतुदुप्
 सवति । वाग्वा अतुदुप्, तत्क्षमेव अन्धसां वाचं पुनीते ।
 तामहर्षयं संसति, प्रतिहिष्वा एव । अत्र पावमानो संसति,
 पश्चिमं वै पावमान्यः, इयं वागाह नस्यां वाचमवादीत्,
 तत्पावमानोभिरैव वाचं पुनीते । ता सर्वा अतुदुमो सवति,
 वाग्वा अतुदुप् तत्क्षमेव अन्धसां वाचं पुनीते । ता अहर्षयं
 संसति प्रतिहिष्वा एव अत्र हृषी संसमतीमतिष्ठति । एतं
 उपनस्यत्वावाचं अन्धं स्या संसति । अत्र ईतदुष्णं तत् यद्वैतं
 अन्धमेन्द्रावाचं अन्धमस्यं अन्धमेन्द्रावाचं संसति, अत्रनकार
 अमिदं पुष्पं इति वदन्नास्तदु तत्रा न कुर्यात् । विदुमात्र
 तत्रा वा इयं वाग्वा एषां वाग्वाद्या, यद्वैन्द्रावाचं अन्ध

तृतीयसवने । तद्यदेत त्वचमैन्द्रावाहस्यत्यमन्य त्वचमैन्द्राजागत
 शसति, स एवेन तदायतने प्रीणाति, स्वयोर्देवतयोः काम
 नित्यमेव परिदध्यात्, काम त्वचस्योत्तमया । तदाहुः, सशसेत्,
 पठेऽहनि न सशसेत्, कथमन्येष्वहःसु सशसति कथमत्र न
 सशसतीति । अथो खल्लाहुः, नैव सशसेत्, स्वर्गो वै लोकाः,
 षष्ठमहरसम्ना ये वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके शमय-
 तीति । तस्मान्न सशसति । यदेव न सशंसति, तत् स्वर्गस्य
 लोकस्य रूपम् । यद्वैना संशसति, यन्नाभानेदिष्टे
 बालश्चिख्यो वृषाकपिरेव या मरुत् । एतानि वा अत्रोक्त्यानि
 भवन्ति । तस्मान्न सशसति । ऐन्द्रो वृषाकपि सर्वाणि
 छन्दांस्यैतश्च प्रलाप उपाप्तो यदैन्द्रावाहस्यत्या तृतीयसवने,
 तद्यदेत त्वचमैन्द्रावाहस्यत्य सूक्त शसति, ऐन्द्रावाहस्यत्या
 परिधानीया विशो अदेवीरभ्याचरन्तीरिति । अपरजना ह वै
 विशो अदेवी, न ह्यस्यापरजन भयं भवति, शान्ता प्रजा
 कृता सहन्ते, यत्रैवविद शसति यत्रैवविदं शसतीति
 ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

एतद्यदेदीशरमीपद्यत्राह्यस्य षष्ठ प्रपाठक समाप्तः ॥

समाप्तत्वाय शान्त्यः ॥

तद्विराजं यद्यथाद्ये प्रतिहापयति । प्रतिहस्तोरिदं सर्वमह
 प्रतिष्ठति । प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एव वेद ।
 तिस्रं संसिदिति वाञ्छन् । त्रिहरे रेत सिद्धं सन्ध्याख्यासमस्य
 अरासुसिद्धत् प्रत्ययं माता पिता यत्प्रायसी, तत् सतीपम्
 अमृतोद्यमिवेतत्, यच्चतुर्थो संसिद् । सर्वा एव योऽयं संसिदिति
 शैवे । आमातां वै रेत सिद्धति रेतसं सिद्धा प्रजा
 प्रजायन्त प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान् प्रजनयिष्युमवति,
 प्रजास्ये प्रजायते प्रजया पशुभिः य एव वेद ॥११॥

अथ दक्षिणी संसति, दक्षिणावृषो अकारिपमिति ।
 तत उत्तरा पावमानो संसति सुतासी मधुमत्तमा इति ।
 अथ वै दक्षिणाः, पवित्रं पावमानाः, तदु शैवे पावमानोभिरैव
 पूर्वं यस्या तत उत्तरा दक्षिणी संसति । इयं वामवाद्या
 य पवत इति वदन्तास्तदु तथा न कुर्यात् उपनयति च
 वाममनायतो । स दक्षिणीभिरैव पूर्वं यस्या तत उत्तरा
 पावमानो संसति । तद्यथाविधीं संसति इयं वामाह नप्यां
 वाचमवादीत् तदेवपवित्रमेव वाचं पुनीते । स वा पशुदुग्
 भवति । वाम्या अनुदुग्, तत् एवमेव वन्दसां वाचं पुनीते ।
 तामर्चय संसति प्रतिष्ठित्या एव । अथ पावमानो संसति,
 पवित्रं वै पावमानाः, इयं वामाह नप्यां वाचमवादीत्
 तस्यावमानोभिरैव वाचं पुनीते । ता सर्वा अनुदुग्भो भवन्ति,
 वाम्या अनुदुग् तत् एवमेव वन्दसां वाचं पुनीते । ता अर्चय
 संसति, प्रतिष्ठित्या एव अथ वृषो अयमतीमतिष्ठदिति । एतं
 वचमेन्द्रावाहस्यं सुहृदं संसति । अथ शैतदुष्कृतं तत् यदेतं
 वचमेन्द्रावाहस्यमस्यं वचमेन्द्रावागतं संसति, अवनचार
 चमिदं गुणवत् इति वदन्तास्तदु तथा न कुर्यात् । त्रिह माय
 तना वा इयं वाच एवां शीतवाद्या, यदेन्द्रावाहस्यं

